AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN UNİVERSİTETİ

DÜNYAMALI VƏLİYEV
iqtisad üzrə elmlər doktoru

AQİL ƏSƏDOV
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BEYNƏLXALQ İQTİSADIYYAT

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
29.09.1997-ci il tarixli 686 saylı əmri ilə təsdiq edilmiş və
qrif verilmişdir.

TƏKMİLLƏŞDİRİLMİŞ VƏ GENİŞLƏNDİRİLMİŞ İKİNCİ NƏŞR

"Avropa" nəşriyyatı
BAKI- 2012

Az-2
V-49

RƏYÇİLƏR:

jqrisad elmləri doktoru, professor İsa Alıyev

İqtisad elmləri doktoru Rövşən Quliyev

VM9. Dünyamalı Vəliyev, Aqil Əsədov “Bejməlxalq iqtisadiyyat”. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, ^‘Avropa” nəşriyyatı, 2012, 400 səh.

Kitabda beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri, beynəlxalq ticarət siyasəti, valyuta bazarı və valyuta sistemləri, maliyyə, kapital və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, tədiyyə balansı və beynəlxalq inteqrasiyaya dair müasir nəzəri baxışlar, onların praktikada tətbiqi məsələləri, *qlobaUaşnm dövrüucb heytıatxalq iqtisacüyycain xüsusıyyətbn* kompleks şəkildə xarakterizə edilmişdir Müasir qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələr sistemində iştirakı, eləcə də beynəlxalq interasiya proseslərində iştirakın daha da səmərəlİləşdirilməsi istiqamətləri faktiki materiallar əsasında ətraflı təhlil edilmişdir.

Kitab ali təhsilin bakalavr və magistr pilləsində beynəlxalq münasibətlər, dünya iqtisadiyyatı, menecment, maliyyə-kredit, beynəlxalq ticarət və s. ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur Kitab, həmçinin beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar müvafiq dövlət qurumlarında çalışanlar, dünya bazalanna çıxan iş adamları, i.xtisasartırma kurslarının dinləyiciləri, eləcə də müvafiq istiqamətlərdə elmi araşdırmalar aparan tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətlidir.

4702060106
8032.2012 qrifli nəşr

‘Avropa” nəşriyj'atı, 2012

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ...6

I HİSSƏ: Beynəlxalq iqtisadiyyat: nəzəriyyə, siyasət və reallıqlar...ıı

FƏSİL 1. BEYNƏLXALQ İQTİSADİYYATIN TƏKAMCLÜ.FƏNNIN PREDMETİ 12

IJ .Beynəlxalq iqtisadiyyat müasir iqtisadi nəzəriyyələr sistemində ....! 2

1.2...

Beynəlxalq iqtisadiyyatin strukturu ....,15

1.3...

Beynəlxalq iqtisadiyyat fənninin predmeti ... 17

AMILLƏR.

2.1. Beynəlxalq tictırotin iqtisadi əsaslan...23

2.2. Beynəlxalq iqtisadiy>'atda tələb və təklif. 25

2.3. İstehsal amillərinin beynəlxalq bölgüsü...29

2.4. Dünya bazan və əmtəələrin beynəlxalq hərəkəti............................34

2.5. Dünya təsərmfatı və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti 36

FƏSIL3. BEYNƏİAALQ TİCARƏT NƏZƏRİY^'ƏLƏRİ _________ 41

3.1 Merkantilİ23n doktrinası 41

3.2. Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri..42

3.3. Beynəlxalq ticarətdən əldə edilən qazanc və ticarət şərtləri...........46

3.4. Hekşer-Ohlinin istehsal amillərinin nisbəti vəziyyəti və Leontyev təzadı...50

3.5. Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin inkişafı.......................53

3.6. Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti haqqmda nəzəriyyələr...................64

3.7. iqtisadi inkişaf və beynəlxalq ticai'ət..82

FƏSIL 4. BEYNƏLXALQ TİCARƏT SİYASƏTİ.. 88

4.1. Beynəlxalq iqtisadi siyasət haqqında ümumi anlayış......................88

4.2. Beynəbcalq ticarətin gömrük-tarif tənzimləmələri 91

4.3. Göımiik tariflərinin tətbiqinin iqtisadi nəticələri 94

4.4. Xarici ticarət siyasətinin digər istiqamətləri: qeyri-tarif məhdudaşdırmaları 104

4.5. Xarici ticarətin beynəlxalq miqyasda tənzimlənməsi....................108

4.6. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə beyməLxalq ticai'ət siyasəti .. 113

FƏSİL 5. KAPITAL VƏ MALİYYƏNİN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTİ118
5.1. Kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətinin maliiyyəti və iqtisadi nəticələri 118
5.2. Beynəbialq kapital hərəkəti nəzəriyyələri 121
5.3. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formalaıı 126
5.4. Birbaşa xmici investisiyalar 130
5.5. Transmilli şirkətlər 134
5.6. Beynəlxalq kredit və dünya borc böhranı 142
5.7. Xarici borc problemi və onun aradıuı qaldınlmasına dair tədbirlər....154
FƏSİL 6. İŞÇİ QÜVVƏSİNİN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTİ.... 157
6.1. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq axınıım tarixi 157
6.2. Beynəlxalq əmək bazarı 158
6.3. İşçi qüvvəsinə olan tələb 159
6.4. İşçi qüw'-əsi təklifi 160
6.5. İşçi qüvvəsi axmmın iqtisadi nəticələri 161
FƏSİL 7. BEYNƏLXAQ İQTİSADİ İNTEQRASİYA....165
7.1. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya anlayışı 165
7.2. İqtisadi bhiəşmələr nəzəriyyələri 166
7.3. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyasının əsas formaları 172
7.4. Avropa İqisadi Birliyi 175
7.5. Dünyada digər iqtisadi birləşmələr 185
FƏSİL 8. BEYNƏLXALQ VAİ.YUTA SİSTEMİ VƏ VALYUTA MƏZƏNNƏSİ 194
8.1. Beynəlxalq valyuta sistemləri 194
8.2. Valyuta və valyuta bazarlan haqqmda ümumi anlayış 209
8.3. Valyuta məzəmıəsi 214
8.4. Valyuta məzənnəsinə təsir edən amillər 219
8.5. Valyuta siyasəti 222
8.6. Beynəlxalq nəqdiyyə (likvid) ehtiyatlan 223
FƏSİL 9. TƏDİYYƏ BALANSI 226
9.1. Tədiyyə balansınm mahiyyəti 226
9.2. Tədiyyə balansı üzrə uçot aparılmasmın prinsip və qaydalan.... 228
9.3. Tədiyyə balansında tarazlıq və kəsir anlayışı 231
9.4. Tədiyyə balansının strukturu....232
9.5. Azərbaycan Respublikasmm tədiyyə balansının aktual problemləri 238
9.6. Tədiyyə balansının tənzimlənmə mexanizmi....251

Fasü 10. QIX>BALI^MA DÖVRÜNDƏ BFYNƏIAALQ İQ'IİSA-DİYYATIN XİISUSİYYƏrLƏRİ ________________________ 258
10.1 Qlobal iqtisadiyyatın əsaslan 258
10.2. Qlobal iqtisadi iıteqrasiy'a proseslərinin nəzəri əsaslan 272
10.3 Qlobal maliyyə böhranm mahiyv'əti. səbəbləri və təzahür fornıa-lan..^... ’ 277
10.4. Qloballaşma və milli dövlətlərin mənafeləri 288
10.5. Beynəlxalq iqtisadi>7ata inteqrasiya saliəsində xarici ölkələrin təcıübəsi 295

IT HİSSƏ: Azərbaycan Respublikası beynəlxalq əlaqələr sistemində...305
FƏSIL 1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ 306
1.1. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri sovet hakimiyyəti illərində. 306
1.2. Müstəqil Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin liberallasdınl-ması 309
1.3. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin inkişaf dinamikası...321
FƏSİL 2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KAPİTAL VƏ MALIYYƏNIN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTINDƏ İŞTİRAKI 330
2.1. Xarici investisiya .sahəsində dövlət siyasəti.................................330
2.2. Beynəlxalq kredit və Azərbaycanda xarici borc problemi 339
2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyi..344
FƏSIL 3. AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİ SİSTEMİNDƏ 353
3. l.TRACECA proqramı və regionda nəqliyyat sisteminin inkişafı..353
3.2. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi 363
3.3. Bakı-Tbilisi-Ccyhan neft kəməri 367
3.4. Azərbaycanda nəqliyyat sisteminin inkişafı 369
3.5. Rabitə və infoımasiya texnologiyalarının inkişafı 387
Tövsiyə edilən ədəbiyyatlar 393

GİRİŞ

Beynəlxalq iqtisadiyyat və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, bu münasibətləri doğuran səbəblər və onların nəticələri daim diqqət tələb edən ciddi ictimai problemlərdəndir Bu və ya digər ölkənin sürətlə sənayeləşməsində, yüksək həyat səviyyəsinin təmin olunmasında beynəlxalq əmək bölgüsünün nə dərəcədə müsbət rol oynadığı iqtisadi tarixdən yaxşı məlumdur. Lakin, o da yaxşı məlumdur ki, beynəlxalq əmək bölgüsünün faydaları dünya dövlətləri arasında heç də ədalətlə bölünmür və bir sıra hallarda bəzi dövlətlər beynəlxalq əlaqələrdən fayda əldə etmək əvəzinə, ciddi problemlərlə qarşılaşırlar.

iMəlum olduğu kimi, mürəkkəb və çoxtərəfli sistemə malik olan dünya ba.zarı daim hərəkətdə, təkamüldə olan bir sistemdir Bu dinamikliyin hərəkətverici qüvvəsini dünyada yeni istehlak sahələrinin açılması, istehsal sferasında yeni texnoloji əlaqələrin və onun tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının yeniləşməsi təşkil edir. Dünya təsərrüfatı sistemində hər şey qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Daim hərəkətdə olan bu sistemə yeni qoşulan hər bir ölkə bu sistemdə hazırki şəraitdə mövcud olan rəqabət vəziyyətinə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədir.

Azərbaycanın müstəqillik yoluna qədəm qoyması ölkəmizdə dərin və mürəkkəb siyasi-iqtisadi islahatların başlanması üçün real şərait yaratdı. Bu islahatların ən mühüm və ən real nailiyyətlərindən biri sovet dövründə uzun illər mövcud olmuş “dəmir pərdələrin” aradan qaldırılması və respublikamızda açıq iqtisadiyyatın əsaslarının qoyulmasıdır. Açıq iqtisadiyyat prinsipləri əsasında beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi və dünya bazan ilə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi respublikanın ictimai həyatında, istehsal və istehlakda köklü dəyişikliklərə yol açır, müasir dünya haqqında əhalinin təsəvvürlərini ciddi surətdə dəyişdirir, dünya reallıqlarına uyğunlaşdınr, eyni zamanda, öz növbəsində, yeni problemlər yaradır.

Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda ərazisinin böyüklüyünə və əhali-sinin sayına görə ən böyük ölkədir. Sahəsi 86,6 min.kv.km, əhalisi 9,0 milyon nəfərdən çoxdur. Çox əlverişli fiziki-coğrafi, iqtisadi-coğrafi, geosiyasi mövqeyə malikdir. Dünyanın 11 iqlim tipindən 9-u Azərbaycanda olmaqla, iqlimin 65 faizi subtropik, 33 faizi isə mülayim xarakterlidir.

Ötən dövrün statistik mənzərəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, yalnız 1995-2003-cü illər ərzində ÜDM-in orta illik artımı 9 % , adambaşına düşən ÜDM artımı 3 dəfə, özəl sektorun ÜDM-də payı 2 dəfədən çox artaraq 73% təşkil etmiş, dövlət büdcəsinin gəlirləri 3 dəfə, oıta aylıq real əmək haqqı 5,6 dəfə, xarici investisiya qoyuluşları 10, daxili investisiya qoyuluşları isə 5 dəfə artmış, Cənubi-Qafqaz iqtisadiyyatında müstəqil Azərbaycan Respublikasının payı 50 faizi ötüb keçmişdir.

2004-2011-ci ilbr orzindo iso həyata keçirilmiş uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində, ÜDM-in orta illik arlımı 14 % , o cümlədən qeyri-neft ÜDM-də 9% olmuşdur. Eyni zamanda, adambaşına düşən İJDM 2004-cü ilə nisbətən 5 dəfə artmış, özəl sektorun ÜDM-də payı 81,7 %-ə çatmış, xarici borcun ÜDM-ə nisbəti 18%-dən 7 %-o qədər aşağı düşmüşdür

Bu dövrdə ölkə iqtisadiyyatına cəmi investisiya qoyuluşları 2.4 dəfə, o cümlədən xarici investisiya qoyuluşları 1,5, daxili investisiya qoyuluşları isə 5,5 dəfəyə qədər artmış, ölkənin strateji valyuta ehtiyatlan 2003-cü ilə nisbətən 15,4 dəfədən artıq yüksələrək 2011-cl ilin sonuna 40 milyard ABŞ dollarını ötmüşdür. Xarici ticarət dövriyyəsi 2003-cü il ilə müqayisədə 2010-cu ildə 5 dəfədən çox, o cümlədən ixrac 8 dəfədən çox artmış, ticarət saldosu 2004-cü ildən başlayaraq müsbət olmuşdur Bu dövrdə xarici ticarət dövriyyəsinin 57,7%-i, **o** cümlədən ixracın 59,1%-i Avropa ölkələrinin payına düşmüşdür;

Azərbaycan Respublikası, qeyd edildiyi kimi, əlverişli coğrafi mövqeyə, zəngin və rəngarəng təbii şəraitə və təbii ehtiyatlara malik olduğundan çoxnövlü təsərrüfat sahələri ilə tanınır. Belə təsərrüfat sahələrindən yanacaq - energetika, metallurgiya, maşınqayırma və metal emal, kimya və neft-kimya, tikinti male- riallan istehsalı, meşə, xalq istehlakı mallan (yeyinti, yüngül), ASK komplekslərini nəqliyyat və rabitəni və s. göstərə bilərik.

Azərbaycanda 2003-2011-ci illərdə bütövlükdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qurulması, sahibkarlığın, qeyri-neft sektorunun, infrastaıktuRin, regionların intensiv inkişaf etdirilməsi, yoxsulluğun azaldılması, təhsilin, səhiyyənin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və s. sahələrdə beynəlxalq iqtisadi, maliyyə institutları tərəfindən də birmənalı qəbul edilən böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Digər tərəfdən isə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı bank və kredit sistemi ilə bir o qədər də yüksək dərəcədə inteqrasiya olunmayıb. Ona görə də gözləmək olar ki, əgər fövqəladə hallar baş verməsə, Azərbaycan dünya ölkələrini əhatə edən maliyyə problemlərinin az təsirinə məruz qalacaq. Bu, birinci növbədə onunla bağlıdır ki, Azərbaycanın bir tərəfdən ehtiyatla idarə olunan iqtisadi sistem formalaşıb və digər tərəfdən qlobal yanacaq-enerji layihələrini təmin edəcək karbohidrogen sərvətlərinə malikdir.

Azərbaycan üçün ən böyük təhlükə böhranlı bazarların getdikcə daha çox genişlənməsi və real sektorun, bank, sığorta və s. sahələrin nisbətən aşağı rəqabət qabiliyyətli olmasıdır Azərbaycanda son illərdə dünya standartlanna uyğun yol infrastrukturunu yaratmaq və Böyük İpək Yolunun bərpası üçün alınan uzun müddətli və aşağı faizli kreditlər ölkənin manevr imkanlarını məhdudlaşdırsa da, elə də dağıdıcı nəticələr gözləmək düzgün olmazdı.

Beynəlxalq iqtisadiyyat geniş mənada qarşılıqlı əlaqədai' və asılı olan müasir dünya iqtisadiyyatını öyrənən elmdir. O, bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə əsaslanır, onu inkişaf etdirir, makroiqtisadiyyat və mikroiqtisadiyyat, habelə digər tətbiqi iqtisadi>7at (beynəlxalq maliyə, beynəlxalq marketinq, uçot və s.) fənlərinin mühüm əlaqələndirici həlqəsidir. İqtisadi əlaqələrin artdığı bir şəraitdə

beynəlxalq iqtisadiyyat elminin əhəmiyyəti həmin fənlərin çərçivəsindən çox kənarlaşır.

Təqdim olunan dərslikdə müxtəlif ölkələrin beynəlxalq əmtəə mübadiləsi, istehsal amillərinin hərəkəti və dövlətin be>məlxalq iqtisadi siyasətinin əsasları bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi kimi öyrənilir.

Bütün postsosialist ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda getdikcə daha aydın dərk edilir ki, yalnız bazar iqtisadiyyatının bütün atributlarının ardıcıllıqla tətbiq olunmasından və beynəlxalq birliyə inteqrasiya prosesinin gedişindən asılıdır. Onların gedişi isə, bütün digər şərtlər daxilində, həlledici dərəcədə bazar iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadiyyat haqqında müasir biliklərin yayılması gedişindən, həmin bilikləri geniş əhali kütlələrinin mənimsəmə səviyyəsindən, bu sahədə yüksək ixtisaslı iqtisadçı kadrların hazırlanmasından asılıdır.

Son illərdə iqtisadi düşüncə sahəsində mövcud olan müasir ümumbəşəri dəyərlər Azərbaycana yol açmağa başlamışdır. Qərbdə mövcud olan zəngin iqtisadi ədəbiyyat həm ingilis, həm də Rus dilindən tərcümə olunaraq respublikamıza daxil olur. Lakin, bu orijinal kitablar məhdud miqdardadır və həmin kitablarda inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının problemləri araşdırılır. Ona görə də Azərbaycan dilində və Azərbaycanını reallıqlarına uyğun olan, müasir iqtisadi düşüncələr əsasında dərsliklərin hazırlanması bu gün respublikamızda həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

Getdikcə daha aydın başa düşülür ki, ümumi iqtisadi inkişaf qanunlarına malik və bir-birindən qarşılıqlı asılılıq şəraitində olan müasir dünya bir tam kimi öyrənilməlidir. Respublika iqtisadiyyatının ümumdünya təsərrüfatı ilə çoxşaxəli və intensiv inteqrasiyası müstəqil Azərbaycanın rəsmi dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu siyasət Azərbaycanda mövcud olan bütün siyasi qüvvələr tərəfindən fəal surətdə dəstəklənir və heç kəsdə şübhə doğurmur. Çünki hamıya yaxşı məlumdur ki, əsrlər bojoı beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak edən xalqlar sosial-iqtisadi tərəqqiyə daha çox nail olmuş və özü ilə eyni təbii şəraitdə olan ölkələri ictimai inkişaf baxımından həmişə qabaqlamışdır. Cəmiyyətin sürətli inkişafında yalnız təbii ehtiyatların (neft, qaz və s.) deyil, intellektual və elmi-texniki potensialın həlledici amilə çevrildiyi müasir şəraitdə bu məsələ özünü daha aydınlığı ilə bi-ruzə verir. Dünyada mövcud olan elmi-texniki informasiyadan istifadə etmək imkanları və bu sahədə milli potensialın imkişaf etdirilməsi, yalmz beynəlxalq iqtsadi və elmi-texniki əlaqələrdə fəal və səriştəli iştirak etmək yolu ilə təmin oluna bilər. 70 il beynəlxalq aləmdən təcrid olunmuş Azərbaycanın müasir şəraitdə mürəkkəb dünya təsərrüfatı sistemi ilə necə inteqrasiya edəcəyi və ümumdünya iqtsadi əlaqələri sistemində respublikamızın bu gün tutduğu yer ictimayyətin ciddi diqqət mərkəzindədir. Müasir mərhələdə hər hansı bir dövlətin getdikcə genişlənən xarici iqtisadi əlaqələrinin bazar iqtisadiyyatının prinsipləri əsasında idarə olunması və bu yolla bəşəri ehtiyatlardan bütün dünyada iqtisadi və sosial tərəqqi üçün daha səmərəli istifadə edilməsi çox vacibdir. Tamamilə aydındır ki, ölkənin gələcəyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən xarici iqtisadi siya.səiin

totalitar rejimdən qalmış ehkamlarla müəyyənləşdirilməsi yol verilməzdir. Ona görə də bu problemlər haqqında mövcud olan müasir biliklərinin dərindən öyrənilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilərək həyata keçirilməsi olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

XXI əsr tarixə sivilizasiyanı keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə yüksəldən qloballaşma əsri kimi daxil olmuşdur. Qlobal proseslər inkişaf səviyyələrində, din və mədəni>7ətlərində, tarixi ənənələrində mövcud olan fərqlərə baxmarayaq, dünya ölkələrinin və xalqlarının bir-birindən qarşılıqlı asılılığını getdikcə artınr. Bu proseslər xaiqlann və bütövlükdə sivilizasiyanın taleyini həlledici dərəcədə müəyyən etməyə başlamışdır

İqtisadi, siyasi və mədəni-mənəvi proseslərdə özünü göstərən dərin qloballaşma təmayülü iqtisadi qloballaşmada daha böyük sıçrayışla gedir və digər prosesləri də öz arxasınca aparır. Təsadüfi deyildir ki, artıq siyasət getdikcə daha çox iqtisadiləşmişdir. İqtisadi qloballaşma isə iqtisadiyyatın yalnız beynəlmiləlləşməsi demək deyildir, həmin prosesin yeni və yüksək mərhələsidir.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələri müstəqillik uğrunda mübarizəni iki mühüm prosesin; iqtisadi transformasiya və qloballaşma proseslərinin təsiri altında aparırlar. İqtisadi transformasiya prosesləri artıq başa çatmaq üzrə olduğu halda, qloballaşma onların iqtisadiyyatına və iqtisadi siyasətinə getdikcə daha çox təsir göstərir.

Ona görə də ictimai inkişafın müasir təmayülləri ictimai-iqtisadi inkişaf problemlərinə getdikcə daha çox qlobal yanaşma tərzini tələb edir. Hər hansı bir ölkədə gedən daxili proseslər özünün məzmunu və forması baxımından çoxsaylı səciyyəvi cəhətlərinə baxmayaraq, təcrid olunmuş şəkildə cərəyan elmir. Qloballaşmamn planetar mahiyyət kəsb etdiyi və dönməz xarakter aldığı bir dövrdə həmin proseslər insan cəmiyyətinin müasir tarixi inkişafı gedişinin aparıcı istiqamətini təşkil edir. Ona görə də həyat bütün kəskinliyi ilə tələb edir ki, ölkənin spesifik xüsusiyyətləri qloballaşma-nm doğurduğu yeni şəraitlə sıx sürətdə əlaqələndirilsin. Müasir iqtisadi, sosial və siyasi problemlərə qlobal yanaşma tərzinin üstünlüyü onda deyil ki, belə yanaşma tərzi bütün qoyulan suallara dərhal düzgün cavab verməyə çalışır, həm də ondadır ki, bu sualları düzgün qoymağa imkan verir.

Beləliklə, hər hansı bir ölkədə konkret iqtisadi və sosial transformasi-yalann konkret bir ərazidə daxili sosial-iqtisadi qüvvələrin və proseslərin təsiri altında baş verdiyinə baxmayaraq, həmin transformasiyaları doğuran səbəblərə, onlann mahiyyəti və inkişaf perspektivlərinə, milli və dünya problem-lərinin çulğaşdığı müasir dövrdə, yalnız həmin ölkənin daxili prizmasından baxılması kifayət deyil və yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər.

İstehsal və mübadilənin müasir xarakteri, miqyası və onların nəticələrinin ölkələrarası bölgüsü tələb edir ki, ayrıca götürülmüş hər bir ölkədə geniş tək-rar istehsalının zəruri və ilkin şərtlərinin həmin ölkənin beynəlxalq maliyyə-iqtisad i mühitdə iştirakı, həmin mühitə uyğunlaşma mövqeyindən nəzərdən keçirilsin. Müasir ümumdünya təsəmifatı vahid istehsal sferası kimi, yalmz bu və ya digər

təsorrüfat sahi^sinin iqtisadi səmərəliliyi hesablanarkən nəzərə alınmır, həmçinin ümumbəşəri xarakter almış ərzaq, xammal, enerji, demo-qrafiya, ekologiya və s. kimi ciddi problemlərin həll edilməsi məqsədilə də daim diqqət mərkəzindədir.

Müstəqillik əldə etmiş ölkələrin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi inkişaf problemləri .xarici iqtisadi əlaqələri, onlann dünya bazanna inteqrasi-yası ilə iqtisadi inkişaf mexanizmi arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıq qloballaşma dövründə xüsusi aktuallıq kəsb etmişdir.

Bütün bunlar insanların dünya görimüşünün, ixtisas və biliklərinin yeniləşməsini tələb edir.

Beynəlxalq iqtsadi fəaliyyətin və beynəlxalq biznesin bütün incəliklərinin öyrənilməsi respublika təsərrüfatının bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətlə idarə olunması, tərəqqiyə qovuşdurulması üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmin biliklərin respublikanın təİısil ocaqlannda müvəffəqiyyətlə tədris edilməsi üçün müasir anlayışlara uyğun dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanıb nəşr olunması olduqca vacibdir

Bu baxımdan “Beynəlxalq iqtisadiyyat” dərsliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kitab müasir elmi ədəbiyyatlardan və araşdırma metodlarından istifadə edilərək hazırlanmışdır.

Oxuculara təqdim olunan kitab, bu gün Azərbaycanda təhsil alan bakalavrlar, xüsusilə iqtisadçılar, dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, beynəlxalq ticarət və s. ixtisaslar üçün çox vacibdir Şübhəsiz ki, kitab gələcək iqtisadçı kadrlara beynəlxalq iqtisadiyyatın incəliklərini öyrənmək üçün faydalı olacaqdır. Dərsliyin gələcəkdə, daha da təkmil variantda hazırlanması üçün, rəy və təkliflərini bildirən oxuculara, əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk.

Kraail; d.vaiiyev@rambler.ru

Dünyamalı Vəliyev
iqtisad üzrə elmlər doktoru
Aqil Əsədov
İqtisad elmləri namizədi, dosent

Beynəlxalq iqtisadiyyat: nəzəriyyə, siyasət və reallıqlar

FƏSIL 1

BEYNƏLXA1.Q İQTİSADİYYATIN TƏK AIVRİLÜ. FƏNNİN PREDMETİ

1.1. Beynəlxalq iqtisadiyyat müasir iqtisadi nəzəriyyələr sistemində

Müasir dünyada bütün növ əmtəələri istehsal etmək, eləcə də bütün növ istehsal amillərini yaratmaq və təkmilləşdirmək ən zəngin dövlətlərin belə qüvvəsi çərçivəsində deyildir. Beynəlxalq iqtisadiyyatın mövcud mexanizmləri isə bütün dövlətlərə bu məqsədə çatmaq üçün təminat vermək imkamna malikdir. Bu baxmıdan beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlannın öyiənilməsi və qabaqcıl təcrübənin ayrı- ayrı dövlətlərdə tətbiq edilməsi sürətli intec)rasiya prosesləri ilə xarakterizə edilən qloballaşma dövrünün başlıca tələblərindən biridir.

Beynəlxalq iqtisadivvatm yaranması - 1930-cu illərin bütün dünyanı sarsıdan dərin böhranları və II Dünya müharibəsi zamanı baş verən dəyişikliklər nəticəsində dünya təsəiTüfatmda ciddi problemlər yarandı. Belə ki, ölkələr biri-biriylə ticarət mübarizələrinə qoşulmağa başlanuş, ticarət himayədarlığı baş qaldırmış, valyuta məhdudiyyətləri tətbiq olunmuşdur.

XX əsrin ortalarından etibarən dünya iqtisadçılan belə bir fikri müdafiə edirdilər ki, dünya təsərrüfatı bütün ölkələr üçün ümumi olan əlaqələndirmə və idarəetmə mexanizmi olmadan dayanıqlı halda fəaliyyət göstəmıək imkanında deyildir. Elə həmin dövrdən də başlayaraq ayn-ayn iri firmalar mikrosəviyyədə təkrar istehsal proseslərinin idarə olunması Üzrə şaquli idarəetmə sxemi yaratmağa başladılar. Onlar bir çox dünya ölkələrində özlərinə müştəri toplamaqla, tədıicən transmilli korporasiyalar (TMK) səviyyəsinə çatmağa nail oldular. Beləliklə də, onilliklər ərzində dünyanm iqtisadi inkişafını mikrosəviyyədə müşahidə etmək imkanı verən beynəlxalq iqtisadi və maliyyə birlikləri yarandı. Məhz bu təşkilatlar dünya ölkələrini ehtimal edilən qeyri-balansh hallar barədə xəbərdar etmək, lazım olduğu halda hərtərəfli dəstək vermək ünkanlaraıa malik idi. Bu təşkilatlaın siyahısma Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı (DB), Dünya ticarət mərkəzi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, eləcə də Avropada bir neçə birliklər və s. daxil idi.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruri olmadığı haqqında iqtisadi fikirlərin davam etdiyi bir dövrdə, ingilis alimi Con Meynard Keynisin

elmi təlimləri yeni bir istiqamətin - kcynsçiliyin yaranmasma gətirdi. Müasir makroiqtisadiyyatın, eləcə də dünya iqtisadiyyatının tonzim- lənməsimn əsasını qoyan C.Keyns, müasir döwümüzdə də dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin müəyyən edilməsi baxmımdan aktual sayılan bəzi məsələlər qoymuşdur. Məhz o, Bretton-Vuds institutlarının yaradılmasma dair razılaşmal arm (BVF və Dünya Bankmm) müəlliflərindən və idcoloqlanndan biri olmuşdur. Bu təşkilatlar müharibə illərində dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərdə tənzimləməni həyala keçirmək məqsədilə yaradılmış və hal-hazırda da aparıcısı beynəlxalq təşkilatlar hesab olunur.

Nəhayət dünyada gedən siyasi proseslər nəticəsində 1988-90-cı illərdə yeni iqtisadi sistemə keçid bütün dünya ölkələri ilə yeni iqtisadi münasibətlərin yaranmasına səbəb oldu. Müasir dünya ölkələrinin çoxu öz iqtisadi siyasətini bu və ya digər formada açıq iqtisadiyyat prinsipləri əsasında qurmağa çalışırlar.

Bütün bunlai' belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, XX əsrin ll-ci yansında bazar iqtisadiy>'atı dünya təsərrüfatında yeni, daha yüksək mərhələyə keçmiş və özünün apancı beynəlxalq səviyyəsinə çatnuşdır. Beynəlxalq iqtisadiyyatın əsas xaıakterik xüsusiyyətləri bunlar he.sab olunur:

1) beynəlxalq ticarət əsasında əmtəələrin mübadilə proseslərinin inkişafı;

2) kapitalm, iş qüvvəsinin və texnologiyamn idxal-ixracı nəticəsində istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətliliyinin təmin edilməsi;

3) bir neçə ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələr, ilk növbədə transmilli korporasiyalar çərçivəsində istehsahn beynəlxalq formalarmm inkişafi;

4) əmtəə və istehsal amillərinin beynəlxalq hərokətliliyindən asılı olmayan, sərbəst beynəlxalq maliyyə sferasınm mövcudluğu;

5) iqtisadi inkişafm sabitliyi və tarazlığının təmin edihnəsi məqsədilə millətlərarası və daxili, dövlətlərarası və qeyri-dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin yaranması;

6) açıq iqtisadiyyat prinsipindən çıxış edən dövlətlərin iqtisadi siyasəti və s.

Qeyd olunqduğu kimi beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyənin əsas predmeti istehsal amilləri və əmtəələr üzrə tələb və təklifin formalaşmasının qanunauyğunluğu hesab olunur. Beynəlxalq iqtisadiyyat bu predmet çərçivəsində nəinki dünya bazarım səciyyələndirən ük 3 əlamət (1;2;3) ilə, eyni zamanda təkmilləşdirilmiş 3 yeni əlamətlə də (4-6) təsnif olunur.

Beləliklə də, əgər l əlamət dünya bazan üçün əsas xarakter sayılırsa, 1- 111 əlamətin məcmusu dünya təsərrüfatmı səciyyələndirir, I-VI əlamət isə bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üçün əsas xüsusi^'yət sayılır.

Beynəlxalq iqtisadiyyat (intemational economics) - beynəlxalq əmtəə mübadiləsi sahəsində istehsal amillərinin hərəkəthliyini, bc>ıiəlxalq iqtisadi siyasətin fomıalaşması sahəsində ayn-a>Ti dövlətlərə məxsus təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqh əlaqəsinin qanunauyğunluqlarını öyrənən bazar iqtisadiyyatı nəzəriy>'əsinin bir hissəsidir.

Beynəlxalq iqtisadiyyat müasir iqtisadi nəzəriyyələr sistemində -Beynəlxalq iqtisadiyyat bazar iqtisadiyyatının aynhıaz tərkib hissəsi kimi, son onilliklər ərzində iqtisad elmlərinin keçdiyi nəzəri dəyişikliklərin və «hoyəcanlann» ağırlıqlarını özündə əks etdirü.

Çoxsaylı nəzəri fikrə malik məktəblər, mürəkkəb makıoiqtisadi proseslərin modelləşdirihuəsi yönüraündə apanhmş geniş həcmli tədqiqatlar, fundamental problemlərin analizi, tətbiqi, iqtisadi məsələlərin həlli üsullan bütün ölkələrin iqtisadi bölgüsü də nəzərə aluunaqla, iqtisadi saliələr, müəssisələr və fərdlər üçün faydalı olmuşdur. Mükəmməl əhatəliyə iddia etməyərək biz beynəlxalq iqtisadiyyat salıəsindəki fikirlərdə incəlikləri nəzərdən keçirəcəyiic. Çünki bunlar iqtisad elmi üçün bir növ «müqəddəs» hesab olunur.

Müasir makroiqtisadi məktəbləri ümumi şəıti səviyy'əyə görə 3 əsas qrupa bölmək olar,

« *Neoklassik məktəb* - müasir neoklassik iqtisadi nəzəriyyə makroiqtisadi faktlar və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri izah edən ümumi məcmu tələb və təklifin tarazlığma əsaslanan ilkin ideyalara əsaslanır. Onun modeli belə bir ehtimala əsaslamr ki, qiymətlər tələb və təklifin taıazlığma gətirib çıxanr və iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti həmişə optimaldn-, rəqabət və bazar isə mükəmməldii-. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi məqsədəuyğun hesab olunmur və bu addun tələb və təklif balansma yalmz yanlış təsir göstərir.

• *Neokeyns məktəbi* - müasir neoklassik iqtisadi nəzəriyyə belə bir ideyadan çıxış edir ki, tələb və təklif tarazlığı nöqtəsi ətrafında makroiqtisadi tərəddüdlərin baş verməsi qanunauyğunluqlannm və bu nöqtədən kənarlaşma səbəblərinin aydmlaşdmlması makroiqtisadiyyann əsas problemidir. Buna uyğun olaraq, iqtisadi tərəddüdlər iqtisadiyyatın zövq və texnologiyalaida baş verən də>'işikliklərə effektiv olmayan təsirini əks etdirir, daha doğrusu qeyri-təknıil və ya digər formada bazarın qeyri-mükənunəlliyini göstərir. Bazann ən başlıca nöqsanlan qi>mət və əmək haqqmm tələb və təklifin dəyişikliyinə dərhal reaksiya

göstərməməsi və onu tarazlaşdıra bilməməsidir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi, bu və ya digər fonnada iqtisadi məsələləri tənzimləməsi /.əmridir,

• *Rasional gözhmo məktəbi* - gənc rasional gözləmə məktəbi iqtisadi subyektlərin davranışım onunla izah edirlər ki, onlar digər subyektlərin (müəssisələrin, hökumətin, istehlakçılarm və s.) gələcək davranışını və makroiqtisadi göstəricilərin (inflyasiya valyuta kursu, artım tempi və s.) inkişafını necə qiymətləndirirlər. Dəyişən gözləmələr əsasmda dövlətin cari iqtisadi siyasəti təyin olunmahdır. Bu məktəbi, adətən monetar məktəb və Çikaqo iqtisadi məktəbinin digər cərəyanları ilə birlikdə yeni klasik raoktobə aid edirlər. Əslində isə onlar dalıa çox neokeyiıçilər və neoklassiklərin yanaşmalarına inteqrasiya edirlər və onlan gələcəyə yönəldirlər. İstənilən iqtisadi nəzəriyyə iqtisadçı-praktİklərə nə qədər faydalı olması baxımından qiymətləndiniməlidir. Yəni bu nəzəriyyələr dövlətin və öz üzvlərinin iqtisadi siyasətini tənzimləyən beynəlxalq təşkilatlara, ayn-a>Ti şirkətlər və fərdlərə qərar qəbul edilməsində nə dərəcədə faydalıdır. Müasir beynəlxalq iqtisadiyyat müxtəlif iqtisadi məktəblərə aid yuxanda göstərilən nəzəriyyə və modeli özündə birləşdirir. Məhz buna görə beynəlxalq ticarətdə əmtəələrin tələb və təklif nəzəriyyəsinin ətraflı şərhi be>məlxalq iqtisadiyyatı neoklassik nəzəriyyə etmir. Eyni ilə xarici ticarətin tənzimlənməsi üsulları onu neokeynisçi. onun pul tərəflərinin müfəssəl şərhi isə onu mouetarizm nəzəriyyəsi ilə eyniləşdirmir.

Beynəlxalq iqtisadiyyata, apancı iqtisadi fikir məktəblərinin yüksək nailiyyətlərinə əsaslanan praqmatik yanaşma xasdır. Beynəlxalq iqtisadiyyatm öyrəndiyi əsas nəzəriyyələr, modellər və iqtisadi siyasətin vasitələri mürəkkəb beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yaranan pai'ktiki məsələlərə dalıa sürətli, dəqiq və dolğun şəkildə tara cavab verməyi imkan yaıadır.

1.2. Beynəlxalq iqtisadiyyatın strukturu

Beynəlxalq iqtisadiyyat öz mövcudluğunu inkişaf qanunauyğunluqları, mexanizmləri və meyllərinin konkret formasında təzahür edir. Bu mənada, şərti olaraq beynəlxalq iqtisadiyyatın strukturunu aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar:

• bcvnəixaİQ iqtisadiyyatın əsas anlavıs və konsepsiyaları - bunlar beynəlxalq iqtisadiyyat konsepsiyasına uyğun olaraq beynəlxalq əmək bölgüsü və digər istehsal amillərinin dünya bazarı və dünya təsərrüfatı

vasitəsilə hərəkətindən formalaşır. Bu səviyyə bir çox hallarda mücorəddir və əsas etiban ilə ardıcıl nəzəri təhlillərin anlayış və konseptual mexanizmini müəyyən edir;

• dövlətin iqtisaQdi siyasəti. İQtisadivs'atm dövlət tənzimlənməsi və bütövlükdə onun xarici aspektləri - Beynəlxalq iqtisadiyyatın tənzimlənmə-sinin əsas foımalan aşağıdakılaidır: milli mikrosəviyyədə - xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi (tarif və qeyri-tarif metodlan), istehsal amillərinin hərəkətinin dövlət tənzimlənməsi (kapital, işçi qüvvəsi və texnologiya idxal-ixracı); milli makrosəviyyədə - açıq iqtisadiyyatın makroiqtisadi proqramlaşdırılması da daxil olmaqla, dövlətin valyuta və maliyyə tənzimləmələri;

• beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin konkret foımalan “beynəlxalq ticarət (əmtəə və xidmət), istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti (kapital, işçi qüvvəsi, texnologiya), maliyyə vəsaitlərinin (valyuta, qiymətli kağızlar, törəmə və kıedit qiymətli kağızlar və s.) beynəlxalq ticarəti, beynəlxalq hesablaşma da daxil olmaqla özünü beynəlxalq iqtisadiyyat kimi göstərir.

• beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatlarmın fəaliyyətinə beynəlxalq tənzimləmə və nəzarət daxildir, hansı ki, beynəlxalq iqtisadi>7atın və onun ayn-a>oı elementlərinin tənzimlənməsi və monitorinqi üçün xüsusi əhəmiyyət təşkil edilir.

Beynəlxalq iqtisadiyyat fiınksional olaraq beynəlxalq mikroiqtisadiy- yata və makroiqtisadiyyata bölünür.

• Beynəlxalq mikroiqtisadiyyat (intemational microeconomics) beynəlxalq iqtisadiyyatın bir hissəsi olub, konkret əmtəələrin, istehsal amillərinin, eləcə də tələb, təklif, qiymət və s. kinü bazar amillərinin ölkələrarası hərəkət qanunauyğıuiluqlaimı öyrənir;

• Beynəlxalq makroiqtisadiyyal (intemational macroeconomics) - beynəlxalq iqtisadiyyatın bir hissəsi olub, qloballaşma şəraitində dünya təsərrüfatının beynəlxalq maliyyə bazanm və açıq milli iqtisadiyyatın fəaliyyət qanunauyğunluqlanm öyrənir;

Bu struktur çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələr çox mürəkkəbdir. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayn-ayrı foımalan müxtəlif istiqamətlərdə kəsişir. Bu zaman mikroiqtisadi siyasət özündə valyuta münasibəüərinin tənzımləmnəsini, maliy>'ə vasitələri ilə beynəlxalq ticarəti (beynəlxalq hesablaşmalar) kapitalın hərəkət fonnası kimi əhatə edir və s.

Bu sü-uktur çərçivəsində qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr olduqca mürəkkəbdir və əksər hallarda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrı- ayrı fonnalan kəsişir. Bu da onunla izah olunur ki, kapitalın sürətli

hərəkəti, işçi qüvvəsinin miqrasiyası və texnologiyanın ötürülməsinə spesifik beynəlxalq ticarət kimi baxılır. Eyni zamanda mikroiqtisadi siyasətə val>oıta münasibətlərinin tənzimlənməsi də daxil edilir, bəzi formalan isə (beynəlxalq hesablamalar) faktiki olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin digər istiqamətlərinə xidmət edir. Belə ki, maliyyə vasitələri ilə b^əlxalq ticarətə kapitalm dövriyyə forması kimi baxıla bilər. Ümumilikdə isə, beynəlxalq iqtisadiyyatın strukturu, şərti olaraq. makroiqtisadi və maliyyə Iıissələrinə bölünür.

1.3. Beynəlxalq iqtisadiyyat fənninin predmeti

Artıq hamıya aydmdır ki, çoxsaylı müstəqil dövlətlərin təmsil etdikləri milli təsənüfatlar ümumdünya təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsidir və müasir mərhələdə heç bir ölkə öz inkişafını xarici dünyadan təcrid olunmuş şəkildə təmin edə bilməz. Milli iqtisadi sistemlərin dünya təsərrüfatma getdikçə artan bir .xətt üzrə qoşulması zərurəti XX əsrin sonunda özünü aydın hiss etdirən qanunauyqunluğa çevrilmişdir. Biri- biri ilə getdikcə daha sıx iqtisadi əlaqə yaradan və qarşıhqlı asılı olan, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən və daim hərəkətdə olan milli təsərrüfatlann məanusu ümumdünya təsərrüfat sistemini formalaşdınr. Ümumdünya təsərrüfat sisteminin vəhdəti və onun tərkib hissələrinin biri-birini tamamladığı dünyanın keçmişdə banşmaz qütblərə bölünməsi dəf edildikdən sonra özünü daha aydın şəkildə büruzə verir.

Dünya təsərrüfatı sistemində müstəqil dövlətlər arasında baş verən çoxtərəfli iqtisadi əlaqələr və proseslər hər hansı bir ölkə daxilində özünü göstərən iqtisadi əlaqələrdən və iqtisadi proseslərdən, ümumi cəhətlərə baxmayaraq, çox fərqlidir. Dünya xəritəsini təşkil edən dövlətlər daxildə istehsal edilməyən bir sıra əmtəə, xidmət və istehsal amillərini idxal edir, digərlərini isə ixrac edirlər. Xarici iqtisadi əlaqələrin bu və ya digər əməliyyatlarım həyata keçirən firmalar xaricdə daxili iqtisadi problemlərdən başqa məsələləri də həll etmək məcburiyyətində qalırlar. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanmda neft avadanhğı satmaq istəyən Azərbaycan şirkəti həmin ölkədə mövcud olan gömrük tarifləri, miqdar kvotalan və qüvvədə olan xairici ticarət qanunlanndakı fərqlərlə qarşılaşır. Razılaşma baş tutduğu halda isə əldə edilən valyutanın Azərbaycan şirkətinə lazım olan valyutaya çevrilməsi problemi qarşıya çıxır. Ona görə də istər valyuta, istərsə də standartlaşdırma və dil məsələləri ilə

Qərbdə fəaliyyət göstər^ və Azərbaychhä k^ital qoymaq istəyən hər hansı bir firmanı da tamämilə fərqli bir 4qtisadi iqlim gözləyir. Həmin

firma burada müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərmək üçün bütün iqtisadi (vergi, valyuta tənzimlənməsi, gömrük və s.) qanunları dəıindən öyrənməli, xarici kapitalın qorunması haqqmda mövcud olan iqtisadi və siyasi şərtləri, onlardan doğan riskləri nəzərə almalı, hətta mövcud düşüncə tərzim və adət-ənənələri diqqətlə öyrənməli və biznes sahəsində müvəffəqiyyət qazaıunaq üçün onlardan məhai’ətlə istifadə etaıəlidiı*lər.

Təbii ki, hər bir ölkə qaışısmda dui'an makroiqtisadi problemlər daxili problemlərdən fərqlidir. Xarici iqtisadi müvazinətm təmin edihnəsi davamlı olaraq dövlət qayğısı tələb edir. Təsadüfi deyildir ki, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin, eləcə də ümumilikdə dünya təsərrüfatı sisteminin öyrənilməsi iqtisad elminin nisbətən qeyri-adi sahəsini təşkil edir və burada fərqli yanaşma tərzi tələb olunur. Ona görə də dünya təsəiTüfati iqtisadiyyatım öyrənməyə başlamazdan əw^əl adi iqtisadi təhlil alətlərinin ümumdünya təsərrüfat sistenıiım xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdınıması labüd və zəruridir.

Məlum olduğu kimi bazai’ iqtisadiyyatınm düşünçə tərzində iqtisad elmi məhdud ehtiyatlarla insanların nəyi, necə və kimin üçün istehsal etdiklərini öyrənir, onlann öz sonsuz ehtiyaclanm bu məhdud ehtiyatlarla necə təmin etməsini izalı edir. Onu da qeyd etmək laznndır ki, artıq ehtiyatlann məhdud olması anlayışını qəbul etməyən cərəyanlar da meydana gəlmişdir. Eyni zamanda məlumdur İd, bazar iqtisadiyyatı şəraitində inzibati-amirlik sistemindən fərqli olaraq ehtiyatlann bölgüsü haqqında qərar dövlət tərəfindən deyil, bazarla qarşıhqlı əlaqədə olan iqtisadi subyektlər tərəfindən qəbul edilir. Azad bazar şəraitində fərdlər dövlətdən firavanlıq gözləmədən öz vəziyyətləıini özləri yaxşılaşdırmağa çalışn, iqtisadi hərəkətlərində öz maraqlarım əsas götmürlər. İlk baxışda kommunist ideologiyasımn iddia etdiyi kimi, guya bu, iqtisadi həyatda xaos yarada bilər.

Lakin, bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətdə həyat tərzini tənzimləyən və istiqamətləndimn bir sistem, qanunauyğunluq mövcuddur. Tanınmış ingilis iqtisadçısı Adam Smit hələ XVIII əsrdə ''Xalqlann sərvəti” adlı əsərində əsaslandırmışdır ki, kainat və dünya necə təbii sistemlə ahəngli və müvazinəti ı şəkildə idarə olunursa, insan cəmiyyəti də elə bir təbii sistemlə öz mövçudluğunu mühafizə edir. Lakin, o təbii sistemi, fövqəltəbii güclərlə deyil, insanlarm iqtisadiyyatda daviamş tərzi ilə izah edirdi. O, göstərirdi ki, insan öz mənfəətini ən yüksək səviyyəyə çatdırmağa çalışır: O, iqtisadi insandu* (homo esomonimicus). İqtisadi insan rasionaldır, çünki qarşıya çıxan alternativlərdən ən çox mənfəət təmin edənini seçir. A.Smit bu təbii sistemi "görünməz əl" adlandmıdı.

Fərdlərin alternativlərdən istədiyini seçə bilməsinə isə o, liberalizm d^irdi. Liberal şəkildə fəaliyyət göstərən sistemin məntiqi nəticəsi odur ki, mənfəətlərini maksimuma çatdırmağa çalışan fərdlər öz hərəkətləri ilə cəmiyyətin də mənfəətini maksimuma çatdınrlar. Bazar iqtisadiyyatı sistemi özünün məntiqi nəticəsinə özəl mülkiyyət, mənfəət, azad sahib- karhq və qiymət mexanizmi vasitəsilə çatır. Müasir iqtisadçılann əksəriyyəti A.Smitin həmin müddəalarım əsas götürürlər.

Adam Smit və ondan sonra gələn iqtisadçılar bu məntiqi müddəalann beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində də özünəməxsus şəkildə mövçud olduğunu sübut etmişlər.

Onlar göstərmişlər ki, iqtisadi düşünçədə və iqtisadi həyatda fərdi millətin (dövlətin) əvəz etməsi ilə bazar iqtisadiyyatının postulatlan dəyişmir. Yuxanda göstərilən təbii sistemdə fərdin yerini millət tutur. Millət (dövlət) iqtisadi və rasionaldır, azad xarici ticarətlə öz mənfəətini maksimuma çatdırmağa çalışır. Bazaı* iqtisadiyyatı şəraitində azad ticarət aparan bütün millətlər üçün bu mümkündür. Tam rəqabətin mövcud olduğu bir iqtisadiyyatda fərdlər öz aıalannda əmək bölgüsü apararaq istehsalı artırdıqlan kimi, millətlər də beynəlxalq aləmdə üstünlüyə malik olduqlan sahələrdə ixtisaslaşaraq əmək bölgüsünü dərinləşdirir və bu yolla dünya istehsalını artırırlar. "Görünməyən əl" bir ölkə daxilində olduğu kimi, bütün dünya miqyasında da öz rolunu oynayır. Rasional iqtisadi əmək- daşhq nətiçəsində bütün miilətlərin pa>ına daha çox əmtəə və xidmət düşür.

Beynəlxalq miqyasda iqtisadi əlaqələrin inkişafı iki əsas şərtə əsaslamr: 1. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin obyektiv zəruriliyinə; 2. Bu əlaqələrin qarşılıqlı faydah olmasına. Bu zaman dəyər qanunu, tələb və təklifin uyğunluğu qanunu (U.Petti, A.Smit və D.Rikaıdo tərəfindən əsaslandırılmışdır), vaxta qənaət qanunu və əmək bölgüsünün dərinləşməsi qanunu universal iqtisadi alət kimi müvafiq şəkildə fəaliyyət göstərir. Müasir mərhələdə təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsi son illərdə özünü getdikcə daha çox hiss etdirən texnoloji sıçrayışlar nəticəsində olduqca sürətlənmişdir.

Təsərrüfat həyatımn beynəlmiləlləşməsi dünya təsərrüfatı və onun standartlanmn milli iqtisadi həyatın aynlmaz tərkib hissəsinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Hər bir ölkə daxili iqtisadiyyatla yanaşı, xaricdə istehsal amillərini yerləşdirməklə və xarici tiçarəti genişləndirməklə xarici iqtisadiyyatdan da mənfəət əldə edir. Həm də bu proses ikitərəfli əlaqələr şəklində baş verir. Dünya təsərrüfatı əlaqələri iki formada özünü göstərir: makroiqtisadi və mikroiqtisadi səvi>^ədə. Bu səviyyələ

rin hər biri digərindən aynimaz vəhdət təşkil edir və onlan birlikdə nəzərdən keçilmək lazımdır.

Hər bir milli iqtisadiyyatda sənayeləşmənin sürəti, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrinin inkişafı, məşğulluq və gəlir səviyyəsi, ümumiyyətlə həyat standartı onun xarici iqtsadi əlaqələrinin vəziyyətindən çox asılıdır. Bütün dövlətlər milli sosial-iqtisadi tərəqqini təmin etmək üçün ümumdünya təsənlifat sisteminin qanunauyğunlııqlarmı, dünyada gedən mühüm iqtisadi, siyasi və ümumiyyətlə qlobal prosesləri nəzərə almalı- dırlai'.

Dünya iqtisadi imkanlarmın və dünya əhalisinin ümumi rifah səviyyəsinin artınimasmda mülıüm rol oynayan beynəlxalq təsərrüfat əlaqələri iqtisad elminin müstəqil bir saliəsi olan "beynəlxalq iqtasadiyyat" fənni tərəfindən öyrənilir. Bunu bir sıra amillər şərtləndirir;

1. Milli iqtisadi sistemlərinin müxtəlifliyi - müxtəlif dövlətlərdə qəbul edilmiş iqtisadi sistemlər bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Məsələn, liberal, iqtisadi həyata daha çox müdaxilə edən dövlətlər və sosialist sistemləri. Hətta bu və ya digər ölkə eyni sistemi qəbul etmiş olsa da iqtisadi, hüquqi və idarəçilik tənzimləmələri ciddi fərqlənə bilər. Məsələn, bir ölkənin vergi, pul-kıedit, nəqliyyat və sosial siyasəti digər ölkənin siyasəti ilə eyni ola bilməz. İqtisadi sistemlər müxtəlif olduqda isə bu fərqlər dalıa da çox olur. Halbuki, hər hansı bir ölkə daxilində belə fərqlər mövcud deyildir. Belə bir cəhət beynəlxalq iqtasadi əlaqalər- do bir sna problemlər yaradır və onların ayrıca bir elm saliəsinin pred- meti olmasmı şərtlən diıir;

2. Əmtəə və xidmət axmlanna fərqli müdaxilə - bütün dövlətlər ictimai faydanı əsas tutaraq əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq miqyasda hərəkətinə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edirlər. Məsələn, xarici ticarəti məhdudlaşdırmaq üçün gömrük taıifləri, kvotalar, idxalm qadağan olunması və valyuta nəznrəti kimi tədbirlərdən istifadə olunur. Dövlətlərin hamısı xarici ticarətə az və ya cox dərəcədə məhdudiyyətiər qoyurlar. Əmtəə və xidmətlərin ölkə daxilində hərəkət etməsinə isə heç bir məhdudiyyət qoyulmur;

3. Milli valvutalann fərqli olması - dövlət müstəqilliyinin mühüm atributlanndan biri də, hər bir ölkənin özünə məxsus pul sisteminə malik olmasıdn. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr fərqli pul vahidlərinə malik ölkələr aıasmda aparıldığı üçün bu əlaqələr nəticəsində əldə olunan pulların biri digərinə çevrilməlidir. Bu ehtiyac valymta bazarmın yaıanmasını şərtləndirir. Ona görə ki, hər bir ölkənin sərhədləri daxilində yalnız milli valyu

tanın dövriyyəsinə icazə verildiyi üçün ayrı-ayrı dövlətlərin milli valyutalarının bir-birinə çevrilinəsi problemi yaranmışdır.

Lakin, onu da göstənnək lazımdır ki, milli valyutaların fərqli olması beynəlxalq ticarəti daxili iqtisadi əməliy>'atlardan fərqləndirən yeganə amil deyildir. Burada, müxtəlif milli pul vahidləri aı asmda qi>mət nisbətinin (məzənnənin) dəyişkən olması amili özünü dana çox hiss etdirir. Əgər ABŞ dollaı ilə alman markası arasmdakı qiymət nisbəti, məsələn, 100 il ərzində dəyişməz qalmış olsa idi, bu salıodə iş adamlarınuı riski azalardı. 1971-ci ildən "üzən" və ya sərbəst dəyişən valyuta məzəmıəsi sisteminə keçilməsi iİə əlaqədar olaraq bu risk daha da artnuşdu'. Lakin, valyutalar dönərli valyuta olduqda onlann bir-birinə çevriməsi imkanları daha da yaxşılaşır

4. İstehsal amillərinin fərqli hərəkəti - istehsal amillərinin hərəkət xüsusiyyətləri daxili və xarici ticarət arasındakı fərqi müə>'yən edən əsas amillrdən biri hesab edilir. Klassik iqtisadçılar göstərirdilər ki, əmək və kapital ölkə daxilində sərbəst hərəkət edə bildiyi halda, onlar ölkələr arasında belə sərbəstliyə maliki deyillər. Əcnəbi işçilərin işləməsinin bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdınıması haqqında qanunlar deməık olai' ki, bütün ölkələrdə vaidır. Belə qammlar ohnasa da, təbii amillər işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətini müə>^’ən qədər məhdudlaşdınr. Coğrafi uzaqlıq, dil və adət-ənənə kimi amillər buna misaldu. K^italm beynəlxalq hərəkəti də onun Ölkədaxili hərəkətinə nisbətən çox məhduddur. Dövlətlərin çoxunun ölkədən çıxanlan kapitala məhdudiyyət qoymalan və valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə əlaqədai' risklər kapitalın beynəlxalq hərəkətini məhdudlaşdıran mühüm amillərdir.

İstehsal amillərinin ölkə daxili və beynəlxalq hərəkəti ai'asında mövcud olan fərq bu amillərin qiymətləındə öz əksini aydm şəkildə tapır. Belə ki, istehsal amillərinin ölkə daxilində nisbətən sərbəst hərəkəti nəticəsində hər hansı bir ölkənin müxtəlif daxili regionlan arasında qiymətlərin, faiz dərəcələrinin və raaaşlann bərabərləşməsinə təsir göstərir. Halbuki, belə bir təsir beynəlxalq miq>'asda yoxdur. Beləliklə, istehsal amilləri qiymətləri ölkə daxilində eyni və ya bir-birinə yaxın olduğu halda, ölkələr arasında biri-digəındən ciddi fərqlənir. Bu cəhət beynəlxalq ticarətin daxili ticarətə nisbətən müxtəlif şərtlər altında baş verdiyini göstərən mühüm amildir.

Siyasi iqtisad klassikləri A.Smit və D.Rikardo öz mülahizələrində işçi qüvvəsinin ölkə daxilində tam sərbəst hərəkət etdiyini, ölkələr arasında isə, əksinə tam hərəkətsiz olduğunu fərz etmiş, eləcə də xarici ticarətin həyata keçirilməsində də bunu əsas amil hesab etmişdilər. Lakin, real

həyat göstərdi ki, işçi qüwəsinin ölkə daxilində və beynəlxalq miqyas- dakı hərəkəti biri-birindən yalnız öz dərəcəsinə görə fərqlənir. Çünki, işçi qü\'\'əsinin beynəlxalq hərəkəti aşağıda görəcəyimiz kimi tarixin heç bir mərhələsində tam şəkildə yox olmamışdır. Kapital da ölkə daxilində beynəlxalq aləmdə olduğuna nisbətən daha sərbəst hərəkət edə bilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hətta ölkə daxilində də kapital mütləq dərəcədə sərbəst hərəkət edə bilmir. Çünki, iqtisadi şərait (faiz dərəcəsi və s.) regionlar arasında da fərqli ola bilər;

5. Fərqli milli bazarlar - hər bir ölkə özünün milli bazanna malikdir ki, bu milli bazarlar da öz sərbəstliyi və nəzarət dərəcəsinə görə fərqlənir. Daxili bazarlarda eyni dil, adət-ənənə, istehlak alışqanlığı, zövq və stan- daıtlar hakimdir (müxtəlif milli bazarlarda isə bunlar müxtəlifdir). Məsələn, müsəlman ölkələrində donuz əti və ondan haznlanan məhsullar yeyilmir və alıcısı yoxdur. Rusiya və Avropa ölkələrində isə vəziyyət əksinədir. Avtomobilin sükam bəzi ölkələrdə sağdan, digərlərində isə soldandır. Standartlaşdırma sistemində də fərqlər mövcuddur.

Bu və ya digər milli bazara əmtəə satmaq istəyən xarici firmalar bu ba- zarlann xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdırlar.

Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daxili iqtisadi proseslərə nisbətən fərqli iqtisadi şərtlər altmda cərəyan etməsi onlann öyrənilməsində müxtəlif təhlil vasitələrindən istifadə olunmasım şərtləndirir.

Beynəlxalq iqtisadiyyat fənni dünyamn müstəqil dövlətləri arasında hərtərəfli iqtisadi əlaqələri bütün aspektləri ilə öyrənən bir elmdir. Bu elm sahəsi insanın sonsuz ehtiyaclarım təmin etmək məqsədilə məhdud ehtiyyatlardan ümuradünya təsərrüfatı sistemində daha səmərəli istifadə olunması prosesini və ayn-ayn milli iqtisaliyyatlann bir-birinə necə təsir göstərdiyini müəyyən etməyə çalışır, təsəiTüfat həyatmm beynəlxalq miqyasda bazar sistemi çərçivəsində fəaliyyəti və inkişaf qanunauyğun- luqlarmı öyrənir.

E)ünya iqtisadi əlaqələri genişləndikcə və dünya ticarətinin problemləri çoxaldıqca, iqtisad elminin müstəqil bir sahəsi kimi “Beynəlxalq iqtisadiyyat” fənninin də əhəmiyyəti artır. Dərsliyin yazılmasında ABŞ və Qərbi Avropa universitetlərində “İntemational Economics” və Azərbaycanda “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” fənlərinin tədrisinə dair təcrübə nəzərə alınmışdu-. Dərslikdə ayrıca bir fəsil qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətlərinə həsr edilmiş və Azərbaycan Respublikasmın beynəlxalq iqtisadi əlaqələri geniş təlilil olunmuşdur.

II FƏSİL
BEYNƏLXALQ TİCARƏTİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

2.1. Beynəlxalq ticarəHn iqtisadi əsaslan

Beynəlxalq ticarət istər ayn-ayn ölkələrdə, istərsə də dünya miqyasında ictimai həyatm ayrılmaz və mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Küçələrdə şütüyən müxtəlif markalı xarici avtomobillər, insanların geydikləri rəngarəng paltarlar, işlətdikləri radio qəbuledicilər, tozsoranlar və. s. xarici ticarətin gündəlik həyat və məişətimizə necə daxil olduğunu hər an bizə xatırladan kiçik nümunələrdir.

Əksər iqtisadçıları belə bir sual düşündürmüşdür: Dövlətlər nə üçün ticarət edirlər? Bu sualın cavabım hər şeydən əwəl beynəlxalq əmək bölgüsünü şərdəndirən amillərdə axtarmaq lazımdır. Dünya ölkələri arasmda iqtisadi ehtiyatlar (təbii, insan və investisiya resurslan) çox qeyri-bərabər bölünmüşdür. Başqa sözlə iqtisadi ehtiyatlarla təmin olunma və iqtisadi potensial baxımından ölkələr biri-birindən ciddi surətdə fərqlənirlər. Müxtəlif ölkələrin iqtisadi potensialı arasındakı fərqi təbii ehtiyatların qeyri-bərabər bölgüsü ilə yanaşı iri maşınlı sənayenin meydana gəlib inkişaf etməsi ilə daha da dərinləşdi. İri maşın- lı sənaye öz təbiəti etibarı ilə kütləvi istehsal sahəsi olmaqla, məhsul buraxılışı miqyasını ayrı-ayn ölkələrdə və dünya miqyasmda kəskin surətdə artırdı. İri istehsal milli sərhədləri aşaraq öz məhsullarını dünyanın bütün nöqtələrinə göndərməyə başladı, əvəzində isə ölkəyə xammal və ölkədə istehsal olunmayan digər məhsullann gətirilməsinə səbəb oldu. Beləliklə, iri maşınlı sənaye ölkələri öz inkişaf səviyyəsinə görə biri-birindən ciddi surətdə fərqlənir ki, bu da öz növbəsində, istehsalın təbəqələşməsini daha da dərinləşdirir. Bütün bunlar isə dünyada ticarətin sürətlə genişlənməsinə və ölkələrarası inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə səbəb olur.

Benəlxalq ticarətin iqtisadi əsaslan arasmda digər bir amil də mühüm əhəmiyyət kəsb edir; müxtəlif əmtəələrin istehsalım səmərəli təşkil etmək üçün müxtəlif texnologiya və ehtiyatlann fərqli düzümü tələb olunur. Bu amillərin qarışılıqlı təsiri nətiçəsiidə ayn-ayn ölkələr müxtəlif əmtəələrin istehsalı üzrə ixtisaslaşır və beləliklə də hər bir ölkədə digər ölkənin məhsullarına ehtiyac yaranır.

Məsələn, Yaponiya yaxşı təhsil görmüş çoxlu işçi qüvvəsinə malikdir; burada ixtisaslı əmək bol olduğu üçün ucuzdur. Ona görə də, Yaponiya yüksək ixtisaslı əmək tələb olunan müxtəlif əmtəələri - fotokame-

ra, radioqəbuledicilər, videomaqnitofonlar və s. səmərəli (az xərclə) istehsal etmək qabiliyyətinə malikdir. Avstraliya isə, əksinə geniş toıpaq sahələrinə malikdir. Ancaq insan qüvvəsi və kapital çatışmazlığı vardır. Ona görə də, bu ölkə buğda, yun, ət kimi "toıpaqtutumlu" əmtəələr istehsal edə bilir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələri isə avtomobil, maşın, avadanlıq və s. kimi kapital tutiunlu əmtəələrin istehsalına üstünlük verirlər. Bol və uçuz işçi qüvvəsinə malik olan zəif inkişaf etmiş ölkələrdə isə əmək- tutııralu əmtəələrin istehsalı üstünlük təşkil edir.

Beynəlxalq ticarət haqqında mülahizalər dərinləşdirildikdə göstərilən amillərin təsiri ilə xarici ticarətin əsasını to.şkil edən digər amillər də ortaya çıxu*. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Yerli istehsalın kifayət etməməsi;
2. Əmtəələrin qiymətinin beynəlxalq miqyasda fərqlənməsi;
3. Müxtəlif ölkələrdə fərqli əmtəələrin istehsalı.

Yuxanda qe\'d olunduğu kimi be>'nəlxalq əmək bölgüsü nəticəsində ölkələr konkret əmtəə istehsalı üzrə ixtisaslaşmış və bir çox əmtəələr bəzi ölkələrdə ya istehsal edilinir, ya da çox az istehsal edilir, digər ölkələrdə isə əmtəələr izafi istehsal edilir. Beləliklə, dünyada heç bir ölkə özünün bütün ehtiyaclannı özu təmin edə bilmir.

Beynəlxalq miqyasda qiymət fərqi də xarici ticarəti şərtləndirən mühüm amillərdən biridir. Aydındır ki, bütün ölkələrdə əmək məhsuldarlığı eyni deyildir. Bu isə əmtəələrin maya dəyərinin və son nəticədə isə beynəlxalq qiymətlərin fərqli olmasına səbəb olıu. Be>məlxalq ticarət isə tələb edn ki, hər hansı bir ölkə istehsal edə bildiyi bütün əmtəələri deyil, ən az xərclə daha çox əldə edilən məhsulun istehsalı ilə məşğul olsun. Ölkə daxildə uçuz başa gələn məhsullan istehsal etməli, baha başa gələn əmtəələri isə xaıicdən gətiraıəlidir. Bu şəıtə əməl edən hər bir ölkə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən ölkənin sosial-iqtisadi irəliləyişi üçün istifadə etmiş olur. Bu, müvafiq fəsillərdə görəcəyimiz kimi son nəticədə xarici ticarəti bütün ölkələr üçün əlverişli edir və bütün dünyada rifalı səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Beynəlxalq ticarətin bütün tədqiqatçılan iki əsas suala cavab verməyə çalışnlar: 1. Dünya ticarəti necə qumlmuşdur? və 2. Dünya ticarəti necə qurulmalıdır?

Məlumdur ki, beynəlxalq ticarət elə quruhnalıdır ki, o ölkəyə mənləət gətirsin. Tik baxışdan elə görünür ki, mənfəət əldə etməkdən ötrü bütün mümküin üsullardan istifadə etmək olar. Belə olduqda isə, meydana dalıa bir sual çıxır: bəs bu halda ticarət edənlərdən kim udur, khn uduzur? Əgər bir ölkə xarici ticaıətdən mənfəət əldə edirsə, bu mənfəət digər öl

kənin ziyam hesabınaını olur? Sərbəst ticarət sərfəlidir, yoxsa ticarət bu və ya digər səbəblərə görə niəhdudlaşdınimalıdır? Bu məhdudiyyətlərin həddi nə qədər olmahdu?

Bütun bu suallara beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrində bu və ya digər dərəcədə cavab verilmişdir.

2.2. Beynəlxalq iqtisadiyyatda tələb və təklif

İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, beynəlxalq iqtisadiyyatda məcmu tələb və təklifin əsas predmeli hesab olunan əmtəə istehsal prosesinin son kateqoriyası hesab olunur ki, bu da əksər hallarda şəxsi is- tehlak üçün deyil, satış üçün nəzərdə tutulur. Aydındır ki, əmtəə (commodity good)- ictimai tələbatın təmin olunması və mübadilə üçün nəzərdə tutulan elə bir dəyərə malikdir ki, o da əmtəələrlə mübadilə prosesində müəyyənləşir. Hər bir konkret əmtəəyə olan tələb və təklif biri-birini tarazlayır.

Beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyədə əmtəəyə daha çox istehsal məhsulu kimi deyil, tələb və təklif obyekti kimi yanaşılır. Beynəlxalq münasibətlər tədqiqatın ƏvSas predmeti olduğundan, məhz onun istehsal prosesinə əks təsiri nəzərə alınmalıdır. Məhsul yalnız şəxsi istehlak və mübadilə üçün nəzərdə tutulduğu və bazar iqtisadiyyatının 2 əsas qüvvəsinin - tələb və təklifin təsiri altında olduğu halda, əmtəə hesab olunur. Bu ünsürlərdən hansısa biri mövcud olmadığı halda, məhsul əmtəə sayılmır və beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyənin predmeti hesab olunmur.

Beynəlxalq iqtisadiyyat ümumi makroiqtisadi nəzəriyyə ilə bərabər əmtəə üzrə təklif, məcmu və fərdi tələbin formalaşması qanunauyğu- nluqlannı, tarazlı qiymətlərin formalaşmasını, bu istiqamətdə baş verən dəyişiklikləri, eləcə də ehtimal edilən səmərəli nəticələri öyrənir. Hər iki yanaşmada əsas fərq istehsal amillərinin, (əmək, torpaq və kapital) mobilliyi dərəcəsindən asılıdır ki, məhz bunların köməyi ilə də əmtəələr istehsal olunur. Makroiqtisadi nəzəriyyə istehsal amillərinin mütləq mobilliyini, onların regionlararası tarazlı bölgüsünü və s. nəzərdən keçirir. Beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyə həm də belə bir reallığa əsaslanır ki, istehsal amillərinin mobilliyi (çevikliyi) bir çox şərtlərdən asılıdır və o, ölkələrarası maneələrlə məhdudlaşır.

Əlbəttə ki, məhdudiyyətlər bütün ölkələrdə eyni deyildir. Hətta Qazaxıstan kimi böyük dövlətdə ölkədaxili maneələr olmadığı halda belə, istehsal amilləri aşağı mobilliyə malikdir. Bunun da başlıca səbəbi

çoxsaylı inzibati (məs: qeydiyyat sahələrində) və iqtisadi (məs: ixtisas üzrə iş yerlərinin olmaması) problemlərlə əlaqədardır.

Milli iqtisadiyyata xas olan xüsusiyyətlərin bir çoxu beynəlxalq iqtisadiyyata aid deyildir. Çünki, əksər əmtəələr daxili bazarda satılır və alınır. İstənilən məhsulun istehsalı hələ o demək deyildir ki, o, satış üçün yararlı məhsul olacaq və onu kimsə alacaqdır. O cümlədən, daxili bazar üçün istehsal olunan əmtəələrin dünya bazarında yüksək səviyyəli əmtəə hesab olunacağı və alıcı qazanacağı da əvvəlcədən məlum deyildir.

Təbii ki, əmtəə o zaman satışa yararlı olur ki, o rəqabət qabiliyyətinə malik olur. Düzdür, prinsipcə bu məsələ həll oluna biləndir, lakin o əm- təəki daxildə istehsal olunur, amma satış üçün alıcı qazanmır, onda belə əmtəələri dünya bazanna çıxarmağa ehtiyac yoxdur. Məhz bü nöqteyi- nəzərdən bütün əmtəələr, beynəlxalq mobillik-hərəkətlilik baxımından, ticarətdə iştirak edən və etməyən olmaqla iki hissəyə bölünür.

Ticarətdə iştirak edən əmtəələr (tradable goods) - o əmtəələrdir ki, ayn- ayn ölkələr arasmda mübadilə olunur. Ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr (nontradable goovs) isə müəyyən ölkə daxilində istehsal və istehlak olunur, ölkələrarası mübadilə və satış prosesində isə iştirak etmir.

Fərz edək ki, bəzi ölkələr ardıcıl olaraq xarici ölkələrə məxsus istiqrazlar əldə etmişlər və ödəmə müddəti artıq başa çatmışdır. Məhz bordan ödəmək üçün hökumət bu zaman vergiləri artınr ki, nəticədə də istehlak səviyyəsi aşağı düşür. Bu halda istehsalçı ticarətdə iştirak edən əmtəəni satışa buraxa, eləcə də öz istehsal əmtəələrinin bir hissəsim xarici bazarlara yönəldə bilər. Əks halda, məsələn ticarətdə iştirak etməyən əmtəə istehsal olunarsa, onda bu cür alternativ hal mövcud olmur. Bu halda istehsalçı zərərə düşür, müflisləşir və nəticədə tələbin çox olduğu digər əmtəə istehsalma keçir. Satıla bilməyən məhsullann istehsalı, ölkədə iqtisadi siyasətin də dəyişməsinə səbəb olur ki, nəticədə də apanlan islahatlar ciddi sosial problemlərə və iqtisadi inkişafın ləngiməsinə gətirib çıxanr. Ümumiyyətlə isə, ticarətdə iştirak edən və etməyən əmtəələr arasında fərq aşağıdakılardan ibarətdir:

• Ticarətdə iştirak edən əmtəələr üzrə qiymətlər tələb və təklif arasm- dakı əlaqədən formalaşır. Eyni zamanda, belə əmtəələr ölkə daxilində və xaricində daimi tələb və təklifin təsiri altmda olur;

• Ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr üzrə qiymətlər isə daxili bazarda tələb və təklifin asılılığı əsasmda müəyyən olunur. Təbii ki, bu cür əmtəələr üzrə qi>mət dəyişmələri digər ölkələr üçün heç bir əhəmiyyət daşı

mır:

• Ticarətdə iştirak edən əmtəələr üzrə daxili tələb və təklif balansının dəstəklənməsi zəruri deyildir. Ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr üçün isə daxili tələb çatışmazlığı xaricdən gələn əmtəələr üzrə tələb artımı hesabına kompensasiya oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr üzrə daxili tələb və təklifin saxlamiması çox vacibdir. Təcrübə göstərir ki, məhz bu prosesin ardıcıllığının pozulması ciddi sosial-iqtisadi qeyri-mütənasibliyə gətüib çıxanr.

• Ticarətdə iştirak etmək imkanma malik əmtəələr üzrə daxili qiymət səviyyəsinin dinamikası, digər ölkələrdə qiymət səviyyəsinin və dinamikasının dəyişikliyinə uyğundur. Daxili bazar üçün nəzərdə tutulan - ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr üzrə daxili qiymətlər digər ölkələrin qiymətlərindən fərqlənə bilər ki, bunun da əsas səbəbi bu əmtəələrin qiymətlərinin dəyişməsinin, xaricidə baş verən qiymət dəyişikliklərindən asılı olmamasıdır.

Daha çox “ticarətdə iştirak etməyən” əmtəələr üzrə tipik nümunə kimi xidmət sahələri götürülə bilər. Adətən belə təsisatlann (məs. bərbərxana, kimyəvi təmizləmə və s.) müştəriləri daimi yaxmda yaşayırlar. Məsələn, təbii olaraq xaricdən kimmsə öz kostyumunu başqa ölkəyə apanb təmiz- lətməsi qeyri-realdu*. Mənzili kirayə veraıək üzrə xidmətlər də “ticarətdə iştirak etməyən” əmtəələrə aiddir. Məsələn, Tokioda mənzil üçün yüksək icarə haqqı olan şəhərdə Yaponiya vətəndaşı, öz ölkəsindən bir neçə yüz kilomeü' aralıda olan Qazaxstanda normal yaşayış şəraiti və aşağı kirayə haqqı tələb edilən mənzildən heç cür istifadə edə bilməz. Çünki mənzil kirayəsi “ticarətdə iştirak etməyən” əmtəədir. Dünya iqtisadi^^yab nöqteyi-nəzərindən həkimlərin, müəllimlərin də təklif etdiyi xidmətlər “ticarətdə iştirak etməyən” əmtəələrə aid edilir.

Ticarətdə iştirak edən və etməyən əmtəələr üzrə bölgünü klassik iqtisadi fikir nümayəndələri həyata keçirmişlər. Onlar belə güman edirdilər ki, bütün hazır məhsullar “ticarətdə iştirak edən” əmtəələrdir, ancaq onlann istehsalı üçün nə istifadə olunmuşdursa - o, “ticarətdə iştirak etməyən” əmtəələrdir. Eyni zamanda müasir klassik modeldə ticarətdə iştirak edən və etməyən əmtəələr konsepsiyası 50-ci illərin sonunda yaranmağa başlamışdır.

Əmtəənin ticarətdə iştirak edən və etməyən olub-olmaması, əmtəənin daşınması yönümündə (xarici ölkələrə, ticarət maneələri üzrə) nəqliyyat xərclərindən də asılıdır. Əgər əmtəənin qiyməti, əmtəə vahidi çəkisinə görə yüksəkdirsə, onda bu əmtəə praktiki olaraq ticarətdə iştirak edən sa- yıhr. Buna parlaq misal olaraq qızıb göstərmək olar. Nəqliyyat xərclərin-

dən asılı olmayaraq qızılın qiyməti dünyanm bütün ticarət mərkəzlərində eynidir.

.-\ncaq nəqliyyat xərcləri, məsələn, bərbər (saç ustası) üçün müəyyən olunmayan maneədir. Baxmayaraq ki, saç kəsimi qiymətləri Bakıda Vaşinqtona nisbətən daha aşağıdır, Bakı-Vaşinqton marşrut biletinin qiyməti isə saç kəsimi qiymətlərindən dəfələrlə yüksəkdir. Bu səbəbdən də, Bakıda yaşayan bərbər (saç ustası) işini buraxıb, Vaşinqtona getmir və Bakıda işləməyə davam edir. Eyni zamanda məsələn, balıq niəhsuUanmn Rusiyadan Yaponiyaya aparmaq (baxmayaraq ki, orada bunlar 2 dəfə bahadır) gömrük tariflərinə görə (dəyərin 100%-i ödənilməlidir) səmərəsizdir və bu pullan daxildə qazanmaq dalıa sərfəlidir. Texnologiyaların inkişafı ilə bərabər nəqliyyat xərclərinin azalması ticarətdə iştirak edən əmtəələrin miqdanmn artımına, dövlətlərarası himayəşilik siyasəti isə azalmağa doğm meyl etməkdədəir.

Əlbəttə, ticarətdə iştirak edən və etməyən əmtəələr arasında istənilən sərhəd şərti qəbul edilir. Bu sahədə, dalıa çox BMT tərəfindən qəbul oluıunuş sənaye standartlarına əsaslanan bölgüdən istifadə ediıiər ki, bu da öz növbəsində bütün dünyada qəbul edilir. Buna müvafiq olaraq bütün əmtəə və xidmətlər (hansı ki, onlar da əmtəə sayıla bilərlər) 9 böyük qrupa bölünüıiər.

Cədvəl 1.1

Əmtəə qruplan	Əmtəə növləri
1. Kənd təsəilifatı, ov, meşə təsərrüfatı və balıqçıbq 2. Hasilat sənayesi 3. Emal sənayesi	Ticarət ohma bilən
4. Tikmti və kommunal xidmətlər 5. Topdan və pərakənd satış, restoran və mehmanxanalar 6. Daşıma, saxlama və rabitə, maliyyə vasitəçiliyi 7.Müdafiə və mütləq sosial xidmətlər 8. Təhsil, səhiyyə və ictimai işlər 9. Digər kommunal və sosial şəxsi xidmətlər	Ticarət oluna bilməyən ______1

Aydındır ki, cədvəldə verilmiş təsnifatlaşdımıada çoxsaylı və mühüm istisnalar mövcuddur. Baxmayaraq ki, tikinti öz çəkisinə görə ticarətdə

iştirak edə bilməyən xidmətlərə aiddir, ancaq Rusiyada türk, yuqoslav firmaları tərəfindən tikilmiş, bərpa olunmuş binalara baxdıqda bunun əksini düşünmək olar. Xəqlivyat da be>məlxaiq ticarətə daha çox cəlb olunmuş hesab olunuı-. Nəqliyyat xidmətləri içərisində ticarətdə iştirak etməyən xidmətlərə ölkə daxilində şəhər avtobusları, taksi və s. xidmətləri göstərən nəqliyyat vasitələri aiddir.

Ticarətdə iştirak edən əmtəələr ixıac olunan (exportables) və idxal olunan (importables) əmtəələrə bölünür. İxrac olunan əmtəələr də öz növbəsində real ixrac əmtəələrindən və əvəzedici ixracdan, yəni hal- hazırda daxib bazarda satılan, ehtiyac duyulduğu təqdirdə xaricdə də satıla bilən əmtəələrdən, idxal olunan əmtəələr isə real və əvəzedici idxaldan-yəni, arzu olımduğu təqdirdə xarici əmtəələri əvəz edə bilən milli istehsaldan ibarətdir.

Beləliklə, görimdüyü kimi, beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyəyə aparıcı iqüsadi fikir məktəbinin uğurlarını özündə əks etdirən praqmatik yanaşma xasdır. Məhz bu nəzəriyyə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında yaranan problemləri, məsələləri həll edə bilən müxtəlif nəzəıiyyələri, iqtisadi siyasətin modellərini və s. öyrəııü.

Beynəlxalq iqtisadi nəzəriyy'ədə əmtəə hər hansı icrimai tələbi ödəyən və ya mübadilə üçün istehsal olunan predmet kimi deyil, məcmu tələb və təklif vektorunun yönəldiyi tədavül prosesinin obyekti kimi nəzərdən keçiıilir. 'l'ələb vo təklif münasibətləri bu halda həm daxili, həm də xarici ölkə çərçivəsində müəyyənləşir. Beynəlxalq iqtisadi mövqedə əmtəələr ticarətdə iştirak edən (onlann strukturuna idxal və ixrac olunanlar aiddir) olur. Bu zaman onların qiyməti ölkə daxilində və xaricdə tələb və təklifin asılılığı əsasmda fonnalaşır. Ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr isə yerli səviyyədə tələb və təklifin balansı əsasmda təşəkkül tapır.

IX İstehsal amillərinin beynəlxalq bölgüsü

Uzun illərdir ki, istehsal amillərinə nəyin aid edilməsi alimlər arasında mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Ancaq buna baxmayaraq, bazar iqtisadiyyatmm əsas suallanndan sayılan nəyi?, necə? və kimin üçün? istehsal etmək suallarma cavab vermək, üçün istehsal amilləri anlayışmm nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Məhz bu amillərdən düzgün istifadə olunması nəzərdə tutulan məhsullann əldə edilməsinə imkan yaıadır.

İstehsal amilləri - nəyi istehsal amili hesab etmək lazımdır sualının izahma müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. İqtisadi elmində istehsal amili anlayışına nisbi yanaşma da xasdır. Bu yanaşmaya görə: istehsal

amillərinə (factors of produksction)- əmtəə istehsal etmək üçün məsrəf olunan resurslar aiddir. Bü cür istehsal amilləri isə əmək və texnologiyadan (insani resurslar), torpaq və kapitaldan (əmlak resursları) ibarətdir.

Ümumi iqtisadi nəzəriyyədən müxtəlif istehsal amilləri məlumdur. Beynəlxalq iqtisadiyyata dair bəzi nəzəriyyələr isə əhəmiy>'ətli sayda istehsal amillərinin mövcudluğunu qəbul edirlər. Məsələn, amerikan iqtisadçısı Edvard Limer kapitalı, 3 növ iş qüvvəsini, 4 növ torpağı, kömürü, nefti və digər mineral resurları müstəqil istehsal amilləri hesab edir.

Əslində isə istehsal amillərinin aşağıdakı bölgüsü qəbul olunmuşdın;

• Əmək (labor) - insanın faydalı nəticə əldə olunmasma yönəlmiş fiziki və əqli fəaliyyəti;

• Texnologiya (technologu)- sahibkarlıq fəaliyyəti də daxil olmaqla, təcrübi məqsədlərin əldə olunmasına yönəlmiş elmi metodlar;

• Torpaq (land) - təbiətin bəxş etdiyi, insanm sərəncamında olan və istehsal fəaliyyətinin həyata keçirildiyi hər şey aiddir (məsələn: torpaq, faydalı qazıntılar, su, hava, meşə və s.);

• K^ital (Capital)" istehsal, pul və əmtəə formasında yığılan ehtiyat vasitələri. Hər bir istehsal amilinin təbii ki, öz dəyəri vardır.

Əməyin qiyməti (dəyəri) - əmək haqqı, texnologiya (lisenziyalı və ya patentli ödəmə), torpaq rentası, kapital və bank faizlərindən ibarətdir. İstehsal amilinin dəyəri ayn-ayrı ölkə çərçivəsində, eləcə də dövlətlərin bir-birilə qarşılıqlı münasibətləri nəticəsində yaranan tələb və təklif balansmı əks etdirir. Bəzi məsələlərin xüsusi sübuta ehtiyacı yoxdur. Belə ki, məsələn, Rusiyada torpağm qiyməti nisbətən aşağı, Hollandiyada yüksək, Çində əmək dəyəri nisbi aşağı, Almaniyada nisbi yüksək, ABŞ-da kapitalm dəyəri aşağı. Polşada əksinə, Yaponiyada texnologiyanın dəyəri aşağı, Tayvanda isə yuxandır.

Ümumiyyətiə, insanlar müəssisələrin əmtəələıinə görə ödəmələr edir, müəyyən məsrəflər həyata keçirirlər. Eyni zamanda, insanlar özlərində olan istehsal amillərini müəssisələrə satırlar. Bu amillərə onlann əməyi, torpaq, kapital, texnologiya aiddir ki, onlann da əvəzi müəssisələr tərəfindən ödənilir, nəticədə bu amilləri satanlann gəliri formalaşır. Milli iqtisadiyyatm, dövlətin iqtisadi rolu, eləcə də bir çox vacib parametrləri nəzərə almasaq, sadə sxem bu cürdür.

Əgər axınncı aspekti nəzərə alsaq, onda sxemə bir neçə mühüm, əhəmiyyətli əlaqələrini, xüsusən beynəlxalq elementlərin əlavə olunmasma ehtiyac duyulduğunu görmək olar. Bir tərəfdən müəssisə öz

məhsulunu nəinki ölkə daxilində, həmçinin xaricdə sataraq öz əcnəbi alıcılanndan ödəmələri əldə edə bilər. Eyni zamanda sahibkar əcnəbi işçiləri işə qəbul etmək, xaricdə torpaq icarəyə götünnək, orada müəssisə tikmək imkanına malikdir. Bu zaman onun xaıici istehsal amillərindən istifadəyə görə ödəmələr etmək ehtiyacı yaranacaqdır. Digər tərəfdən insanlann əmtəələri ölkə daxilindən və xaricindən almaq seçimləri də vardır. Onlar təbii ki, idxal etdikləri əmtəəyə görə, daxildə olduğu kimi maliyyə vəsaiti ayınrlar.

Eyni zamanda vətəndaşlarm özlərinə məxsus olan istehsal amillərini xaricə satmaq imkanlan da vardır. Yəni, öz ərazilərini əcnəbiyə icarəyə verə, xaricdə işə düzələ, xarici kapitalı öz müəssisələrinə yönəldə, ondan gəlir əldə edə bilərlər. Bu sxem hər bir dünya ölkəsi üçün ədalətli hesab olunmaqla, beynəlmiləl səciyyə daşıyır və ölkələrarası istehsal amillərinin bölgüsünə əsaslanır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü - İctimai əmək bölgüsü-ayn-ayn fəaliyyət növlərinə əsaslanmaqla, əmtəə istehsalının yaranmasım şərtləndirir. İctimai əmək bölgüsünün əks tərəfi onun kooperasiyalaşması hesab olunur. Əmək bölgüsünün dialektik vəhdəti və ya birliyi əmtəə mübadiləsinin ilkin formalanmn yaranmasuun əsasıdır. Əmək bölgüsü məsələlərinin Öyrənilməsində əhəmiyyətli töhfəni Kari Marks vennişdir. Marksa görə, əməyin ictimai bölgüsü aşağıdakı ftmksional növlərdə olur;

• Ümumi əmək bölgüsü - maddi və qeyri-maddi istehsal sferaları aıasmda əmək bölgüsü saydır, (buna sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqli>7at, rabitə və s. aiddir).

• Xüsusi əmək bölgüsü - iri sənaye sferaları və alt sənaye sahələri daxilində əmək bölgüsü hesab olunur. (Məsələn, ağır və yüngül sənaye, eləcə də onlaın daxilində bölgü, neft hasilatı, metallurgiya, maşmqayırma çərçivəsində).

• Fərdi əmək bölgüsü- müəssisə daxilində əmək bölgüsüdür. Bu zaman müəssisədə iş prosesinin ardıcdlığı son əmtəənin yaradılmasmadək olan mərhələni əhatə edir.

Aydındır ki, istehsal prosesi ayn-a>Ti müstəqil mərhələlərdən ibarət olmaqla, ayrı-ayn ölkələrdə mərkəzləşə bilməz. Məhz bu səbəbdən də, əmək bölgüsünün 2 növ ərazi bölgüsü vardır: regionlararası, yəni ölkə daxilində regionlararası əmək bölgüsü və beynəlxlaq, yəni ölkələrarası əmək bölgüsü.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün geniş şərhində müxtəlif insan fəaliyyəti növləri de>til, eyni zamanda onun sonrakı kooperasiyalaşması və istehsal məhsullanmn mübadiləsinin nəzərdə tutulması mütləqdir. Əgər

beynəlxalq əmək bölgüsü ölkənin təbii resurslarla ilkin təminatına əsaslanmışsa, onda demək olar ki. Afrika ölkələri tropik meyvələrin istehsalı üzrə, Şimali Avropa dövlətləri-şimal balıq növlərinin tutulması üzrə (hansı ki, özləri də istehlak edir) ixtisaslaşmışlar.

Beynəlxalq əmək kooperasiyası (intemational cooperation of labor)-beynəlxalq əmək bölgüsünün ölkələrarası məhsul mübadiləsinin dayanıqlığına əsaslanmışdır. Bu zaman onlar tərəfindən istehsalın həyata keçirilməsi daha çox iqtisadi səmərəliliyə əsaslanır. Deməli, beynəlxalq əmək bölgüsü Özünün mövcudluğu və inkişafı üçün əməyin beynəlxalq kooperasiyalaşdmlmasmı tələb etmir, baxmayaraq ki, çox hallarda bu hadisə ona gətirib çıxarır. Eyni zamanda, əməyin beynəlxalq kooperasiyası tam olaraq beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslamr və onsuz mövcud ola bilməz. Deməli, əməyin ictimai kooperasiyalaşması ictimai əmək bölgüsünün başqa bir forması olduğu kimi, əməyin beynəlxalq kooperasiyalaşması da beynəlxalq əmək bölgüsünün digər forması hesab olunur.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafmın, ilkin şərtlərindən biri də, yuxanda qeyd olunmayan digər istehsal amillərinin bölgüsü hesab olunur. Məhz bu baxımdan, ayn-ayn ölkələrin müxtəlif əmtəələr üzrə ixtisaslaşmasmın da əsas səbəbi, onlarm iqtisadi baxımdan daha səmərəli məhsul istehsal etmək üçün zəruri istehsal amillərinə malik olmasıdır.

İstehsal amillərinin beynəlxalq bölsäsä ((intemational division of factors)-müxtəlif ölkələrdə ayn-ayn istehsal amillərinin uzun tarixi dövT Əllində cəmlənməsidir. Məhz buna görə, müəyyən əmtəələrin, bir ölkədə digər ölkəyə nəzərən iqtisadi baxımdan daha səmərəli istehsal olunması ilkin şərt hesab olunur.

Məsələn, torpağm istehsal amili kimi beynəlxalq bölgüsü zamanı, ölkənin təbiət tərərindən bəxş olunmuş fiziki resurslarla nə qədər təmin olunma dərəcəsi nəzərə almır. Bura ərazi quruluşu, su mənbələri, meşə, təbii ehtiyatlar və faydalı qazmtılar, eyni zamanda ölkənin coğrafi mövqeyi, hava və iqlim şəraiti də daxildir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, beynəlxalq əmək bölgüsü, hər bir ölkənin yalnız faydalı qazıntılarla təminat səviyyəsində ifadə olunmur. Buraya həm də əmtəə istehsalı üçün ayn-ayn tarixi ənənələr, istehsal təcrübəsi, əmtəə istehsalmm inkişaf səviyyəsi, bazar mexanizmləri, pul və maliyyə resurslan və s. daxil edilir. Yığımlarm kifayət qədər mövcudluğu (pul formasında kapital nəzərdə tutulur) istehsalın genişləndirilməsi və investisiyalarm qoyuluşu üçün çox mühümdür.

Məsələn, Fransa ötürücü qurğular. toy>'arələr və s. istehsal etinək sahəsində ixtisaslaşnuşdu-. Fransa, Malidən fərqli olaraq, tari.xən kifayət qədər istehsal kapitalı jağımına və maliy>'ə inıkanlanna malik olduğuna görə bu proses hələ də davam edir. Malidə isə yığılmış kapitalın mövcudluğu onım tarixi ənənələr və ənənəvi sahələr üzrə ixtisaslaşmasını (xüsusən kənd təsən üfatı üzrə) şərtləndirir.

Beynəlxalq texnologiya bölgüsü ETT-niıı inkişaf səviyyəsində mövcud olan fərqlərin nəticələri kimi çıxış edir. Buıa həmçinin ayn-ayrı ölkələrin bilik resurslan ilə fərqli təminatı da daxildir. Məsələn, ABŞ-ın kompüter texnologiyası dünyada kompüter ticarəti sahəsində lider mövqeyini təmin etdiyi halda, Hollandiya isə canlı dekorativ gül əkini sahəsində xüsusi sayılan Holland texnologiyası sayəsində dünya bazannda gül ticarəti sahəsində apancı mövqeyə malikdir.

1 əbii ki, yuxanda göstərilən beynəlxalq əmək bölgüsü konsepsiyası və digər istehsal amilləri daha çox sxemli və şərti səciyyə daşıyır. Məsələn, hələ də bir çox inkişaf etmiş Ölkələrin təbii və əmək resursları ilə zəif təminatına görə səbəbindən yoxsul vəziyyətdə yaşamasını izah etmək mümkün de>dldir. Ancaq, onlaidan fərqli olaıaq ABŞ və Almaniya arasında ticarətin səbəbi bu ölkələrin texnologiya ilə təminat səviyyəsindəki seçimlərdir.

Adətən torpaq, kapital və texnologiya ilə təminat dərəcəsi beynəlxalq əmək bölgüsünün ilkin şərti kimi qəbul edilir. Bu zaman ayrı-ayn istehsal amillərinin mövcudluğu, həmin ölkənin be>nəlxalq əmək bölgüsündə nüfuzunu müəyyən edü. İstehsal amillərinə beynəlxalq aspektdən yanaşmanı inkar etmədən, ölkə daxilində və ya xaricində satış üçün nəzərdə tutulmuş əmtəə istehsalında 4 əsas istehsal amili mövcuddur.

Beləliklə, aydındır ki, əmtəə istehsal etmək üçün istifadə olunan resurslar istehsal amilləri adlanır ki, bu da özündə insani (əmək və texnologiya) və əmlak (torpaq və kapital) ehtiyatlanın ehtiva edir. Müasir iqtisadiyyat öz raahiyytinə görə qlobaldır və ayn-ayn ölkələrdə müxtəlif istehsal amilləri ilə təminatlılıq səviy>'əsinə əsaslanır İd, bu da öz növbəsində uzun illərin tarixi mərhələlərində və inkişaf prosesində əldə olunmuş sayılır. Müxtəlif ölkələrdə ayn-ayrı istehsal amillərinin cəmlənməsi müəy>'ən əmtəənin onlar tərəfindən istehsal olunması üçün ilkin şərtdir ki, bu zaman, digər ölkələrdən fərqli olaraq, iqtisadi baxımdan daha çox səmərəlilik nəzər alımı. Cmumiyyətlə, əmək, torpaq, kapital və texnologiya istənilən növ əmtəənin istehsalı üçün eyni dərəcə də vacib amil hesab olunur.

2.4. Dünya bazan və əmtəələrin beynəlxalq hərəkəti

<u>*Dänva bazarının varanmasi*</u> - beynəlxalq əmək bölgüsü və onun beynəlxalq kooperasiyası dünya bazannın yaranmasının əsasını qo>ınuşdur. Dünya bazan, tarixən daxili bazarlann milli sərhədlər çərçivəsində genişlənməsi səbəbindən yaranmışdır.

Əmtəə istehsalçısının öz əmtəəsini satdığı an alıcı tərəfindən alınması və yerindəcə maliyyə ödənişlərinin edilməsi kimi proseslər, tarixən daxili bazann sadə formalarmın yaranmasını şərtləndirmişdir. Bu cür iki tərəfli ünsiyyət forması tarixdə, məlum olduğu kimi Porapeylərdə, Ostiyada və s. ərazilərdə uzun illər müxtəlif formada mövcud olmuşdur. Hələ çox əvvəllər Qədim Yunamstan, Çin, Misii’, Vavilon və Efiopiyamn özünəməxsus bazadan olmuşdur. Pulun yaranması isə alıcı və satıcı ai’asında tarixi statusun fonnalaşmasına təkan verdi ki, onlar da pul qarşılığında əmtəə satışı üzrə xidmətlərin göstərilməsi, mübadiləsi və s. üzrə vasitəçilik etməyə başladılar.

Ayn-a>'n ərazilərdə baznilaın yaranmasından sonra, tədricən bu sahədə ixtisaslaşma başlamışdır. .Ajtıq milli bazarlai' yaranmağa başlamış, ən başlıcası isə bu bazarlann bəzi hissəsi əcnəbi alıcılaım cəlbüıə yönəlmişdir. Məsələn, əmək bazaının çoxnövlülüyü qədim qul ticarəti zamanmda yaranmağa başlamışdır. «Canh əmtəə» üçün nəinki yerli, həmçinin dəmzotrafı ölkələrin qul sahibləri də gəlirdilər. Bura Afinadan (e.ə. V əsr), Delos adasmdan (e.ə. I-ll əsr), orta əsrlərdə - Roma, Lion, Venesiyadan, XVII-XVIII əsrlərdə Şərqi Qvineyadan, Liveıpuldan, Nantdan və digər Qərbi Avropa dövlətləıindən ticarətə gəlirdilər.

XVI əsrdən - XVIII əsrin oıtalannadək əmək bölgüsünə əsaslanan manufaktura daha kütləvi əmtəə istehsalına şərait yaratdı. Bu cür istehsalla əlaqəli olaraq şəhər bazarlan və yannarkalar daimi genişlənir və inkişaf' edirdi. Beləliklə də, addmı-addım onlar regional, dövlət, dövlətiərarası və nəhayət dünya miqyasında genişlənməyə başlamışdır.

xıx əsrin oıtalannda, arüq Avıopada manufaktura istehsalı artan bazann tələbinə cavab vermüdl və yalmz, tələb artmunm təz**5**dqi altında fabrik-zavod sənayesi formalaşmış, nəticədə məhsulun kütləvi beynəlxalq satışına zərurət yaranmışdır. Kapitalın ilkin yığım mərhələsi ölkələrarası ticarətin lokal mərkəzlərinin artımına və onlann vahid dünya bazanna çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumilikdə isə dünya bazan (World Market) - ölkələrarası sabit əmtəə-pul münasibətləri sferası olub, əməyin, eləcə də digər istehsal amillərinin beynəlxalq bölgüsünə əsaslanmışdır.

Beynəlxalq bazarlai' aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə səciy>'ələndirilir:

- beynəlxalq bazar əmtəələrin ölkolorarası yerdəyişməsi zamanı yaranır və bu zaman dünya bazan nəinki daxili, eyni zamanda xarici tələb və təklifin təsiri altında olar;

- istehsal amillərindən istifadəni optimallaşdırır və istehsalçıya hansı regionda və sahədə onların daha effektiv tətbiqini müəyyənləşdiraıəkdə kömək göstəıir;

- beynəlxalq bazar “təmizləyici” rolu da yerinə yetirir. Belə ki, istehsalçıları - rəqabətli mühitə uyğunlaşmağa, əmtəələri isə beynəlxalq keyfiyyət standartlaıına cavab verməyə məcbur edir. Başqa sözJə desək, bazar rəqabət qabiliyyəti ohıiayan istehsalçılan və standartlara uyğun olmayan əmtəələri sıradan çıxanr.

Dünya bazarında mübadilə mərhələsində mövcud olan əmtəə daha çox informasiya funksiyasını yerinə yetirir. Bu zaman hər bir iştirakçı, öz istehsal parametrlərini məcmu tələb və təklifə uyğun qiymətləndirə bilər. Eyni zamanda, dünya bazan istehsal həcminə əks təsir də göstərə bilər. Belə ki, o, istehsalçılara nə qədər, hansı həcmdə, kimin üçün və nəyi istehsal etməyi müəyyənləşdinnəyə imkan verir ki, bu da bəzən istehsal həcminin azalmasına səbəb olur. Bu mənada dünya bazan beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyənin mərkəzi kateqoriyası hesab olunur.

Əmtəənin beynəlxalq hərəkətlilivi - dünya bazannın əsas xarici əlaməti əmtəə və xidmətlərin ölkələr arası bərəkətindən ibarətdir.

Be>məlxalq ticarət (intemational tade)- beynəlxalq əmtəə-pul münasibətləri sferası olub bütün dünya ölkələrinin məcmu xarici ticarətini özündə əks etdirir. Məhz bu səbəbdən də, bir çox ölkələrdə “beynəlxalq ticarət” deyil “xarici ticarət” terminindən istifadə edilir. Beynəlxalq ticarət anlamında nəinki əmtəələr, həmçinin xidmətlər də nəzərə almır. Xidmətlərin özü belə əmtəə sayılmaqla, bəzi əmtəələrdən bir sıra parametrlərinə görə fərqlənir ki, bunlar haqqında da aşağıda məlumat veriləcəkdir.

Beynəlxalq ticarət qarşı-qarşıya gələn iki əmtəə axımndan - idxal və ixracdan ibarət olmaqla, ilk növbədə ticarət saldosu və ticarət dövriy>'əsi ilə səciyyələnir:

İxrac - xaricə daşınma üzrə əmtəə satışı deməkdir;

İd.xal - xaricdən ölkəyə daşman əmtəələri nəzərə ahr.

Ticaıət dövriy>'osi (trade turaover)- idxal və ixrac üzrə dəyər həcminin cəmidir.

Dünyada qəbul olunmuş standartlara görə, beynəlxalq ticarət - idxal- ixrac prosesləri üzrə aparıcı element müvafiq gömrük hesabatlannda dövlət sərhədini keçən əmtəələr üzrə qeydiyyat sayılır. Bu zaman

əmtoənin sahibini dəyişib-doyişmoməsi heç bir əhəmiyyət daşınur. Məsələn, hətta ABŞ şirkəti IBM öz kompüterlərini Rusiya nümayəndəli>'nə verib və ya satmışdırsa, hər iki halda ABŞ ixracatçı, qarşı tərəf isə idxalçı sayılır.

İdxal və ixrac əmtəənin beynəbcalq hərəkətini səciyyələndirən iki əsas vacib anlayışlardır. Bu anlayışlar, beynəlxalq ticarətin təhlili və praktiki məqsədləri üçün istifadə olunur. Ticarət saldosu və dövriyyəsi də, eyni zamanda çox böyük analitik və praktiki əhəmiyyətə malikdir, amma idxal və ixrac göstəricilərinə nisbətən az istifadə olunur.

2.5. Dünya təsərrüfatı və istehsal amillərinin beynəlxalq bərəkəti

Dünya təsnifatı və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətliJivi - dünya əmtəə bazaıımn inkişafı XIX-XX əain sonlarında beynolxlaq iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsinə gətirmişdir ki, bu da tədricən ölkəlar aıası əmtəə mübadiləsi çərçivəsini aşmışdn. Nəticədə istehsal qüvvələ- linin və maliyyə kapitalı gücünün artum dimya təsərrüfatmın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Dünya təsərrüfatmm yaranması - dünya bazanmn səciyyəvi cəhətlərindən biri də ölkələr arası əmtəələrin bir-biıinə mübadiləsi, yəni beynəlxalq ticarətidir.

Dünya bazarı mərhələsindən dünya təsərrüfatı mərhələsinə keçid zamanı, nəinki əmtəələrin, həmçinin istehsal amillərinin, ilk növbədə bütün kapitalın və iş qüvəsinin mübadiləsi baş verh. Beləliklə, dünya təsərrüfatı nəinki istehsal, həmçinin tədavül sferasına da təsir edir.

Ümumiyyətlə dünya təsərrüfatı (word economy)- dünya ölkələrinin məcmusu olub, özlüyündə istehsal amillərini ehtiva edir.

İstənilən əmtəə üzıə istehsal amilləri anlayışımn geniş izahını istifadə olunmuş və ya istehsal amilləri kimi nəzərdən keçirmək olar. Belə ki, istehsal olunmuş əmtəə belə, yenidən istehsal amili kimi istifadə oluna bilər. Doğrudan da hasil olunmuş kömür bazarda satılır, buna görə də ona əmtəə kimi baxılır. Digər tərəfdən, kömür ağu sənaye sektorunda polad əridihnəsində yanacaq kimi istifadə olunmalıdu. Deməli kömürü, həm də istehsal amili kimi götürmək olar. İstənilən son məhsul, həm də istehsal amili sayılu. Belə ki, o da başqa bir məhsulun istehsalı və ya iş qüvvəsinin bərpası üçün istehlak olunur.

Dünya bazan kimi, dünya təsərrüfatı da istehsal amillərindən və beynəlxalq əmək bölgüsündən ibarətdir. Dünya təsərrüfatmm dünya bazaimdan fərqi ondadu ki, o yalmz əmtəənin beynəlxalq hərəkətli 1 iyin in

köməyi ilə deyil, eyai zamaıında əmtəə istehsaJımn beynəlxalq hərəkət- liliyi ilə də əhatə olunur. Dünya təsəırüfatı dünya bazannın bütün parametılərini özündə əks etdirir və onu istehsal aınillərinin beynəlxalq nıobilliyi ilə bağlı əhəmiyyətli xüsıısi>7ətlərlə tamamlayır, zənginləşdirir.

Dünya təsərrüfatmın əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

• istehsal amillərinin be>məlxalq hərəkətliliyinin artıniraası. Bu ilk növbədə gəliılər, kapital, iş qüvvəsi və te.xnologiya foımasında həyata keçirilir;

• müəssisələrdə istehsalın beynəlxalq nonnalar əsasında təşkili və aıtmu. Bu, əsasən, müxtəlif ölklərdə transmilli koıporasiyalar çərçivəsində mövcud olur;

• əmtəə və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətinin dövlətin iqtisadi siyasəti vasitəsilə ikitərəfli və çoxtərəfli əsaslaıia dəstəklənməsi;

• ölkədə və ölkələrarası birliklər çərçivəsində açıq iqtisadiyyatın yaradılması və s.

Beləliklə dünya təsəiTüfatı milli (məsələn, dövlət investisiyalarına zəmanətin təqdim olunması) və ölkələrarası iqtisadi siyasət (məsələn, 2 tərəfli vergi ödənişindən uzaqlaşmaq üzrə razılaşmalann əldə olunması) vasitələrinin köməyi ilə tənzimlənir. Ayrı-ayn ölkələrin iqtisadiyyatmdan ibarət olan dünya təsərrüfatı beynəlxalq səviyyədə daha açıq və geniş iqtisadi əməkdaşlığa yönəlmişdir.

İstehsal amillərinin mobillivi - praktiki olaraq bütün istehsal amilləri beynəlxalq mobilliyə malikdir. Ümumilikdə isə mobillik dərəcəsi a>Ti- ayrı funksional növlərdən asılı olıu və ona müxtəlif amillər təsir edir.

İstehsal amilləri öz mənşəyinə görə aşağıdakılara bölünür:

• əsas (^azis)- buraya ölkəyə təbiət tərəfindən bəxş olunmuş və ya uzun tarixi inkişafin nəticəsi olan (coğrafi mövqe, təbii ehtiyatlar, iqlim, qeyri-ixtisaslı iş qüvvəsi, borclar) istehsal amilləri aiddir. Qeyd olunduğu kimi, bunlar, adətən ölkəyə təbiət tərəfindən bəxş olumnuş və ya çox da böyük olmayan kapital qoyuluşu ilə əldə edilmişdir.

• inkişaf etmiş (developed)- ölkə ərazisində fasiləsiz axtanşlar və böyük kapital qoyuluşlan nəticəsində (müasir texnologiya, ixtisash kadrlar, müasir infrastrukturla) əldə olunmuş amillər nəzərdə tutulur.

İstehsal amilləri həm də müəj'yən istiqamətlərdə ixtisaslaşmaqla fərqlənir. İxtisaslaşma dərəcəsi aşağıdakı kimidir:

- ümumi (general) - müxtəlif növ məhsulların (>üksək təhsilli personal, elektrik alınması texnologiyası) yaradılması üçün müxtəlif sahələrdə tətbiq edilmə;

- xüsusi (special) - yabıız bir sahədə, yeganə yaxud çox az qrup məhsullann istehsalı üçün (vençui' kapitalı, bərbərxana) tətbiq olunma və s.

İstehsal amillərinin ixtisaslaşma dərəcəsi onun tətbiq edilmə miq>'asına əsasən müəyyən edilir. Təbii ki, bu yeganə şərt deyildir və bəzi istisnalai' da mövcuddur. Məsələn, yüksək ixtisaslı proqramçı ixtisası ümumi inkişaf etmiş amillərə aid edilir ki, bunun da əsas səbəbi onun ən müxtəlif sahələrdə geniş istifadə olunmasıdır. Eyni zamanda, istehsal amillərinin ayn-ayn növləri müxtəlif səviyyəli beynəlxalq mobilliyə malikdir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, texnologiyanuı inkişafi ilə onun strukturu kimi əhəmiyy'əti də sürətlə azalır. Məsələn, transmilli korporasiyalar xaıici ölkələrdə yerləşən öz ülialları ilə, çətinlik çəkmədən təbii resurslara yol tapa, xaıcdən iş qüvvəsi gətirmədən ucuz daxili ehtiyatlardan istifadə edə bilirlər. Sadə istehlak əmtəələrinin Cənub-Şərqi Asiyadan Amerikaya və ya Rusiyaya axını buna əyani misal du.

İnkişaf etmiş amillərin isə, əksinə beynəlxalq mobilliyyi yüksəlməkdədir. Burada əsas məqsəd yeni texnologiyalar yaratmaqla bərabər, dünya bazarına çıxanimış aşağı dəyərə malik əmtəə ilə rəqibləri sıxışdırmaqdu. Məsələn, ABŞ, kompüter istehsalı üzrə qabaqcıl dövlətlərdən olmasına baxmayaraq, daim dünyanm hər yerindən kompüter sahəsində mütəxəssi sələri ölkəsinə cəlb edir. Bank kapitab bir ölkədən digər ölkəyə daha çox gəlirli sahələr üçün yönəlir. Təbii ki, belə halda hər bir ölkə inkişaf etmiş istehsal amillərini daxildə saxlamağa cəhd göstərir və başa düşür ki, (məsələn, yeni texnologiyalann apanimasuıı qadağan edir, alimlərin axınını məhdudlaşdmr, valyuta nəzarətini həyata keçirir və s.) bu proseslərlə daxili inkişafını daha da sürətləndirə və dünya bazarında qabaqcıl mövqe tuta bilər.

Müşahidələr göstərir ki, ümumi amillər, xüsusi amillərə nəzərən daha yüksək beynəlxalq mobilliyə malikdir ki, bu da onun tətbiqinin məhsul noraenklaturası üzrə universiallığına əsaslanu. Məsələn, ixtisaslı kadr özünü xaricdə də işləməklə göstərə bilər (təhsil verməklə, biznes, analitik, sahələrdə, publisistikada və s. kimi). Eləcə də, hasil edilmiş neft, hansısa başqa bir növ məhsul əldə etmək üçün istehsal amili kimi dünyanın istənilən ölkəsində lazundu. Kapital pul foımasmda xarici ölkədə belə fəaliyyət göstərən müəssisənin səhmlərini əldə etməyə imkan verir və s..

Xüsusi amillər daha az, yaxud onuu tam iştirakı olmadığı hallaıda beynəlxalq mobilliyə malikdir. Bəzi xüsusi amillərin xarici ölkələrə yerləşdirilə bilməməsinin əsas səbəbi, buna mane olan dövlət siyasətidir. Məsələn, bir çox ölkələrdə texnoloji məlumatlann yayılması dövlət cinayəti hesab olunur. Başqa bir misal, Yaponiyada ən yaxşı universitetlərin məzunlarımn xarici firmalara filiallarına işə qəbulu istiqamətində məhdudiyyətlər vardır. Xüsusi amillərin aşağı bcyməlxalq mobilliyi, eyni zamanda xaricdə bu amilə olan ehtiyac səviyyəsi ilə də bağlı ola bilər. Məsələn, ABŞ-da bütün ixtisaslı tərcüməçi yerləri praktiki olaraq tam dolmuşdur. Müasir dünya təsərrüfatında əsas və ümumi amillərlə yaxşı təminat əmtəə bazarında rəqabət üstıuılüyünə nail olunmasmda əsas ola bilər.

Ümumiyyətlə rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün müxtəlif ölkələrdə ayn-ayn şərtlər mövcuddur. Məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bunun üçün xammalla təminat əsas şərt sayılmm Eyni zamanda, ucuz və səmərəli nəqliyyat xidmətləri do tələb edilir. Əksinə, ölkənin inkişaf etmiş və xüsusi amillərlə təminatı onun ən azı müəyyən məhsul növləri üzrə apancı rol oynamasını təmin edir. Məsələn, .Mmaniya optik qurğular istehsalı üzrə lider mövqedədir ki, bunun da əsas səbəbi bu dövlətin uzun illər ərzində optik fizika məktəbini yaratması və nəticədə optik istehsal üzrə ixtisaslı işçilərin mövcudluğudur.

Ölkənin dünya təsərrüfatında mövqeyi, hətta inkişaf etmiş xüsusi amillər yaxşı təmin olunduğu halda belə, təkmilləşdirilmiş amillərdən çox asılıdır. Məsələn, 60-cı illərə aid mühəndis-elektronçu daim öz üzərində işləməklə öz ixtisasım artırdığı halda müasir universitet mə- zunlan ilə rəqabət apara bilər.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayn-ayn fonnalannm əhəmiyyəti, onlarm xüsusi çəkisi və beynəlxalq iqtisadiyyata təsiri müxtəlifdir. Heç vaxt əmtəələrlə ticarət beynəlxalq iqtisadiyyatın əsas forması olmamış, əmtəə-pul münasibətləri isə tarixən birinci olmuş və XX əsrin sonunda beynəlxalq maliyyə əməli>7atlannm müxtəlif formalarım yerinə yetirərək öz apancı rolunu itirmişdir. Hələ 70-ci illərdə əsas kapital yerləşdirilməsi birbaşa xarici investisiya formasında həyata keçirilirdisə, 90-cı illərin ikinci yansında beynəlxalq portfel investisiyalan biıinci yerə çıxmışdır. Beynəlxalq iqtisadiyyatın iqtisad elmi sistemində yeri müəyyən edildikdən sonra dərsliyin növbəti bölmələri beynəlxalq iqtisadiyyatm nəzəri əsaslan, xarici ticarət siyasəti, beynəlxalq valyuta sistemi və valyuta məzənnəsi, beynəlxalq iqtisadi münasibətləin konkret formalan, qloballaşma dö\Tündə be>aıəlxalq iqtisadiyyatm xüsusiyyətləri

və Azərbaycan respublikasının beynəkaJq iqtisadi əlaqələrinin ö>Təniiməsinə həsr edilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin ortalarında bazar iqtisadiyyatı mahiyyətinə görə beynəlxalq iqtisadiyyata çevrilmiş, iqtisadiyyat isə ölkələrin böyük əksəriyyətində açıq olmuşdur. Beynəlxalq iqtisadiyyatın əsas .Küsiısiyyətlərinə əmtəə və istehsal amillərinin beynəlxalq mübadilə sahəsinin iıkişaü, istehsalın beynəlxalq foımalarmın meydana gəlməsi, bc>ııəlxalq maliyyə saliəsinin müstəqillik əldə etməsi, iqtisadiyyatın beynəlxalq tənzimlənmə mexanizminin yaranması və dövlətlərin azad iqtisadi>7at pıinsiplərindən irəli gələn iqtisadi siyasəti aid edilir. Müasir be>'nəlxalq iqtisadiyyat əmtəələrin beynəxalq mübadiləsi, istehsal amillərinin hərəkəti və beynəlxalq iqtisadi siyasətin formalaşması və mali>7ələşdiıilməsi sahəsində müxtəlif dövlətlərdə təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluğunu öyrənən bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin bir hissəsini təşkil edir. Onun strukturu əsas anlayışlardan, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin konkret formalarından, dövlət və be>məlxalq tənzimləmə mexanizmlərindən ibarətdir. Beynəlxalq iqtisadi çərçivədə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas fomıalanna - beynəlxalq ticarət (mal və xidmət), istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti (kapital, işçi qüvvəsi, texnologiya), maliy>'ə vasitələri ilə (val>oıta, qiymətli kağızJaıla, derivatlar və laeditlərlə) beynəlxalq ticai'ət və beynəlxalq hesablamalar aiddir. Beynəlxalq mikroiqtisadiyyat - ayrı-ayn əmtəələrin bazarda hərəkətini, beynəlxalq makroiqtisadiyyat isə ümumilikdə azad milli və dünyəvi iqtisadiyyatı öyrənir.

Beləliklə, dünya təsərrüfatı ayn-ayn ölkələrinin milli iqtisadiyyatınm məcmusunu təmsil edir. Bu zaman ölkənin iqtisadi siyasəti əmtəənin iki tərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq hərəkətliliyinə, eləcə də istehsal amillərinə yönəlmiş olui'. Təcrübi olaraq bütün istehsal amilləri, bir ölkədən digər ölkəyə yerdəyişmə imkanına malik olan beynəlxalq raobi İliyə malikdir. MobiUik dərəcəsi isə hər bir dəqiq amilin funksional növlərindən asılıdır. Əsas və ümumi amillər aşağı beynəlxalq mobilliyə malik olması ilə səciyyələnir ki, bu da uzunmüddətli perspektivdə ölkənin beynəlxalq rəqabət imkanlarım təmin edə bilməz. Əksinə, hər hansı bir ölkənin inkişaf etmiş və ya xüsusi amillərlə yaxşı təminatı, eləcə də lazımi beynəlxalq mobilliyi olduğu halda dünya təsərrüfatmda, müəyyən məhsul növləri üzrə stabil liderliyini təmin edə bilər.

IH Fəsil

BEYNOIJCALQ TİCARƏİ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

3.1. MerkantUizm doktrinası

Beynəlxalq ticarət üzünü tarixin ən qədim dövrlərindən göstərməyə başlamışdır. Lakin xariçi tiçarət haqqında müasir anlayışlara uyğun ilk sistemli fikirlər yalnız XV əsrdən sonra merkantilistlər tərəfindən yaradılmışdır. Ticarət kapitalı ideologiyasını əks etdirən mcrkantiliznı ideyalan Awopada yararanış mərkəzi milli dövlətlərin iqtisadi siyasət prinsipləıini müə>'yən etmişdir. "Siyasi iqtisad” termini da ilk dəfə, məhz merkantilistlər tərəfindən ortaya atılmışdu'. Belə ki, orta əsrlərin sonlannda Qərbi Avropada özünü göstərən siyasi dəyişikliklər, yəni feodalizmin dağılması və mərkəzi milli dövlətləıin yaramııası prosesi yeni ehtiyaclann ortaya çLxmasına səbəb oldu. Güclü mərkəzi dövlətlərdə nizami ordu və donamnalar təşkil olunması ilə əlatıədar dövlət xərçləri xeyli yüksəlmişdir. Getdikcə artan vergilərin toplanması da yeni nəqliy7at və rabitə sistemlərinin yaradıbnasım tələb edirdi ki, bunlar da əlavə dövlət xərcləri ilə əlaqədaı* idi. Milli dövlətlərin və ticarət kapitalımn pula olan kəskin ehtiyacı müvafiq ideologiyanı da yaratdı: merkantalizm öz iqtisadi göılınüşündə pulu və xarici ticarəti ön plana çəkdi. Onlar "Milli sər\'ət" anlayışun da ticarət kapitalının mənateinə uyğunlaşdırdılar. Merkantilislərə görə insanlar dövlətin gücünü sərvətdə gönu’ və sərvəti isə qızıl-gümüşdən ibarət hesab edirdilər. İqtisadi imkanlar pul ilə eyniləşdirilmişdir. Onlar hesab edirdilər ki, yeni dövlətlərin yeni ehtiyaclan ancaq qızıl yığmaqla ödənilə bilərdi. Qızıl yığımı isə, ancaq xarici Ölkələrə əmtəə satışını artmnaq və onlardan əmtəə ahnmasuu məhdudlaşdırmaq yolu ilə, yəni xarici ticarət balansının müsbət qalığı hesabma mümkün idi. Bu zaman onlar hesab edirdilər ki, hər hansı bir ölkənin beynəlxalq ticarətdən əldə etdiyi mənfəət, hər hansı digər ölkənin ziyanı hesabma yarana bilər. Buna görə də, onlar müxtəlif ölkələrin xarici ticarət sahəsində mənafelərinin toqquşduğu haqqında ideyanı qəbul edirdilər. Onlar ölkəyə mümkün qədər çox qızıl və qümüş gətirilməsini təmin etmək məqsədi ilə xarici ticarətin dövlət tərfindən nizamlanması və himayə edilməsi ideyasım müdafiə edirdilər.

Təqribən 300 il Merkantilizm siyasətini əsas götürən Avropa dövlətləri ixracat yolu ilə qızıl-gümüş toplamaq üçün biri-biri ilə bir növ yanşa girmişdilər. Həmin dövrün ən mühüm istehsal amili xammal və ucuz işçi qüvvəsi idi. Ucuz xammal üçün Asiya və Afrika toq^aqlan fətlı olunmuş,

uçuz işçi qüwəsi problctninin həlli üçün isə Afrikadan külli miqdarda əsirlər gətirilmişdir.

Ticarət kapitalının mənafeyini əks etdirən belə bir məhdud fikir axını və iqtisadi siyasət sənaye kapitalizminin inkişafı üçün şərait yaratsa da, yavaş-yavaş iflasa uğramağa başladı. İstehsalatda məhsuldaıhq azaldı, siyasi və iqtisadi böhranlar başladı. Lakin, merkantilizmə ən ciddi zərbəni bütün Avropanı sarsıdan inflyasiyalar vurdu. Bir tərəfdən məhsuldar istehsalm mülıüm hissəsinin qızıl almaq üçün ixrac edilməsi, digər tərəfdən isə coğrafi kəşflərlə daha da artan "qızıl axmı" tələb və təklif arasmdakı taıazlığı pozmuş və qiymətlərin sürətlə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da başda Portuqaliya və İspaniya olmaqla merkantilist ölkələrin iqtisadi vəziy>'əti yeni iqtisadi baxış tələb etməyə başlamışdu-.

3.2. Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri

Adam Smit \'ə mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi - Ticarət kapitalının iqtisadi düşüncəsinə - merkantilizmə qarşı fikir axım fiziokratlar tərəfindən təbiətin gücü adı altında Fransada meydana gəldi. Bu axın milli gəlirin yaıanmasmda ticaıətin rolunu qəbul etməmişdi. Başqa sözlə onlar dəyərin mənşəyini tədavül sferasmda deyil, istehsal sferasında axtarmağa başlamışlai’. Lakin onlar istehsal sferasım yalıuz əkinçiliklə məhdudlaşdırır, torpağı yeganə istehsal amili hesab edir, sənayeni isə qeyri-məhsuldar adlandu ırdılar. Onların fikrincə ilahi gücə malik olan təbii sistem, "göıünməyən əl" itqisadi hadisələri optimal şəkildə nizamlayır və ona görə də iqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməsinə ehtiyac yoxdur. Bununla da onlar beynəlxalq ticaıətin də sərbəst buraxılmasmı nəzərdə tutan *liberalizm* anlayışının əsasını qoydular.

Fiziokratların müdafiə etdivd fikirlər klassik iqtisadi məktəbin me>'dana gəlməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Klassik iqtisadi mətoəbin banilərindən olan Adam Smit (1723-1790) yuxanda qeyd edildİɜd kimi təbii sistem ideyasım müdafiə etmiş, iqtisadi həyatı tənzimləyən, ilahi mahiyyət daşıyan və həyatın özündə "görünməyən əl", "iqtisadi adam" anlayışlarım əsaslandırmışdır. O, subut etmişdir ki, bu əl fərdlərin öz mənfəətini maksimuma çatdırma cəhdlərindən ibarət olan rasionallıq prinsipidir. A.Smitin fikrincə sərvətin mənbəyi nə yalnız qiymətli daşlar, nə də yalnız torpaqda becərilən kənd təsərrüfatı məhsullarıdır. Sərvət bütün istehsal amillərinin iştirakı ilə hər bir sahədə (kənd təsərrüfatı, sənaye, ticarət və s.) istehsal

olunan mohsullann ümumi miqdan ilə müəyyən edilir. İstehsalın məhsuldaılığını isə əmək bölgüsü və ixtisaslaşma təmin edir. Əmək bölgüsü və ixtisaslaşma yalnız ölkə d^ıxilində deyil, beynəlxalq aləmdə də rifah səviyyəsini yüksəldir.

1776-ci ildə Adam Smit "Xalqların zənginliyinin mahiyyəti vo səbəbləri haqqmda tədqiqat" əsəri ilə mcrkantilizm ideyalarına güçlü zərbə vurdu. Onun fikrincə ticarət vasitəsilə dünyanın iqtisadi potensialmın genişləndirilməsi imkanı vardır. Bu zaman o çox mühüm bir müddəa irəli sürdü; xarici ticarətdən hər hansı bir ölkənin iqtisadi faydası heç də, hökmən hər hansı digər bir ölkəniin ziyam hesabına əldə edilmir. Başqa sözlə ticarət kanalı ticaıət edən bütün ölkələrin hamısma da eyni zamanda fayda verə bilər. O, merkantil isti ərin əksinə olaraq, ticarətin sərbəst olması ideyasmı müdafiə edii’ və hesab edirdi ki, beynəlxalq ticarət vasitəsilə ayn-ayn ölkələr varlandıqca dünya iqtisadiy>7atı da inkişaf edil'. O, qeyd ediıdi : heç vaxt ağıllı ailə başçısı kənarda mövcud olan ucuz əmtəənin istehsalmı öz e\nndə təşkil etməz və onun satın aimması haqqında fikirləşər. Eyni prinsipi o, millətlərə də şamil edirdi və bununla da beynəlxalq əmək bölgüsünə böyük əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, ölkələr qapalı iqtisadiyyatdan imtina edərək, daha sərfəli beynəlxalq tiçarətlə məşğul olurlar. Hər hansı bir ölkə bir əmtəəni digərinə görə mütləq olaraq daha uçuz istehsal edə bilirsə, həmin ölkə bu əmtəənin istehsalı üzrə ixtisaslaşmalıdır. Bunun əvəzində isə mütləq üstünlüyə malik olmadığı əmtəələrin istehsalı və ixracı ilə digər ölkələr məşğul ohnalıdular.

A.Smitə görə üstünlük, bir malın hər hansı bir ölkədə digər ölkələrə görə dalıa məhsuldar şəkildə istehsal edihnəsidir. Belə bir be>TiəlxaIq ixtisaslaşma nəticəsində istehsal amilləri ölkələr aıasmda daha əlverişli istifadə olunur və dünya istehsalmda artım təmin olunur. Təbii ki, bir-biri ilə ticarət aparan bütün ölkələr bundan faydalanır. Onun fikrincə bütün zənginliklərin başlıca mənbəyi olan beynəlxalq əmək bölgüsünün veıdiyi səmərəni, yalmz sərbəst ticarət ilə əldə etmək mümkündür.

Aşağıdakı misal mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinə dalıa da aydınlıq gətirir. Bunun üçün Azərbaycan və Türkiyə arasında A və B mallarmın istehsalı və mübadiləsini misal gətirək. Fərz edək ki, .Azərbaycanda 1 ton A malının istehsalı 10 əmək gününə, 1 ton B malımn istehsalı isə 20 əmək gününə başa gəlir. Türkiyədə isə 1 ton A malı 20 əmək gününə, 1 ton B malı isə 10 əmək gününə başa goalir. Bu rəqəmləri cədvəl şəklinə salaq.

1 ildə 1 ton məhsul istehsalı üçün lazım olan əmək günü

ölkələr \ məhsullar	A	B
.Azərbaycan	10	20
Türkiyə	20	10

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan A malının, Türkiyə isə B malının istehsalmda istehsal xərcləri baxımından mütləq üstünlüyə malikdirlər. Ona görə də, Azərbaycan A, 7 urkiyə isə B malımın istehsalı üzrə ixtisaslaşmalıdır. Bu zaman hər iki ölkə bu mailaı* ilə ticaıəldən qarşılıqlı fayda əldə edəcəklər. Cünki Azərbaycan özimə 10 əmək gününə başa gələn A malım verərək Türkiyədən B malım aln. Halbuki, əgər B malını Azərbaycan özü istehsal edərdisə, ona 20 əmək günü sərf etməli olardı. Türkiyə də B malımn istehsalını təşkil etməklə Azərbaycanla ticarətdən eyni dərəcədə fayda əldə edəcəkdir. Əks təqdirdə, qiymət fərqi nəticəsində Azərbaycanda istehlakçılai' bir ton A məhsulu satmaqla, cəmisi yanm ton B məhsulu əldə edə bilərlər. Halbuki, onu Tüıkiyədən daha çox miqdarda almaq mümkündür. Türkiyədə də e>mi vəziyyət mövcuddın.

A.Smit nəzəriyyəsinə görə sərbəst ticarətdən ticarət aparan hər iki ölkə iqtisadi səmərə əldə edir. Eyni zamanda, o hesab edirdi ki, dövlətlər xaıici ticarətə imkan daxilində az müdaxilə etməlidirlər. Lakin, həyat göstərdi ki, A.Smitin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi məntiqli olmaqla yanaşı, kamil deyildir. Belə ki, əgər hər hansı bir ölkə heç bir istehsal saliəsində mütləq üstünlüyə malik deyildirsə, o zaman necə olacaqdır? Digər ölkələr bu ölkə ilə ticarət edəcəkmi? Belə bir sual da cavabsız qalır: istehsal xərcləri baxımından mütləq üstünlüyə malik olmayan hər hansı bir ölkə, məgər be>məlxalq ticarətdən iqtisadi səmərə əldə edə bilməzmi?

Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin cavab verə bilmədiyi bu suallan D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi cavablandırmışdır.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi - D.Rikardo müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi ilə sübut etmişdir ki, hər hansı bir ölkə bu və ya digər əmtəənin istehsalında istehsal xərcləri baxımından mütlət üstünlüyə malik olmadığı halda da ölkələr arasında xarici ticarət aparıla bilər və bu ticarətdən hər iki ölkə mənfəət əldə edə bilər. Rikardoya görə nə qədər ki, ölkələr arasındakı qiymətlərdə az da olsa fərq qalmaqda davam edir, hər bir ölkə nisbi üstünlüyə malikdir. Yəni bu ölkədə həmişə elə bir əmtəə tapmaq mümkündür ki, mövcud istehsal xərclərinin

nisbətində onun istehsaJj digər ölkədəki istehsaldan daha sərfəli olsun. Həmin ölkə məhz belə maluı istehsalı və ixiacı üzrə ixtisaslaşmalıdır.

D.Rikardo öz nəzəriy>'əsini İngiltərə və Portuqaliya arasında mahud- şərab (M-Ş) ticaıətini misal gətiıməklə izah etmişdir. NfisaJda, Portuqaliya hər iki nuılı daha az əmək sərf etməklə istehsal edir. Yəni, mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinə görə bu ölkə hər iki halda da üstünlüyə malikdii'. Buna baxmayaraq, ticarətdən hər iki ölkə də fayda əldə edir. Cünki, Portuqaliya şərab istehsalmda, İngiltərə isə mahud istehsalında maya dəyəri baxumndan müqayisəli üstünlüyə malikdir.

Şərab və mahudun hər iki ölkədəki mütləq istehsal xərcləri aşağıdakı kimidir: (1 ildə 1 valıid mal istehsalı üçün sərf olunan əmək miqdan).

	Şərab	**Mahud**
Portuqaliya	**80**	**90**
İngiltərə 120	**100**	

Göründüyü kimi, Portuqaliya hər iki malın istehsalında da mütləq istehsal xərcləri baxumndan üstünlüyə malikdir.

Müqayisəli istehsal xərcləri isə aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

1 vahid şərabm mahudla 1 vahid şərabın mahudla
müqayisədə istehsal xərcləri müqayisədə istehsal xərcləri
Portuqaliya " 80/90 = 0,89 M 90/80= 1,1Ş İngiltərə 120/100 = 1,2 M
100/120 = 0.83Ş

Müqayisəli istehsal xərcləri baxıramdan 0,89< 1,2 olduğu üçün şərab istehsahnda Poıtuqaliya, 0,83< 1,1 olduğu üçün isə mahud istehsalmda İngiltərə üstünlüyə malikdü‘. Beləliklə, D.Rikardo beynəlxalq ticarətin mövcudluğu üçün ölkələr arasındakı müqayisəli istehsal xərclərinin fərqli olmasım vacib şərt hesab etmişdir. Müqayisəli istehsal xərcləri adı çəkilən iki ölkədə fərqli olduğu ücün bu ölkələr arasında şərab-ipək ticarəti inkişaf edə bilər. Cünki, belə ticarət hər iki ölkə ücün faydabdır, D.Rikardo nəzəriyyəsinin məntiqi nəticəsi ondan ibarətdir ki, xarici ticarətin mənbəyi əmtəələrin istehsalına sərf olunan məsrəflərin mütləq həcmindən asılı olmayaraq bu əmtəələrin istehsal xərclərinin yahuz müqayisəli fərqidir. Yuxanda göstərilən misalda ticarətin qarşılıqlı faydalıhğının müqayisəli üstünlüyü belə bir faktla izah olunur ki, bir ölkədə şərab istehsalı mahuda nisbətən baha başa gəlir və şərabla mahudun istehsal xərclərininin mütləq həcmi əslində nəzərə alınmır. Bundan başqa həmin misallarda məhsulun dəyəri yalnız əmək sərfi ilə

ölçülürdü və istehsal üçün lazım olan digər amillər: kapital vo istehsal vasitələri nəzərə alınmırdı. Rikardo nəzəriyyəsində işci qüvvəsinin ölkə daxilində hərəkəti nəzərdə tutuhiiaqla ölkələr arasmda tam hərəkətsiz olduğu fərz edilirdi. Halbuki, müasir dünyada vəziyyət belə deyildir: işçilər nə ölkə daxilində tam hərəkəüi, nə də Ölkələr arasmda tam hərəkətsiz dayanmışdır.

D.Rikaıdo nəzəriyyəsi istehsal xərclərinin sabit olması şərtini əsas götürmüşdür və istehsal xərclərinin artıb-azalması şərti nəzərə alınmamışdır. Reallıqda isə istehsal həcmi artdıqca, təbii ki, istehsal xərcləri də dəyişir.

Bundan başqa, klassik nəzəriyyə ölkələr arasmda əmək məhsuldarlığının fərqli olduğunu nəzərdə tutur. Lakin, bu nəzəriyyə əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin müxtəlif ölkələrdə fərqli olmasımn səbəbini izah etmir. Rikardo ölkələrə əmək məhsuldarlığı nisbəti yüksək olan əmtəələrin istehsalmı genişləndirməyi tövsiyə emıişdir. Halbuki, hər bii ölkədə istehsal şərtləri (iqlim, təbii sərvətlər, işci qüvvəsinin keyfiy>'əti və s.) də fərqlidir və xarici ticarət apaıarkən, bu da nəzərə alınmalıdır. Klassik nəzəriyyədə insanların zövqünün və texnologiyanın daim də>dşməsi, xarici ticai'ətin gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi üzərində təsiri nəzərə alınmaımşdn.

Klassik nəzəriyyənin göstərilən çatışmazlıqları və fərziyyələri D.Rikardodan sonra gələn iqtisadçılar tərəfindən aradan qaldırılmış vo nəzəriyyə daha da inkişaf etdirilmişdir.

3.3. Beynəlxalq ticarətdən əldə edilən qazanc və ticarət şərtləri

Ölkələrin beynəlxalq ticarətdən əldə etdikləri qazancı aydmlaşdımıaq öcün hər şeydən əvvəl fərz edək ki, bu ölkələr bir-biri ilə ticarət əlaqəsi yaratmamışlar. Bu halda D.Rikardonun gətirdiyi misalda mahud və şərabm hər üd ölkə daxilindəki qiymətləri istehsal xərcləri ilə müəyyən ediləcəkdir.

Yuxanda qeyd olunduğu kimi, İngiltərədə 1 vahid şərab istehsalı ücün 120 əmək günü, 1 vahid mahud istehsalı üçün isə 100 əmək günü tələb olunur. Bu zaman xarici ticarət olmadığı halda: l vahid şərab = 120/100 == 1,2 vahid mahud dəyişən mübadilə nisbəti özünü göstərəcəkdir.

Portuqaliyada isə 1 vahid şərab istehsalı 80 əmək gününə, 1 valıid mahud istehsalı isə 90 əmək gününə başa gəlir. Mahud və şərab arasında dəyişən mübadilə nisbəti: İvahid şərab = 80/90 =0,89 vahid mahud olacaqdır.

indi iki ölko arasında ticarət əlaqəsinin olduğunu fərz edək. İngiltərə ticarət vasitəsilə bir vahid şərabı 1,2 vahid mahuddan az bir qiymətlə idxal edirsə, açıq-aşkar ticarətdən qazanc əldə edəcəkdir. Cünki, ticarət olmadığı halda 1 vahid şərab istehsalı ucün 1,2 vahid mahudddan məhrum olacaqdır. Digər tərəfdən Poıtuqaliya İngiltərəyə 1 vahid şərab ixrac etməklə 0,89 vahiddən cox mahud idxal edə bilirsə ticarətdən qazanc əldə edəcəkdir. Cünki, ticarət olmadığı halda o 0,89 vahid mahudu əldə etmək ücün 1 vahid şərabı itirməli olacaqdır. Nəticədə, bu iki ölkə arasında ticərətdə mahud və şərab arasındakı beynəlxalq mübadilə nisbəti 1 vahid şərab ücün 1,2 ilə 0,89 vahid malıud arasında olduğu ücün ticaı ət hər iki ölkə ücün faydalı olacaqdır.

İki ölkə arasındakı mübadilə nisbətinin 1 vahid şərab ücün 1 vavid mahuddan ibarət olduğunu fərz edərək mühakimələrimizi bir az da dərinləşdirək. Bu mübadilə nisbətində İngiltərə ücün mahud ixrac edib, Portuqaliyadan şərab idxal etmək qazandı olacaqdır. Cünki, ticaıət olmadığı halda İngiltərə 1 vahid şərab əldə edə bilmək ücün 120 əmək günü sərf etməlidir. Belə isə ticarət yolu ilə 100 əmək günü sərf etməklə istehsal etdiyi maliudu Portuqaliyaya ixrac edərək əvəzində 1 vahid şərab alır. Beləliklə, Portuqaliya ilə ticaıət münasibəti yaratmaq İngiltərəyə 1 valıid şərabı ticarət olmadığı vaxta nisbətən 20 əmək gününə qənaətlə əldə etməyə imkan verir. Bundan əlavə qənaət edilmiş bu 20 əmək günü ehtiyatı ilə o daha cox mahud istehsal edə bilir.

1 vahid şərab = 1 vahid mahuda mübadilə nisbəti Poıtuqaliya ücün də faydalıdır. Poıtuqaliya ticarət olmadığı halda 1 valıid mahud əldə edə bilmək ücün 90 əmək günü sərf etməyə məcburdui'. Belə oduqda. İngiltərə ilə ticarət apaıdığı halda 80 əmək gününə istehsal etdiyi 1 vahid şərabı ixrac etməklə 1 vahid malıud idxal edə bilər. Beləliklə Poıtuqaliya şərab istehsalında ixtisaslaşmaq və ixrac etməklə beynəkalq qiymətlə ixrac edəcəyi mahud üzrə 10 əmək gününə qənaət edəcəkdüc.

Göründüv’ü kimi, müqayisəli istehsal xərcləri fərqli olduğu təqdirdə hər ölkə müqayisəli üstünlüyə malik odduğu malı ixrac etmək və müqayisəli üstünlüyə malik olmadığı malı isə idxal etməklə xarici ticarətdən faydalanır. Sərbəst xaitci ticarət məlum miqdar malı ölkə daxilində istehsal etmək ücün sərf edilməli real əmək gününə (maya dəyərinə) qənaət etmək imkanı verir. Başqa sözlə, eyni miqdai' mal ücün xarici ticarət vasitəsilə daha az iş günü sərf etmək imkanı əldə edilmiş oluı*. Beləliklə, sərbəst ticarət beynəlxalq ixtisaslaşmanı təşviq edərək aşağıdakı üstünlükləri təmin edir: hər bir ölkəyə imkan verir ki, bu və ya digər əmtəəni ixsaslaşmadan əvvəlkindən az olmayan miqdarda istehlak

etsin və bu zaman həmin əmtəəni istehsal etmək üçün zəruri olan real iş vaxtı sərfini mmirauına endirsin.

Lakin, burada real mübadilənin pulun iştirakı ilə apanidığı nəzərə alınmır. Ölkələr öz aralarında hesablaşma aparmaq üçün bir valyutanı digərinə mübadilə edirlər. D.Rikardo sübüt edə bilmişdir ki, milli valyutanı mübadilə məzənnəsi nəzərə almdıqda da yuxanda göstərilən üstünlük saxlanılır. Bu zaman həmin ölkədə idxal-ixrac əməli>7atları üzıə ödəmələrdə tarazlığın pozulması mümkündür.

Bütün bunlarla əlaqədar olaraq dünya iqtisadi ədəbiyyatında istifadə olunan *"beynəlxalq ticarət şərtləri"* anlayışım aydınlaşdırmaq lazımdır.

Beynəlxalq ticarət şərtləri dedikdə hər hansı bir ixracat valıidinin idxal at vahidinə mübadilə edildiyi nisbət nəzərdə tutulur. Praktikada bu ixrac və idxal olunan mal vahidləri qiymətlərinin bir-biiinə nisbəti kimi hesablanır. Məsələn, il ərzində ixi'ac olunan mallann ümumi dəyəri Ix, ixi'acat miqdan f; ixdalatın ümumi dəyəri idxalat miqdarı isə İdm olarsa o zaman ölkənin

İx racat vahidinin q iyməti: 7.\,=///;,,;

İdxalat vahidinin qiyməti isə: *ldp-l(/Iqm* olacaqdır.

Məsələn, tutaq ki, A ölkəsinin 1993, 1994 və 1995-ci illərc dxalatı aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olımmuşdur:

	İxracat		İdxalat	
	Məbləğ (mln.dol)	Miqdar (min ton)	Məbləğ (mln.dol)	Miqdar (min ton)
2007	1000	1000	1500	3000
2008	1800	1200	2400	4000
2009	3150	1500	3500	5000

Bu halda ixracat vahidinin qiymətləri belə hesablanacaqdu" 2007:

1000/1000=1.0

2008: I,,= 1800/1200=1.5

2009: I,,= 3150/1500=2.1

İdxalat qiymətləri də e}™ qayda ilə hesablanır və aşağıdakı kimi olacaqdır: 2007 — 0,5; 2008 — 0,6 və 2009 — 0,7.

ixracat və idxalat vahidlərinin qiymətlərinə əsasən A ölkəsinin beynəlxalq ticarət şərtləri aşağıdakı kimi olacaqdır:

2007: 1/0,5=2.0

2008: 1.5/0.6=2.

Rəqəmlər göstərir ki, A ölkəsinin be>Tiəlxalq ticarət şərtləri həmin ölkənin xeyrinə dəyişir. Cünki, xaıici ticaıət şərtləri 1993-cü ildə 2-dən, 1994-cü ildə 2,5-ə və 1995-ci ildə 3-ə yüksəlmişdir. Başqa sözlə, göstərilən illərdə ixracat qiymətləri idxalat qiymətlərinə nisbətən sürətlə artmışdır. Bunun nəticəsində də həmin ölkə satdığı (ixrac etdiyi) mal vahidinə nisbətən daha cox mal ala (idxal edə) bilir.

Beynəlxalq ticarət şərtlərinin dəyişməsini daha asan izləmək ücän indeksləşdirraə apanlır. İqtisadi nəzəri>'yədə bir cox beynəlxalq ticaıət şərtləri anlayışı vardır. Dünya iqtisadi ədəbiyyatında ən cox istifadə olunan və ən sadə göstərici ixrac qiymətləri indeksinin idxal qiymətləri indeksinə nisbəti şəklində hesablaım. Bu aşağıdakı formula ilə ifadə oluna bilər:

^~lxı/ldq

Burada: K- beynəlxalq ticarət şərtləri;

Ixq - İxrac qiymətləri indeksi;

Idq - idxal qiymətləri indeksidir.

Göstərilən indeksin real vəziyyəti daha düzgün əks etdirməsi ücün əsas şərt ixrac və idxal olunan əmtəələrin mümkün qədər daha cox hissəsinin hesablamalarda nəzərə ahnmasıdn. Beynəlxalq iqtisadi ədəbiyyatlarda ticarət şərtləri anlayışı verilərkən, xüsusi qeyd göstərilmədikdə, verilmiş formula ilə hesablannuş indekslər nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq ticarət şərtlərinə qısa və uzun müddətli amillər olmaqla iki amil təsir edir. Qısamüddətli amillərə xarici ticarət siyasəti, valyuta məzənnəsində baş verən dəyişmələr, birtərəfli transfer ödəmələri və konyuktura dalğalanmalan aiddir. Uzun zaman ərzində isə beynəlxalq ticərət şərtləri iqtisadiyyatın istehsal və istehlakının strukturunda baş verən dəyişikliklərlə müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə beynəlxalq ticarət şərtlərində yaxşılaşma ixrac qiymətləri indeksinin idxal qismətləri indeksinə nisbətən süıətlə artması, yəni ölkənin beynəlxalq bazaida satınalma gücünün artması deməkdir. Ölkə məlum miqdarda ixrac ilə daha cox əmtəə idxal edərək xaricdən iqtisadi tərəqqi üçün vacib olan investisiya mallan və xammal əldə edə bilir. Beynəlxalq ticərət şərtlərinin ölkə üçün yaxşılaşması ixrac mallan

qiymətinin yüksəlməsini göstərir və bu da ölkəyə xarici kapital axınını artırır. Beynəlxalq ticarət şərtlərinin ölkə üçün pisləşməsi isə əks nəticələr doğurar.

3.4. Hekşer-<Ohlmin istehsal amUlərinin nisbəti vəziyyəti və Leon tyev təzadı

Yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, klassik müqayisəli üstünlüklər nəzəriy>'əsi ölkələr arasmda müqayisəli üstünlyü izah edərkən əmtəələrin istehsalında olan yalnız əmək amilinin iştirakmı nəzərə alırdı. Başqa sözlə onlar bu üstünlüyü məhsulun istehsal funksiyalarında (istehsal amillərinin miqdan və alınan məhsulun həcmi arasmda olan nisbət) olan fərqdə görürdülər. Əgər istehsal funksiyalan ölkələr aıasmda eyni olarsa, bu halda əmtəələrin istehsal xərcləri də eyni olacaq və nəticədə müqajusəli üstünlyə görə ixtisaslaşma və xarici ticərət də olmayacaqdır. Klassik iqtisadçilai' ölkələr aıasmda istehsal funksiyaları və istehsal xərclərinin nə ücün fərqli olduğu səbəblərini izalı etməmişlər.

İsvec iqtisadçıları F.Hekşer və B.Ohlin XX əsrin 30-cu illərində həmin suallara cavab veıməklə be>məlxalq ticarət axmlannm istiqamətləri və stmkturunun hansı amillərlə müəyyən edilməsi haqqmda müasir anlayışlann əsasmı qoydular.

Hekşer və Ohlin nəzəriyyəsinə görə, ölkələr arasında istehsal xərclərindəki nisbi fərqin əsasmı istehsal amillərinin dünyada qeyri-bərabər bölgüsü təşkil edir. Məmin nəzəriyyənin malıiyyəti Olüinin öz sözlərinə görə aşağıdakından ibarətdir: "Hər hansı bir ölkə malik olduğu bol istehsal amillərindən intensiv surətdə istifadə olunan əmtəələrin istehsalım təşkil etməklə üstünlük qazanır. Digər tərəfdən, nisbətən az və ya hec olmayan istehsal amilləri intensiv istifadə edilən əmtəələrin istehsalında isə üstünlüyə malik deyildir".

Başqa sözlə ölkələr bol amillərin intensiv istifadə olunması ilə istehsal edilən əmtəələri ixrac və onlar ücun kəsirli istehsal amillərinin intensiv istifadəsilə haznlanan əmtəələri isə idxal edirlər. Burada hər şeydən əvvəl bol istehsal amilləri və ondan intensiv istifadə olunma anlayışmı aydınlaşdırmaq lazımdır. Yuxanda adlan çəkilən alimlərin fikrincə məsələn, ölkənin malik olduğu işci qüvvəsi o zaman izafi hesab edilir ki, onun miqdan ilə digər istehsal amilləri arasmda nisbət bütün başqa ölkələrdən yüksəkdir. Məhsul o zaman əməktutumlu hesab edilir ki, onun dəyərində işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin payı digər məhsullann dəyərində olduğundan çoxdur.

Məlum olduğu kimi, hor hansı iki ölkədə, qarşılıqb ticarət başlanana qədər bu və ya digər əmtəənin qiymətindəki fərqlilik cox müxtəlif səbəblərlə: həmin əmtəənin istehsal texnologiyasındakı fərqlə, ona olan tələbatın xarakteri, iqlim fərqi və s. ilə izah edilə bilər. Lakin, Hekşer və Ohlin hesab edirdilər ki, tələb və texnologiyada olan fərqlər beynəlxalq aləmdə qiymotlərdəki bütün fərqin hamısmı real həyatda izah edə bilməz. Onlar göstərirdilər ki, müqayisəli xərclərin fərqinin mənbəyi istehsal amillərinin fərqidir. Əgər A ölkəsində 1 valıid mahud istehsalı 2 vahid buğdaya, eləcə də başqa ölkələrdə 1 vahid buğdadan da az xərcə başa gəlirsə bunun səbəbi aşağıdakıdır;

- A ölkəsində başqa ölkələrə nisbətən buğda istehsalında intensiv istifadə ohman amillər cox, mahud istehsalında istifadə olunan amillər isə azdır. Fərz edək ki, buğda istehsalında intensiv istifadə olunan amil "torpaq", mahud isiehsalmda isə - "əməkdir". Həmçinin fərz edək ki. buğda və mahudun istehsal xərcləri yalnız "kapital" və "əmək" xərclərindən ibarətdir. Bu halda əgər A ölkəsi buğdanı ixrac və malmdu idxal edirsə, bu Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsinə görə mahudun əmək tutumlu, buğdanın isə "toıpat tutumlu" olmasmuı nəticəsidir.

Belə vəziy>'ət (bütün digər eyni şərtlər daxilində) onu göstərir ki, torpağın icarəsi başga ölkələrə nisbətən ucuz başa gəlir, bu isə işçilərə başqa ölkələrə nisbətən cox əmək haqqı verilməsi üçün şərait yaradır. Toıpağm ucuz olması əkinçilikdə xərclərin malıud istehsalma nisbətən az olmasmı şərtləndirir. Işci qüwəsinin çatışmazlığı isə əksinə, A ölkəsində mahud istehsalımn balıalı olmasına səbəb oluı*. Hekşer və Ohlin ticarət əlatıaləri yaranana qədər qiymətlərdə olan fərqi məhz bıuıunla izah edir. Həmin nəzəriyyəyə əsasən, istehsal amilləri ilə nisbi təmin olunma və onlardan istifadə olunma dərəcəsi ticarət əlaqələri yarandıqdan sonra A ölkəsində mahudun deyil, buğdanın ixiacmı şərtləndirir. Hekşer və Ohlin nəzəriyyəsinə görə hər bir ölkə müqayisəli üstünlüyə malik olduğu əmtəə istehsah üzrə ixtisaslaşaraq, onu ixrac edir. İxrac bu əmtəənin istehsalı üçün istifadə olunan amillərə tələbatı artırır. Digər tərəfdən ölkədə nisbətən az olan amillərlə istehsal edilən əmtəələr idxal edilir ki, bu da amillərə olan tələbin azalmasına səbəb olur. İxrac nəticəsində ölkədə bol olan istehsal amillərinə tələb artdığı üçün onlann qiymətləri də aıtacaqdu*. Digər tərəfdən idxal ilə ölkədə qıt və bahalı olan amilə tələb azalacağı üçün qiymətlərdə azalma özünü göstərəcəkdir. Həmin nəzəriyyəyə görə xarici ticarət ölkələrin malik olduqları izafi amillərin qiymətini aşağı salaraq, ölkələr arasında istehsal amillərinin qiymətlərinin tənzimlənməsinə gətirib cıxanr. Məlum şərtlər

daxilində istehsal amilləri qi>Tıətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmiş bu proses, əsimdə qiymətlərdə tam bərabərlik təmin edilənə qədər davam etməlidir. Lakin, real iqtisadi həyatda özünü qoruyub saxlaya bilməsi ölkələr arasında istehsal amilləri qiymətlərinin tam olmasım təmin edə bilmir. Bundan başqa ölkələr arasmda istehsal fimksiyalarmın fərqli olması, istehsal amillərinin eyni tipli olmaması, xarici ticarətin tarif və kvotalar ilə məhdudlaşdınıması və inhisarlann mövcudluğu kimi amillər qiymətlərin tam tənzimlənməsmə mane olur.

tJmumi olaraq Ilekşer-Ohlin nəzəriy^'osi xaıici ticarətin aşağıdakı sxemini verirdi:

Xarici ticarət iqtisadi stnıkturu maksiınmn fərqlənən (istehsal amillərinin qeyri-bərəbər bölgüsü nəticəsində) ölkələr arasmda ən cox və xüsusən səmərəli ohnalıdır. Eyni tipli istehsallan bir ölkədə cəmləşdirmək lazımdır. Xarici ticarət o zaman səmərəli olur ki, o ayrı- ayrı dövlətləri eyni tipli məhsullaım istehsalmdan imtina etməyə sövq edir, yəni istehsalm sahələrarası ixtisaslaşmasını artırır.

Ölkələr izafi amillərdən maksimum istifadə etdikləri mallan ixrac eünə-lidirlər. Bu zaman azad ticarət həmin amillərin qiyraətləıni tənzimləməlidir. Xaıici ticarət həmçinin əmək haqqı, faiz dərəcələri, renta ödəmələrini də tənzimləməlidir. İstehsal amillərinin qeyri-bərabər bölgüsü be>məlxalq investisiyalan təşviq etməlidir. Beynəbcalq ticarət və beynəlxalq investisiyalar qarşılıqlı şəkildə biri-birini əvəz etməlidir.

Lakin, beynəlxalq ticarətin sonrakı inkişafı qarşıya yeni-yeni suallar qoyui'du və Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsində irəli sürülən fərziyyələrin real həyatda özünü tam göstərdiyini demək mümkün deyildir. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, bu nəzəriyyədə real həyatda güclü təsirə malik olan tələb amili nəzərə almmamışdır. Halbuki bu amil nəticəsində nəzəriyyədə irəli sürülən əsas müddəalai’ ilə əldə edilən nəticələr tamamilə bu müddəaların əksinə ola bilər.

İqtisadiyyat üzrə sonralar Nobel mükafatma layiq görülmüş, Amerikada mühacir həyati sürən rus mənşəli V.V.Leontev Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsinin nə dərəcədə real həyata uyğunluğunu 1947-ci ildə ABŞ misalında təhlil etmişdir. Təhlilin nəticələri kəskin elmi mübahisələrə yol acmış, lakin ümumiyyətlə qəbul edilmiş və iqtisadi ədəbiyyata Leontyev təzadı (ziddiyyəti) adı altında daxil olmuşdur.

Yuxaıda göstərildiyi kimi, Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsinə görə hər bir ölkə nisbi üstünlüyə malik olduğu amildən intensiv istifadə etdiyi malın istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmalı, nisbi üstünlüyə malik olmadığı əmtəəni isə idxal etməlidir. Bu şərtlər daxilində, ABŞ zəngin

kapital ehtiyatlarına malik bir ölkə hesab edilir. Belə olduqda nəzəriyyənin şərtlərinə görə bu ölkə kapital tutumlu mallan ixrac etməli, əmək tutumlu mallan isə idxal etməlidir. Leontyevin faktiki məlumatlara əsaslanan təhlili isə bu müddəaıun tam əksini üzə cıxaimışdır. O sübut etmişdir ki, ABŞ əmək tutımılu mallan i.xrac edir, kapital tutumlu mallan isə idxal edir.

Ixonlyevin irəli sürdüyü nəticələr uzun müddət elmi araşdırmalarm obyekti olmuşdur. Ciddi fikir aynlığma səbəb olan araşdırmalar kənara qoyularsa qəbul edilən əsas müddəa bu olmuşdur; ABŞ-m əmək tutumlu əmtəə ixrac etmə görünüşü aldadıcıdn. Çünki, ABŞ hələ o dövrdən yüksək ixtisasb kadılann hazırlamnasma, başqa ölkələrlə müqayisədə, daha cox qayğı göstərib və daha cox kapital qoymaqla zəmanətli təhsil şəbəkəsi yaratmışdır. Bu amil ABŞ-ın xarici ticarətinin malüyyətini müəyyən edən mühüm bir amildir və bəşəri kapital kimi qiymətləndirilməlidir.

3.5. Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin inkişafı

Klassik iqtisadi məktəb bir sıra fərziyyələr qəbul edərək ölkələrin beynəlxalq ticarətlə məşğul olma səbəblərini izah etməyə çalışmış və məsələni yalnız təklif baxımından araşdırmışlar. Hansı əmtəə hansı miqdarda və hansı xərclərlə istehsal edilməli və bu əmtəələr bir-biri ilə necə mübadilə olumnalıdır?

Klassik itisadçıların cavab axtardıqlan bu suala neoklassiklər və onlardan sonra gələn iqtisadçılar daha geniş və real həyata daha uyğun şəkildə aydmiaşdumağa calışnuşlar.

Alternativ istehsal xtfrdəri- Qeyd edildiyi kimi, klassik iqtisadçılai' müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsini izah edərkən məhsul istehsalmda istehsal amili kimi yalnız əməyi əsas götürmüşdülər. Sonralar neoklas- sik iqtisadçılardan, məsələn, Dj.Vayner məhsulun hazırlanmasında əməkdən başqa digər istehsal amillərinin də iştirak etdiyini nəzərə alaraq D. Rikardo nəzəriy>'əsini ai'aşdırmış və eyni nəticəyə gəlmişdir. Q.Xaberler isə alternativ istehsal xərcləri anlayışını irəli sürərək xarici ticarət məsələlərini daha geniş əsaslaıa bağlamışdır. Onun gömşünə görə xarici ticarətə daxil olan əmtəələrin müqayisəli qiymətlən istehsal xərclərində olan fərqlərlə müəyyən edilir. Lakin, bu istehsal xərcləri D.Rikai'doda olduğu kuni yalnız əmək sərfindən ibarət deyildir. Bu zaman istehsal xərclərini həmin əmtəəni istehsal etmək ücün idxal nəticəsində istehsalından imtina olunan əmtəənin istehsal xərcləri

müyyən edir. Başqa sözlə, bu nəzəriyyəyə görə alternativ istehsal xərcləri (bu bəzən yaradılmış yeni imkan da adlandırılır) xaricdə müqayisəli üstünlyə malik olan və idxal olunan əmtəənin ölkədə istehsalından imtina olunması nəticəsində qənaət edilmiş bütün istehsal amillərinin ümumi istehsal xərcləri deməkdir. Bmada əmtəə istehsalında istifadə olunan i.stehsal amillərinin miqdan artıq arxa plana keçir. Yəni artıq bizim üçün hər hansı bir əmtəənin istehsalında istifadə olunan amillərin miqdarı deyil, bu amillərlə başqa hansı əmtəələri nə qədər istehsal etmək məsələsi əhəmiyyətlidir.

İstehsal imkanları əyrisi - Xarici ticaıət vasitəsi ilə yaradılan yeni imkanlar istehsal imkanları əyrisi ilə dalıa əyani təsvir edilir. Bu əyri vasitəsilə hər bir ölkə üçün onun ehtiyatlarmdan tam və səmərəli istifadə olunduğu hallarda müxtəlif əmtəə buraxılışı həcminin çoxsaylı kombinasiyalannı əks ctdinnək mümkündür. Başqa sözlə istehsal imkanları əyrisi hər bir ölkənin məlum texnologiya və mövcud istehsal amilləri istehsal edə biləcəyi əmtəə və xidmətlərin maksimıun miqdarını göstərir. Bu ə>Tİ müəyyən mənada hər bir ölkədə istehsalm sərhədlərini də əks etdirir.

Şəkil 1-də göstərilən əyıidə istehsal amillərinin tam və səmərəli istifadə edildiyi fərz edilərək müxtəlif istehsal nəticələri göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, istehsal imkanları əyrisi istehsal olunmuş əmtəələrin istehsal funksiyalarından asılıdır. Fərz edək ki, buğda və mahudun istehsal funksiya.sı (istehsal amillərinin miqdan və alman məhsulun həcmi arasında olan nisbət) eynidir, lakin istehsal xərclərinin miqdan müxtəlifdir. Bu halda Ə>Tİ şəkil 1-də göründüyü kimi olacaqdır.

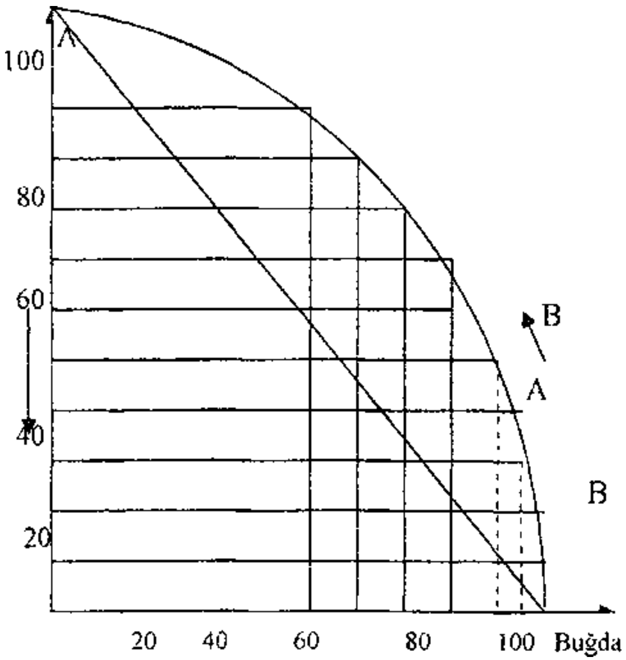

Şəki] 1

Buğda istehsalım arlınnaq və mahud istehsalını azaltmaq üçün BM əyrisi ilə hərəkət və bu zaman nisbət sabit qalacaqdır. Cünki, fərz edilmişdir ki, istehsal funksiyası eynidir. Yəni, bir vahid buğda istehsalını artırmat üçün həmişə eyni miqdar ehtiyat lazım olacaq və müvafiq olaraq malıud istehsalı üçün ayrilmış mənbələrin eyni miqdar azaldılmasına səbəb olacaqdır.

Başqa sözlə, buğda istehsalında BM əyrisi boyımca bir vahid artım mütləq eyni miqdarda mahud istehsalmda azalmaya səbəb olacaq və BM əyrisi ilə hərəkət nisbətən sabit qalacaqdır. Əslində BM əyrisi, məlum i.stehsal gücünə görə istehsal xərclərinin həcminin sabit olduğu fərz edildiyi halda istehsal imkanlan ə>TÎsidii'. Diaqonal əyri üzərində istehsalı bir valıid aıtırmaq üçün mütləq digər əmtəənin istehsalmdan bir valıid imtina edilməlidr.

Şübhəsiz ki, real həyatda istehsal xərclərinin həcmi daim dinamizm göstərir. Ona görə də, sonralar neoklassiklər əvəz olunan əmtəələrin istehsal xərcləri həcminin dəyişməsi şərtini əsas götürməyə başladılar və

bu nəticəyə gəldilər ki, imtina olunan sahələr hesabına genişlənən sahələrdə hər növbəti əmtəə vahidinin istehsalı digər sahələrdə daha cox məhsul həcmindən imtina edilməsi ilə müşaiyət olunur.

İstehsal xərclərinin artması halında da xarici ticarət istehsal xərcləri sabit olduğu halda verdiyi eyni nəticələri verir.

Hər iki ölkə müqayisəli üstünlüyə malik olduğu əmtəənin istehsalı üzrə ixtisaslaşmanı artırmaqla iqtisadi fayda əldə edə bilər. İstehsal xərcləri artdıqda isə istehsal imkanian əyrisi şəkil 2-də göstərildiyi kimi olur. Ehtiyatlann hamısımn mahuda sərf edildiyi 6 nöqtəsindən a, b, s, d nöqtələrinə tərəf irəlilədikcə buğdamn birinci, ikinci, ücüncü və dördüncü vahidlərinin (tonunu) istehsal xərcləri imtina edilən mahud baxmımdan getdikcə artır.

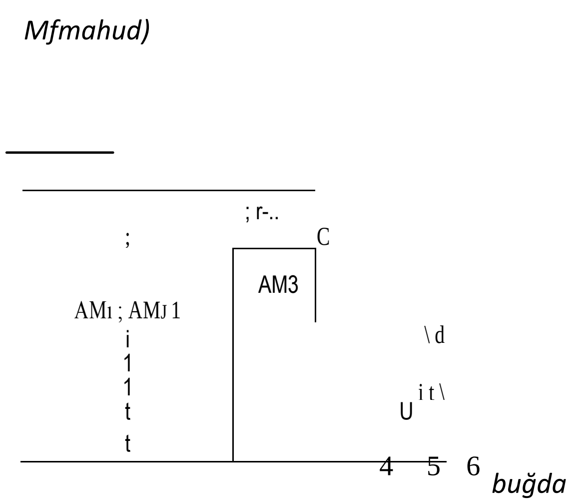

Şəkil 2

Biuada $AM| < AM_2 < AM_3$- dür, yəni buğdamn ikinci vahidinin istehsal xərcləri birincininkindən, ücüncüııünkü isə ikincininkindən böyükdür. Ona görə də a nöqtəsindən d nöqtəsinə tərəf irəlilədikcə buğda istehsalımn getdikcə daha əlverişli amillərlə həyata keçirildiyi məlum olur.

İstehsal xərcləri sabit olduğu şərtdə istehsal imkanian əyrisi həm hər hansı bir əmtəənin imtina edilən digər əmtəəyə görə istehsal xərclərini, həm də hər iki əmtəənin mübadilə nisbəti olan qiymətini göstərir. Tələb şərti isə hər iki əmtəədən istehsal ediləcək raiqdan əks etdirir. Artan istehsal xərcləri şərtində əyri sabit qiymət əyrisi deyildir .

Bu vəziyyət əyrinin mərkəzə tərəf qabarıq olduğundan da görünür. Digər tərəfdən məlum olduğu kimi əyri üzərindəki hər hansı bir nöqtənin əyilməsi maıjinal mübadilə nisbətini (imtina olunan nisbi istehsal xərclərini) göstərir. Marjinal mübadilə nisbəti istehsal imkanları əyrisi boyunca dəyişdiyi üçün əmtəələrin nisbi qiymətləri də dəyəri üzərindəki hər nöqtədə fərqli olacaqdır. Digər tərəfdən, məlmn olduğu kimi qiymət əmələ gəlmə prosesini yalnız istehsal xərcləri şərti müəyyən edə bilməz. Bunun üçün istehlakçının verdiyi üstünlüyü əks etdirən tələb şərti də məlum olmalıdır. Lakin, burada biz tələb amilinə toxunmuruq. Yalnız, tələb amilinin istehsal imkanları əyrisi üzərində məlum bir nöqtəni diktə etdiyi şərtini qəbul edhik .

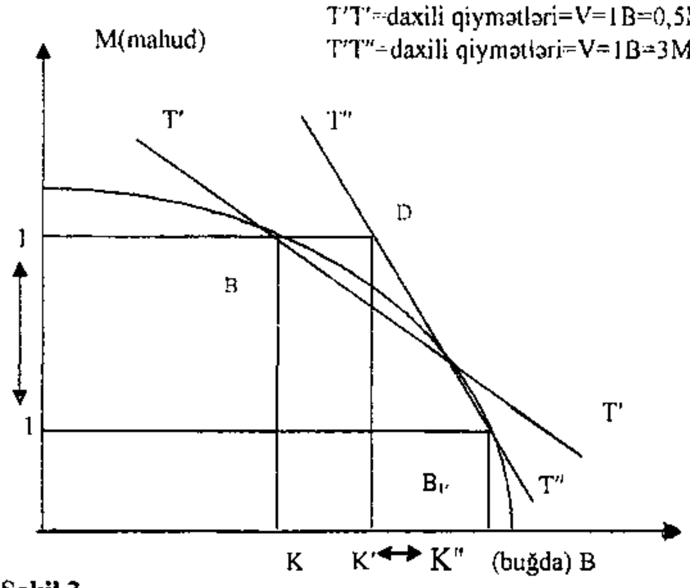

Şəkil 3.

İstehsal prosesində xərclərinin artması şəratində xarici ticarətin müqayisəli üstünlüyə əsaslanan mahiyyəti şəkil 3-don göründüyü kimi dəyişməz qalır. Fərz edək ki, xarici ticarətdən əvvəl A ölkəsi öz istehsal xərcləri və tələb üzrə şərtlərinin diqtə etdiyi B nöqtəsində O-dan L-ə qədər mahud, O-dan K-ya qədər buğda istehsal və istehlak edir. Bundan başqa fərz edək ki, xarici ticarət qiyməti də T'T" əyrisində əks olunmuşdur.

Bu vəziyyətdə A ölkəsi xaıici ticarət qiymət əyrisinin istehsal imkanlan əyrisinə toxunduğu nöqtəyə qədər eyni, ehtiyatlarını mahud

istehsalından çıxarıb buğda istehsalına yönəltməkdə davara edəcəkdir və istehsal B nötəsindən maıjinal mübadilə nisbətinin bərabər olduğu Bj nöqtəsinə tərəf əyiləcəkdir. İstehlakm isə yeni qiymət əyrisi {T"T") üzərində D nöqtəsində yerləşdiyini fərz edək. Bu vəziyyətdə A ölkəsi ticarətdən sonra OK arasında buğda və OL arasında malıud istehsal edəcəkdir. K' K" arasında buğda ixracı əvəzinlə LL aıasında mahud idxal edəcəkdir. A ölkəsi xarici ticarət nəticəsində öz istehsal imkanları daxilində əldə edə biləcəyi bir istehlak səviyyəsinə nail olacaqdır. Göründüyü kimi, maliudun isteklak həcmi dəyişməz qaldığı halda buğda istehsalı KK' arasında artmışdır.

A ölkəsinin xarici ticarətdən əvvəlki və sonrakı qazancı

Cədvəl 3.1

	İstehsal		İstehlakı		İxrac		İdxal		Xarici I ticarətdən ı Qazanc '	
i : 1	buğda	mahud !	buğda	Mahud	buğda	mahud	buğda	mahud	buğda	mahud
j Ticarətd: əvvol 1	OK	0LÌ	OK	OLİ (Ì						
1 Ticarətd: sonra	OK"	OL'^	OK'	OL	K'K"	-	-	L'L	KK'	

Beləliklə, aparılan təhlillər bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, istehsal xərclərinin artdığı şəraitdə də xarici ticaıət qarşılıqlı faydalıdır. Ölkələr müqayisəli üstünlüyə malik olduqlan əmtəələrin istehsalı üzrə ixtisaslaşdıqda, xüsusən qismən ixtisaslaşdıqda daha cox fayda əldə edirlər.

Texnoloji üstünlük və beynəlxalq ticarət - zaman keçdikcə iqtisadçı alimlər xarici ticarət nəzəriyyələrini daha da zənginləşdirilərək müasir dünyanın reallıqlarına uyğuıdaşdımıağa çalışmışlar. Aydmdn ki, hal- hazuda dünyanın 21 O-dan cox müstəqil dövləti arasmda gedən milyonlarla mal və xidmət ticarəti sadələşdirilmiş şəkildə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi ilə bii-iki dövlət və bir-iki mal və xidmət mübadiləsi əsas götürülməklə izah edilə bilməz. Beynəlxalq ticarət inkişat' etdikcə qarşıya yeni-yeni suallar çıxır. Məsələn, ABŞ nə ücün böyük miqdarda avtomobil, videokamera və s. ixrac edir və eyni zamanda nə ücün eyni növ əmtəəni idxal edir? Bütün bunlar iqtisad- çılann beynəlxalq ticarətin öyrənilməsi sahəsində araşdırmalarımn davam etdirməsini zəruriləşdiıir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal

amilləri anlayışı həyatın reallıqlarına uyğun olaraq "elmi-tədqiqat işləri", "işci qüvvəsinin keyfiyyəti" və "islehsalm fiziki imkanlan" anlayışları ilə genişləndirilmişdir.

Müasir dünyada dunnadan artan elmi-texniki tərəqqi beynəlxalq ticaıotdə apancı amilə çevrilmişdir. Dünya ölkələri, hər şeydən əvvəl sənayecə inkişaf etmiş ölkələr beynəlxalq ticarət kanallanna getdikcə dalıa cox yeni və mürəkkəb məhsullar daxil edirlər. Hal-hazırda dünya ticarətinin yansmdan çoxunu kənd təsərrüfatı məhsulları və xammal deyil, məhz sənaye məhsulları təşkil edir. Hər hansı bir ölkədə sənaye məhsullanna əsaslanan ixracatın sürətli inkişafi bu sahədə qabaqcıl texnologiyamn intensiv tətbiq edilməsinin nəticəsidir.

Yeni texnologiyanın xarici ticarətdə tətbiqi ilə əlaqədar nəzəriyyə Pozner tərəfindən 1961-ci ildə irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriy>'ə idarəçilik texnikasında, istehsal prosesində və ya əmtəələrdə ayn-ayrı ölkələrdə müxtəlif dərəcələrdə meydana gələn texnoloji yemliklərin beynəlxalq ticarətdə doğurduğu nəticələrin izaJına yönəlmişdir. Məlumdur ki, texnoloji yenilik istehsalda müxtəlif ölkələr arasında fərqlilik yaradır və yeniliyin tətbiq edildi\ä əmtəə üzrə həmin ölkə mühüm müqayisəli üstünlük əldə edii'. Həmin yenilik digər ölkələrə yayılana qədər istehsal olunan əmtəələr bu yeniliyə malik olmayan digər ölkələrə ixrac edilir. Onu ixrac edən ölkə isə bu saliədə inhisar vəziyyətində olacaqdır. Bu inlıisar vəziyyətinin ömrü həmin yeniliyi başqa ölkələr mənimsəyənə qədər davam edəcəkdir. Texniki tərəqqi dmmadan davam etdiyi və bazarlara daim yeni-yeni mallai' daxil olduğu ücün texnoloji üstünlük bir maldan başqa mala, bir ölkədən başqa ölkəyə keçir və həmişə davam edir.

Texnoloji inkişaf və elmi tədqiqatlara sərf edilən xərclər aıasmda sıx əlaqə vai'dır. Bir qayda olaraq, texnoloji sıçrayışlar elmi tədqiqat işlərinə əhəmiyyət verən və cox vəsait sərf edən ölkələrdə özünü göstərir. M.Poznerin texnoloji üstünlük modelinə görə hər hansı bir ölkədə kəşf edilmiş texnoloji yenilikdən ticarət edən hər iki ölkə iqtisadi fayda əldə edir. Onun görüşünə görə hətta yeni texnika digər ölkələrdə də yayıldıqca az inkişaf etmiş ölkə daha çox fayda əldə edir, yenilikçi vəziyyətində olan ölkə isə getdikcə bu yenilik üzrə öz üstünlüyünü itirir. Lakin, elmi-texniki tərəqqinin lideri yeniliklər hazırlanması işini daim davam etdinnəklə digər ölkələri həmişə qabaqlaya bilər (Bax: Cədvəl *3.2).*

Məhsulun havat dovnı nazarivvasi - Elnıi-tcxıüki torəqqinin mühüm istehsal amilinə çevrilməsi dinamik xarakler daşıyan beynəlxalq ticarətin bir sıra qanunauyğunluğunu aşkar etməyə imkan verir.

Raymond Venıon texnoloji üstünlük nəzəri>7əsinə bənzər məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsini ortaya atmışdır. O, göstərirdi ki, hər hansı bir məhsulun istehsalmda istifadə edilən müxtəlif istehsal amillərinin müqayisəli üstünlüyü ayn-ayn ölkələrdə müxtəlifdir. Bunun nəticəsində məhsulun həyatı boyunca onun hazırlanmasında istifadə edilən istehsal xərclərinin dəyişməsinə paralel surətdə onun müqayisəli üstünlüyü də dəyişir. Məlum olduğu kimi hər malm həyatı üç mərhələdən ibıuətdir: yeni məhsul, yetkin məhsul və standart məhsul. Hər bir məhsul yeni yaradıldıqda müxtəlif firmalar tərəfindən əvvəlcə az miqdarda istehsal edilir. Bu mərhələdə əmtəənin keyfiyyəti və maliiyyəti müxtəlif olur. Lakin, sonrakı mərhələdə məhsul kütləvi istehsal edildikcə əmtəənin keyfiyyətində standartlaşdırma özünü göstərir. Bu halda məhsul cox ölkələr tərəfindən istehsal edilməyə başlayır. Başqa sözlə, qabaqcıl texnologiyaya əsaslanan məhsul əvvəlcə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kəşf edilir. Sonralar isə bu əmtəələrin istehsal texnologiyası satın ahnmaq nəticəsmdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçir. R.Vernon belə nəticəyə gəlir ki, inkişaf etmiş ölkələr daha cox standartlaşmamış, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə başlıca olaraq standaıtlaşmış məhsulları istehsal edirlər.

Məhsulun yenilik dövrü yeni bir məhsulun yaşamağa başlaması dövrüdür. Bu dövr məhsulun texnologiyasmm və özünün formalaşması dövrüdür. Bu zaman müxtəlif variantlar mövcud ola bilir. İstehsal adətən qısa müddətli perspektiv üçün nəzərdə tutulur. İstehsalda əmək, xüsusən yüksək ixtisaslı texniki kadrlar kapitala nisbətən daha cox istifadə edilir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazmdır ki, istehsalçı məhsulun ilk mərhələsində ona olan aşağı tələb elastikliyi ilə qarşılaşır. Bu elastiklik vaxt keçdikcə başqa fırmalann eyni üsuUan da bazara daxil olduqca yüksəlir. Lakin, məhsulun ilk mərhələsində istehsalçımn qai-şılaşdığı aşağı tələb (qiymət) elastikliyi sonrakı mərhələdə ona qiymətləri yüksəltməyə ükan verə bilir.

Yenilik dövründə yaşayan məhsula tələb bir qayda olaraq özünü cox gəlirli əhali təbəqəsi arasında göstərir. Məhsulun sonrakı mərhələlərində bu tələbə yavaş-yavaş orta gəlirli təbəqələr də da>;il ola bilər. Bir sözlə, yenilik dövrü adlanan dövrdə məhsul smaqdan kecü. Geniş istehsal ücün hazulıq işləri gedir, tələbin həcmi və alıcıların münasibəti aydmlaşdmlır.

Məhsul yetkinlik dövründə labomtoriyalardan keçmiş və geniş istehsal ücün hazır vəziyyətə gəlmiş olur. Bu zaman ilk mərhələyə nisbətən daha cox kapital istifadə olunur, əmək lutumluluğu kapital tutumluğu ilo ovoz olunmağa başlayır; istehsal prosesinin texniki üstünlükləri arör; yeni məhsulu bazara çıxaran firmaların sa>n çoxalır, elastikliyi yüksəlir. Məhsulun son mərhələsində istehsal texnologiyası geniş yayılır və standartlaşdırma gedir. İstehsal prosesi sadələşdirilir, biri-birini tamamlayan hissələrə bölünür. İstehsalda yüksək ixtisaslı əmək öz əhəmyyətini itirir, kapital tutumluluğu aıtır. Firmalararası rəqabət güclənir, bunun nəticəsində isə bu sahədəki firraalann sayı azalmağa başlayır. Rəqabət istehsal xərclərinin azalması uğrunda gedir. İstehsal xərclərinin azaldılması zəruıəti və onun tərkibində əmək tutumluluğunun artması həmin məhsulun istehsalını əmək ehtiyatlan bol və ucuz olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçməsinə yol acır. Göründüyü kimi, məhsul inkişaf etmiş ölkələrdə meydana gəlir, standartlaşma dövründə isə onun istehsalı işci qüv\'əsi ucuz olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçir. Bu proses müasir mərhələdə ".sənayenin b^nəlxalq aləmdə yenidən bölgüsü" adı ilə geniş yayılmışdır.

Məhsulun həyat dövrü adlanan hipoteza əslində bir cox sahələrin inkişaf tarixinə uyğun gəlir. Məsələn, əkinçilik min illər bundan əv\ əl ayrı-ayn mədəni bitkilərin yetişdirildiyi ölkələrdən bütün dünyaya yayılmışdır. Hələ birinci dünya mühaıibəsindən əwəl yaramnış bir cox sahələr - toxuculuq, gön-dəri, rezin məmulatları, selüloz-kağız isə indiki dövrdə ücüncü dünya ölkələıino keçmişdh. Neftkimya, yanmkeçiricilər və bu kimi digər sahələrin də həmin geniş regiona köçürülməsi təmayülü özünü göstərir. Üraumiyy’ətlə, inkişaf etmiş ölkələrin, xüsusən Aviopa ölkələrinin çox əmək tutumlu istehsal sahələrindən təmizləmnəsi və onların dünyanm informasiya mərkəzinə çevrilməsi prosesi gedir.

Sənayenin beynəlxalq aləmdə yenidən bölgüsü prosesində həlledici rolu transmilli şirkətlər oynayır. Onlar məhsulun standartlaşma dövründə ucuz işçi qüv\'əsindən üstünlük əldə etmək ücün istehsalı dünya miqasmda yenidən yerləşdirirlər. Beynəlxalq ticarətin raahyyəti və stı-ukturunun daha aydın başa düşülməsində məhsulun həyat dövrü adlanan nəzəriyyənin gətirdiyi yenilik ondan ibarətdir ki, bu nəzəriyyə ilə artıq əsas təhlil obyekti kimi ayn-ayrı ölkələr deyil, transmilli korporasiyalar ön plana çəkilmişdir.

Bu məsələ Amerika tədqaqatçılan S.Fobok və K.Simmond twəfindən belə əsaslandtnlmışdır: "Ənənəvi ticaıət nəzəriyyəsinin çatışmazlığı istehsalın beynəlmiləlləşməsi prosesinin getdikcə aıtan

əhəmiyyəti və perspektivini göstərərkən, qismən məsələnin düzgün qoyulmamasından irəli gəlir. Ticarət nəzəriyyəsi sualı belə qoyur: Nə üçün millətlər ticarət edir? Bu sualı bir az dəqiqləşdirmək zərurəti yaranır. İş adamları ticarət edir və çoxlu miqdarda məhsul ölkədən ölkəyə daşınır, ancaq bu zaman həmin məhsullar bir firma sərhəddindən kənara çıxmır. Ona görə də sual belə qoyulmalıdır: Mal və xidmətlər nə üçün ölkələr arasında daşınır? Bu suala cavab verərkən aydın olur ki, qərar qəbul edən vahid millət deyil kommersiya müəssisəsidir. Eyni zamanda, xarici ticarət əməliyyatlarının mümkün hissəsi firma daxili mübadilədən ibarətdir. Belə ki, statistik məlumatlardan aydın olur ki, dünya ticarətinin təxminən 70%-i, satılan patent və lisenziyaların 80-90%-i və kapital ixracının isə 40%-i firma daxilində baş verir.

Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin inkişafı

Cədvəl 3.2.

Klassik nəzəriyyələrin fərziyyələri		Əgər:	Hansı nəzəriyyə ilə izah olunur	Müəlliflər
1. Yalnız bir növ istehsal amili mövcuddur-əmək	MÜT MÜQ	İstehsal amilləri çoxdursa	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi	Xekşer-Olin
2. Yalnız iki ölkə yalnız iki məhsul və yalnız iki istehsal amili mövcuddur	MÜT MÜQ	Ölkə və məhsul ikidən çoxdursa	Çoxsaylı ölkə və məhsullara yayılmış müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi	Rikardo-Samuelson
	İANN	İkidən çox amil varsa	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi bir çox amillərə yayılıbsa	Xekşer-Olin
3. Ölkələrin istehsal amilləri ilə təmin edilməsində müxtəliflik yoxdursa	MÜT MÜQ	Ölkələrin istehsal amili ilə təmin edilməsi eyni deyilsə	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi bir çox amillərə yayılıbsa	Xekşer-Olin
4. Müxtəlif ölkələrdə texnologiyalar eynidirsə	İANN	Ölkələr müxtəlif texnologiyalar işlədir	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi, əgər texnologiya istehsal amili kimi götürülürsə	Xekşer-Olin
		Vaxt ötdükcə texnologiya dəyişir	Texnoloji üstünlük nəzəriyyəsi	Pozner (1961)
			Məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi	Vernon (1966)
5. Hər iki ölkədə məhsul 1- əməktutumlu məhsul 2- kapitaltutumludur	İANN	Eyni məhsul əmək bol olan ölkədə əməktutumlu, kapital bol olan ölkədə isə kapitaltutumludur	İstehsal amillərinin əksi nəzəriyyəsi	Minxas (1962) Boll (1966)
6. Miqyas effekti iştirak etmir-hər iki ölkədə istehsal amilinin xərcinin müəyyən miqdarda artması məhsulun istehsalının eyni dərəcədə artmasına gətirir	MÜT MÜQ İANN	Miqyas effekti öz yerini tapır, nəticədə isə istehsal amilinin xərcinin müəyyən miqdarda artımı daha çox istehsalın artımına gətirir	Miqyas effekti modeli beynəlxalq ticarətdə tətbiq edilməlidir	Kemp (1964) Kruqman (1979)
7. Hər ölkənin bir növ məhsul istehsalında ixtisaslaşması mövcud deyil	İANN	Hər ölkə istehsalında nisbi üstünlüyə malik olduğu məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşır	Müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi	Smit, Rikardo

8. Hər iki ölkədə istehlakçıların zövqləri və tərcihləri eynidir	İANN	Zövqlər və tərcihləri müxtəlifdir, amma qarşılıqlı ticarəti həvəsdən salmaq dərəcədə deyil	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi	Xekşer-Olin
		Zövqlər və tərcihləri xeyli fərqlənir	Tələbat nəzəriyyəsinin əksi	Xekşer-Olin
9. Mükəmməl rəqabət hər iki məhsulun bazarında və hər iki istehsal amilinin bazarında mövcuddur, yəni istehsal amilləri optimal olaraq işlədilir	İANN	Rəqabət mükəmməl deyil, monopoliyalar mövcuddur	Sahədaxili ticarət nəzəriyyəsi	Ballas
10. İstehsal amilləri mütləq daxili sürətlə hərəkət etmə qabilliyətinə malik dirlər, yəni ölkələr arasında deyil, fərqli sahələr arasında məhdudiyyətsiz hərəkət edə bilərlər	MÜT MÜQ İANN	Müəyyən sahə üçün amillərdən biri spesifikdir və sahələr arasında hərəkət edə bilmir	Spesifik amillər nəzəriyyəsi	Samuelson- Cons
		Amillər ölkələr arası hərəkət etmə qabiliyyətinə malikdir	İstehsal amillərinin qiymətinin bərabərləşməsi nəzəriyyəsi	Xekşer-Olin-Samuelson
11. Dünya ticarəti qarşısında nəqliyyat xərcləri, tariflər, normalar və s. maneələr mövcud deyil	MÜT MÜQ İANN	Nəqliyyat xərcləri, tariflər və normalar mövcuddur	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi, nəqliyyat xərclərini və s. nəzərə almaqla	Xekşer-Olin
12. Bütün istehsal amilləri hər iki ölkədə bütünlüklə işlədilir və ölkələrin bəzi kombinasiyalı ehtiyatlarla ayrılı əbədi verilmiş kimi baxılır	MÜT MÜQ İANN	Ehtiyatlar və əsasən əmək ehtiyatları bütünlüklə işlədilmir, işsizlik mövcuddur	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi inkişaf etmiş ölkələrə tətbiq olunur, yalnız iqtisadi cümə hadisəsindən başqa	Xekşer-Olin
13. İki ölkə arasındakı beynəlxalq ticarət balanslaşdırılmışdır	MÜT MÜQ İANN	Ticarət balanslaşmamış və ölkə nisbi üstünlük əldə etdiyi məhsulların bəzi hissəsini xaricdən idxal etməyə məcburdur	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi nə qədər ki, ticari disbalans adətən daxili milli məhsulun əsas hissəsini təşkil etmir	Xekşer-Olin
14. İstehsal xərcləri daimi qalır, onların azaldılması məhsula tələbatı artırır	MÜT MÜQ	İstehsal xərcləri artır	Beynəlxalq ticarətin standart modeli	Edcort, Xaberler
15. Bir məhsulun qiyməti başqa istehsala xərclənmiş əməyin sayında ifadə edilir	MÜT MÜQ	Qiymət-məhsula ümumi tələbatdan asılıdır	Qarşılıqlı tələbat nəzəriyyəsi	Mill, Marşall
16. Xarici ticarət gəlirin ölkədaxili yayılması təsir göstərmir, qiymətin və əmək haqqının dəyişməsi müşahidə olunmur	MÜT MÜQ	Xarici ticarət gəlirlərin ölkədaxili yayılmasına təsir göstərir	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi	Xekşer-Olin
			Spesifik amillərin nəzəriyyəsi	Samuelson-Cons
			İstehsal amillərinin qiymətinin qalxması nəzəriyyəsi	Stolper-Samuelson
			Amillərin dəyişməsinin sahə istehsalına təsir nəzəriyyəsi	Rıbçınski

3.6. Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti haqqında nəzəriyyələr’

Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti anlayışı - XX əsrin son onilliyi XXI-ci əsrin əvvəli beynəlmiləlləşmə, qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin aktivləşməsi ilə səciyyələnir. Beynəlxalq ticarətlə əlaqədar olan beynəlmiləlləşmə şəbəkə strukturlanmn inkişafı və kommersilizasiyası nəticəsində daha dinamik xarakter almışdır. Qloballaşma isə əlavə dəyərin yaradılmasının transmilli həlqələrinin təşkili ilə əlaqədar olai'aq beynəhtıiləlləşmənin istehsal sferasmda da genişlənməsinə səbəb olur. QlobaUaşmanın təməlini şəbəkə loqistikasıu və real vaxt miqyasmda keyfiyyətin standaillaşdınimasım təmin edən ümuradünya kommunikativ sistemləiin yaradılması təşkil edk.

Qloballaşma - əslində İnternetlə həmyaşhdır və iqtisadi sahədə onu şəbəkə iqtisadiyyatı ilə eyniləşdiimək olar. Onun yaranması ümumdünya (qlobal) rəqabətinin meydana gəlməsinə yol açn. Bu isə “qızıl milyard’' ölkələri üçün əvvəlkindən daha böyük üstünlüyü təmin edir.

Qloballaşma prosesləri milli iqtisadiyyatın, o cümlədən milli sənayenin, onlan fomıalaşdıran təsərrüfat subyektlərinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini aktuallaşdımnşdu'.

Beynəlxalq rəqabət - dünya bazannda ən əlverişli istehsal və məhsul satışı, habelə bazarda daha yaxşı mövqe tutmaq uğrunda təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə, təsir və mübaıizədir.

Milli iqtisadiyyatm rəqabəlqabiliyyəti müasir dövrdə sənaye istehsahnm demək olar ki, yaıiliklər tətbiq etmək və modernləşmək qabiliy>'əti ilə müəyyən edilir. Elmi-texniki tərəqqininin süıəti, digər sahələrdə əmək məhsul darlığmm aıtması, əhalinin rifah səviyyəsi və s. milli sənayenin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Rəqabət qabiliyyəti təsərrüfatın idarə olunmasımn baza sisteminə xas olan mürəkkəb, çoxtərəfli və çoxsəviyyəli kateqoriyadır. Rəqabət qabiliyyəti fenomeninin öyrənilməsi ilə uzun müddətdir müxtəlif ölkələrin tanınmış alimləri və ayn-ayn qruplar, elmi-tədqiqat institutlan, dövlət hakimiyyəti orqanlan, işgüzai’ dairələr və s. məşğul olurlar.

Rəqabət qabüiyyəti probleminin öyrənilməsində tanınmış alim M.Porter hələ 1990-cı ildə özünün “Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti” adlı

Paracpul'.^ərlıaycan Universitetinin dissertano EİNİn BajTamovIa birlikda salmışdır

əsərində göstərmişdir ki. rəqabət qabiliyyəti anJayışmın ümumi qəbul olunmuş tərifi yoxdur. Firmalar üçün o, qlobal strategiya olduqda dünya bazannda rəqabət etmək imkanıdır; bir çox konqre.smenlər üçün - müsbət saldoya malik olan xarici ticarət balansı, bir sua iqtisadçılar üçün isə mübadilə məzənnəsinə çevribniş məhsul vahidinə ən az istehsal məsrəfləridir. Rəqiblərlə mübarizədə rəqiblərin müvəffəqiyyəti, hər şeydən əvvəl, ölkədəki vəziyyətdən asılıdır.

Rusiya-Avropa iqtisadi siyasət mərkəzinin eksperti f'ransua Benoyza M.Porterin kitabmdan 25 il sonra 2006-cı ildə çap olunmuş məqaləsində rəqabət qabili>7əti anlayışım özünəməxsus şəkildə izah etmişdir. O göstərir ki, adətən rəqabətqabili>7əti dünya bazaıiarmda müvəffəqiyyətli fəaliyyətin əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əlaqələndirilməsi kimi başa düşülür. Onun fikrinə görə hər hansı bir ölkədə əhalinin rifah səviyyəsinin ^liksəldilmosi strategiyası rəqabət qabiliyyətinin aşağıdakı tərkib hissələrinin əlaqələudiıihnəsini tələb edir; məhsuldarlıq - onun yüksəldilməsi əhalinin gəlirlərinin davamlı olaraq artmasının vacib şərtləridir; qiymət üzrə rəqabət qabili>7Əti (real mübadilə məzənnəsi ilə)

- ölkənin dünya bazarmda rəqabət mübarizəsi apanna qabiliyyəti və ölkədə yeni iş yerləri açıhnasma təsir göstərən amillərdən biridir; innovasiya fəaliyyəti və texnoloji ixtisaslaşma - dünya miqyasmda ixtisaslaşmaya və əhali rifalunm yüksəldilməsinə təsir göstərən yeni ideya və texnologiyanı formalaşdırır; investisiya cazibədaibğı, onun əsası
- məhsuldarlığa və innovasiya fəaliy>'ətinə həlledici təsir göstərən əlverişli investisiya mühitidir.

Rəqabət qabiliy>'əti - ölkənin hökumət və sənaye dairələrini narahat edən ən mühüm məsələdir. Firmalar rəqabətdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün ya aşağı istehsal məsrəflərinə, yaxud yüksək keyfiy7ətlə baha qiymətə məhsul satmaq imkanına malik olmalıdırlar. Həmin üstünlüyü əldə saxlaya bilmək üçün firmalar başqa istiqamətlərdə məhsulun keyfiyyətinin və əmək raəhsuldarlığımn daha da yüksəldilməsi sahəsində q^ağa çıxmalıdırlar.

Tanımmş alman iqtisadçısı Y.Şumpeterin göstərdiyi kimi "rəqabət qabiliyyəti” anlayışı həddən artıq dinamik kateqoriyadır və onun dinamikası, hər şeydən əvvəl, xarici amillərlə əlaqədardn. Rəqabət tarazlıq deyil, daim dəyişəndir. Sahənin təkmilləşməsi və yeniləşməsi birdəfəlik hadisə deyil, fasiləsiz prosesdir və onun arxasmda uzunmüddətli sabitlik dayamı-. Bu günkü üstünlük, sabah əldən alına bilər və yaxud heçə endirilər. Bitmiş davranış valiidi olan fıımalar rəqiblərə nisbətən yaxın və uzaq perspektivdə üstünlük əldə etmək üçün

istifadə olunan texnologiyaya daim alternativ axtarırlar. Bu baxmıdan rəqabət qabili>'yəti rəqabət üstünlüyünə nail olunması üçün həyata keçirilən məqsədyönlü dinamik prosesdir. Fıımalar bazarm siqnallarma müxtəlif şəkildə reaksiya verdikləri üçün real şəraitdə firmaların müxtəlif davranış tərzinə rast gəlmək mümkündür. Bu dawanış tərzi uzunmüddətli perspektivdə düzgün seçim edən firmaların çiçəklənməsinə, müntəzəm səhv buraxan finnalann isə iflasa uğramasma səbəb olur. Beləliklə, bazar sistemi təşkilatlann iqtisadi davranışlan üzrə eksperimentlər və onlann nəticələrinin dəyərləndirihnəsi üçün bir növ smaq meydanıdır. Firmaların edə biləcəkləri seçim gələcəkdə baş verə biləcək dəyişiklikləri və hansı vaıiantm daha yaxşı ola biləcəyini görə bilməyin qeyri-mümkünlüyü rəqabət üstünlüyünün yaranması prosesini ehtimal olunan və risqIi edir. Həmin prosesin əsas məzmununu yeni kombinasiyalar və ya yeniliklər tətbiq edüməsi nəticəsində yeni maddi nemət hazırlanması, yeni istehsal üsulu tətbiq edilməsi, yeni satış bazarlanmn mənimsənilməsi, yeni xammal mənbəyi və ya yarımfabrikat ahnması və s. təşkil edir.

Beləliklə, rəqabət qabiliyyəti - məhsul istehsalı və bölgüsü prosesində inhisar mövqeji ilə əlaqədar yaranan və müvafiq mənfəətin əldə edihnəsinə imkan verən, hər hansı bir istehsalçmm başqa istehsalçılar üzərində hökmranlığını əks etdirən bazar münasibətləridii*.

<u>Beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin parametrləri</u> - Amerika iqtisadçısı M.Poner yuxanda adı çəkilən əsərində “millətlərin beynəlxalq rəqabət qabi-liyyətliliyi” atllı nəzəriy'və hazjrlamışdır. Alim həmin nəzəriyyədə dünya bazarlannda ölkələrin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən və qarşılıqlı əlaqədar olan 4 əsas parametri göstərmişdir. Bu parametrlər: istehsal amilləri şərtləri; tələb şərtləri; qohum və xidmət sahələri; firraamn strategiyası və rəqabətdən ibarətdir.

M.Porter nəzəriyyəsində də istehsal amillərinin əhəmiyyəti qəbul edilir, lakin, onlann sayı yeniləri ilə artınlır. O, neoklassik məktəbdən fərqli olaraq hesab edir ki, bu amillər millətə hazır şəkildə miras qalmır, geniş təkrar istehsal prosesində yaradılır. Məsələn, torpaq kimi vacib amilin çalışmaması Yaponiyada yığcam texnoloji prosesin yaradılmasma səbəb oldu, buna isə dünya bazarmda tələb yarandı.

ikinci parametr - tələb şərtləri - firmamn inkişafim müəyyən edən daxili bazarm tələbidir. Bu tələb şirkətin fəaliyyətinə mühüm təsir göstəril*. Məsələn, nisbətən kiçİk otaqlarda yaşayan yaponlar eneıjiyə qənaət edən kiçik kondisionerlərə meyl göstərirlər. Bunun nəticəsində Yapon sənayesi onu istehsal etməyə başladı. Sonralar bütün dünya belə kondisionerlərə maraq göstərdi ki, bu da onu dünya bazanna çıxarmağa

imkan verdi. Yeməyi tez hazırlayan amerika sistemi də bütün dünyada eyni qayda ilə şöhrət qazanmışdır.

Üçüncü parametr - qohum və .xidmət sahələrinin mövcudluğu - əlverişli istehsal mühütinin olduğunu göstərir və firmaların fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Məsələn, İtaliyada zərgərlik sənayesi ona görə yaxşı inkişaf etmişdir ki, bu ölkə qiymətli metal və daşları emal edən maşınların istehsalı üzrə dünya lideridir.

Sonuncu parameo - firmanın strategiyası və rəqabət - firma strategiyası və onun təşkilati struktunıdur. Şübhəsiz, firmalarda idarə sistemi eyni deyildir. Mebel, işıq texnikası qurğulan. qablayıcı maşınlar istehsal edən İtaliya sənaye sahələrinə sərt idarəçilik forması deyil, tez dəyişə bilən dinamizm xasdır. Əksinə, optika, dəqiq maşmqa>nrma ilə məşğul olan Alman sənayesində isə sərt mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi mövcuddur. Firmanm dünya bazarında rəqabət qabiliyyəliliyinin yüksək olması üçün daxili rəqabətin mövcudlğu şərtdir.

Milli rəqabət qabiliyyəti anlayışınm müasir tərifi M.Porter nəzəriyyəsinə uyğım gəlir və rəqabət üstünlüyü anlayışınm təkamülündə yeni mərhələni əks etdirir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OGSR) rəqabət qabiliyyətinə belə bir tərif vermişdir: rəqabətqabiliyyəti - şirkətlərin, sahələrin, regioniann və millətlərin beynəlxalq rəqabət üçün açıq qalmaqla nisbətən yüksək səviyyədə gəlir və əmək haqqı yaratmaq qabiliyyətidir. Amerikan alimləri D.Dollai' və E.Vulf da təxminən eyni fikirdədirlər. Onlar qeyd edirlər ki, o ölkə rəqabətqabiliyyətli hesab edilir ki, həmin ölkə yüksək texnologiya və məhsuldarlıq əsasında beynəlxalq ticarətdə uğur qazanır və bu uğuru yüksək gəlir və əmək haqqı ilə uzlaşdırır.

Milli iqtisadiyyatın və milli sənayenin də rəqabət qabiliyyətinin mühüm cəhəti onun dinamik olması və zaman keçdikcə dəyişməsidir. Rəqabət qabiliyyəti dedikdə amerikan iqtisadçısı M.Dall milli iqtisadiyyatın gözlənilən struktur dəyişiklərini girə bilməsində və ona uyğunlaşa bilməsində göstərdiyi çevikliyi nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi bütün nəzəri baxışlarda milli iqtisadiyyatm və onun apancı saliəsi olan milli sənayenin rəqabət qabiliyyətinin ən mühüm səci>yəvi cəhəti mövcud istehsal amillərindən səmərəli istifadə etməklə yüksək həyat səviyyəsi və məhsuldarlığın təmin olunmasıdır.

M.Porter qeyd edirdi ki, “ölkə səviyyəsində rəqabət qabiliyyətlilik konsepsiyası yalnız resuıslardan istifadənin səmərəliliyinə əsaslana bilər. Ölkədə həyat səviyyəsinin artmlması firmalann mövcud resıuslardan səmərəli istifadə etmək, xüsusilə səmərəlilik səviyyəsinin

yüksəldilməsinə nail olmaq qabiliyyətindən birbaşa asılıdu"". Lakin İsveçrə iqtisadçısı S.Qarelli bu anlayışı daha da genişləndirərək qeyd edirdi ki, "ölkənin rəqabət qabiliyyəti gəlirlərin səviyyəsi, həyat səvi>7əsi və həyatın keyfiyyətinin cəmi kimi müəyyən oluna bilər.

Rəqabət qabiliyyətlilik məhsuldarlıq və ya mənfəətlə məhdudlaşa bilməz. İntiutiv olaraq hər bir adam bilir ki, ölkə yaradılmış gəlirləri bölüşdürmürsə, əhalinin sağlamlığımmn sığortalanmasını və ya təhsil infrastrukturunu lazuni səviyyədə inkişaf etdirmirsə və ya siyasi və sosial sabitliyi təmin etmirsə, həmin ölkə uzunmüddətli dövrdə inkişaf etmir". S.Qarellinin qeyd etdiyi fikirlər ölkə miqyasında iqtisadi səmərəliliyin təmin olunmasının şərtlərindəndir. Bu baxımdan, M.Porter düzgün olaraq qeyd edirdi ki, məhsuldarlıq ölkəyə yüksək əmək haqqım, sabit valyutanı, kapitalın əlverişli şəkildə ödəmnəsini və bununla da yüksək həyat səviyyəsini təmin etməyə imkan verir. Beləliklə, ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyəti mövcud resurslardan və yeniliklərdən istifadənin səmərəliliyindən asılıdır.

Beləliklə, rəqabət qabiliyyəti anlayışı ölkə, region, sahə və müəssisə səviyyəsində müəyyənləşdirilir. Bu səviyyələrdən əhəmiyyətlisi ölkənin rəqabət qabiliyyətidir. Belə ki, region, sahə və firma səviyyəsində rəqabət qabiliyyətlilik son nəticədə ölkənin rəqabət qabiliyyətini formalaşdmr. Ölkənin rəqabət qabilijyəti onuıı bcynəkalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirakmı, əhalinin maddi rifahmı təmin etmək səviyyəsini əks etdirir. Xüsusilə, kiçik ölkələrin rəqabət qabiliyyətli obnalan onların iqtisadi inkişafina əhəmiyyətli təsir göstərir. Çünki, kiçik ölkələrin iqtisadi inkişafinda xaıici amillər böyük rol oynayır və onlarda istehsalın strukturu ilə istehlakın strukturu kəskin şəkildə fərqlənir. Belə şəraitdə, kiçik ölkənin iqtisadi inkişafi xarici iqtisadi əlaqələrdən asılı olur. Beynəlxalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirak isə kiçik ölkənin ixtisaslaşdığı ayn-ayoı sahələrin rəqabət qabiliyyətindən asılıdır.

Bəzi ölkələrdə ictimai istehsalın rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi üzrə reytinqi (2008-ci il) * *

Reytinq	Ölkə	Reytinq	Ölkə
1	AB§	22	Estoniya
2	Sinqapur	23	İspaniya
j	Finiyandiya	24	Çili
4	Lüksemburq	25	Fransa
5	Niderland	26	Yaponiya
6	Qonhonq	27	Macarıstan
7	İrlandiya		
8	İsveç	30	Yunanıstan
9	Kanada		
10	İsveçrə	32	İtaliya
11 I İslandiya			
12 i Almaniya		40	Türkiyə
[			;
15	Danimarka	45	Rusiya 1
L I_____________ _ _________________		46	Kolumbiya i
17	Belçika	.47	Polşa j
r ^ ;;	..	48	Venesuela 1 T 1 «i

Cədvəl

* Mənbə http://w\vw/ımido.orq/

Müxtəlif ölkələrdə sənaye istehsalmm rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini xarakterizə edən reytinq cədvəlinin təhlili göstərir ki, reytinqdə qabaqcıl yer, heç də bu və ya digər ölkənin ərazisinin böyüklüyündən, təbii sərvətlərin çoxluğundan və onun hansı ölkə qruplarına daxil olmasından asılı deyildir. Belə ki, ərazisinin həcminə, təbii ehtiyatlanmn miqdarına görə fərqlənməyən və yaxın keçmişdə həddən artıq geri qahmş olan yeni sənaye ölkələri reytinqdə 3-cü (Sinqapur) və **6**-cı (Qonkonq) yerləri tuturlai’. Halbuki böyük yeddiliyə daxil olan ölkələrdən (ABŞ-dan başqa) Kanada 9-cu, İtaliya isə 32-ci yeri (49 Ölkədən) tutmuşlar.

Rəqabot qabiliyyətinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi ölkənin yalmz təsərrüfat sisteminin deyil, eyni zamanda onun hüquqi, siyasi, sosial və digər sistemləıinin ümumi fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsini əks etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Üraumdünya İqtisadi Forumunun həyata keçirdiyi mili rəqabət qabiliyyəti problemləri layihəsi ayrı-ayn ölkələrin rəqabətqabiliyyətini xarakterizə edən təxminən **200** göstəricini nəzərdən keçirir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, yalnız o ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsindən söz gedə bilər ki, onlarm iqtisadiyyatı dayanıqb inkişaq edn, sosial və siyasi qüvvələrin daxili müvazinatı qorunub saxlamlır.

Daxili və xarici qeyri-sabitlik şəraitində olan ölkələr rəqabət qabiliyyəti obnayan ölkələr sırasına daxil edüir, çünki qeyri-sabitlik dövlət və maliyyə institutlarma inamı sarsıdır. Bu isə, istər istəməz, investorlar üçün onlamı cəzbediciliyini azaldır, onun bütün səvi^^yələrində iqtisadi əlaqələrinə, valyuta məzənnəsinin sabitliyinə mənfi təsir göstəril', milli rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsində, onun milli inkişafimn xai'akterində öz əksini tapır.

Beynəlxalq rəoabət qabiliwətlilik amilləri - M.Porterə görə milli iqtisadiy>'atın rəqabət qabiliyyəti dörd amillə müəyyən edilii" istehsal amilləri, investisiyalar, yeniliklər və sərvət. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti də müvafiq olaıaq 4 inkişaf mərhələsindən keçıı*. Birinci 3 mərhələdə milli iqtisadi>yatm rəqabət qabiliyyətinin inkişafı baş verir və onların hər biıi əhalinin rifalı səviyyəsinini artması ilə müşaiət olunur. Dördüncü mərhələdə artımın tədricən azalması vo son mərhələdə isə tənəzzül baş verir. (Bax: şəkil 2)

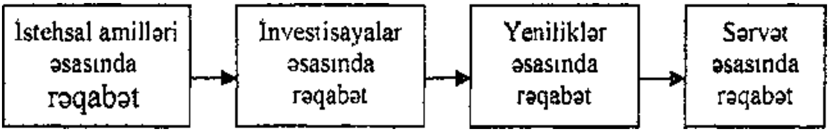

Şəki] 4. MiUi iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin inkişaf mərhələləri.

Rəqabət qabiliyyətinin inkişaf mərhələlərinə bölünməsi ən ümumi şəkildə iqtisadiyyatm necə inkişaf etdiyüıi, milli iqtisadi>yat və finnalar qarşısında hansı spesifik problemləıin qoyulduğunu göstərməyə imkan verir.

İstehsal amilləri əsasında rəqabət qabiliyyətinin inkişafının və rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsinin əsasında ölkənin resurslaıa (təbii işçi

qüvvosi və s.) malik olma və onlardan səmərəli istifadə olunma dərəcəsindən (istehsal məsrəfləri; qiymətlər, valyuta məzənnələri) asılıdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, rəqabət qabiliy>'Ətinin yeganə resursu kimi yalnız istehsal amillərinin əsas götürülməsi beynəlxalq rəqabət şərtlərinə cavab verən iqtisadiyyat sahələrini kəskin şəkildə məhdudlaşdım. Məmin mərhələdə iqtisadiyyat tələbin və qiymətlərin kəskin dəyişməsinə səbəb olan dünya iqtisadi böhranlarına olduqca həssas olur. Mövcud olan istehsal amilləri tükəndikdə isə vəziyyət fövqəladə dərəcədə kəskinləşir.

İqtisadiyyata əsaslanan rəqabət qabiliyyəti mərhələsini texnoloji inkişaf mərhələsi də adlandırılır. Bu məsələdə iqtisadiyyatın texnoloji üstünlüyü milli fmnalann müasir, səmərəli avadanlığa və texnologiyaya intensiv kapital qo>nıluşlannın həyata keçirmələrinə əsaslanır. Onlaıı dünya bazanndan əldə etmək olar. Bu zaman investisiyalar eyni zamanda lisenziyaların satm alınmasma, müştərək müəssisələrin yaradılmasına və rəqabotqabiliyyətinin yüksəldihnəsinin digər vasitələrinə yönəldilir. Onu da nəzərə almac] lazımdır ki, satın alınan texnika və te.xnologiya dünyada mövcud olan ən yaxşı texnologiya nümunələrindən, bir qayda olaraq, bir nəsil geridə qalır. Çünki dünyada rəqabət qabiliy>ətinin liderləri, bir qayda olaraq, gənc nəsil texnologiyalnnı sammiar. Lakin, bu mərhələdə xarici texnika və te.xnologiya yalnız tətbiq edilmir, eyni z.amanda onlai’ dünya miqyasında yaxşılaşdmlır. Milli sənayenin xarici texnologiyam mənimsəmək və yaxşılaşdınnaq imkanı rəqabət qabiliyyətinə nail olunmasmm mühüm və həlledici şərtidir. Xarici texnika və texnologiyam mənimsəyərək, yerli fırmalai' onlarm təkmiliəşdirirlməsi üçün öz üsullarım yaradırlar. Bu isə məhsulun dalıa yaxşı növünün buraxıiraasma imkan verir. “Açar altmda” təhvil verilən tikilən zavodlara passiv kapital qoyuluşlan artıq sərfəli deyildir.

İnvestisiyamn həcminin artması yeni, qabaqcıl amillərin yai’adıhnasına və müasir infrastmkturamn inkişafma səbəb olur. Həmin mərhələyə nail olmağın mühüm şərti milli fıraıalann risqi ilə əlaqədar hərəkətlləri asanlıqla həyata keçirirlər. Autsayderləiin saymın artması bir çox sahələrdə daxili rəqabəti gücləndirir.

fexnolojı üstünlük - bilik ehtiyatı, texnoloji ehtiyat, investisiya və s. ehtiyatlann məcmusudur. Onlai' bti və ya bir neçə sahədə texnoloji irəliləmədən tutmuş, ölkənin liderliyinə qədər təmin edən müasir rəqabət üstünlüyünün bütün spektrlərini əhatə edir. Ölkə iqtisadiyyatı sanəyesinin stıuktumnun üstünlüyü ehni-texniki tərəqqinin tələblərinə cavab verən

mütərəqqi strukturun mövcudluğu ilə əlaqədardır. Nəhayət, uğurlu iqtisadi inkişaf iqtisadiyyatın innovasiya yolu ilə inkişafına, yeni texnika vo texnologiyanın monimsənilmosino şərait yaradan əlverişli iqtisadi, müvafiq olaraq sosial-siyasi mühitin olmasına əsaslanır.

XX əsrin 90-ci illərindən başlayaraq inkişaf etmiş və zəif ölkələr arasında olan fərq əsas etibarı ilə texnoloji xarakter daşıyır. Müasir texnologiyalar həddən artıq mürəkkəb vo bahalıdır, ona görə də zəif inkişaf etmiş ölkələr onu nəinki yarada bilmirlər, hətta satın almaqda da çətinlik çəkirlər. Texnoloji rəqabət bazis şəklin "rəqəmsal qeyri- bərabərlikdə" özünü göstərir. Bunun nəticəsində innovasiya məhsullan bazaıları əslində artmır. Bu isə inkişaf etmiş ölkələrin texjıoloji proqramlarının inkişafmı ləngidir.

Rəqabət qabiliyyətinin resursları

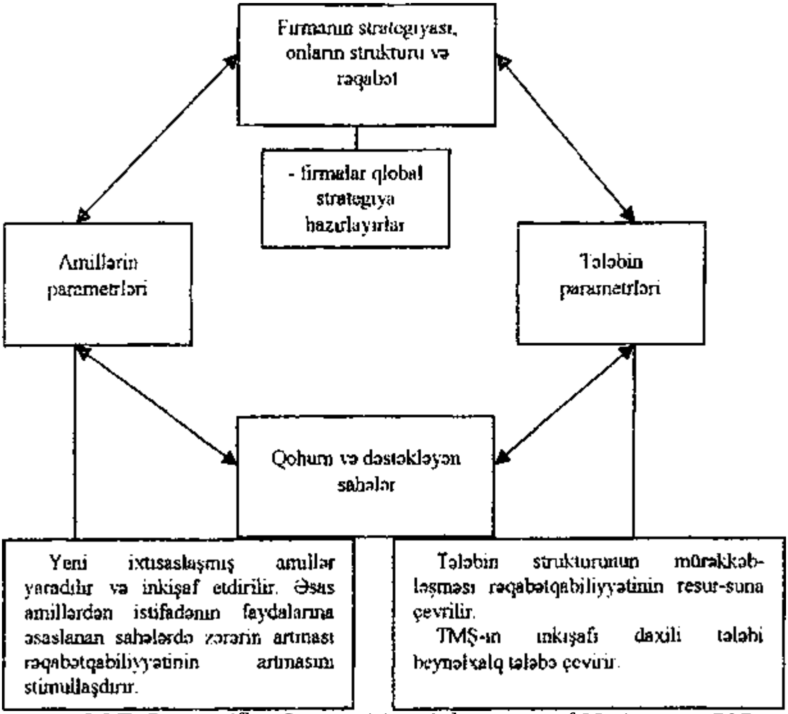

M.E. Porter. 'fhe Competitive Advantage of Nations. p. 595.

Şəkil 5. Yeniliklər mərhələsində milli iqtisadiyyat.

informasiya tcxnologiyalarmm səmərəliliyinin artması XX əsrin axırlarında informasiya xidmətləri salıəsində ifrat istehsal böhranınm yaranmasına səbəb oldu, inkişaf etmiş ölkələr həmin böhrandan çıxmağın yolunu hərbi istehsalm artmasında göriirlər.

Müasir texnoloji rəqabətqabiliyyətinin əsas amiDəri aşağıdakılardır:

- yeni texnologiya və insan kapitalına investisiya qoyuJuşIan;
- yenihklərin yaranması və şirkətlərin texnoloji inkişafi üçün əlverişli iqtisadi mühütün mövcudluğu;
- milli maraqların qorunması şərtilə beynəlxalq ticarətin açıq sisteminin yaradılması.

Yeniliklər əsasında iqtisadiyyatın, o cümlədən sənayenin rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi rəqabətin tərkib ünsürlərinin (Bax: şəkil 3.) geniş miqyasda mövcudluğuna əsaslanır.

Göründüyü kimi, rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən ünsürlər hərəkətdədir və onlar arasında sıx əlaqə vardır.

Milli sənaye firmalanmn müvəffəqiyyətlə rəqabət apara bildikləri sahələrin məcmusu xeyli genişlənir. Baxmayaraq ki, ayrı-ayn sahələrin və klasterlərin vəziyyəti ölkənin təbii şəraitnin və inkişal' tarixinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Əhali gətirlərinin çoxalması istehlak tələbini artmr, onun strukturunu geıüşləndirir. Milli firmaların rəqabət mövqeyinin möhkəmlənməsi ölkədə geniş istehsal tələbinin aıtraasına da yol açır. Firmalann sayının durmadan artması daxili rəqabəti canlandırır. Bütün iri klasterlərə dünya səviyyəsində xidmət sahələri yaranır. Belə bir şəraitdə amillər hcsabma rəqabət üstünlü>amü təmin etmək çətin olur. Bu isə yeni texnika və texnologiyamn tətbiqini stimullaşdını*.

Bu mərhələdə milli sənaye finnalan xarici texnika və texnologiyam, yalnız satm alıb, onu daha da təkmilləşdirmir, özləri yenilərini yaradırlar. Məhsul nomenklaturası, istehsal prosesi, satışm təşkili sistemi ~ rəqabətin bütün aspektləri yaradıcılıq şəraitindədir. Bu mərhələdə fırmalai’ qlobal strategiya hazulayır, beynəlxalq satış və xidmət üzrə özlərinin beynəlxalq şəbəkəsini yaradır, öz markalai'inm reputasiyasım xaricdə artırırlar.

Yeniliklər əsasmda rəqabət qabiliyyəti müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrdə baş verə bilər. Əvs'əlcə bir sıra sahələr innovasiyam tətbiq etməklə, rəqabət üstünlüyü əldə etməyə çalışular. Sonra təkmilləşdirmə prosesi digər sahələrə də yayılır. Daha dinamik və qabaqcıl iqtisadiyyat rəqabətqabiliyyətli sahələrin dairəsinin üfiqi və şaquli istiqamətdə genişlənməsinə və yeni xarakterlərin yaranmasına şərait yaradır. Həmin

prosesin sürəti həm yeni, həm də mövcud firmalarda işgüzar fəallığın canlanması dərəcəsindən asılıdır.

Ölkənin xidmətlər sahəsində güclü beynəlxalq mövqeymin formalaşması - yeniliklər mərhələsində rəqabət qabiliyyətli sənaye artımını əks etdirən xarakterik cəhətdir. Həmin mərhələyə daxil olmuş bütün ölkələr digər ölkələrə nisbətən daha çox inkişaf etmiş xidmət sahəsinə malik olur.

Yeniliklər mərhələsi makroiqtisadi dalğalamnalara və ekzogen hadisələrə daha yaxşı müqavimət göstərmək imkanına malik olur. Həmin mərhələdə dövlətin rolu digər mərhələlərdən xeyli fərqlənir. İqtisadiy>'ata dövlət müdaxiləsinin xarakteri və belə müdaxilənin fəlsəfəsi dəyişir. Rəqabət yeniliklər əsasmda apanidıqda kapitalın bölgüsü, proteksionizm, lisenziya nəzarəti, ixraca subsidiyalar verilməsi və birbaşa müdaxilənin digər formalan öz əhəmiyyətini itiıir.

Sərvət əsasında rəqabət mərhələsi, əvvəlki üç mərhələdən fərqli olaraq son nəticədə tənəzzülə apanr. İqtisadiyyatın hərəkətverici qüw'əsi artıq əldə edümiş bolluqdur. Əsas problem ondan ibarətdir ki, əvvəllər yaradılmış səı*vət əsasmda hərəkət edən iqtisadiyyat öz sərvətini daha artıra bilmir. Bu mərhələdə bir çox səbəblər nəticəsində firmalar beynəlxalq rəqabətdə öz mövqelərini itiraıəyə başlayırlar. Rəqabətin zəifləməsi fınnalann yeniliklərə kapital qoymaq üçün marağım azaldır.

Rəqabət üstünlüyünün yeni mərhələlərinə doğru ölkə sənayesinin hərəkətlərini təmin edən şərtlər aşağıdakılardır:

- istehsal amillərinin formalaşması mexanizmi - amilləri yaradan və təkmilləşdirən mexanizmin mövcud olması yeni mərhələdə rəqabət üstünlüyünün əsasım təşkil edir;
- motivasiya - işçilərin, mütəxəssislərin, sahə rəhbərlərinin innovasiya yaradılmasmda marağınm artınlması üçün yüksək ideallarm mövcudluğu və onların etibarlı şəkildə mükafatlandırılması çox vacibdir.
- daxili rəqabət - rəqabət qabiliyyətinin artırılması və iımovasiyalarm stimullaşdınıması üçün zəruridir.
- tələbin təkmilləşdirilməsi - tələbin keyfiyyətinin yüksəldilməsi qabaqcıl sahələrin və ixtisalaşmış seqmentlərin müvəffəqiyyətli inkişafi üçün potensial yaradu-. Yüksək rəqabət qabiliyyətinə nail olmuş hər bü sahə digər sahələrin məhsullanmn alıcısı olduğu üçün tələb genişlənir.
- yeni biznes yaradılmasmda qabiliyyətin mövcudluğu. Hər bir növbəti mərhələyə keçilməsi yeni biznes yaradılmasmda səmərəli mexanizmin mövcudluğunu tələb edir. Sağlam rəqabətin aynlmaz mühüm cəhəti

məhz budur. Yalnız bu halda qohum sahələrdə və klasterlərdə strukturlann inkişafı mümkündür.

Texniki cəhətdən yüksək inkişaf etmiş müasir ölkələrdə rəqabət qabiliyyəti əsas etiban ilə texnoloji üstünlüyə, bii' çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə - istehsal amillərinə əsaslanır. Ba.şqa sözlə şimal və cənub ötkələrində rəqabət qabiliy>'ətinin təbiəti fərqlidir. Milli rəqabət qabiliyyətinin mənbəyi onun iqtisadi inkişaf mərhələlərini dəqiq səciyyələndirir.

Beynəlxalq ticarətdən səmərəli istifadə etməklə sənayenin inkişafı salıə-sində müvəffəqiyyət qazanmağuı yollan haqqında bir sıra nəzəri>7ələr mövcuddur. Bu sahədə klassik görüşlər öz ifadəsini müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsində tapmjşdu-.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi istehsal amilləri əsasında iqtisadiyyatın bir çox sahələrində ixrac və idxalın stnıkturunun formalaşmasmda müəyyən rol oynamış, eləcə də dövlətlər rəqabət qabiliy>^əti siyasətinin həyata keçirilməsində ondan istifadə emtişlər. Lakin, elmi araşdırmalar və praktiki təcrübə göstərir ki, həmin nəzəriyyə ixrac və idxalın strukturunu tam mənası ilə aça bilmir. Həmin ideyalar XVIII və XIX əsrlərdə aktual idi.

XX əsrdə texnoloji dəyişikliklər geniş miqyas almış və rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsində apancı amilə çevrilmişdir. Qloballaşma bir çox sahələrdə rəqabətin beynəlmiləlləşməsini daha da sürətləndirir. Rəqib fınnalai' qlobal stıategiya hazırlayıb həyata keçirirlər; öz məhsullarını bütün dünyada satırlar; xammal və materialı da bütün dünyada axtarırlar; istehsalı başqa ölkələrdə yerləşdirirlər.

Sənaye sahələrinin qloballaşması nəticəsində firmaların ölkədə istehsal amillərindən asılılığı azalır. Oıılan dünyanın istənilən nöqtəsindən əldə etmək mümkündür. Nəqliyyatın inkişafı onların gətirilmə xərclərini də azaldıbdır.

Beləliklə, beynəlxalq rəqabətdə müvəffəqiyyət amillərin ölkədə mövcudluğundan çox, onlardan daha məhsuldar istifadədən asılıdn.

Müasir dövrdə əmək bölgüsünün dərinləşdiyi şəraitdə istənilən məhsulun istehsalını müxtəlif sahələrin iştirakı ilə təmin etmək mümkündür. Müəyyən sahədə mövcud fımaların öz aralannda rəqabət aparnıaları ilə yanaşı, onların fəaliyyətinə ıstelılakçılann dəyərləri və təchizatçı müəssisələrin məhsul və xidmətlərinin keyfiyyəti və qiyməti də təsir göstərir. Rəqabət qabiliwətli məhsul istehsalı müəssisənin İazuni həcmdə yüksək keyfiyyətli xammal, material və dəstləşdiıici

momulatlarla təmin olunmasından, ixtisaslı kadrlarından, inkşaf elmiş satış şəbəkəsinə malik olmasından asılıdır

Sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin son nəticəsi məhsul və xidmətlərin istehsalıdır. Məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətliliyi onlanıı nonnal mənfəətlə satılması imkanını ifadə etməklə, həmin məhsul və xidmətlərin istehlak və iqtisadi parametrlərinin istehlakçılann tələblərinə uyğunluğunu göstərir və bazardakı pa>'mı müəyyən edir.

Məhsulun keyfiyyəti onun öz təyinatına müvafiq müəyyən tələbatı ödəməyə yararlı olmasmı şərtləndirən daşıyıcısı olduğu özünəməxsus istelılak xassələrinin məcmusunu əks etdirir. Keyfiyyətdən fərqü olaraq məhsulun rəqabət qabiliyyəti alıcılann müəyyən qrupu üçün maraq kəsb edən və onlann müə>7ən tələbatlanmn ödənilməsini təmin edən xassələrin məcmusu ilə müəyyən edilir.

Beynəlxalq rəqabətin subyektləri - müasir dövrdə beynəlxalq rəqabətin əsas subyeküəri e\aıi zamanda bir çox salıə əmtəə bazarlaruıda eyni zamanda rəqabət ^aran, nəhəng çoxsahəli komplekslərə çevrilmiş transmilli şirkətlərdir (TMŞ).

Rəqabətin iqtisadi əsasmı istehsal sferasmda yaranan münasibətlər təşkil edü. Burada rəqiblərin əsas səyləri beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin aşağıdakı istiqamətlərinə yönəldilir.

- əmək məhsuldarlığım yüksəltmək hesabına dünya bazannm ehtiyaclarma və son istehiakçılarm tələblərinə cavab verən rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edilməsi;
- yeni məhsul hazırlanması və yaxud buraxılan məhsullann təkmilləşdiıilməsi zamam elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə edilməsi və pıinsip etibarilə yeni məhsul buraxılması;
- texnoloji proseslərin bütün həlqələrində və bütün mərhələlərində istehsal xərclərinin daim aşağı salınması;
- məhsul buraxıhşma qədər istehlakçılarla (iri həcmli satışlar üçün) qiymətlərin razılaşdmlması və hər bir konkret bazarda satış şərtləri nəzərə alınmaqla yeni məhsullann qiymətinin müəyyən edilməsi;
- xammal mənbələri uğnmda mübaıizədə - xammal və yamnfabrikatlardan tutmuş kompleksləşdirici komponentlərə qədər əmtəə istehsalının bütün üfiqi mərhələlərində özünə tabe etmək əlavə olunur;
- buraxılan məhsullann rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün firmadaxili əlaqələrdən istifadə edilməsi və rəqabət mübarizəsində üstünlük qazanılması. Bu lisenziya və qabaqcıl texnologiyamn qız müəssisələrinə verilməsi, qiymətlərlə manipulyasiya edilməsi; xarici

müəssisələrdə yeni məhsul buraxlışı və onlann keyfiyyətinin artınıması; xaricdə istehsal təchizatçısı müəssisəsinin yaradılması.

Firmaların qlobal sahələrdə rəqabət üstünlüyü yaratması və qonı^oıb saxlaması üsulları onun yerləşdiyi ölkənin rəqabətdə rolunun başa düşülməsi üçün çox mülıümdür. Bu rol isə mühüm olduğu qədər də mürəkkəbdir. Ölkələr yeni rəqabət üstünlüyünü axtaimağa bir sıra şərtlər altında başlamalıdırlar:

1. Müxtəlif sahələrdə və hətta, eyni sahələrin müxtəlif seqmentlərində rəqabətin xarakteri və mənbələri müxtəlifdir. Firmaların konkret sahələrdə və onlann ayn-ayn seqmentlərində müəyyən strategiyadan istifadə etməklə rəqabət aparma qabiliyyətinə ölkənin təsirini müəyyən etmək lazımdır.

2. Qlobal rəqabət aparan fırmalarm, bəzən müxtəlif fəaliyyət növləri, onun yerləşdiyi ölkədən kənardakı dəyərlər həlqəsinə daxil olur. Rəqabətin qloballaşması rəqabət üstünlüyünün yaradılmasında fırmamn yerləşdiyi ölkənin əhəmiyyətini azaltmır, ancaq onuıı xarakterim dəyişir. Ona görə də vəzifə, yalnız öz ölkəsinin sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərən fımıanm nə üçün müvəffəqi>7ət qazanmasmm səbəblərini deyil, bu və ya digər ölkənin bu və ya digər sahədə rəqabət üçün daha sərfəli olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Firmanın yerləşdiyi ölkə, həmin Ölkədə əldə edilmiş üstünlüyü, dünyada geniş və möhkəm mövqe qazanmaq imkanı ilə əlaqələndirmək məqsədilə qlobal strategiya üçün platformadır.

3. Firmalar beynəlxalq rəqabətdə üstünlüyü hərtərəfli yenilənmə və yaxşılaşdırma yolu ilə qazanırlar və qorunub saxlayırlar. Yenilənmə isə, məlum olduğu kimi həm texnologiyam, həm firmanm hərəkət formalarım, o cümlədən yeni məhsul hazırlanmasım, onlann istehsalı üçün yeni texnologiyanm əldə edilməsini, marketinqin yeni üsullannı, yeni alıcı qruplannın axtan şmı və s. əhatə edir.

Beləliklə beynəlxalq rəqabətdə iki təmayül, iki əsas iqtisadi münasibətlər növü qarşılıqlı çəkildə özünü göstərir: 1). oliqopoliya çərçivəsində qiymət uğrunda rəqabət və qarşılıqh təsir, razılaşma və bazarda hərəkətlərin əlaqələndirilməsinə çalışmaq; 2) autsayderlər əleyhinə onlan məhv etməyə qədər rəqabət mübarizəsi aparmaq.

Qiymət xətti və qiymət olmayan amillər üzrə rəqabət ETT-nin stimullaşdınlmasında həlledici rol o>'nayır, şirkətdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Bu amil müəssisəni yeni məhsul buraxılması risqinə getməyə təşviq edir.

Transmilli oliqopoliyalar çərçivəsində rəqabət spesifik əlamətlərə malikdir. Nəhəng firmalarm əlində istehsal və kapitalın yüksək təmərküzləşmə səvi>'}'osi beynəlxalq bazar münasibətlərinin bütün struktuınna keyfiyyətcə tamamilə yeni məqamlar gətirmişdir: bir tərəfdən, dünya bazarında istər nəhəng fiımalar və autsayderlər arasında, istərsə do nəhəng firmalann özləri arasında ziddiyyətlər və rəqabət kəskinləşir. A.\mncılann bir-biri ilə razılığa gəlməsi asandır.

Kapitalın transmilliləşraəsinin xarakterik cəhəti tərəfdaşların yüksək səviyyədə həmrəyliyini əks etdirən TMŞ-in oliqopoliyalannm yaranmasıdır. Oliqapoliyada TMŞ-in sayı çox olmur və onlann üzvləri arasında spesifik xüsusiyyətlərə malik olan uzunmüddətli inhisarçı rəqabət münasibətləri mövcuddur. Ən mühüm sahələrdə fəali>^'ət göstərən şirkətlər arasındakı sahədaxili əlaqələrin yeni formalanmn yaranmasım məhz oliqopoliya strukturlan şərtləndirir. Çevik, qeyri- formal koordinasiya üsullarından istifadə edilməsi əsasuıda ayn-ayrı dövlətlərdə TMŞ-lər öz fəaliyyətlərini əlaqələndirirlər. Qarşılıqlı güzəşt siyasəti ən çox yayılmışdır, bu siyasətə görə şirkətlər açıq rəqabətə getmirlər. Rəqabət aparan TMŞ-lər arasında iqtisadi münasibətlər konkıet əmtəə bazarlaruıda oliqopoliya çərçivəsində yaranmış qüvvələr nisbətinin dəyaşməsinə deyil, qorunub saxlamimasma yönəldilir.

Oliqapoliyalamı nisbətən yaxm dövrlərdə yarandığı sahələrdə və firma kifayət qədər qarşıhqlı anlayışa nail ola bihnədikdə, o yamsılamaq və liderin arxasınca getmək texnikasım yeridir. Onun mahiyyəti belədir: oliqopoliya qruplaşmasımn üzvlərindən biri qiymətləri qaldınrsa və yaxud istehsal güclərinin genişlənməsinə əl atırsa, digərləri həmin addımlan dərhal təkrar edirlər; biri yeni istehsalı mənimsəyirsə və yaxud yeni sahəyə daxil olursa, digərləri də belə edir. Əgər lider rəqabət müharibəsinə başlasa, onlar kritik vəziyyətə düşə bilərlər; oliqopoliyamn bir üzvü xaricdə öz filiallanmn sayım artırırsa, digərləri də eyni cür hərəkət edirlər.

Qiymətlərdə liderlik taktikası, yəni sanyedə inhisarçı - tənzimləyici qüvvələr qarşılıqlı əlaqə və qiymət siyasətini birbaşa tənzimləmə üsulunu tətbiq etməyə 70-ci illərdə başlamışlar. Bu preyskurant qiymətləri sistemi (qiymətlərin sinxron dəyişməsi) yaradılmaq yolu ilə həyata keçirilirdi. 80-90-cı illərdə radiotexnika, yeyinti, toxuculuq sahələrində qiymətdə lidCTİik praktikası öz əhəmiyyətini itirdi, çünki həmin sahələrdə çoxlu yeni rəqabət meydana çıxdılar. Avtomobil sənayesində də eyni vəziyyət mövcud idi. əgər əvvəllər qiymət rəqabəti kiçik rəqiblərin aradan qaldınimasma yönəldilirdisə, indi bu rəqabət iıi şirkətlər arasında gedir.

Qiymət müharibəsi ən çox polad, avtomobil, kimya mohsullan, elektronika əmtəələri, bütün növ nəqliyyatda və rabitədə Ö23ünün göstərir. Müasir döwdə azsaylı nəhəng firmaların inhisarçı vəziyyəti onlara imkan verir ki, məqsədyönlü, “plana uyğun” şəkildə mahyyə baxımından az gücə malik, lakin məhsulların texnüd-iqtisadi parametrlərinə görə kifayət qədər rəqabət qabiliyyətli lırraalan boğmağa imkan verir. Kapitalın bir sahədən başqasına keçməsi üçün çətin iqtisadi sədd qoymaq yolu ilə inhisarlarm autsayderlərlə rəqbət mübarizəsi güclənmişdir. Belə iqtisadi səddlərin əsas forraalan aşağıdakılardan ibarətdir:

- optimal (rentabelli) istehsal üçün kompleksin həcmi ilə müəyyən edilən səddlər. Robotlann, çevik istehsal sisteminin tətbiqi, yalnız küllü miqdarda maliyyə ehtiyatlanna nəzarət edən nəhəng firmalann nail olduqları istehsalın optimal səviv^yəsini əhəmiyyətli dərəcədə artım;
- elektron maşınqayuma kimi bir sıra sahələrdə eimtutumlu məhsullarla əlaqədai' olan sədlər. Burada elmi-tədqiqat işlərinə, yalmz irihəcmli xərclər deyil, eyni zamanda müvafiq informasiya və təcrübənin toplanması tələb olunur;
- patent inlıisaıı. Bununla əlaqədar olaraq 15-20 il üçün, yəni patentin qüvvədə olduğu müddətə bütün növ texnologiy^amn texniki və kommersiya baxımından istismanna icazə verən müstəsna hüquqdan istifadə edirlər;
- fırmadaxili mübadilə. Bu da kəskin rəqabət şəraitində konkret bazarlarda onlann nəzarətində olan firmalara xüsusi imkanlar yaradır. Çünki onlar rəqiblərin kapitalınm buraya axmasına mane olur, öz müəssisələrinin kapital qoyuluşlarına şərait yaradır.

İri firmaların kiçik və orta şirkətlərlə qarşılıqh əlaqələrində iqtisadi üsullar əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdii*. İnhisarlaşma prosesi inhisailaşmamış sahəllərin azalmasına və aradan qalxmasına səbəb olmur. Orta və kiçik firmalar yalnız müxtəlif ənənəvi istehsal və xidmət sahələrim öz əllərində stabil olaraq saxlamağa nail olmurlar, eyni zamanda mühüm məsələ odur ki, onlar elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olan yeni sahələri də ələ keçirə bilirlər. Tətbiqi elmi-texniki laynhələrin hazırlanması və onlann istehsalda tətbiqi üçün yaradılmış bir çox vençur şirkətlərinin çoxu müstəqil firma kimi fəaliyyət göstərirlər.

Müasir dövrdə rəqabət mübarizəsinin iqtisadi əsası TMŞ çərçivəsində birləşmiş iri mülkiyyətdir. Dünya təsərrüfatmm bh çox sahələrində məhsullann əksəriyyətinin istehsalı və satışı azsaylı nəhəng şirkətlərin əllrində cəmlənmişdir ki, onlar əmtəələrin istehsalı və satışı üzərində nəzarəti həyata keçilir, dünya bazannda qiymətləri diqtə edir və onları

yüksək səviyyədə saxlayırlar. TMŞ-lər bu məqsədlə iqtisadi üsulla yanaşı birbaşa zorakılıq, baykot, məcburi birləşmə və rəqibə başqa ləz>'iq vasitələrdən istifadə edirlər.

İstər dünya, istərsə do milli bazarlarda, xüsusən qiymət sahəsində rəqabətin rolu son illərdə durmadan artır. İri şirkətlər məhsulun və bazann xarakterini, habelə digər apancı istehsalçılann hərəkətlərini nəzərə almaqla qiymət siyasətinin müxtəlif variantlanndan istifadə etmək imkanına malikdirlər. TMŞ-lərin təxminən eyni potensiala malik olan və e>aıi zamanda yenilikləri tətbiq etmək istəməyən iştirakçılan rəqabətin əsas aləti olan qiymət rəqabətindən imtina edirlər. Mübarizənin qiymət üsullarmdan istifadə oluımıası rəqib şükətlərin maliyyə-texniki potensialı eyni olduqda çox baha başa gəlir, ən başlıcası isə qələbəyə gətirib çıxarmır.

Qiymətlərin aşağı salmması yolu ilə TMŞ daxili qiymətlərin aşağı salınması əsasında əsaslı hücumu oliqopoliyalar yalmz qüvvələr nisbətində köklü dəyişikliklər baş verdikdə təşkil edirlər.

Rəqabət üstünlüyü yerli şərait nəzərə alınmaqla yaıadıln və qorunub saxlanılır. Milli iqtisadiyyatm stnıkturunda, dəyərlər kompleksində, milli mədəniyyətlərdə, dövlət qumluşunda və ölkələrin tarixində olan fərqlər rəqabət sahəsində müvəffəqiyyətə ciddi təsir edir. Firmanın ycrləşdiri ölkənin rolu azalmır, əksinə arür. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, qloballaşma ölkələrin rolımu azaldır. Amma, bu belə deyildir, və əksinədir. Rəqabət mövqeyinin möhkəmlənməsində milli dövlətlər getdikcə daha böyük rol oynayır.

Ölkənin rəqbət üstünlüyünün əsasında həmin ölkənin innovasiyaları və təkmilləşdinnələri nə dərəcədə stimullaşdnması dayamr. Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, nə üçün bu ölkədə firmalaıu təkmilləşmək və yeniləmnək üçün başqa ölkələrə nisbətən daha yaxşı şərait vardu'.

Beynəlxalq rəqabət aabiliwəti haaamda ümumi müddəalar - beləliklə, beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti haqqmda nəzəri baxışları ümumi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Rəqabət qabiliyyəti - bazar iqtisadiyyatı sisteminə xas olan elə bir hadisədir ki, bu zaman bir sıra istehsalçılar digər istehsalçılara nisbətən müəyyən həlledici rəqabət üstünlüyünü əldə edir və bunun sayəsində bazann tələbatını on yaxşı ödəmək qabiliyyətinə malik olur. Bununla əlaqədar olaraq o, həmin bazarda hakim mövqe qazann.

2. Rəqabət qabiliyyəti yalmz ayn-aym istehsalçılarm imkanlannm müqayisəsi ilə müəyyən edilə bildiyi üçün nisbidir və həmin müqayisənin hansı istehsalçı ilə hansı bazarda apanlmasından asılıdır. Bununla yanaşı,

istehsalçı vo ya omtəə hansı bazarda olrnasmda asılı olmayaraq, şəksiz rəqabət üstünlüyünə malik ola bilər. Ona görə də, mütləq və nisbi rəqabət qabiliy3/əti anlayışı elmi ədəbiyyata daxil edilibdir. Həqiqətən də, dünya bazarmda rəqabət qabili>'yətli olmayan əmtəə, daxili bazarda rəqabət qabibyyətli ola bilər.

3. Rəqabət qabiliyyəti daxili ieraıxiyaya malikdir, yəni müxtəlif səviyyədə lokallaşmanın qarşılıqlı təsiri vasitəsilə özünü göstərir. Lokallaşma hər hansı bir məhsul (xidmət) yaxud istehsal prosesi səviyyəsindən milü iqtisadiyyat və dünya təsərrüfatı səviyyəsinə qədər ola bilər. Bu zaman ietaıxiya sə\dyyələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə dialektik mahiyj'ətə malikdir. Belə ki, milli rəqabət qabiliyyəti, əsas etibarilə ölkə daxilində ayrı-ayn şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti ilə müə>'yən edilir. Rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat isə beynəlxalq prestij, səmərəli dövlət siyasəti və daim genişlənən daxili bazar şəklində ayrı-ayn şirkətlərə əlavə üstünlük verir. Lakin, milli rəqabət qabili>yəti və şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti həm qarşılıqlı əlaqə şəklində inkişaf edir, həm də bazaı* davranışından asılı olaraq uyğun gəhnəyə də bilər.

4. Rəqabət qabiliyyətinin bu vo ya digər səviyyəsini təmin edən həlledici şərtlər arasmda istchsalçılarm istehsal amillərinə malik olmasım, habelə keyfiyyət, qiymət və onlardan istifadə səviyyəsini göstərmək olar. Bu zaman istehsal amillərinin özləri əhəmiyyətinə görə iki müxtəlif qrupa bölünürlər: əsas və ya təbiətin verdiyi (toıpaq, iqlim, mineral ehtiyatlar, əhali və s.) və insan fəaliyyəti nəticəsində inkişaf edən formalaşan (kapital texnologiya, ixtisash işçi qüvvəsi və s.) amillər. Uzun tarixi dövr ərzində iqtisadi inkişafda ən mühüm rolu əsas istehsal amilləri oynamışlar. Sonralar ETT-nin inkişafı və elmin bilavasitə məhsuldai' qüvvəyə çevrilməsi nəticəsində texnologiya, innovasiyalai' və yiücsək ixtisaslı kadrlann mövcudluğu ilə əlaqədar olan amillər daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

5. Rəqabət üstünlüyünün əhəmiyyəti vaxt məhdudiyyətinə malikdir. Qabaqcıl təcrübə yayıldıqca həmin üstünlüyün gətirdiyi əlavə gəlirin səviyyəsi azalır. Əldə edilmiş rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinin saxlamiması üçün üstünlüyün yaradılması prosesi fasiləsiz olmalıdır. Beləliklə, rəqabət qabiliy>'əti yalnız iqtisadi hadisə deyildir, o eyni zamanda məhsulun özünü, onun istehsalı və bölgüsünü təkmilləşdirən innovasiyalann fasiləsiz axtaıışı prosesidir.

6. Rəqabət qabiliyyəti müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin ümumiləşdirilmiş meyandır, çünki onım yaşaya bilməsi və inkişafı imkanlan rəqabət qabiliyyətinin əldə edilmiş səviyyəsindən asılıdır.

BımunJa yanaşı, o, müəssisəni təşkil edən iqtisadi sistemin ünsürləri, proseslər və qarşıbqlı əlaqələrin kəmiyyətindən, keyfiyyətindən və inkişaf sürətindən birbaşa asılıdır. Beləliklə, rəqabət qabili>7Əti iqtisadi sistemin formalaşması və təkmilləşdirilməsində mühüm istiqamətverici və sistemyaradıcı amildir.

3.7. İqtisadi inkişaf və beynəlxalq ticarət

Klassik və neoklassik iqtisadçılar xarici ticarət nəzəriyyəsini statik baxımdan nəzərdən keçirmişlər və ümumi iqtisadi inkişaf problemlərinə ayrıca diqqət yetirməmişlər. Lakin həyat daim dinamizm göstərir, istehsal amilləri, texnoloji struktur və ictimai zövqlərdə, tələb və təklifin quruluşunda dəyişikliklər baş verir. Günümüzdə iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf iqtisad elmində ən cox diqqət çəkən problemlərə cevıilmişdir. Ona görə də, iqtisadi inkişaf və beynəlxalq ticarət arasmda mövcud olan qaışıhqlı əlaqələr diqqətlə öyrənilməbdir.

İstehlak və xarici ticarət - iqtisadi inkişaf cəmiyyətin zövqündə və mallara üstünlük veıilməsində dəyişikliklər yaradır. Xaıici ticarətə açılan ölkələıin əhalisi əvvəllər ölkədə mövcud olmayan mallar ilə qarşı-qarşıya CLxır və onlan istehlak etməyə başlayırlar. Başqa sözlə, xarici ticarət yeni ehtiyatlar yaradır və onlann təmin olunması zərurətini doğurur. Beynəlxalq ticaıət müasir istehlak standartının zəif inkişaf etmiş ölkələrdə yayılmasma yol açır. Bütün bunlai' isə ölkə istehsalmm daxili strukturunda da dəyişikliklərə meydan verir, idxala əsaslanan istehlakın artması xarici ticarət həcminin artmasma, əksinə, ixraca yüklü inkişaf modeli isə xarici ticarət həcminin azalmasına səbəb olur.

Məlumdur ki, adambaşı hesabı ilə gəlirin artma prosesi əhalinin fərdi istehlakmın quınluşunda dəyişikliyə səbəb olur və bu zaman adətən tələbin xarakterində iki qanunauyğunluq özünü göstərir. Hər şeydən əvvəl, fərdi gəlirlər artdıqca əhalinin müxtəlif növ mal və xidmətlərə olan tələbi qeyri-bərabər artır. Gəlirlər artdıqca tələbin ümumi həcmində şərti olaraq ilkin tələbat mallaıı adlanan mal qıupunun payı azalır, lyüks mallai' adlanan digər qrupun payı isə artır.

Alman iqtisadçısı Engelin adı ilə adlanan bu qanunauyğunluqda ilkin tələbat mallarına ərzaq, lyüks mallara isə uzun müddətli istifadə olunan mallar (soyuducu, televizor və s.) aid edilmişdir. Bu qanuna görə qiymətlər və demoqrafik dəyişikliklər (ailənin tərkibi və sayı) sabit qaldığı halda gəlirlərin artımı ərzağa olan istehlak xərclərinin payımn azalmasına gətirib çıxarır. Bu zaman ərzağa olan tələb artır, lakin bu

artım gəlirlərin artımından geri qalır. Ailə büdcəsinin tədqiqi nəticəsində yaranımş həmin qanun istər ayn-ayn ailə, istərsə də bütöv bir ölkə üzrə real həyatda özünü doğruldur. Yəni, gerçək həyatda iqtisadi inkişafın nəticəsi olaraq adambaşına gəlirin aıtması tələbin strukturunda dəyişiklik yaradır. Bu dəyişiklik isə gəlirləri az elastikliyə malik olan ərzaq məhsulları, hər şeydən əv\'əl taxıl isteksalcılannm əleyhinə olur

Engel qanunu belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, göstərilən qanunauyğunluq lyüks mallarm və ilkin tələbat mallannm qiymətlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Gəlirin artması lyüks mallara olan tələbin və raüvallq olaraq onların qiymətlərinin nisbi artmasına gətirib çıxarır. Bu isə həmin mallann ixracı üzrə ixtisaslaşmış ölkələrin sürətli inkişafına yol acır. İlkin tələbat malları istehsal edən mülkiyyətçiləri və ölkələri isə həmin mallara olan tələbin və müvafiq surətdə qiymətlərin nisbi olfuaq azalması prosesi gözləyir.

İstehsal amilhrinin dinamikası və xarici ticarət - həyat dinamizmi istehsal amillərinə də aiddir. Zaman keçdikcə onlar kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qalırlar. Hər hansı bir ölkədə, məlum olduğu kiıni, iqtisadi artım: istehsal amillərinin miqdarca artımı və ya istehsal texnologiyasında tətbiq olunan yeniliklər nəticəsində baş verir. İstehsal amilləri içərisində kapital və kadıfaım ixtisasları sürətlə artu. Əmək ehtiyatlan nisbətən yavaş, lakin sabit olaraq artır. Hətta kənd təsənıifatı üçün yararlı torpaqlann sahəsi və istifadə olunan faydah qazıntılann miqdannda da artma meyli müşahidə edilir. Bəs bunlar beynəlxalq ticaıətə necə təsir göstərir?

Hər bir ölkədə müxtəlif istehsal amillərinin artum müxtəlif proporsiyalarda özünü gösətərə bilər. Bu fərqin xarici ticarətə təsirini aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə, həqiqətdə mümkün olmayan, belə bir fəıziyyə qəbul edək ki, guya bütün ölkələrdə istehsal amilləri tamamilə eyni sürətlə artir. Bu fərziyyəni təhlil edən S.B.Linder belə nəticəyə gəlir ki, bu halda ölkələrarası ticarət axınımn şərtləri və dünya qiymətlərinin nisbəti dəyişməz qalardı. Yalnız istehsalm və xarici ticarətin mütləq həcmi dəyişərdi. Xarici ticarətə istehsal amilləri baxımmdan təsir göstərən əsas cəhət istər bu amillərin müxtəlif növləri və istərsə də onlann ölkələr arasındakı artım sürəti arasmdakı fərqdir.

Bu fərqli artım vaxt kecdikcə ölkənin malik olduğu müqayisəli üstünlüyün dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn, keçən əsrin ikinci yansmda ABŞ daha çox dağ-mədən sənayesi məhsullan ixrac edən bir ölkə idi. Hal-hazırda isə bu ölkə həmin məhsullarm hanusmı xaricdən gətiıir. Başqa sözlə, ölkə keçən əsrdə daha çox toıpaq tutumlu mal ixıac edən

ölkədən, əmək-kapital tutumlu mal ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Bu proses ona görə baş vermişdir ki, bu ölkədə torpaq amilinin artımı çox yavaş, əmək-kapital amilinin artmu isə çox sürətli olmuşdur. İstehsal amillərinin artım surəti arasmdakı fərqin xarici ticarətə göstərdiyi təsirin kanalları çoxsaylıdır. Bu təsir özünü həm tələb, həm də təklif vasitəsilə büruzə verir. Bu zaman müəyyənedici məsələ istehsal amillərini hansı sahələrdə daha sürətlə artmasıdır: idxal ilə rəqabət vəziyyətində olan sahələrdə; yoxsa ixracat sahələrində. Həmin fərqli artmu amerikan alimi P.X.Lindert "Dünya təsərrüfat əlaqələrinin iqtisadiy>’atı" kitabında aydın izah edir.

İdmiı əv^zedən sahədə artım - bu prosesi izah etmək ücün hər şeydən əvvəl fərz edək ki, məsələn, ABŞ-da kapital amili sürədə inkişaf edir və idxal ilə rəqabət vəziyyətində olan (>'əni həmin mal həm xaricdən idxal edilir, həm də ölkədə istehsal edilir) mahud istehsalında bu amildən intensiv istifadə edilir. Eyni zamanda fərz edək ki, ixrac üçün nəzərdə tutulan buğda istehsalında əkilən torpaq və digər amillərin miqdan dəyişmir. Bu zaman idxal (mahud) sahəsində intensiv istifadə olunan kapitalın artum, bu kapitahn gəlMiliyini azaldır. K^ital ucuz olduğu ücün təbiidir ki, istehsalçılar istehsalm həcmini genişləndiiməyə çahşırlar. Lakin istehsalm artım sthəti müxtəlif sahələrdə (yəni mahud və bu da istehsalmda) eyni dərəcədə olmayacaqdn. İstehsal xərcləıinin tərkibində kapital amilinin xüsusi çəkisi mahud istehsalmda buğda istehsahna nisbətən çox olduğu üçün kapitalın ucuzlaşması mahud istchsalcılan ücün daha əhəmiyyətli olacaqdır. Bunun nəticəsində isə, ölkədə mahud istehsalı buğda istehsalına nisbətən daha sürətlə aıtacaqdır. Mahud istehsalıun artum isə həmin mahn idxalım azaldacaq, daha doğrusu idxalı əvəz edəcəkdiı*. Bununla da ölkənin dünya bazaıın- dan bu məhsul üzrə asılılığı azalacaqdır. Bu proses əgər geniş miqyasda həyata keçüilmiş olarsa, dünya ticarətinə (müvafiq olaraq qiymətlərin, habelə ticarətinin azalmasına) da təsir göstərəcəkdir.

Dünya iqtisadi konyuktunma təsir edə bilməyən kiçik iqtisadi potensiala malik olan ölkələrdə, idxalı əvəzetmə siyasətinin elmi əsaslarla apanıması bu ölkədə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəh istifadə edilməsi və iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradn. Azərbaycan kimi beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən keçmişdə səmərəli şəkildə istifadə olunmamış ölkələrdə idxalı əvəzetmə siyasətinə daha böyük ehtiyac vardır. Məsələn, zəngin təbii sərvətlərə və əlverişli iqlim şəraitinə malik olan respublikamızda əhalinin istehlak mallarına olan ehtiyacımn

qiymətli valyuta ilə xaricdən alınmasını azaltmaq lazımdır. Bu vəziyyət, yalnız məqsədyönlü və elmi əsaslara dayanan idxalı əvəzetmə siyasəti vasitəsilə aradan qaldırıla bilər.

İxracın genışhndirilməsi sahəsində artım - indi fərz edək ki, ixracat sahəsində, yəni buğda istehsalında istifadə olunan yaxşı torpaq sahəsində aıtım mövcuddur. Bu zaman tutaq ki, kapital və digər amillorin təklifi dəyişməz qalmışdır. Aydındır ki, əlavə toıpaq sahələri icarə haqquuı azalmasına səbəb olacaqdır ki, bu da femıerləri buğda sahələrini genişləndirməyə sövq edəcəkdir. Belə vəziyyətdə ölkədə buğda istehsalının artımı malmd istehsalına nisbətən sürətli olacaqdır. Əlavə i.stehsal olunan buğdanın müəyyən hissəsi ixraca yönələcəkdir. Bu vəziyyət buğdanın istehsal xərcləri dünya qiymətləri səviyyəsinə qədər yüksələnədək davam edəcəkdir. İxrac olunan buğda istehsalının .ABŞ-da artması (əgər bu böyük miqyasda olarsa) dünya ticarətinin həcmini genişləndirəcək və buğdanın dünya qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Az iqtisadi potensiala malik olan ölkələrdə də ixracı genişləndirmə siyasəti dünya miq>'asmda müqayisəli üstünlüklərdən səmərəli şəkildə istifadə olunması nəticəsində bu ölkələrin iqtisadi inkişafının (digər amillərin sabit qalması şəıtilə) sürətləndirilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Bu zaman belə bir cəhəti nəzərə almaq lazımdn; dünya təsərrüfat sistemində getdikcə daha layiqli yer tutan yeni sənaye ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ixracat potensialının genişləndirilməsi siyasəti yeridilərkən o dövlətlər daha cox iqtisadi nəticə əldə edir ki, onlar bütün qüv'vələri yalmz hər hansı bir mal növünün ixracat potensialının genişləndirməsinə yönəltmirlər. Daha cox mal qrupunun ixracının genişləndirilməsi ölkənin daha zəmanətli inkişafi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu baxımdan Azərbaycanda da ixracat potensialının genişləndirilməsi işində bütün ümidləri yalnız neftə bağlamaq nə elmi, nə də praktik cəhətdən düzgün olmazdı. Həyat çoxtərəfli ixracat siyasətin yürüdülməsini tələb edir. Müasir mərhələdə idxah əvəzetmə və ixracat potensialın genişləndirilməsi siyasəti əhəmiyyətli təsərrüfat nailiy>'ətləri əldə etmiş ölkələrdə hökumətin yeritdiyi iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissələridir. Uzun əsrlər boyu bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşaimş ölkələrin zəngin təcrübəsi göstərir ki, idxalı əvəzetmə və ya ixracatm genişləndirilməsi zamanı bu və ya digər sahələrin sürətli inkişafını təmin etmək üçün maliyyə-kredit mexanizmindən geniş istifadə edilməli, bu sahələrə əlavə kapital qoyuluşu cəlb edilməli, vergi dərəcələri aşağı salmmahdır.

Rıhçinski nəzəriyyəsi "Hollandiya xəstəliyi" - *"Kasıblardırıcı artım "* - istehsal amillərinin qeyri-bərabər aıtırm bir sıra digər iqtisadi nəticələr də doğurur. Hər hansı bir istehsal amilinin sürətli artımı, onun intensiv istifadə olunduğu iqtisadiyyat saliəsində xüsusi çəkisinin çoxalmasına səbəb olur. Bu bütün digər şərtlər daxilində başqa istehsal sahələrinin nisbi azalmasuıa gətirib çıxarır. Çünki, ucuzlaşnuş istehsal amili daha çox istifadə olunan sahə həm də istehsal amillərini digər sahələrdən özünə daha çox cəlb edir. Ribçinski nəzəriyyəsinin mahiy>'əti ondan ibarətdir ki, qiymətlərin sabit qalması və iqtisadiyyatda yalnış iki salıənin mövcud olduğu şərti daxilində hər hansı bir istehsal amilinhı artımı mallaıdan birinin istehsalının azalmasına səbəb olui'.

Yeni faydalı qazıntılann kəşfi, məsələn, Kanada və Böyük Britaniyada olduğu küni, emaledici sənaye və digər mühüm sahələrin inkişafının zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Yaxud emaledici sənayenin sürətli inkişafi dağ-mədən sənayesinin inkişafının zəifləməsinə və xammal üzrə dünya bazarlanndan asılılığm artmasma səbəb ola bilər. Bu və ya digər istehsal amilindən intensiv istifadə olunması nəticəsində yeni ixracat imkanlanmn açılması da ölkədə bh sua mühüm problemlər yaranmasına səbəb olur. Bunlai'dan iqtisadi ədəbiyyatda "hollandiya xəstəliyi" və "Kasıblaşdırıcı iqtisadi artım" adı ilə daxil olmuş problemlər diqqəti cəlb edir.

"Kasıblaşdırıcı artım" hər hansı bir ölkədə bu və ya digər mal ixracınm sürətli artimı dünya ticarətində qiymətlərin azalmasına təsir etdiyi hallaida baş verə bilər. Çünki, bu halda ticarət şərtləri bu ölkələrin əleyhinə dəyişər və nəticədə onun vəziyyəti pisləşə bilər. "Hollandiya xəstəliyi" isə Şimal dənizində təbii qaz yatağımn istismar olunması ilə özünü göstərmişdir. Həqiqətən bu ehtiyatlar dövriyəyə cəlb olunduqca və xaricdən daha cox val>'uta və qızıl daxil olduqca elə fikir yaranırdı ki, hollandiyanm sənaye ixracı dana çox tənəzzülə uğradar.

Belə bir iqtisadi vəziyyətin yaranmasmın həqiqi əsaslan mövcud idi. Çünki, yeni təbii sər\/ətlərin dövriyəyə böyük miqdarda və gözlənilmədən daxil olması istehsal amillərinin emaledici sənaye sahələrindən bu yeni sahələrə cəlb olunniasma, nəticədə isə emaledici sənaye sahələrində mənfəətin və istehsalın azalmasma səbəb ola bilər. Bımun qarşısını isə əsaslandırılmış müvafiq təşviqedici iqtisadi siyasətlə almaq mümkündür.

Xammal ixracının nəticələri - sonralar iqtisadçılar müqa>dsəli üstünlü>din müə\yən şərtlər daxilində mənfi nəticələr doğura bilməsi ehtimalı üzərində də düşümnəyə başladılar. Xammal ixrac edən ölkələrdə bu, xüsusilə narahatçılıq doğururdu. İnkişaf etməkdə olan

ölkələrin mənafeyini təmsil edən argentinalı iqtisadçı Raul Prcbiş və başqaları haqlı olaıaq belə bir fikri müdafiə edirdilər; xammal ixrac edən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı və təbii xammalın ixracının genişləndirilməsi onlar üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli deyildir. 1876-1948-ci illərə aid uzun dövr üçün iipanlmış hesablamalar göstərir ki, beynəlxalq ticarət şərtləri kənd təsərrüfatı malları və xammal ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin əleyhinə dəyişmiş və qi>ınət indeksi 147- dən 89-a enmişdi. Həmin alimlər inkişaf etməkdə olan ölkələrə tövsiyə edirdilər ki, onlar xammal ixracını daha çox genişləndirmək əvəzinə, ehtiyatlan ciddi şəkildə müasir emaledici sənaye sahələrinin inkişafına yönəltsinlər. Onlar həmçinin tövsiyə ediilər ki, bu ölkələr idxalı əvəzçimə siyasəti yeritməklə sənaye məhsullanmn idxahm məhdudlaşdırsınlar. Bu tövsiyələr Azərbaycan kimi transformasiya şəraitində olan və ixracatının təxminən 80 %-ni xammal təşkil edən ölkələr üçün də olduqca aktualdır.

IV FƏSİL
BEYNƏLXALQ TİCARƏT SİYASƏTİ

4.1. Beynəlxalq iqtisadi siyasət haqqında ümumi anlayış

"Beynəlxalq və ya xarici iqtisadi siyasət" dedikdə dövlətin beynəlxalq iqtisadi əlaqələr saliəsində qarşıya qoyduğu məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş hökumət fəaliyyətinbı məçrausu nəzərdə tutulur.

Geniş mənada be3oiəlxalq iqtisadi siyasət xarici ticarət və istehsal amilləri axmınm istiqaməti, tərkibi və həcminə təsir göstənnək üçün hökıunətiu hər növ fəaliyyətinin məcmusundan ibarətdiı*. Eyni zamanda, xarici iqtisadi siyasət həyata keçirilən ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir və ölkədəki bütün iqtisadi fəaliyyətlə sıx bağlıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində qəbul edilən qərarlar gündəlik həyatın bütün saliələrinə öz təsirini göstərir. Məsələn, beynəlxalq ticarəti məhdudlaşdıran hər hansı bir hökumət siyasəti, qiymətlər vasitəsi ilə dərhal istehlakçılarm vəziyyətinə təsir edir. Müasir mərhələdə dövlətin iqtisadi siyasətində daxili və xai’ici iqtisadi siyasəti biri-birindən hər hansı bir xətt üzrə ayumaq mümkün deyildir. Çünki, ümumi iqtisadi siyasətin göstərilən iki istiqaməti bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Məsələn, xarici iqtisadi siyasətin mühüm həyata keçirilmə vasitəsi milli pul və maliyyə siyasətidir. Belə ki, milli pul və maliyyə siyasəti beynəlxalq ticarətə və kapital qoyuluşlarına ciddi təsir göstərir və buna görə də ölkənin xarici iqtisadi siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Yaxud məşğuliyyət sahəsində göıülən tədbirlər də ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrində öz əksini tapu‘. Və əksinə: beynəlxalq ticarət, xarici yardmı, xarici kapital qoyuiuşlan və ödəniş balansı sahəsində qəbul edilən qərarlar milli gəlirin artmn və bölgüsündə, məşğuliyyət və qiymətlərin səviyyəsində öz əksini tapır.

Beynəlxalq iqtisadi siyasət aşağıdakı əsas istiqamətlərdə həyata keçirilii':

a) xarici ticarət siyasəti;
b) tədiyyə balansı siyasəti;
v) xaıici investisiya siyasəti;
q) xarici yardım siyasəti.

Xarici ticarət siyasəti ölkələrdə xarici ticarətin nizamlaıunasına yönəldilmiş tədbirlər sisteminin məcmusu, xarici iqtisadi siyasətin apancı sahələrindən biridir. Xarici ticarət siyasəti geniş mənada maliyyə

mənbobri yaradılınası va istifadə olunmasına xidmət edir. Məsələn, idxaldan alınan verginin maliyyə mənbəyi olduğu aydındır. İxrac malını təşkil etmək üçün büdcədən verilən subsidiyalaı* da hər hansı bir məhsulu himayə edərək mənbələrin bu məhsulun istehsalına yönəlməsinə səbəb olur. Xarici ticarət siyasəti qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olmayaraq iqtisadi mənbələrin yenidən bölüşdürülməsinə təsir göstərir.

Xarici ticarət siyasətinin əsas vasitəsi tarif və qeyi-tarif tənzimlə-inələridir. Bu tənzimləmə vasitələri üzərində, eləcə də "Tədiyyə balansı" anlayışı və problemləri üzərində də ayxıca dayamlıcaqdır. Burada yalnız xaıici iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi tədiyyə balansı siyasətinin ümumi cəhətlərinə diqqət yetiriləcəkdir.Tədiyyə balansı siyasəti hökumətin tədiyyə balansının müvazinətini təmin etmək üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusudur. Tədiyyə balansınm kəsirini ödəmək üçün görülən tədbirləri qısa və uzunmuddətli tədbirlərə bölmək olai‘. Qısamüddətli tədbirlərə bu kəsiri ödəmək üçün digər dövlətlərdən, beynəlxalq təşkilatlardan vəsait əldə edilməsi və ya özünün malik olduğu beynəlxalq ehtiyatlardan istifadə edilməsi üzrə tədbirlər daxildir. Uzunmüddətli tədbirlərə isə bunlar daxildir:

1) pul və maliyyə siyasətindən istifadə olunaraq iqtisadiyyatda devalvasiya yaradılması yolu ilə tədiyv'ə balansında tarazlığın təmin edilməsi;

2) milli valyutam devalvasiya (revalvasiya) etmək;

3) beynəlxalq iqtisadi fəali>7ətlər üzərində valyuta nəzai'ətini gücləndirmək;

4) xarici ticarət balansı kəsirlə bağlamısa tarif dərəcələrini yüksəltmək, beləliklə də idxalda məhdudiyyətləri artımıaq və ixracın artırılması üçün tədbirlər gönnək.

Bu tədbirlərin hamısı birlikdə və yaxud hər biri ayrı-ayrı qəbul edilə bilər.

Tədiyyə balansmda müvazinət yaradılması məqsədi ilə yeridilən siyasət 25O-illik tarixə malikdir. Lakin, əsrimizin 30-cu illərinə qədər nəzəriyyə tədiyyə balansmın müvazinətinin sabit valyuta məzənnələrində dəyişiklik edilməsi yolu ilə çox bəsit bir yolla təmin edilməsini nəzərdə tuturdu. Şübhəsiz, bu nəzəriyyə klassik tam rəqabət mexıuıizmi və qiymətlərin tam elastik olduğu ehtimalından doğuıdu. 30-cu illərdən başlayaraq tədi>yə balansmda kəsir olan ölkələrdə pul təklifinin azalması və bunun əksinə, müsbət qalıq verən ölkələrdə pul təklifinin artması nisbi qiymətlərdə dəyişiklik yaranmasına səbəb olmuşdur. Digər qiymətlər və maaşlar tam elastik olsaydı yuxarıdakı

dəyişikliklər məşulluğa heç bir təsir göstərməyə bilərdi və istehsal əvvəlki səviyyədə davam edərdi. 30-cu illərin böhranı göstərdi ki, qiymət dəyişmələri sabit valyuta məzənnəsini təmin edə bilmir. Ona görə də, Keyns nəzəriyyəsinə görə tədiyyə baJansmm tarazlığı daha geniş iqtisadi əsaslaıia təmin olumnağa başladı. Çünki, reallıq sübut edir ki, ölkənin tədiyyə balansında mövcud olan kəsir gəlir və məşğulluq səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərir. Qiymətlərin aşağı düşməsi bazardan pulun çəkilməsi ilə nəticələnir, bu isə gəlir və məşğulluq səviyyəsinin daha da aşağı düşməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, tədiyyə balansı müsbət qalıq verən ölkələrdə pul təklifi genişlənir, gəlir və məşğulluq səviyyəsi yüksəlir. Qiymətlərdə aıtma meyli olduğu üçün inflyasiya təhlükəsi yaranır.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində işsizlik və inflyasiya kimi həssas və ciddi problemlərin həlli üçün tam məşğulluq və qiymətlərin sabitliyinin təmin olunması aparılan iqtisadi siyasətin başlıca məqsədlərindən birdir. Bu məsələlər tədiyyə balansı siyasətinin mərkəzi problemləridir. Çünki, tədiyyə balansında tarazlığm poztılması dərhal gəlir, məşğulluq və qiymətlərin səviyyəsində əks oltuıur. Ona görə də tədiyyə balansı siyasəti istər ümumi iqtisadi siyasətin, istərsə də xarici iqtisadi siyasətin mühüm tərkib İtissəsidir.

Xarici investisiya siyasəti uzunmüddətli beynəlxalq kapital qoyluşları sahəsində görülən tədbirləri əhatə edir. Bu kapital qoyluşlan özündə beynəlxalq birbaşa özəl xarici investisiyalan və beynəlxalq uzunmüddətli portfel qoyuluşlannı birləşdiril'. Birbaşa xarici kapital qoyuluşlan beynəlxalq aləmdə kapital transferi olmaqla, eyni zamanda təşəbbüsçülük, texnoloji yenilik, riski öz üzərinə götürmə və təşkilatçılıq tədbirlərini təmin edir. Müasir iqtisadiyyatda olduqca mühüm rol oynayan beynəlxalq kapital qoyluşlaıım həyata keçirən transmilli korporasiyalarla əlaqədar xarici iqtisadi siyasət xariçi investisiya siyasətinin apançı sahəsidir. Beynəlxalq kapital hərəkətinə transmilli korporasiyalarm birbaşa kapital qoyuluşlarmdan başqa beynəlxalq pay sənədləri, istiqraz buraxmaq və beynəlxalq bazarlarda istiqrazlar alıb-satmaqla əlaqədar olan ehtiyatlar da daxildir.

Xarici yardım siyasəti bir dövlətdən və ya beynəbcalq təşkilatdan başqa dövlətə yardım verilməsi və aimması, habelə yardun alan ölkədə bu yardunm istifadəsi üzrə tədbirləri əhatə edir. Bu siyasət xarici iqtisadi siyasətin ən gənç sahəsidir. Müasir mərhələdə bu siyasət başlıca olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrə inkişaf etmiş dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün (iqtisadi

inkişafın təmin olunması, tədiyyə balansı kəsirinin ödənilməsi, milli valyutamn sabitliyinin təmin olunması, milli müdafiə və s.) verilən yardımlarla əlaqədai' məsələlərin tənzimlənməsinə yönəldilmişdir.

4.2. Beynəlxalq ticarətin gömrük-tarif tənzimləmələri

Xarici ticarət nəzəriyyəsi və xarici ticarətin çoxillik inkişaf tarixi göstərir ki, ölkələr arasında sərbəst tiçarət həyata keçirildikdə beynəlxalq ixtisaslaşmanın yaratdığı bütün üstünlüklərdən faydalanmaq mümkündür. Lakin, tam sərbəst xarici tiçarət yalmz nəzəri çəhətdən mümkündür. Təcrübədə isə dövlətlər xarici ticarətə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edirlər.

Xarici ticarətə müdaxilə etmək uçün istifadə edilən ən mühüm vasitələrdən biri də gömrük tarifləridir. Gömrük tarifiərinin mahiyyətinə nəzər saldıqda aydın olur ki, tariflər xarici iqtisadi siyasətin, o cümlədən xarici ticarət siyasətinin ən qədim və ən geniş yayılmış vasitələrindən biridir. Burada iki mühüm anlayış büləşmışdir: "Gömrük" ifadəsi hər hansı bir mal gömrük sərhəddindən keçirildikdən sonra ödənən vergi və rüsumları; "tarif ifadəsi isə bejməlxalq ticai'ət obyekti olan bütün mallara tətbiq edilən vergiləri müəyyən edən cədvəlləri əks etdirir.

Hər hansı bir ölkənin gömrük taıifləri gömrük rüsumu alınan mallann sistemləşdirilmiş siyalısından ibarətdir. Bu mallar öz mənşəyi (sənaye, bitki, dağ-mədən və s. məhsulları) və həmin malların emalı dərəcəsindən (xammal, yanmfabrikal, hazır məhsullaı) asılı olaraq qruplaşdırılır. Hər bir mal üçün həmin mala tətbiq edilən rüsum dərəcəsi göstərilir.

Gömrük sisteminin hüquqi əsasım gömrük tarifləri və onlarm tətbiqi normalan haqqmda qanunlar və digər normativ sənədlər təşkil edir. Bu sənədlər gömfük tarifinin prinsipini, mal təsnifatını, gömrük formalizmini müəyyən edən qayda və əsasları, ayn-ayn mallara tətbiq edilən rüsum dərəcələrim müəyyən edirlər. Müasir mərhələdə gömrük tariflərinin müəyyən edilməsi üzrə səl alıiyy əti ərin qanunverici orqandan icraedici orqana verilməsi meyli özünü göstərir. Beynəlxalq hüquq sistemində gömıük tariflərinin tətbiqi və fəaliyyəti beynəlxalq ticarət müqa\'ilələri və razılaşmalan ilə tənzimlənir. Bu müqavilə və razılaşmalar ikitərəfli (iki dövlət arasında) və çoxtərəfli (kollektiv) şəkildə özünü göstərij-.

Gömrük rüsumlarının növbri - gömrük rüsumJarı iki üsulla müoyyən edilir. Birinçi üsulda rüsum dəroçələri mal qlvanətinə nisbətən faizlə hesablanır: məsələn, ça>nn qi>mıətindən 10%. Belə rüsum dərəcələri malın qismətindən abnan ılisum, yaxud advalorem rüsumu adlamr. İkinçi üsulda rüsum malın çəkisindən, həcmindən və yaxud saymdan pul məbləği şəklində almır: məsələn, hər sentner buğdadan 1$. Bu şəkildə alınan rüsum spesifik rüsum adlanır. Bundan başqa, bəzən qarışıq rüsum dərəcələri də tətbiq edilir. Bu halda bəzi mallar üçün taıifdən həm advalorem və həm də spesifik rüsum dərəcələri göstərilir və gömrük orqaıılanna tapşırılır ki, onlardan ən çoxu tətbiq edilsin. Belə rüsum dərəcələri alternativ adlanır. Spesifik vergilərin hesablanması və toplamnası asandır. Bunlar, xüsusən standart mallar üçun daha asan tətbiq edilir. Lakin, idxal olunan malların qiymətləri yüksəldikcə verginin himayəçilik rolu azalır, qiymətləri azaldıqda isə liimayəçilik rolu artır.

Advalorem vergilər standart olmayan mallara daha asanlıqla tətbiq edilir. Çünki, advalorem vergilərdə çüzi də olsa mövcud olan keyfiy>'ət fərqi nəzərə almır. Bundan başqa bu vergi növünün himayəçiliyə təsiri ehtibarlıdır. Lakin bu vergi tətbiq olunarkən vergyə cəlb olımma dəyərinin müəyyən edilməsində çətinliklər özünü göstərir. Ona grə də, idxal olunan mal vergiyə cəlb olunarkən malın gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Advalorem vergisində malın gömrük dəyəri müəyyən edilərkən F.O.B. və S.J.F. anlayışlarından istifadə edilir. F.O.B. gəminin göyərtəsində təhvil verilməsini nəzərdə tutur, S.J.F. təhvilində isə malın dəyərinə sığorta və fraxt (su yollan ilə daşman malın yol xərçi) də əlavə edilir.

Gömıük təcrübəsində əsasən uç tarif sistemi tətbiq edilir: tək sütunlu (single-column), qoşa sütunlu (doublc-column) və üç sütunlu (triple-column) taıif sistemləri. Gömrük vergiləri bir qanun ilə tətbiq edilirsə buna "avtonom tarif" (autonomous tarif) deyilir. Əgər vergilər beynəlxalq müqavilələr və qarşılıqlı görüşlər nətiçəsində müəyyən edilirsə bu növ tariflərə "razılaşdılırmış" tariflər deyilir. Gömrük vergiləri beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilərsə onlan təktorəfli qərarlarla dəyişdimıək mümkün deyil.

Tək sütunlu taı if sistemləri avtonom mahiyyət daşıyır və ölkələrə fərq qo>Tiıur.

Qoşa sütunlu tarif sistemlərində hər mal üçün iki vergi dərəçəsi qoyulur. Əgər hər iki vergi qanun ilə qoyulmuşsa burada "maksimum- minimum" anlayışından istifadə edilir. Əgər "maksimum" vergi

dərəcəsi qanun ilə qoyulmuş, "mininıum" isə beynəlxalq müqavilələrlə qoyulmuşsa belə bir vəziyyətdə qismən "avtonom”, qismən də "razılaşdınlmış" tarif sistemləri tətbiq edilmiş olur. ÜTT üz\'ləri ölkələrinin tarif sistemləri iki sütunludur. Yüksək tariflər ÜTT üz\m olmayanlara tətbiq edilir. Minümmı tariflər isə ikitərəfli müqavilələr bağlanaraq qarşılıqlı güzəştlər verilməsini təmin edıı*.

Üç sütunlu (çox sütunlu) tarif sisitemlərində üç müxtəbf vergi dərəçəsi olur. Bu sistem qoşa sütunlu tarif sisteminə daha aşağı bir vergi dərəçəsinin əlavə olunması ilə yaranır. Bu sistem "üstünlük sistemi" (preferential system) adlanır və bir çox ölkələr arasmda ticarəti təşkil etmək məqsədi daşıyu*. Hal-hazırda dünya ölkələrinin demək olar ki, hamısı çoxsütunlu tarif tətbiq edıılər. Bu gün Azərbaycanda iki sütunlu, Rusiyada isə üç sötnlu tarif tətbiq edilir. Üç sütunlu tarifin ən yüksək faiz dərəcəsi adətən ticarət müqavilələri olmayan ölkələrə tətbiq edilir.

Gömrük rüsumlan idxal, ixrac və tranzit mallanndan aimmasmdan asılı olaraq idxal, ixrac və tranzit rüsumları adlamrlar. Müasir mərhələdə gömıük rüsumları, əsasən idxal mallanna tətbiq edilir. Bununla yanaşı hər hansı bir malın ixracını mohdudlaşdımıaq və gəlir əldə etmək üçün ixracdan da gömrük vergisi alına bilir. Gəlir əldə etmək üçün ixiacatdan vergi almması bir qayda olaraq xammal istehsal edən ölkələr tərəfindən tətbiq edilə bilir. Lakin, adətən yüksək ixracat vergiləri müəyj'ən müddət gəlir təmin etsə də, son nəticədə bu və ya digər malın qiymətini yüksəldərək onun ixrac həcminə mənfi təsir göstərə bilir. Müasir mərhələdə beynəlxalq ticarətin inkişafına mane olmamaq üçun tranzit vergiləri də öz əhəmiyyətini itinnişdir.

Gömrük təcrübəsində cəza xarakterli və dempinq əleyhinə yönəldilmiş gömrük rüsumları da tətbiq olunur. Bunun əsas məqsədi milli bazara siyasi və iqtisadi baxımdan ölkə üçün arzu edilməz olan mallarm daxil olmasımn qarşısınm almmasıdu. Bu növ gömrük rüsumlannm tətbiq edilməsi zamanı əsas çətinlik dempinqin mövcud olmasmı sübut etməkdü. Bu zaman dempinq - malın dünya bazarlarında öz istehsal xərclərindən aşağa qiymətə satılması kimi müəyyən edilir. Lakin, bunu sübut etmək üçün firmalar lazımi sənədləri çətinliklə təqdim edirlər. Ona görə də, təcrübədə dempinq dolayı yollarla sübut olunur. Məsələn, beynəlxalq təşkilatlar dempinqi malların dünya və daxili bazar qiymətlərindən aşağı qiymətə satılması kimi müəyyən edirlər.

Ticarətdə dempinqlər adətən özünü daimi (məhvediçi) və ya birdəfəlik (təsadüfi) olaraq iki formada göstərir.

Milli iqtisadiyyat üçün daha təklükəli olan daimi dempinq inhisarlar tərəfindən öz rəqibini ucuz qiymətlərlə bazardan çıxarmaq uçün yeritdiyi siyasətlə əlaqədardır. Bu zaman inhsarlar, daimi bazarı bir neçə tərkib hissələrinə bölür, hissələrin birində qiymətləri yüksəldir və əlavə mənfəət əldə edirlər. Bu isə ona imkan verir ki, məhsulların bir hissəsini xarici bazarda ucuz qiymətə satsın. Birdəfəlik dcmpmq isə, təsadüfi yaranmış izafi maldan xilas olmaq üçün, onu ucuz qiymətə xarici bazarda satmaq zərurətindən irəli gəlir.

Beynəlxalq təşkilatlai' dempinq əleyhinə yüksək gömrük rüsumlanmn tətbiq edilməsinə icazə veriıiər və buna azad rəqabət prinsipinin pozulmasına qarşı mübarizə tədbiri kimi baxıln.

Gömrük tariflərinin funksiyaları - beynəlxalq ticarətdə ahnan gömrük vergiləıindən başlıca iki məqsəd güdülür:

1. Dövlət xəzinəsinə gəliri təmin etmək;
2. Milli sənayeni xarici rəqabətdən qorumaq (himayəçilik).

Gömrük vergiləri dövlətin gəlir əldə etməsinin asan yollaimdan biri olduğu üçün beynəlxalq ticarət siyasətinin ən qədim vasitələrindən biridh. Bu vergilər adətən asanlılıqla və qısa bir zamanda az xərclə xəzinəyə gəliri təmin edə bilir. Bu mənbə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mühüm gəlir mənbəyi kimi istifadə edilir. Bu vergilər həmçinin xaricdən idxal edilən mallann qiymətlərini daxili bazarda aıtırmaqla bu malları istehsal edən yerli istehsalçıları himayə edir, yəni xarici rəqabətdən qoruyur. Gömrük tarifləri vasitəsilə himayəçilik dərəcəsi bu tariflərin idxalı nə dərəcədə məhdudlaşdırmasmdan asılıdır. Əgər qarşıya tam himayəçilik məqsədi qoyulursa daxili və xarici istehsalçılann istehsal xərcləri arasındakı fərq (birincilərin əleyhinə olan) vergi ilə tam aıadan götürülməlidir. Əgər himayəçilik qismən həyata keçirilirsə o zaman bu fərq qismən aradan götürülməlidir.

Gömrük vergiləri iki əsas funksiyam yerinə yetirməklə ölkənin tədiyyə balansına da öz təsirini göstərir. Belə ki, tariflərdə baş verən hər hansı bir dəyişiklik xarici ticarət və müvafiq olaraq tədiyyə balansına təsir edir. Ödəniş balansmdakı dəyişikhk isə son nəticədə ölkədə qiymətlərin ümumi səviy>'əsinə, istehsala, gəlir bölgüsü və məşğulluğa təsir edir.

4.3. GÖmrük tariflərinin tətbiqinin iqtisadi nəticələri

Sərbəst ticai'ətin, istər dünya iqtisadiyyatı üçün bütövlükdə, istərsə də ayrı-ayn ölkələr üç un böyük faydalar verdiyi məlum olduğu halda

dünya təcrübəsində beynəlxalq ticarətə maneçilik törədən vasitələrdən, o çümlədən gömrük rüsumlanndan nə üçün istifadə olunur? Gömrük rüsumlannın iqtisadi nəticələri nədən ibarətdir?

Ticarət sənədlərinin (gömrük rüsumları və s.) tətbiq olunmasının mənfi və müsbət çəhətlərini təhlil edərək amerikan iqtisadçısı P.X Lindert aşağıdakı nəticələrə gəlir;

1. Gömrük tarifləri ticarət edən ölkələrdə demək olar ki, həmişə əhalinin rifalı səviyyəsini aşağı salır.

2. Daha dəqiq deyilsə, gömrük taıifləri ticarət edən ölkələrdə, o cümlədən onun təşəbbüsçüsü olan ölkədə rifah səviyyəsini çox vaxt aşağı salır.

3. Bir qayda olaraq tariflərin qoyulması ilə əldə edilən naili>'yətlərə başqa yollarla, özü də daha yaxşı nəticələrə nail ohnaq nıümkündür.

4. Sərbəst ticarət siyasətindən kənara çıxmaq isə aşağıdakı hallarda özünü doğruldur:

a) "Optimal tarifdən" istifadə olunduqda: əgər ölkə hər hansı bir malm dünya qiymətinə təsir göstərə bilirsə, tarifin elə bir səviyyəsini tapmaq olar ki, ölkə xalis mənfəət əldə etsin;

b) tarif ən optimal qərar kimi qəbul olunduqda; yəni əgər ölkə iqtisadiyyatmda daxili həll olunmaz problemlər mövcuddursa, tarifin tətbiqi bəzən mövçud iqtisadi passivlikdən faydalı ola bilk;

v) ayrı-ayn xalis xarici ticarət problemləri həU edildikdə, bəzən gömrüklərin tətbiqi başqa iqtisadi tədbirlərdən daha səmərəli olur;

q) gömrük rüsumlan idxalatla rəqabət aparan istehsalçılaı* üçün həmişə sərfəlidir, baxmayaraq ki, millətin ümumi rifah səviyyəsi bu zaman aşağı düşıu.

Hər hansı bü ölkədə tariflərin doğurduğu iqtisadi nəticələri istər makroiqtisadi baxımdan, istərsə də bu və ya digər mal və yaxud da məlum bir bazar üçün araşdınb meydana çıxarmaq mümkündür. Bu nəticələri daha aydın başa düşmək üçün, sadəlik naminə mühakimələrimizi yalnız bü' mal üzərində aparaq. Bu zaman fərz edək ki, zövqlər, digər mallann qiymətləri, istehlakçı gəlirləri, texnologiya və istehsal xərclərinə təsir edən amillər sabit qalır.

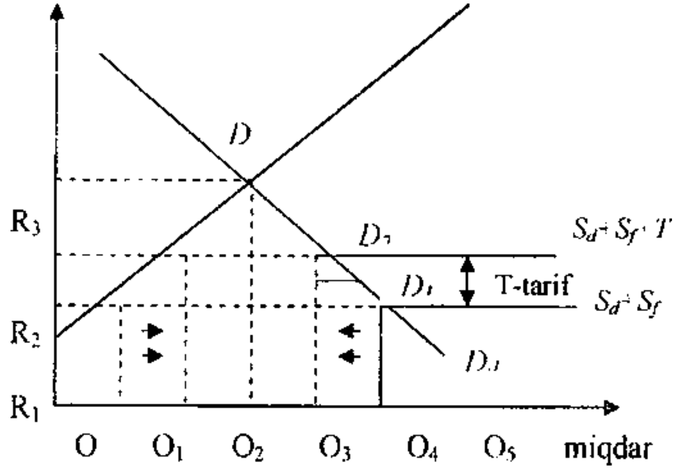

Şəki) 6.

Yalıuz hesab edək ki, idxala qoyulan gömrük tarifi malın (məsələn, avtoınabilin) ölkə daxilindəki qiymətini vergi miqdarı qədər yüksəldir.

Şəkil 4-də ***Dd*** və *Sd* xəttləıi a\domobilə olan tələb və təklifi əks etdirir. Xarci ticarət olmadığı halda tələb və təklif ***D*** nöqtəsində kəsişir və daxili qiymət Pj səvyyəsindədir. Bu qiymətlərlə satılan avtomabil istehsalı və istehlakı *OOi* miqdarmdadır. Ölkədə sərbəst xarici ticarət rejimi tətbiq edildikdə xarici tələb (misalda tam elastik hesab olunur) *S/* daxili tələbə əlavə olunacaqdır: *Sd - S f*. Bu vəziyyətdə kəsişmə nöqqəsi ***Dj*** nöqtəsinə keçir və ***OO5*** miqdan qədər avtomobil ***Pj*** qiyməti ilə i.steh- lak edilir. Bu miqdardan ***OO}*** bir ölkə daxilində istehsal edilir, ***OjOs*** qədər isə idxal edilij-.

Ölkədə *T* qədər advolorem gömrük vergisi qoyulduqda sərbəst ticarətin yaratdığı tələb əyrisi *Sd-^Sf^T* oluı-. Bu zaman kəsişmə nöqtəsi Dryə keçir. Gömrük rüsumu qoyulması nəticəsində daxili qiymət P/-dən ***P2*** -yə yüksələçək və istehlak O**1**O**5** qədər azalacaqdır. Gömrük vergisinin tətbiqi nəticəsində daxili qiymətlərin yüksəlməsi istehsalı təşviq edəcək və daxili istehsal *OO2* səviyyəsinə yüksələcəkdir. Bütün bımlann nəticəsində isə idxalat O/Oj-dən ***O2O4*** miqdarma qədər azalacaqdır.

Gömrük tariflərinm istehlakçılara təsui - gömrük tariflərinin tətbiqindən ilk növbədə istehlakçılar ziyan çəkirlər. İstelılakçılann xarici malları satın alması onu göstərir ki, onlar məhz bu mallara

üstünlük verirlər. Lakin, gömrüklərin qoyulması ilə əlaqədar olaraq istehlakçılar bu malların alınmasına daha çox pul sərf edəçəklər və yaxud onlardan az miqdarda satın almağa məcbur olaçaqlar. Ona görə də, gömrüklər istehlakı məhdudlaşdırır. İstehlakın azalması idxal olunan malın tələb elastikliyinə təsir göstərir və idxalı da azaldır. İstehlakın azahnası isə əhalinin rifah səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, idxal mallarmm qiymətinin artması, son nəticədə yerli malların da qiymətinin artmasına səbəb olur.

Gömrük tariflərinin himayəçilik rolu - gömrük vergilərinin idxal mallarmm daxili qiymətlərini artırması yerli istehsalçıları xariçi rəqabətdən qoruyaraq istehsalm genişlənməsi üçün şərait yaradır. Şəkil 4-də T miqdarında gömrük vergisi qiymətləri Pİ-dən P2-yə yüksəlir. Bunun nəticəsində daxili istehsalm miqdan O1O2 qədər artu. istehsalçılar maddi və maliy>'ə ehtiyatlanm iqtisadiyyatm başqa sahələrindən çıxararaq yüksək qiymətlərlə rəqabətə davam gətirə biləcəkləri sahələrə yönəldəcəklər. Çünki OP2 qiyməti yüksək raaıjinal istehsal xərclərindən daJıa çoxdur. OO2 istehsal həcmi əslində "idxalı əvəzetmə" deməkdir.

Lakin müasir iqtisadçılann əksəriyyəti hesab edirlər ki, sərbəst ticarətin maddi faydalan daha çoxdur. Himayəçilik milli istehsalçılara rəqabət təzyiqini aşağı salır ki, bu da son nəticədə istehsalm səmərəliliyini azaldır və məhdud mənbələrin israfçılığına yol açır. Çünki, hər bii’ vahid istehsal artımı dalıa yüksək real istehsal xərcləri ilə başa gəlir. Bundan başqa, əgər himayəçilik siyasəti uzun müddət və birtərəfli qaydada izafi tətbiq edilərsə (məsələn, 60-70-ci illərdə Latın Amerikası ölkələrində olduğu kimi) izafi qorunan müəssisələr gömrük divaıian aıxasmda istehsalın məhsuldarlığmın artırılması qayğısma qalmır, onlann yeni və ən yeni texnologiyamn tətbiqinə marağı azalır.

Onu da nəzərə ahnaq lazımdır ki, idxal ilə rəqabət vəziyyətində olan mal istehsal edən yerli istehsalçılar tarifin tətbiqindən o zaman udurlar ki, taıif real olaıaq idxalı azaltmış olsun, istehlakçıya idxal malı nə qədər baha gəlirsə, o bir o qədər çox yerli mala üz tutur. Bu zaman isə yerli istehsalçılai' həm daha çox mal satışmdan, həm də yüksək qiymətlərdən faydalanırlar.

Lakin, ümumi ölkə miqyasında götüıilələrsə taıif tətbiqindən istehlakçıların itkisi yerli istehsalçılaım əldə etdiyi mənfəətdən daha çoxdur. Çünki, istehsalçılar yalnız yerli mallarm qiymətinin artmasından mənfəət əldə etdikləri halda, istehİakçılai' həm yerli, həm də xarici malları yüksək qiymətlə satın almağa məçburdurlar.

Gömrük tarifləri dövlətin gəlir mənbəyi kimi - tarifin idxalatçı ölkədə iqtisadi nəticələri yalnız istehalçı və istehİakçılann vəziyyətinə təsiri ilə bitmir. Gömrük qadağanedici olmadıqda o, dövlətə gəlir gəlirir və mühüm gəlir mənbələrindən birini təşkil edir. Gömrük gəlirindən daxil olan verginin ümumi miqdan idxal edilən malın miqdarının mal vahidinə qoyulmuş vergi məbləğinə vurulması yolu ilə hesablanır.

"Optimal" gömrük tarifləri - klassik xarici ticarət nəzəriyyəsinin müəllifləri ”optimal" gömrük tariflərinin tətbiq edilməsi ilə "sərbəst ticaıət" ideyasından müəyyən qədər kənarlaşmağı mümkün hesab edirlər. Bunım mahiyyəti ondan ibarətdir: əgər ölkə kifayət qədər böyükdürsə, o idxal olunan mallarm qiymətini bu mallara olan tələbi azaltmaqla aşağı sala bilər. Bu halda həmin ölkə "ticarət şərtlərini" yaxşı- laşdınnaq, yəni xarici satıcıları qiymətləri aşağı salmağa məcbur etmək üçün gömrük tarifləri qəbul edə bilər. Tocınbədə belə hal istehlakı az elastiklik səviyyəsinə malik olan kənd təsərrüfatı mallan üçün xarakterikdii'.

Bu halda xarici satıcı idxal rüsumu tətbiq edildikdən sonra mühüm ixracat bazarım idiməmək üçün qiymətləri, aşağı salmağa məçbur olur.

Belə vəziyyət "Masler təzadı" adlanır və şəkil 5-də verilmiş qrafikdə öz əksini tapnuşdır.

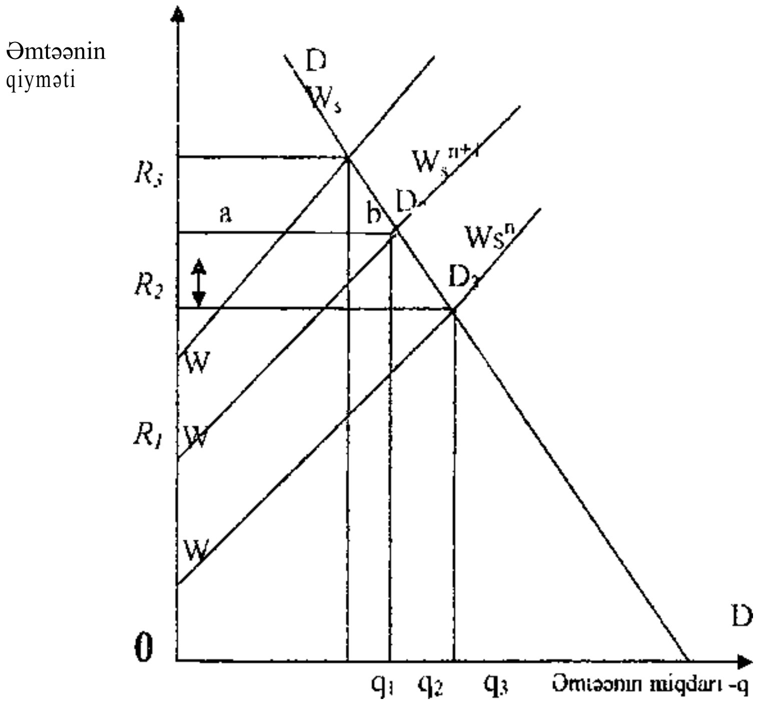

Şəkil 7.

Qrafıkdə WW., xətti gömrük tarifi tətbiq edilənədək dünya bazarında mala olan təklifin dinamikasını göstərir; WW^ xətti T tarifi tətbiq edilən anda bazarda təklifin vəziyyətini göstərir ki, bu zaman xarici satıcı bazan itirməkdən qorxaraq T tarifini miqdanndan çox, yəni, R1R2 qədər aşağı salır; xətti tarif tətbiq edildikdən sonra əmtəə təklifini əks etdirir. qjq2q3 paıametri alınan malların müvafiq miqdanm, DD] xətti isə qiymətdən asılı olaraq idxala olan tələbatı göstərir.

Qrafıkdən göründüyü kimi, qiymətlər aşağı düşdükcə istehlakçı məsrəflərinin həcmi satışm ümumi həcminin qı-dən q2-yə qədər birgə artması RaDjqıO düzbucaqhsınm sahəsi ilə müəyy'ən ediləcək, istehlakçı faydası isə "a" dördbucaqlısı və "v” və "s" üçbucaqlısı miqdannda olacaqdır.

Nozərə aJmaq lazımdır ki, ixracatçılann qiyməti aşağı salması üçün əsas şərt idxal edən və gömrük rüsumunu artıran ölkədə istehlakın böyük həcmdə olmasıdır.

Gömrük rüsumunun real himayəçilik (müdafiə) səviyyəsi - hər hansı bir mala qoyulan gömrük tarifi yalnız həmin malı istehsal edən fırmalaıı himayə etmir. O, həmçinin həmin fimıada işləyən fəhlə və quluqçullann gəlirlərini himayə edir.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində tariflər elə qurulur ki, vergiyə cəlb olunma səviyyəsi malm emal dərəcəsi artdıqca çoxalır. Məsələn, emal olunmamış xam pambıq idxalma gömrük rüsumu qoyulmadığı halda pambıq paıça ipliyi üçün bu tarif 7-9%, hazır məhsul üçün isə 20% səviyyəsində ola bilir.

Bununla da hər hansı bir ölkənin pambıq-parça məmulatı istehlakçısı rüsumsuz xarici pambıq satin alaraq real müdafiə səviyyəsinə malik olur ki, bu da gömrük rüsumunun nominal miqdarından xeyli çoxdur. Təcrübədə bu miqdar rüsumsuz və ya rüsumla idxal olunan xammalın xüsusi çəkisi nə qədər yüksəkdirsə bir o qədər çox olur.

Gömrük müdafiəsinin real səviyyəsi aşağıdakı formula ilə müəyyən edilir;

t-a

Burada: t-son məhsul idxalına qoyulan gömrük rüsumunun nominal səviyyə.si:

at- gömrük rüsumu olmadığı halda son məhsulun qiymətində idxal olunan xammal dəyərinin payı;

t| - idxal olunan xammala qoyulan nominal tarif.

Formuladan aydm olur ki, müdafiə səviyyəsi yalnız xammal və hazır məhsula qoyulan rüsumun fərqi artdığı halda yüksəlmir. O, həmçinin malın emal səviyyəsi azaldıqca da artır. Təbii ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin belə siyasəti xammal ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin ziyanmadır.

70-ci illərdə aparılnuş hesablamalar AIB, ABŞ və Yaponiyada emal olunan malların gömrük müdafiəsinin aşağıdakı həqiqi səviyyəsini uzə çıxardı.

Rüsumlann nominal dərəcələri (t) və real müdafiə səviyyəsi (q)

Cədvəl 4.1.

Əmtəələr	ÖLKƏLƏR					
	AB$		AİB		Yaponiya	
DƏRƏCƏLƏR						
	tl	0	tl	q	tl	
Xam pambıq	6,1	-			-	-
Pambıq ipliyi	8,3	i 2,0	7,0	22,8	8,1	25,8
Pambıq məmulatları	15,6	30,7	13,6	29,7	7,2	34,9
Fmdıq(xam)	18,2	-	-	-	-	-
Təmizlənməmiş fındıqdan yağ	18,4	24,6	7,5	92,9	7,6	97,7
Təmizlənmiş fındıqdan yağ	22,4	64,9	-	-	10	324,8 İ i

Hal-hazirda da nominal və real tarif nisbətləri arasındakı fərqlər ciddi nəticələr doğurur. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində ən aşağı nominal tariflər xammala, ən yüksək tariflər isə sənaye məhsullanna tətbiq edilir. Belə vəziyyətdə sənaye məhsullanna tətbiq edilən real tariflər isə daha yüksəkdir ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənaye ölkələrinə hazn mal ixrac etməsi yolunda maneçilikdir.

Himayəçi gömrük tariflərinin tətbiqinin müdafiəsi üçün gətirilən arqumentlər - nəzəriyyəçilər arasında "sərbəst ticarət" tərəfdarlan üstünlük təşkil etsə də, bəzən siyasətçilər arasmda "himayəçilik” tərəfdarlan çoxluq təşkil edir. Bu zaman onlar himayəçilik siyasətini müdafiə etmək üçün adətən aşağıdakı arqumentləri irəli sürürlər;

Ölkə müdafiəsinin təmin edilməsi zərurəti - iqtisadi mahiyyətdən çox, hərbi-siyasi xarakter daşıyan bu arqument, ölkənin müdafiəsini təmin etmək üçün lazmı olan strateji material və mallan buraxan sahələrin gömrük rüsumu ilə himayə olunması məqsədini güdür. Bu ideyanın tərəfdarlan göstərirlər ki, qe>Tİ-sabit dünyada hərbi-siyasi məqsədlər (özünümüdafiə) iqtisadi (dünya ehtiyatlannm səmərəli yerləşdiiilməsi) məqsədlərdən yüksək olmalıdır. Təcrübədə bu siyasətin həyata keçirilməsi və ehtiyatların strateji sahələrin xe>Tİnə bölüşdürülməsi milli təhlükəstzliyin təminatını yüksəldir, lakin istehsalm səmərəliliyini azaldır.

Daxili məşquüuğun arttrüması - ölkə daxilində işçi yerlərinin sa>Tnı, xüsusən istehsalm durğunluq dö\Tİəındə qoruyub saxlamaq məqsədilə

də siyasətçilər bəzən bu və ya digər mal növlərinə rüsum qoyulmasım tələb ediilər. Bu tələb makroiqtisadi göstəricilərin təhlili nəticəsində meydana çıxır. Belə ki, məlum olduğu kimi, açıq iqtisadij'yatda məcmu məsrəflər = istehlak xərcləri + kapital qoyuluşları + dövlət məsrəfləri + xalis ixracat. Burada xalis ixracat ixracatla idxalat arasmda olan müsbət fərqdir. Belə bir şəraitdə idxalın azaldılması nəticəsində məcmu məsrəflərin artması gəlirlərin və məşğuliyyətin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olaraq ölkənin daxili iqtisadi inkişafina müsbət təsir göstərir. Lakin, bu zaman aşağıdakı məsələləri də nəzərə almaq lazımdır:

1. Hər hansı bir məhsul növü üzrə idxalın azalması məşğuliyyətin struktiuuna təsir göstərsə də onun umumi səviyyəsini dəyişdirə bilmir, çünki məşğuliyyət bir sahədə artsa da, o biri sahədə azalır.

2. Məlumdur ki, bütün ölkələr idxal məhdudiyyəti qoyduqda eyni zamanda müvəffəqiyyət qazana bilməzlər. Bir ölkənin ixracı o biri ölkə üçün idxaldır. Ona görə də, idxahn məhdudlaşdmiması ilə məşğuliyyət səviyyəsinin artırılması "qonşunu müflis etmək" siyasətidir.

3. Belə halda lüsumdan ziyan çəkən qonşu ölkə də cavab tədbiri görməyə məcbur olacaqdır. Bu isə ticarət sədlərinin yenidən artırılması kimi qorxulu meylin başlamnasma yol aça bilər.

Sabitlik naminə istehsalın diversifikasiyasının artırılması - bu arqument belə bir müddəaya əsaslanır ki, yüksək ixtisaslaşımş iqtisadiyyatda (məsələn, Küveytin neft iqtisadiyyatı, qənd üzrə ixtisaslaşnuş Kuba iqtisadiyyatı və s.) gəliılər dünya bazarlarmda konyuktura dəyişmələrindən ciddi surətdə asılıdu. Ona görə də, hesab olunur ki, sənayenin diversifıkasiyasmı (buraxılan məhsul çeşidlərinin sayının artırılması) təşviq etmək və xaricdən asılılığı azaltmaq üçün gömrük və ticarət sədlərinin qoyulması lazımdır. Bu yolla xarici siyasi və iqtisadi sarsıntılardan qorunmaqla daxili sabitliyin təmin olunması vacib hesab edilir.

iqtisadiyyatın gənc sahələrinin qorunması - ən çox istifadə olunan bu arqumentin mənası ondan ibarətdir ki, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın yeni sahələrini müdafiə etmək üçün müvəqqəti tariflərin tətbiqi özünü doğruldur. Ona görə ki, həmin tariflər qüvvədə olduğu müddətdə yaıadılan yeni sənaye sahəsi təcrübə toplayana və istehsal xərclərini xarici mal ilə gömrüyün köməyi olmadan rəqabət mübarizəsinə davam gətiıə biləcək həddə qədər azaldanadək idxalı məhdudlaşdım. Hesab olunur ki, bu himayəçilik növü yalmz həmin siyasəti yeridən inkişaf etməkdə olan ölkə üçün deyil, həm də

ümumiyyətlə dünya təsərrüfatı sistemi üçün faydalıdır. Bu zaman əsas məsələ tarifin müvəqqəti olması arqumentidir.

Müasir mərhələdə yeni texnologiyanın tətbiqi ilə yeni-yeni istehsal sahələrinin vaxtaşm meydana gəlməsi həmin siyasətin gələcəkdə də həyata keçiriləcəyinə dəlalət edir. Bu siyasətdən yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələr deyil, Yaponiya kimi yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkəsi də, məsələn, kompyuter sənayesinin himayə edilməsi üçün istifadə edir. Bu siyasətin əleyhinə isə aşağıdakı arqumentlər gətirilir:

1. Gömrük qanunlarım dəyişdirmək o qədər da asan olmadığı üçün onlar müvəqqəti "xarakter” daşımaya bilər. Belə bir təhlükə qeyd olunur ki, gənc sdıələr rentabelliyi təmin etmədən, gömrükdən əldə etdiyi mənfəətin bir hissəsini həmin qanmılann saxlanılması üçün lüşvot və s. şəkildə siyasi quwələrə sərf edə bilərlər.

2. Gənc sahələrin müdafiəsi üçün digər iqtisadi tədbüiər (məsələn, birbaşa subsidiyalar) həyata keçirmək olar.

3. Tarif müdafiəsi heç də həmişə səmərəli ola bilməz.

Gənc dövlətlərin gəlirlərinin qorunması zərurəti - İdxaldan vergi aimması sosial problemlər içində boğulan zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün bu problemləri həll etmək məqsədilə həyata keçirildikdə özünü doğruldur. Milli gəliri zəif inkişaf etmiş bu ölkələrin çoxunda gömrük gəlirləri büdçə gəlirlərinin 1/4 ilə 3/5-i aıasında olur. Burada çox vaxt sosial problemlərin həlli iqtisadi səmərə məvhumundan üstün planda durur.

Himayəçi gömrük tarifinin tətbiqinə əks arqumentlər - Sərbəst ticarətin iqtisadi çiçəklənməyə yol açdığı himayəçiliyin isə əks nəticələr doğurduğu haqqmda aşağıdakı tarixi faktlar irəli sürülür:

1. ABŞ konstitusiyası a>Ti-ayn ştatlara rüsum tətbiq etməyi qadağan edərək Amerikanı nəhəng azad iqtisadi zonaya çevirmişdir. İqtisadçılar ABŞ-m iqtisadi cəhətdən çiçəklənməsində bu məsələyə böyük əhəmiyyət verirlər;

2. XIX əsrin ortalarmda Böyük Britaniyamn nisbətən azad beynəlxalq ticarət siyasəti yeritməsi onun sənayeləşməsində mühüm rol oynamışdır.

3. Avropa İqtisadi Birliynin yaranması üzv ölkələr **arasında** gömrük rüsumlanmn aradan qaldmılmasma yol açdı. İqtisadçılar yekdil olaraq göstərirlər ki, bu son on illiklərdə Qərbi **AvTOpanın** sürətli inkişafinda vacib amil olmuşdur.

4. 30-cu illərin ortalaimdan dünyada gömrük sədlərinin azalma meyli xüsusən ikinci dünya müharibəsindən sonra dünya iqtisadi>’yatmın sürətli inkişafına yol açmışdır.

5. İnkişaf ctmokdo olan ölkələrin inkişaf yolunun təhlili göstərir ki, ınilli sənayeni müdafiə məqsədilə idxal məhdudiyyətini geniş tətbiq edən ölkələrin iqtisadi inkişaf sürəti nisbətən zəif, açıq iqtisadiyyat siyasəti yeridən ölkələrinki isə yüksək olmuşdir.

4.4. Xarici ticarət siyasətinin digər istiqamətləri: qeyri-tarif məbdudlaşdırmaları

Sərbəst ticarətn məhdudlaşdınlmasında tarixən gömrük tarifləri mühüm rol oynamışdır. Beynəlxalq ticarətin sürətlə inkişaf etdiyi XX əsrin ikinci yarısında qeyri-tarif tənzimləmələrinin (məhdudlaşdırmala- nnın) rolu xeyli artmışdır.

Beynəlxalq ticarətin raəhdudlaşdmlmasınnı 50-dən çox üsulu vardır. Sənaye ölkələri, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələr bu üsullann çoxundan istifadə edirlər. İdxalı arzuolunmaz əmtəə müxtəlif standartlaşma tələbləri qoyulması və s. kimi çoxsaylı məhdudlaşdırma üsullan- nu) əsas növlərinə aşağıdakılar aiddir: xarici ticaıət üzərində dövlət inhi- saıı, dövlət istehlakınm yalnız yerli mallar ilə ödənilməsi, bürokratik- inzibati əngəllər (bu bəzən simi olaraq sərbəstdoşdirilir), mürəkəb valyuta nəzarəti və s.

Bu əngəllərdən çoxu ölkənin həqiqi ehyaclarma cavab verərək təbii xarakter daşıdığı halda, bəziləri açıq-aşkar xarici ticarətdə a>m-seçkilik siyasətinə xidmət edir.

Qeyri-tarif məbdudlaşdırmaları iki qrupa bölünür;

a) miqdai’ məbdudlaşdırmaları və b) digər qeyri-tarif məhdud- laşdırmaları.

a) Miqdar məhdud!aşdırmaları: kvotalar

Sərbəst ticarətin qeyri-tarif məhdudlaşdınlmasında istifadə olunan ən mühüm vasitə kvotalardır. Xarici ticarəti dolayı yolla məhdudlaşdıran göımiik tariflərindən asılı olaraq kvotalar vasitəsilə idxal həcmi və ya dəyəri bilavasitə məhdudlaşdırılır.

Kvota sistemi, bir qayda olaraq ixraca nisbətən idxal çox olduğu hallarda müvazinət yaratmaq məqsədilə həyata keçirilir və idxal üzərində nəzarəti təmin edir. Təcrübədə kvotalar müxtəlif şəkillərdə tətbiq edilh. Məsələn, Azəbaycan qarşidakı ildə 1000 ədəd velosiped idxal etməyi qərara almışdır. Buna “idxal kvotası" deyilir. Tutaq ki, Azərbaycan daxili ehtiyacları nəzərə alaraq qarşıdakı ildə 100 min ton dizel yanacağı ixrac etməyə icazə vermişdir. Bu isə “ixrac kvotasıdır’. Belə k\'otalara “qlobal", yaxud ayrı-seçkilik salmayan (pop-

discTİminatoru) kvotalar deyilir. Çünki, qoyıdımış miqdar məhdudiyyəti daxilində idxal və ixrac istənilən ölkə ilə aparıla bilər.

l'əcrübədə seçici (selective), ayn-seçkilik salan (discriminatory) kvotalar da mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Macanstandan 1000 ədəd avtobus alınmasını planlaşdırsa bu “seçici” kvotadır. Belə kvotalaı* ölkələr arasında bağlanan ticarət müqavilələri ilə müəyyən edilir. Bəzən “Tarif kvotaları" da tətbiq olunur. Bu zaman idxal olunan əmtəənin miqdaıı və ya dəyəri üzərində limit qoyulur və idxal limitdən çox olduqda yüksək tarif dərəcəsi təqbiq edilir.

İdxalı məhdudla.^dırmaq üçün hansı hallarda tarifdən deyil, h'oialardan istifadə olunur?

Dünyada k\^otaJar ilk dəfə 1929-30-cu illərin "böyük iqtisadi böhranı" vaxtı tətbiq olunmağa başlamışdır. Tariflər dövlətə gəlir mənbəyi təşkil etdiyi uçün qədim zaraanlai’dan tətbiq olunur. Kvotalar isə dövlətə bilavasitə gəlir gətirmir. Kvotam 1930-cu ildə ilk dəfə Fransa dövləti tətbiq etmiş və bununla Ölkədə tələbatı elastik olmayan buğda istehsalçılanm qoınmağa çalışmışdır. Bu zaman, əgər Fransa ölkəyə ucuz buğda idxalmı kvotalaı' ilə deyil, taıiflərlə məhdudlaşdırsaydı, tələbat səviyyəsi az-çox sabit olan buğda üzrə daxili istehsalm həcmini artırmaq və ya idxalı azaltmaq mümkün olmayacaqdı. 30-cu illərdən sonra kvotalar müxtəlif məqsədlərlə həyata keçirilir və inkişaf etmiş ölkələrdə daha geniş istifadə edilir.

Dövlət tariflərə nisbətən kvotalara bir neçə səbəbə görə üstünlük verir. Hər şeydən əvvəl, xarici rəqabət getdikcə sərtləşdiyi halda, idxal kvotaları tariflərə nisbətən məqsədə daha etibarlı çatmağa imkan verir. Çünki, valyuta məzənnəsi və idxal malma daxili tələbat dəyişməz qaldığı şəraitdə sərt rəqabət qiymətlərin düşməsinə əsas səbəb olaisa, yüksək tarif qoyulmasma başlayaraq idxalm həcmi azalmaq əvəzinə arta bilər. Bu halda idxala limit - yəni idxal kvotası etibaıiı müsbət nəticə verir.

Tai'if dərəcələrinin aıtuılması be>məlxalq ticaıət sazişləri ilə nizamlandığı üçün kvotalaı' dövlətə mane-vr emıək uçün daha geniş imkan verir. Əgər idxal ilə rəqabət vəziy^^ətində olan sabə təxirə salınmadan himayə olunmalıdırsa, çox vaxt dövlət birtərəfli qaydada tarifləri artıra bihnir. Ona görə də sərt idxal kvotalarımn tətbiqi çox vaxt daJıa asan olur. Dövlət orqanlaıı həmçinin hesab edirlər ki, onlai' xarici ticarətdə yerli firmalara qarşı öz bölüşduıücü funksiyasım da kvotalaı' vasitəsilə daha asan yerinə yetirirlər.

Lisenziyaların bölüşdürülməsi üsulları > kvotalarm ümummilli səmərəliliyi çox vaxt bu kvotalan icra edilməsinin, yəni lisenziyalann kimə verilməsinin dövlət orqanları tərəfindən necə müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Təcrübədə idxal lisenziyalanmn bölüşdürülməsinin aşağıdakı üsullan mövcuddur:

1. Konkurs əsasında lıəiTac (auksion) keçirilməsi;
2. Açıq üstünlük verilməsi sistemi (fixed tavaritirim);
3. Lisenziyalann "məsrəf üsulu" ilə bölüşdürülməsi (resourc-using appiication procedures).

Bu üsullardan hərrac üsulu ən ucuz və ən ədalətlisi, “məsrəf üsulu” isə ən bahalısıdu.

İdxal lisenziyalan dövlət tərəfindən ya hərrac vasitəsilə, yaxud da gizli şəkildə satıla bilər. Adətən hənac aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir. Dövlət hər üç aydan bir hər hansı bir malın müəyyən olunmuş miqdarda idxalı üçün lisenziyanın bu və ya digər konkı et vaxtda və yerdə açıq satışı - hərraçı keçiriləcəyini elan edir. Həıvac elə təşkil olunmalıdır ki, azad rəqabətin təmin olunması üçün kifayət qədər iddiaçı toplansın.

Hərracda idxal lisenziyasına elə bir qiymət qoyulmalıdır ki, bu qiymət təxminən idxalatçımn qiyməti ilə həmin malın ölkə daxilindəki ən yüksək qiymətinə bərabər olsun. Belə açıq hərracda kvota ölkə üçün tarifə bərabər olan məbləğə başa gəlir. Bu məbləğ istehlakçılardan yüksək qiymət vasitəsi ilə alımb dövlət tərəfindən başqa məqsədlərə (vergilərin azaldılması, sosial proqramlarm yerinə yetirilməsi və s.) sərf edilən gəlh don ibarətdir. Beləliklə açıq hərracdan toplanan gəlir tarif gəlirlərindən heç nə ilə fərqlənir. Buna baxmayaraq açıq hərrac üsulu təcrübədə, demək olar ki, istifadə olunmur.

Lisenziyalann bölüşdürülməsində sonuncu üsul onlann "məsrəf üsulu" əsasında satılmasıdır. Bu halda dövlət iddiaçıları məcbur edir ki, bir-biri ilə qeyri-qiymət üsullan ilə rəqabət aparsınlar. Burada ən çox və ən pis usul “kim tez gəlsə o da tez alacaq” prinsipi ilə hərəkət edilməsidir. Bu isə firmalan məcbw edir ki, öz qiymətli vaxtlarım növbədə durmağa sərf etsinlər. Sənaye xammalımn lisenziyalan çox vaxt daha yüksək istehsal gücünə malik olan firmalara verilir ki, bu da istehsal güclərinin bir əldə izafi toplanmasma gətirib çıxam. Beləliklə, açıq hərrac vasitəsilə idxal lisenznyalannm satılması üsulu hər baxımda səmərəlidir. Kvotalar tariflər kimi oxşar iqtisadi nəticələr doğurur: idxal malımn daxili qiymətlərini yüksəldir, idxah məhdudlaşdım, idxal malına olan tələbi azaldır və həmin malın daxili istehsalının artmasma yol açu.

v) digər qeyri-tarif məhdudlaşdır malan - qeyri-tarii' məhdudlaşdır- malan üzrə siyasət beynəlxalq ticarətin obyekti olan mal, xidmət və digər mənbələrin dünya təsərrüfatı sisteminin ümumi potensialını artırmasına mane olan və dövlət və ya xüsusi firmalar tərəfindən həyata keçirilən bütün məhdudlaşdıncı tədbirləri əhatə edir.

Beynəlxalq ticarətdə miqdar məhdudlaşdumalarmdan başqa çoxlu sayda qe>Tİ-taıif mohdudlaşdmna ("non-taıif distorions-obstacles) üsul- lan vardır. Bu məhdudlaşdınnaları "idxal yönlu" («improt-direktet ») və "ixrac yönlü" ("export-diretet) olmaqla, iki əsas qrupa bölmək mümkündür. İdxal yönlü **qe>Tİ-taıif** məhdudlaşdırmalan idxal mallannın qiymətlərini ölkə daxilində aıtıraıaq idxalı əvəz olunan mail an istehsal edən sənayeçiləri himayə edir. Bu məqsədlə **aşağıdakı tədbülər həyata** keçirilir:

1. Xaıici ixracatçılaıa və ya daxili istehhıkçılara əlavə vergilər qoyuluı*;
2. İdxal malının miqdan mədudlaşdınlır;
3. Xarici ticarət həcmini azaltmaq məqsədi ilə idxalçı və xarici ixracat-çılaım qarşılaşacağı risk və qe>ıi-müəyyənlik artmln;
4. Bəzən yuxanda göstərilən tədbirlərin bir necəsi birdən tətbiq olimur.

İxrac yönlü qeyri-tarif məhdudlaşdınnaları isə ölkə ixracmı hər vasitə ilə artırmaq üçün ixraca verilən yardımlar və görülən digər tədbirlərdən ibarətdir.

İdxal mallannm qiymətlərini artumaqla onlann həcminin azaldılması üçün tarif sisteminə oxşar amillərdən də istifadə olunur kL bunlar arasında da dolayı vergilər ən əhəmiyyətlisidir. Bu vergilər hər hansı bir mal və xidmətə, onlann istehsal və ya satış mərhələsində təyin edilir. Bu vergilər arasında ən mühümü əlavə dəyər vergisidir ki, həmin vergi Azərbaycanda da idxal mallanna tətbiq e^lir.

Subsidiyalar - son iUər beynəlxalq ticarət siyasətində tarif və k\'otalann yerini yem maneçilüc vasitələri tutmağa başlamışdır. Yeni merkantilizm və ya yeni himayəçilik adlandınlan himayəçilik özünü müxtəlif formalarda göstərir: məşğulluğun təmin edilməsi və sənayenin inkişafı üçün subsidiyalann verilməsi, könüllü ixrac kvotalan, mütəmadi satış müqavilələri, ticarətə mane olma siyasəti, referans qiymətlər, dempinq və s. Bütün bunlar arasında ən mühümü subsidiyalardır.

Subsdiyalar-yeıii istehsalçılara iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən edilən maddi yardunlardır. Dolayı himayəçilik vasitəsi olan belə yardımlar idxalı əvəz edən

sənayedə və ixraç saliosində fəaliyyət göstərən yerli firmalara verilir. Bu zaman rəqabət qabiliyyəti zəif olan yerli firmaların yüksək təcrübə və texnikaya malik olan xarici firmalardan qonmmasj məqsədi güdülür. Subsidiyalai' istehsalçı firmalara imkan verir ki, öz məhsullarım istehsal xərclərindən aşağı olan bir qiymətlə sata bilsin. Yerli özəl təşəbbüsçülüyün inkişafına çalışan bütün dövlətlər strateji sahələrdə çalışan firmalara belə yardunlai' edirlər.

vSııbsidiya ödəmələri, adətən, ixracatçı firmanın məhsul istehsalına çəkdiyi həqiqi xərclə, bu məhsulun satış qiyməti arasındakı fərq, yaxud da hər bir mal vahidinə hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş məbləğ qədər olur. Bu cür subsidiyaların hazır məhsullaı*a verilməsi ÜIT tərəfindən qadağan olunmuşdur. Lakin, dövlətlər bu məqsəd üçün dolayı yollardan istifadə edirlər. Məsələn, hökumətlər ixrracatçılara vergi güzəştləri edir, sığorta işində yardım edir və güzəştli kreditlər verirlər. Bundan başqa firmalara ucuz xammal aimmasında yardım edilir, yerli istehsalçıların bəzi malları dövlətlər tərəfindən yüksək qiymətlə satın almır və onlar xaıici bazarlarda ucuz qiymətlə satılır (məsələn, ABŞ-da kənd təsərrüfatma yaidım proqramı bu yol ilə həyata keçirilir).

4.5. Xarici ticarətin beynəbialq miqyasda tənzimlənməsi

1929-1930-cu illərdə özünü göstərmiş dünya iqtisadi böhram vahid norma və qaydalar qoyulması yolu ilə beynəlxalq ticarət əlaqələrinin dünya raiqyasmda tənzimlənməsi zərurətini doğurdu. Beynəlxalq ixtisaslaşmanın üstünlüklərindən optimal istifadə olunması və bu ixtisaslaşmanın daha da dərinləşməsi zərurəti beynəlxalq ticarətdə mövcud olan ticarət sədlərinin minimuma endirilməsini tələb edirdi.

Dünya ticarətinin 40%-ni əlində cəmləşdirmiş ABŞ xarici ticarətin liberallaşdırılmasmda daha maraqlı idi və gömrük rüsumlannm aşağı salınması meyimin əsasım qo>muş ilk qanun da ABŞ-da qəbul edildi. ABŞ-da və sonralar bütün dünyada beynəlxalq ticarət siyasətinin dönüş nöqtəsini təşkil edən qarşılıqlı ticarət müqavilələri haqqmda qanun konqres tərəfindən hələ 1934-cu ildə qəbul edilmişdir. Bu qanunla xarici ticarətin liberallaşduilmasma doğru ciddi addun atılmış oldu. Qanunda iki əsas müddəa nəzərdə tutulurdu:

1. Prezidentə səlahiyyət verilirdi ki. Konqresə müraciət etmədən, digər ölkələrlə qarşılıqlı ticarət müqavilələri bağlayaraq, tarifləri lazmı olduqda 50%-ə qədər aşağı salsın;
2. Tariflərin ümmni olaraq aşağı salınması.

Tariflor ayn-seçkilik salınmadan bütün ölkələrə aid edilmədi idi. Bu prinsiplər sonralar beynəlxalq ticarətin dünya miqyasmda tənzimlənməsi meylinin əsasım qoydu.

İkinci dünya mühaııbəsindən sonra çoxtərəfli ticarət-tarif müqavilələrinin bağlanması üçün görülən işlər genişlənməyə başladı. Bu sahədə ciddi addım 1947-ci ildə ABŞ da daxil olmaqla 23 ölkənin iştirakı ilə QATT (General Agreeraent on Tarifs and Trade) - 1'arif və ticarət haqqında Baş Sazişin imzalanması ilə atılmış oldu. Bu gün QATT dünya ticarətinin 85%-ıü əhatə edən 100-dən çox ölkəni birləşdirən bir razılaşmaya çevrilmişdir.

QA IT-m qəbul etdiyi əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Bütün üzv ölkələr üçün bərabər, ayrı-seçkilik salmayan rejimin şərtsiz qəbulu;
2. Çoxtərəfli dam şıqlar aparılması yolu ilə taıiflərin azaldılması;
3. Bir çox idxal kvotalannm (yerli kənd təsərrüfatmm himayə olunması və tədiyyə balansı tarazlığmın qorunması ilə əlaqədar kvotalardan başqa) aradan qaldırılması.

QATT tariflər və ticarətlə əlaqədar ölkələr ai'asında danışıqlar aparılan bir beynəlxalq forumdur. O, çox vaxt belə damşıqlarda bk vasitəçi rolunu oynayn.

Beynəlxalq ticarətin liberallaşdmhnasında əlverişli şərait rejimində (ƏŞR) öz ifadəsini tapan qaışıbqlı ticarət güzəştləri böyük rol oynayır. Bu rejimə uyğun olaraq, öz aralarında müqavilə bağlamış ölkələr bir- birinə (üçüncü ölkəyə də tətbiq edilən) qarşılıqb güzəşt edirlər. Bu güzəşt və üstünlüklər gömrük müdafiəsindən, yəni gömrük rüsumu dərəcələrində əks olunuı*. Bu halda danışıqlar apanlaraq saziş imzalanan kimi, həmin güzəştlər dərhal bütün digər ölkələrə də ayn-seçkilik salınmadan tətbiq edilir.

ƏŞR-nin mahiyyəti ondan ibarətdk ki, gömrük tariflərinin ləğvi və ya azaldılması bütün iştirakçı tərəflərə aid edilir (əgər bu halda qərar birtərəfli qaydada qəbul edilmiş olsa da).

Beynəlxalq ticarətin inkişafmda da QATT tərəfindən qəbul olunmuş birtərəfli qərarlara yol verilməməsi prinsipi də çox müıiümdür. Milli bazarın himayə olunması haqqmda qərar yalnız çoxtərəfli məsləhətləşmələr apanldıqdan sonra qəbul oluna bilər.

Təcıübədə QATT-m əsas prinsiplərini həyata keçirmək üçün üzv ölkələrin ümumi razılığı əsasında təşkilat mexanizmi (katiblik) yaradılmışdır. QATT katibliyi Cenevrə şəhərində yerləşmişdir. Bu orqanm fəaliyyəti konfi'ans və sessiyalar çərçivəsində həyata keçirilir.

Adətən, sessiyalar yüksək vəzifəli məmurlarm görüşləri ilə başlayır, sonra isə raundlar adlanan danışıqlar başlayır. Belə raundlai’ 1949, 1951, 1956, 1960, 1961-ci illərdə olmuşdur. Bunlar arasında uzun müddət davam etmiş Tokio və Uruqvay raımdlannı (1983-dən 1994-çü ilə qədər davam etmişlər) xüsusi olaraq göstərmək lazımdır. Bu son iki raundda müzakirə olunan məsələlərin sayı artmlraış və qeyri-tarif ticarət sədləri haqqmda məsələ də gündəliyə daxil edilmişdir. QATT-ın fəaliyyətində gömrük rüsumlarımn ixtisan və ya ləğvi üzrə görülən işlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 1945-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumlarmın orta səviyyəsi 40-60 % təşkil etdiyi halda (bəzi mal növləri üzrə 70-90%) 90-cı illərin əwələrində 3-5%-ə qədər aşağı salınmışdır.

1993-cü ilin dekabr ayında Unıqvay raundunda yekun sənədi hazırlandı ki, həmin sənəddə bütün əvvəlki danışıqlarm nəticələri nəzərə alındı. Bu sənədə əsasən QATT Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) çevrilmişdir. ÜTT-mn ali idarəedici orqanı nazirlərin konfransıdır. Bu təşkilat QATT çərçivəsində bağlanmış bütün sazişlərin, o cümlədən Umqvay raundu razılaşmalaıım yerinə yetbilməsinə nəzarət edir. ÜTT- yə üzv olmaq hər bir iştirakçı ölkə üçün artıq bağlanmış bütün razılaşmalanı tam həcmdə yerinə yetirəcəyinin öz üzərinə götürülməsi deməkdnr. QAİT, daha doği'usu ÜTT öz səlahiyyət dairəsini genişləndirərək dünya iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsində çox mühüm beynəlxalq orqana çevrilmişdir.

QATT - ÜTT. QATT, indild ÜTT qlobal tənzimləmə sisteminin üçüncü mühüm təşkilatdır. Onun öz fəaliyyətində rəhbər tutduğu əsas prinsiplər açıq iqtisadiyyat və sərbəst ticarətdir. İstehsalçıİaı*a qarşı ayn-seçkiliyi qadağan etmiş, ixracatçıların təcavüzkar (dempinq) siyasətinə mane oluı; gömrük və qeyri-tarif məndudlaşmalannm aradan qaldırılmasına çalışn. Belə ki, ticarətin liberallaşdınıması dünyanın iqtisadi potensiahndan daha səmərəli istifadə olunması üçün şərait yaradır.

QATT-ın yaradılması tarixi dünya müstəmləkəçilik sisteminin dağılması və inkişaf etməkdə olan müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi tarixi ilə eyni vaxta düşür. Dünya iqtisadiyyatnın liberallaşdml-ması prosesi bu ölkələrdə sürətli və davamlı sosial-iqtisadi inkişafm təmin edilməsi tələblərinə cavab verir. Ona görə üçüncü dünya Ölkələri də sərbəst ticarəti müdafiə edirlər. Çünki sərbəst ticarət sənayeləşməni başlıca məqsədlərindən biri hesab edən bu ölkələrə imkan veıir ki, onlar texnologiya və yeni texnika idxal etmək üçün Şimal bazarlarma asanlıqla daxil ola bilsinlər. Xammal ixrac edən ölkələr də bu baxımdan

alternalivsizdirlər.

Bununla yanaşı dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, həmin mərhələdə bazar qədər dövlətin rolu da olduqca əhənıiy>'ətiidir. Bu isə həmin ölkələrin problemlərinə xüsusi münasibət göstərilməsini tələb edir. Bu baxımdan hələ 1957-ci ildə həmin ölkələr üçün məhdudiyyətlər qoyulması işində müə>'>'ən istisnalar verilmişdir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin inkişafı prosesinə Ül^l -nm nizamnaməsi ınəhdudlaşdıncı təsir göstərir. Mütəxəssislərin rəyinə görə həmin nizamnamə bütün bazar subyektlərinin hüquqlarım, onlarm kamilliyi dərəcəsindən asılı olmayaraq qlobal rəqabətdə eyni dərəcədə müdafiə etmir. Adaptasiya üçün verilən 8 illik güzəştli müddət isə kifayət deyildir.

ÜTT çərçivəsində qlobal danışıqlar və “oyun qaydalarmın” müəyyən edilməsində adətən kasıb ölkələr iştirak etmirlər. Onun fəaliyyəti isə yarandığı gündən investisiya və xidmətlər bazarlannm liberallaşmasına yönəldilmişdir.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələri QATT tərəfindən icazə verilmiş idxalın miqdai' məhdudlaşdırmalanm öz nəzarətinə tabe etməyə çalışırlai'. Bu məqsədə çatmaq üçün Qərb dövlətləri miqdar məhdudlaşdırmalanm fiskal xarakter daşıyan valyuta problemləri ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Təsadüfi deyildir ki, miqdar məhdudlaşdırmalanmn tətbiqi məsələləri müvafiq dövlətlər tərəfindən deyil, BVF ekspertlərinin “texniki tövsiyələri” əsasında həll edilir.

İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin maıaqlı olduqlan kənd təsərrüfatı, toxuculuq və digər mallar bazaında tarif və qeyri-tarif maneələri yüksək səviyyədə və geniş qalmaqda davam edir.

Dünya iqtisadiyyatmm qloballaşmasının mühüm aspektlərindən biri kənd təsənüfatı məhsullan ticarəti üzrə dövlətlərai'ası strategiyanın fonnalaşmasıdır. Bu foımalaşma prosesində mü.xtəlif qrup ölkələrin mənafeləri toqquşur. Aqrar sektor inkişaf etmiş sənaye ölkələrində tarif sistemi, qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları, idxalın miqdar məhdudlaşdırılması, ixracm könüllü məhdudlaşdırmaları və s. vasitələrindən istifadə edilməklə mürəkkəb və səmərəli dövlət tədbirləri sistemi ilə himayə edilir. Həmin himayəçilik tədbirlərinə milh kənd təsərrüfatı istehsalçılanna külli miqdarda subsidiyalan da əlavə etmək lazımdır. Bəzi hesablamalara görə inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar istehsalçılara verilən subsidiyalar hər il 140 mlrd, dollara çatır.

Kənd təsərrüfatı subsidiyalan kasıb ölkələr üçün diskriminasiya mahiyyəti almağa başlamışdır. Çünki inkişaf etmiş ölkələrdə aqrai’ bölməyə hər il verilən subsidiyalar həmin bölmədə istehsal edilən məhsullann

dəyərinin yansma qədərini təşkil edir. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsullan üzrə qeyri-bərabər rəqabət mülııiti yaradır və həmin məhsuJlann inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkələrindən ixracı üçün ciddi maneçilik törədir.

Tədqiqat göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ənənəvi olaraq ən çox maraqlı olduqlan mallar toxuculuq, paltar, kənd təsərrüfatı məhsullan üzrə ticarət sahəsində ÜTT-mn şərtləri yerinə yetirilməkdən uzaqdır. ÜTT-mn səylərinə baxmayaraq, inkişaf etmiş sənaye ölkələri tərəfindən həmin məhsullara qoyulmuş yüksək tariflərin aşağı salınması mümkün olmamışdır. Bu isə üçüncü dünya ölkələrindən həmin mallann ixracınm artmasma mane olmuşdur. Qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları da əvvəllər olduğu kimi yüksək səviyyədə qalmaqda davara edir.

L.akin inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin bazara buraxılma probleminə münasibəti belə iqtisadi mexanizmin yaradılması məntiqinə ziddir. ÜTT- nın nizamnaməsinə görə bu təşkilatın qoyduğu şərtlər güclü dövlətlərin birtərəfli qərarlan ilə deyil, beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan çoxtərəfli razılaşmalar əsasında qoyulmalıdır. Lakin ÜTT-nm təcrübəsi göstərir ki, bu heç də belə deyildir və həmin qərar çox vaxt kağız üzərində qalır.

Dünya bazarma çıxış üçün geniş imkanlaı* verən ÜTT-na üzvdük məsələsinin həll edilməsi prosesində Azərbaycanm bu təşkilata daxil olması ilə konkret hansı məsələlərin həll ediləcəyi, ölkənin dünya ticarətində hansı rol oynayacağı və bu zaman hansı güzəştlərə gediləcəyi qəti şəkildə aydınlaşdınlır. Özümüz üçın müəyyənləşdirməliyik ki, gömrük siyasəti necə apanlacaqdır.

Azərba>'can Rcspublikasımn iqtisadi inkişaf nazirliyinin məlumatlarına əsasən; ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatma (ÜTf) üzv olmaq üçün müraciət etdiyi vaxtdan keçən dövr ərzində üzvlük prosesi üçün zəruri olan bir çox işlər görülmüşdür, İlk növbədə Azərbaycamn ÜTT-yə üzv olma prosesini sürətləndirmək üçün ölkə qanunvericiliyinin ÜTI’-nin tələblərinə uyğunlaşdınıması məqsədilə bir sıra qanunverici sənədlərə əlavə və dəyişikliklər olunmuş, Azərbaycamn ÜTT-yə üzv olmasına hazırhq işləri üzrə Komissiyamn 8 iclası keçirilmiş, quruma üzv olan ölkələrin suallan cavablandınimışdu. Komissiyanın 2007-ci ilin iyun ayında keçirilmiş sonuncu iclasında ölkə qanımveıiciliyinin təkmilləş- diıilməsi planımn icra vəziyyəti və bu işin sürətləndirilməsi yollan hərtərəfli müzakirə edUmiş, aidiyyaü dövlət qm-umlan arasmda əlaqələndirmənin gücləndirilməsi və institutsional potensialın artmlması məqsədilə Komissiyanm tərkibi təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycamn ÜTT-

yə üzvlüyü ilə bağlı danışıqlar həlledici mərhələyə qədəm qoymuşdur. Artıq Azərbaycan Türkiyə ilə tHT-yə üzv olmağa dair 2007-ci ildə və xidmətlər üzi'ə ikitərəfli Protokol imzalamışdır. Türkiyə ilə yanaşı, Gürcüstan, Moldova, Oman və Birləşmiş Ərəb Əmirliyi ilə İkitərəfli danışıqlar tamamlanmış və protokollarm imzalanması razılaşdınimışdır. Hazırda isə Azərbaycan bir sıra ölkələrlə, o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatları, Avropa İttifaqı, Yaponiya, Kanada, Cənubi Koreya, Çinin 'Fay- van əyaləti ilə əmtəə və xidmətlərə dair ikitərəfli danışıqlar apaıır. Hesab edirik ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü ilə bağlı görülən işlər qısa vaxt ərzində ölkəmizin bu quruma üzv olmasuu təmin edəcəkdii'.

4.6. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə beynəlxalq ticarət siyasəti

Son vaxtlar belə bir fikir tez-tez söylənir ki, dünya təsərrüfatı sistemində xüsusi qrup təşkil edən və 2,5 mlrd, nəfər əhalisi olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fərqli beynəlxalq ticarət siyasəti yeridil- məlidü*. Həmin qrup ölkələrin dünya istehsahnda payı 1960-cı ildə 11,9%-dən 1990-c) ildə 19%-ə yük,səlmişdir, ixiacm ümumi həcmi isə 1950-1960-cı illərdə 27 mlrd, dollaıdan 475 mlrd, dollara yüksəlmişdir. Həmin qrup ölkələrdə ümumi xarici ticaıət dövıiyyəsi 1995-2007-ci illər ərzində 3.435 mlrd. ABŞ doUanndan 10.319 mlrd, ABŞ doUarma qədər yüksəhnişdir. Başqa sözlə desək, xarici ticaıət dövriyyəsi 3 dəfə, o cümlədən, həmnin dövrdə, ixrac isə 3.5 dəfədən şox artmışdu-. Bu ölkələrin xarici ticarətinin həcminin sürətlə artması və dünya birliyinə daha çox inteqrasiya etməsi baxımından kasıbhq səviyyəsi də azalır. Yaimz onu göstərmək kifayətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə adam başma məcmu daxili məhsulun orta ümumi həcmini 1 vahid hesab etsək həmin göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə 1950-ci ildə 9,6 vahiddən 1985-ci ildə 11,3 vahidə yüksəlmişdir. Eyni zamanda bu göstərici inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 1950-cı ildə 9,6 vahiddən 1985-cı ildə 11,3 vahidə jdiksəlmişdir.

Regionlanı adambaşma ÜDM-i (ABŞ-m səviyyəsinə görə faizlə)

Cədvəl 4.2.

	1900 j	1950	2000
Bütün dünya	27,8 1	21, 2	22,2
Qərbin inkişaf etmiş ölkələr	70,6 i	57,3	80, 5
Qərbi Avropa	67,9 1	45, 5	69,0

İEOÖ	11,3	7,2	10,7
Cənubi Amerika	5,3	21,6	19,3
Yaxın və Orta Asiya (yaxın və Orta Şərq daxil deyil)	10,3	4,8	9,9
Şimal Afrika, Yaxın və Orta Şərq	13,4	12,3	19,5
Afrikanın cənubu	12,0	7, 9	2, 6
vSSRİ (2000-ci ildə MDB və BaltUcyam ölkələr	26, 8	28, 8	19, 1

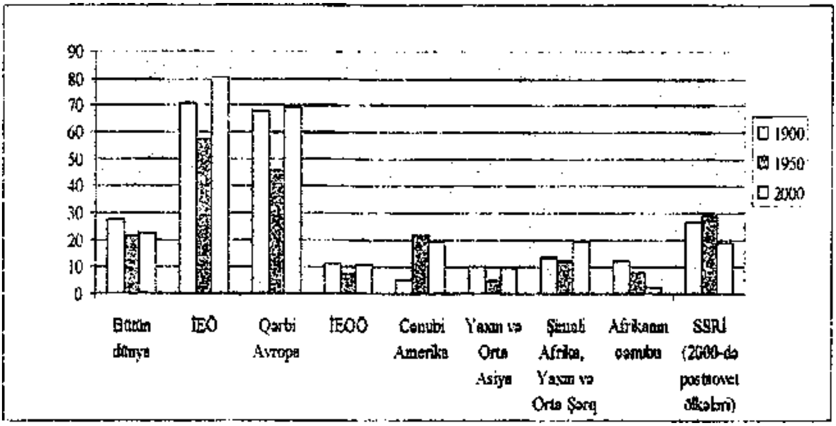

Şəkil 8. Dünya regionları üzrə adambaşına ÜDM (ABŞ səviyyəsinə görə faizlə)

Bununla yanaşı real həyat göstərir ki, qloballaşmanın bəhrələrinin ilk olaraq güclü dövlətlər tərəfindən mənimsənilməsi nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərq azalmır, əksinə daha da amr. Bu haqda iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər dəlillər və faktlar mövcuddur. Biz burada yahnz bir fakt üzərində dayanmağı məqsədə uyğun hesab edirik: adam başma düşən ÜDM inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 1900-cü üdə ABŞ səviyyəsində 11.3% təşkil etdiyi halda 2000-ci ildə 10. 7%-ə enmişdir.

İnkişaf etməkdə olan Ölkələrin beynəlxalq ticarətdə ənənəvi olaıaq xammal istehsalı və satışı ilə əlaqədar olan müqayisəli üstünlüyü dünya təsərrüfatı sisteminin konyuktura dalğalanmalarına daha çox məruz qalır və qeyri-sabitdir. Ona görə də, bəzən "üçüncü dünya" ölkələri adlanan bu ölkələrin beynəlxalq ticarət siyasətində mal satışı qiymətlərinin sabitləşdir!İməsi və yüksəldilməsi, bu Ölkələrin sənaye məhsulları

ixracına qoyulan ticarət sədlərinin qaldınbnası və yeni iqtisadi qaydalar yaradılması uğrunda mübarizə genişlənir. Onlai' sənaye ölkələrindən idxal olunan bir çox mailann istehsalmı ölkə daxilində təşkil edərək əvəzetmə siyasəti yeridiilər, ixracın inkişafım geniş təşviq edirlər.

İdxalı əvəzetmə siyasəti (İƏS) - məliundur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi müstəqilliyin əsası ölkədə milli sənayenin hər vasitəsilə inkişaf etdirilməsidir. Bu ölkələrdə milli iqtisadiyyatm inkişafmm və sənayeləşmənin mühüm istiqamətlərindən biri qiymətləri qeyri-sabit olan xam mal ixracının azaldılması, aqrar bölmə və dağ- mədən sənayesi hesabma emaledici sənayenin sürətli inkişafinm təmin edilməsi üzıə uzunmüddətli dövlət siyasətinin həyata keçirilməsidir.

Hələ 30-cu illərin böyük iqtisadi böhram zamanı xammal qiymətlərinin sürətlə aşağı düşdüyü zaman bir çox ölkələr (məs., Argentina və Avstraliya) sənaye ra ail an idxalımn azaldılması hesabma sənayeləşməni inkişaf etdirməyə başladılar. Müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə İƏS 50-60-cı illərdə daha geniş yayılmışıdı. 70-80-cı illərdə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici ticaıəti və xüsusən ixracı genişləndirmək kursunu əsas götüımüş olsalar da lƏS yenə də geniş yayılmışdır.

İƏS-nin zəruriliyini sübut etmək üçün adətən aşağıdakı arqumentlər gətirilii':

1. İƏS-i vasitəsilə sənayeləşmənin sürətləndirilməsi iqtisadi inkişaf və kəskin sosial problemlərin həlli üçün əlavə səmərə verir;
2. Apanimış çoxlu tədqiqatlar göstərir ki, idxahn daxili istehsal ilə əvəz olunması, xüsusən geniş iqtisadi potensiala malik olan ölkələrdə, ixracatın genişləndirilməsinə nisbətən daha faydalıdır və ölkənin ticarət şərtlərini öz xeyrinə dəyişdirir. Böyük iqtisadi potensiala malik olan "üçüncü dünya" ölkələri bu və ya digər əmtəə və əmtəə qrupu ixracını sürətlə genişləndirdikdə həmin malları idxal edən ölkələr tərəfindən himayoçilik tədbirləri qəbul edilməsi ehtimalı vardır, halbuki birinci ölkələr daxili istehsalı təşkil etməklə məhsulu xarici bazara çıxartmadan ölkə miqy^asmda xeyli qənaət əldə edə bilərlər;
3. İdxal yerli istehsal ilə əvəz olunduqda adətən ucuz və asan əldə olunan informasiyadan istifadə olunur. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr bu və ya digər əmtəə üzrə dünya konyukturunu əsaslı öyrəmnək və minlərlə növ maldan hansınm xarici bazarda yaxşı satıldığmı bihnək işində adətən çətinlik çəkirlər. Halbuki həmin ölkələr hansı mallara daxili tələbatın yüksək olduğunu yaxşı bilirlər. Onu da bilmək lazmıdır ki, İƏS yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrdə deyil, inkişaf etmiş sənaye

ölkələrində də (məs. ABŞ və Yaponiyada) bu və ya digər dərəcədə istifadə olunmuşdur.

Lakin, bir çox tədqiqatlarda lƏS-nin bir çox nöqsanlan da göstərilir. Məsələn, qeyd olunur ki, bir çox ölkələrin (məs., Argentina, Çili, Kolumbiya, Misir, Cənubi Koreya, Türkiyə və s.) iqtisadi təcrübəsində yerli sənayenin inkişafı üçün idxalata yüksək ticarət sədlərinin qoyulması müəyyən iqtisadi itkilərə səbəb olmuşdur. İƏS siyasəti uzun müddət və birtərəfli qaydada həyata keçirildikdə bu itkilər daha çox özünü göstərmişdir. Çünki, yüksək himayəçilik səddləri ilə izafi qorunan yerli fimıalarm istehsalın məhsuldaılığının aıtınlmasmda marağı olmur.

İxracın təşviq olunması siyasəti - ölkənin başlıca valyuta gəlir mənbəyi olan ixracm təşviq olunması siyasəti müasir dünyada dövlətlərin xarici iqtisadi siyasətinin apancı istiqamətlərindəııdii'. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu siyasət xüsusən böyük əhəmiyyətə malikdir və ixrac yönlü (exlifil-dias) xaıici ticarət siyasəti adlanır. İxrac yönlü xarici ticarət siyasəti ixrac üçün məhsul istehsal edilməsi və hazır məhsulların ixracına şərait yaradılması məqsədilə dövlətlərin həyata keçirdiyi təşviqedici tədbirlər sisteminin məcmusuna deyilir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yeridilən iqtisadi siyasətin əsas məqsədi iqtisadi inkişafı sürətləndiıınək və sürətli inkişafı təmin etməkdir. Bunım üçün həmin ölkələrdə, bir qayda olai'aq tərəflər və miqdar məhdudlaşdırmalan ilə gənc sənaye sahələri xarici rəqabətdən qorumaqla inkişaf etdirilir, növbəti mərhələdə isə "xaricə açıq" (outward looking) siyasət yeridilir və əsas diqqət ixracm inkişafina yönəldilir. Lakin, daxildə yüksək istehsal xərcləri ilə hazırlanan məhsullann dünya bazaıiannda satılması zamam bu ölkələr ciddi çətinliklərlə üzləşhlər. Ona görə də onlar ixracla məşğul olan firmalara ciddi yai'dım etməli olurlai'.

İxracın təşviq tədbirlərinin növləri - ayn-ayn ölkələrdə müxtəlif şəkildə özünü göstərən bu tədbirləri dörd əsas qrupa böhnək olar:

1. İxraca mükafat sistemi - Bu sistemin əsasım ixrac malı istehsal edən finnalara və ixracatçılara dövlət tərəfindən birbaşa maüyyə yardımları verilməsi təşkil edir. Bu siyasət adətən, idxal gömrük tarifləri və digər vasitələrlə məhdudlaşdmldığa haJlai'da tətbiq ediln.

2. İxracatda vergi güzəştləri - İxracat üçün istehsal olunan malların bəzilərinin istehsalmda istehsal amili kimi idxalat malı istifadə olunm-. Ölkədə tətbiq olunan gömrük vergisi həmin istehsal malımn qiymətini yüksəldil-. Eyni vəziyyət daxili vergilər ağn olduqda da özünü göstərir. Ona görə də ixracatçılar, qiymət baxımmdan dünya bazarında rəqabət apara bilmələri üçün, bu ağır təsii'lərdən azad olunmalıdırlar, Bunun

üçün isə dövlətlər ixracatçılar üçün vergidən tatn azad olunma, verginin aşağı faiz dərəçəsi ilə ödənilməsi, istehsal prosesində ödənilmiş daxili v'ergilərin mal ixrac olunarkən geri qa>'tanlması kimi tədbirlər həyata keçirirlər.

3. *istehsal amilləri sahəsində təşviqedici tədbirlər* - Bu növ tədbirləri 3 əsas qrupa bölmək mümkündür. Birinci qrupa kapital qoyluşlan, müəssisələrin kapitalı və ixracat üçün verilən kreditlərlə əlaqədar olan tədbirlər daxildir. Burada məqsəd, hər hansı bir saliədə ixracatçı maliyyə çətinliyinə məruz qaldığı halda ona yardım etməkdir. İxracatçı üçün ucuz kreditin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu krediti o, kapital qoyluşu, müəssisə kapitahmn artmlması və .satış xərçlərinin maliyyələşdirihnəsi məqsədinə yönəldir. İkinci qrup tədbirlər ixracatın sığorta olunması ilə əlaqədardır. Bu zaman ixracatçı üçün verilən kreditin zəmanət və ya sığortalanması məsələsi ortaya çıxır ki, bu məqsədlə də dövlət ixracatçılara yardım edir, Üçüncü qrup təşviq tədbirlərinə isə ucuz qiymətlə xammal təmini, nəqliy>'at xərclərində güzəştlər və kadr hazırlığı sahəsində edilən yardımlar daxildir.

4. *Xarici bazarda mal satışına dövlət yardımı* - Bu tədbirlərə xarici bazarlar haqqında məlumat toplanması, xaricdə sərgilərin təşkil olunması, ixracatçı kadrlarm hazmlanması, məhsulun qablaşdıniması tədbirlərinin dövlət təşkilatları tərəfindən ucuz qiymətlərlə təşkil olunması daxildir.

FƏSİL V
KAPİTAL VƏ MALİYYƏNİN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTİ

5.1. Kapital və maliyyənm beynəlxalq hərəkətinin mahiyyəti və iqtisadi nəticələri

Kapital vo maliyyənin beynəlxalq hərəkəti dedikdə - hər hansı bir öJJkədə kapitalın və maliyyə ehtiyatlarının bir hissəsinin müxtəlif formalaida milli təkrar istehsal prosesindən çıxarılaraq, başqa bii' ölkədə dövriyyəyə buraxıhıiası başa düşülür.

Dünya təsərrüfatı sisteminin beynəlmiləl xarakteri artdıqca beynəlxalq kapital hərəkəti sürətlə artır. Azad rəqabət dövTündə ölkələr arasmda əmtəə hərəkəti ənənəvi olduğu halda, XIX əsrin sonlan və XX əsrdə kapital hərəkəti beynəlxalq əlaqələrin daha tipik cəhətinə çewilmişdir. 1914-cü ildən ikinci dünya müharibəsinin sonlarına qədər xarici kapital qoyuluşları təxminən 1/3 qədər artmışdır, ikinci dünya müliaribəsindən soma xaıici kapital qoyuluşları hər on ildə, birbaşa investisiyalar isə hər 6-7 ildə iki dəfə artmışdır. Yalmz 1945-1985-ci illərdə sənaye ölkələrinin kapital ixracı 40 dəfədən çox artmışdır. 1983-1989-cu illərdə isə BVF-nə üzv olan ölkələrdə bütün formalarda kapital ixracı 3,5 dəfədən çox artmışdır (299 mlrd, dollardan 1103 mlrd, dollara yüksəlmişdii). iqtisadi Əməkdaşlıq və inkişaf Təşkilaluun (OZSR) məlu- matlanna görə, 1983-cü ildən sonra birbaşa xaıici investisiyaların orta illik artım sürəti 34% olmuş və dünya ticarətinin artıra sürətindən 5 dəfə yüksək olmuşdur. Xaricdə külli miqdarda əcnəbi kapitalı fəaliyyət göstəiir. BMT-nin məlumatma görə, xaricdə toplanmış yalmz birbaşa investisiyalar 1993-çü ildə 2,0 tıillion dollar təşkil etmişdir. 1992-ci ildə xarici kapital iştirak edən müəssisələrdə 5,5 trillion dollarlıq məhsul və xidmət istehsal edilmişdir. Kapital ixracımn artım sürəti həm məcmuu milli məhsulun, həm də əmtəə ixracımn aıtımmdan yüksəkdir. 2000-ci illər ərzində qlobal valyuta bazarlannda gündəlik əməliyyatlarm həcmi iki dəfə, istiqraz bazarlannda 5 dəfə, səhm bazarlannda isə 20 dəfə artmışdır. Valyuta mübadiləsinin gündəlik həcmi dünya maliyyə bazarlannda 2005-ci ildə 2.910 mlrd, dollardan 2008-ci ilin sonunda 4.357 mlrd, dollara qədər yüksəlmişdir. Beynəlxalq kapital hərəkəti dünya təsərrüfat əlaqələrinin muhüra amilinə çevrihnişdir. Xaıici investisiyaların artması və borc kapitalının beynəlmiləlləşməsi nəticəsində dövlətlərarası kredit təşkilatlan sistemi yaradılmış, nəhəng beynəlxalq pul bazan fomıalaşımşdn.

Kapitalın və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti hər şeydən əvvəl ölkələr arasmda istehsal xərclərinin, xüsusən əmək haqqının səviyyəsində mövcud olan fərqlə əlaqədardır. Məsələn, ikinçi dünya müharibəsindən sonra əmək tutumlu istehsal kütləvi surətdə sənaye ölkələrindən əmək haqqı çox aşağı (bəzən on dəfə) səviyyədə olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürühnəyə başlamışdır. Kapital hərəkətini şərtləndirən on mühüm amillərdən biri ölkələr aıasında təbii sərvətlərin qeyri-bərabər bölgüsüdür. İVansmilli şirkətlər yüksək mənfəət əldə etmək üçün ucuz xammal mənbələrini ələ keçirməyə çalışırlar. Kapital və maliyyə hərəkəti ənənəvi olaraq əmtəə hərəkətinə də yol açır və bazailarm təmin olunmasma şərait yaradır.

Beynəlxalq kapital hərəkətinin iqtisadi nətiçələri:

Kapital qoyulan ölkə öçün - Xarici kapital onu qəbul edən ölkədə kapital yığımı və istehsal güclərinə bilavasitə təsir edti. Kapital yığımı problemi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusən böyük əhəmiyyət daşıyır. Xarici kapital qoyulduğu ölkədə həm fəaliyyətə başlarkən gətirdiyi kapital ilə, həm də mənfəətdən yığmıa ayumalarla istehsal güclərini artırır. Xarici kapital özü ilə birlikdə texnologiya və müasir idarəçilik təcrübəsim də gətirir, elmi-tədqiqat işlərini təşkil edir, yerli kadrlamı ha- zırlanmasma yardım edir.

Xarici kapitalm gətirdiyi valyuta, idxal olunan mallann istehsalım daxildə təşkil etməsi (idxalm əvəz olımraası) və ixrac potensialmm artırılması üzrə gördüyü işlər onu qəbul edən ölkənin tədiyyə balansı müvazinatımn nizamlanması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin, sonralar əldə olunan mənfəətin bir hissəsinin xaricə köçürühnəsi tədiyyə balansı müvazinatma mənfi təsh edir. Ona görə də, kapitalı qəbul edən ölkələr çox vaxt mənfəətin xaricə köçürülməsini məhdudlaşdırırlar.

inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici kqjital üzrə yeritdikləri siyasətdə bu kapitalların ixracat yönlü istehsala qoyulmasını geniş təşviq edirlər. Çünki, TMŞ-in xarici bazarlarda bütün dünya miqyasında böyük şəbəkə və təcrübələri vardu'.

Xarici kapital iqtisadiyyata dinamik xarakter verir və daxili rəqabəti artırır. Əgər ölkə daxilində hər hansı bir saliədə inhisar vai'sa, xarici kapitalın daxil olması onu aradan qaldırır, istehsalın artmasma və qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Eyni zamanda xarici kapital qoyuluşları yaratdığı yeni iş yerləri ilə işsizlik probleminin həll olunmasma yardım edir.

Xarici kapital sahəsində dünya dövlətləri müxtəlif siyasət yeridirlər. Onların əksəriyyəti liberal siyasət yeritdiyi halda, bəziləri onların

fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Bu məhdudiyyətlər kapitalın qoyulma sahəsi (məsələn, dağ-mədən sənayesi, bank işi, qəzet buraxılması, sərinləşdinci içkilər istehsalında xarici kapital bəzən məhdudlaşdmiır və ya qadağan edilir), gətirilən texnologiyanın növü, xarici kapitalm yerli iştiraklarda payı, mənfəəti köçürmə payı, fəaliy>^ət kimi tələblər aiddir.

Bir çox iqtisadçılar birbaşa xaıici kapital qoyan 'HvlŞ -in yaıatdıqlan müəssisələrin idarə olunmasını öz əllərində saxladıqları üçün ehtiyat edirlər ki, onlar apancı iqtisadi sahələri ələ keçirərək bütün iqtisadiyyatı öz nəzarəti altına ala bilərlər. Bunun nəticəsində isə ölkə müstəqil maliyyə, kredit və xarici ticarət siyasəti yeridə bilmək imkanını itirər, siyasi təşkilatlar da xaricilərin təsiri altma düşə bilər.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında inkaredilməz əhəmiyyətə malik olduğu halda, Kanada, Yaponiya və Qərbi Avropa kimi bir sna inkişaf etmiş ölkələr milli iqtisadi mexanizm üzərində nəzarət sükanım itirməkdən qorxaraq öz ərazisində xarici investisiyaları məhdudlaşdırmağa çalışırlaı*. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin mövqeyi ikilidir: Onlar ölkəyə xarici kapital qoyluşlannm həm artmasından, həm də azalmasından narahatdırlai'. Onlar, bir tərəfdən xarici istismarın artmasmdan qorxurlar, digər tərəfdən isə xarici kapital və texnologiyamn məhdudlaşa biləcəyindən ehtiyat ediılər. .Ancaq, ümumiyyətlə götürüldükdə dünya təsərrüfat olaqalərində birbaşa xarici investisiyalar sahəsində liberallaşdıma meyli, məhdıdlaşduma meylindən qat-qat >Tiksəkdir. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, 1991-1994-ci illər ərzində milli investisiya qanunlaıma edihniş 373 düzəlişdən 368-i liberallaşma istiqamətində edilmişdir. Həmin illər ərzində xarici investisiyanın qorunması haqqmda 900-dən çox ikitərəfli sazişlər bağlanmışdu*. Dünya dövlətlərinin əksəriyyətində birbaşa xarici investisiyalarm təşviq olmunası üçün geniş miqyaslı əmtəəiyyə və digər tədbirlər sistemi həyata keçirilir (5O-dən çox təşviq tədbiri mövcuddur).

Kapital **qoyan** ölkə **üçün -** Kapital və mali>'yə ixracı onu ixrac edən ölkə üçün də müsbət və mənfi nəticələr doğurur. Mənfi nəticə öz əksini kapital qoyan ölkənin milli geniş təkrar istehsah prosesindən kapitalm bir hissəsinin çıxanimasmda və onun artıra sürətinin zəifləməsində tapır. Kapital ixracı həmçinin bu ölkənin tədiyyə balansmın müvazinətinə də mənfi təsir göstəıir.

Xarici kapital qoyuluşu investor baxmundaiı daim qeyri-müəyyənlik mənbəyidir. KqDİtal qoyulan ölkədə iqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik artdıqca bu qeyri-müəyyənlik artır. Xaıici kapitalın xaricdə milli

ləşdirilməsi təhlükəsi investor və kapital ixrac edən ölkə üçün daim narahatlıq doğurur. Kapital ixi'acı kapital ixrac edən ölkədə gəlirlərin, dövlət vergilərinin və işsizliyin səviyyəsinə də mənfi təsir göstərərək ölkəıün iqtisadi problemlərinin həllində müəyyən çətinlik yaradır.

Lakin, xarici kapitaldan ölkəyə köçürülən mənfəətlə müqayisədə bu mənfi nəticələr o qədər böyük əhəmiyyətə malik deyildir. Bundan başqa kapital qoyan ölkə kapital qoyulan ölkəni öz siyasi təsiri altına da sala bilər. Başqa sözlə kapital qoyan ölkə xaıici kapital siyasətini xarici siyasətin tərkib hissəsi kimi istifadə edə bilir.

5.2. Beynəlxalq kapital hərəkəti nəzəriyyələri

Neoklassik beynəlxalq kapital hərəkəti nəzəriyyəsi klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyj'əsinə əsaslanır. Onun əsaslarından birini D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi təşkil edir. Həmin nəzəriyyəyə əsaslanaraq C.S. MiU XIX əsrdə dünyada ilk dəfə olaıaq ölkələr arasında kapital hərəkətinin nəzəri əsaslannı araşdırdı. D. Rikardodan sonra o göstərirdi ki, kapital ölkələr aıasında mənfəət normasında olan fərqlə əlaqədar olaıaq hərəkət edir. O, eyni zamanda göstərirdi ki, fərq o qədər yüksək olmalıdır ki, investomn əcnəbi ölkədəki riskini ödəmiş olsun, xıx əsrin sonlan XX əsrin əw'ələrində ingilis iqtisadçılan C.A.Qobson və C.Keyns və M.B.Seyin istehsal amilləri arasındakı nisbət konsepsi- yasuıı beynəlxalq kapital hərəkətinə şamil etdilər. Məsələn, C.Keyns beynəlxalq ticarət və beynəlxalq kapital hərəkətinin alternativ olması haqqmda mühüm bir müddəanı ortaya atdı. O, göstərdi ki, istehsal amillərinüı hərəkəti müəyyən şərtlər daxilində beynəlxalq ticarəti əvəz edə bilər. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin neoklassil< nəzəriyyəsi, qəti şəkildə,

XX əsrin ilk onilliyində E.Hekşer, B.Ohlin, R.Nurse və K.İverson tərəfindən fonnalaşdınıdı.

E.IIekşei' öz konsepsiyası daxilində və son faydalılıq nəzəriyyəsinə əsaslanaraq istehsal amilləri qiymətlərində beynəlxalq tarazlığa doğru meyl haqqmda tezisi irəli sürdü. Bu meyl həm beynəlxalq ticarət, həm də qiymət və miqdar nisbəti müxtəlif ölkələrdə müxtəlif olan istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti vasitəsilə özünə yol açır.

B.Ohlin özünün beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsində göstərirdi ki, istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti müxtəlif ölkələrdə onlara müxtəlif tələb olması ilə əlaqədardır; onlar məhsuldaıdıq həddi aşağı olan ölkələrdən gedir, yüksək olan ölkələrə gəlir. O, hesab edir ki, kapital üçün məhsuldarlıq həddi hər şeydən əvvəl faiz dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Ohlin həmçinin beynəlxalq k^ital hərəkətinə təsir edən aşağıdakı əlavə amilləri də qeyd edirdi: gömrük maneləri (əmtəə hərəkətinə mane olur və buna görə də xarici investorları bazara girmək üçün kapital ixrac etməyə məcbur edir), firmalann öz kapital qoyul uşlannm coğrafi diversifıkasiyasını artırmağa çalışması, ölkələr arasında siyasi fikir aynhqlan, xarici investisiyalarda böyük riskin mövcudluğu və s.

R.Nıuse beynəlxalq kapital hərəkətinin müxtəlif modellərini yaratdı və belə bir nəticəyə gəldi ki, əmtəə ixiacınm sürətlə artması ilə yanaşı kapitala tələb də artır və o idxal olunur (və ya əksinə).

K.lversen beynəlxalq kapital hərəkətinin real və tarazlayıcı (yəni todiyyə balansını tənzimlə}'ən) olmaqla iki VCTƏ bölündüyü tezisini həli sürdü. O, həmçinin göstərdi ki, kapitalm müxtəlif növləri müxtəlif beynəlxalq hərəkət sürəti qabiliyyətinə malikdir (köçürmələrin geçik- dirilınəsi ilə əlaqədar). O, belə bir tezisi də əsaslandırdı ki, kapitalın məhsuldarlıq həddi aşağı olan ölkədən, yüksək olan ölkəyə apardması hər iki ölkədə istehsal amillərinin daha səmərəli istifadə olunduğunu göstəril'.

Beynəlxalq kapital hərəkəti nəzəriyyəsi KevTis və onun davamçılan tərəfindən dalıa da inkişaf etdirildi. Keyns və neokeyns nəzəriyyələri k.apital hərəkəti və tədiyyə balansmm vəziyyəti arasmda olan əlaqəyə xüsusi diqqət yetirirlər. Keyns özü hesab edirdi ki, kapital hərəkəti ümumiyyətlə müxtəlif ölkələrin tədiyyə balansında tarazhğm pozulması ilə əlaqədar meydana gəlir.

Keynsin görüşlərini inkişaf etdirərək F.Maxlun onlara üç mühüm nəticə əlavə etdi:

1) Əgər ölkədə tədiyyə balansı müsbət qalığa malikdirsə, o zaman kapital ixracı ixracın idxaldan artıqlığım balanslaşdınr və bununla da bu ölkənin mallanmn ahcılarma həmin əmtəəlaım alınmasım artumağa imkan verir. Nəticədə, kapital ixıac edən ölkələrin milli gəliri artır;

2) Əgər ölkədə milli investisiya az, yığım meyli isə yüksəkdirsə, bu zaman kapital ixracmm bu səbəblə artması işgüzar aktivliyi yaxşılaşdırır və müvafiq olaraq milli gəliri çoxaldu"

3) K^ital idxalını idxal edən Ölkədə daxili iqtisadi vəziyyətə təsiri kapitalm hansı formada idxal olmımasından asıhdn: birbaşa investisiyalar maşın və texnika gətirilməsi ilə əlaqədai' olduğu üçün dalıa əlverişli olsa da, portfel investisiyalai' da qiymətli kağızlar bazannda aktivliyi artınr.

R.F.Xarrod özünün "iqtisadi dinamika" modelində göstərdi ki, kapital bol olan ölkədə iqtisadi artım sürəti nə qədər aşağıdırsa bu ölkədən

kapital ixracı meyli bir o qədər yüksəkdir. E.Dollar tiçarəl balaıısı və məşğulluq problemlərini araşdırarkən göstərirdi ki, kapital ixracı həmin ölkənin xariçdəki kapitalmdan gələn gəliıin arüm sürəti ilə yerli investisiyalarm artıra sürəti arasındakı nisbətdən asılıdu-. Əgər ölkədə investisiyalar investisiya gəlirlərinə nisbətən sürətlə artırsa, bu zaman tiçarot balansı müsbət qalığa malikdir; əgər yerli vəsait qoyuluşlan investisiya gəlirlərindən aşaqı sürətlə artusa, bu zaman ticarət balansı passiv olacaqdn.

Neokeyns nəzəriyyələri inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən Afrika, Asiya və Latın /Vmerikası ölkələıinə edilən yaidımların da nəzəri əsasını təşkil edir. Bu nəzəriyyəyə görə üçüncü dünya ölkələrinə kapital ixracı işgüzar fəallığı həm kapital ixrac, həm də idxal edən ölkələrdə artınr. Lakin, belə kapital ixracına yüksək risk dərəcəsi və bu ölkələrdəki siyasi meyllər mane olduğu üçün Qərb dövlətlən' bu növ kapital ixracmı təşviq etməyə (hər şeydən əwəl dövlətin payım artırmaqla) məcburdurlar.

Birbaşa investisiyalar haqqında nəzəri>yə S.Haymer, C. P.Kindieberq, R.E..Keyvz, Stefan P. Maqi, Q.C.Conson, R. Lakrua tərəfindən yaradılıb inkişaf etdirihnişdh'.

Birbaşa investisiya nəzəriyyələri bu investisiyalann yüksək rentabelli olması səbəblərini araşdırmaq baxımından maraqlıdır. Həqiqətən belə bir sual meydana çıxır: ədalətli rəqabət şəraitində öz risklərini minimuma endirməyə çalışan fumalar xarici müəssisələrə geniş miqyasda kapital qoyaıaq, onu özünün tam nəzarətinə tabe edir və bütün riski öz boynuna götürür. Məlum olduğu kimi rəqabət edən firmalarda təsadüfi amillər kompleksi müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Riski minimuma endirməyə çalışan investor öz aktivlərini mümkün qədər çox diversifikasiya (çoxşaxəli) edəçəkdir ki, onlan ayn-ayrı təhlükələrdən qorusun. Kapitalın böyük bir hissəsinin hər hansı investisiya səbəbinə bağlamaq isə təhlükəli hesab edilir. Beləliklə, investorun riskini minimuma endirməyin bir yolu da kapitalın di versifikasiyasmm təmin oluımıasıdu'.

Birbaşa xarici investisiyalann mənfəətlilik dərəçəsinə təsir edən amillər araşdmlarkən sadə rəqabət mexanizminin ruhuna zidd olan fiımanm üstünlüyü (fırm-specific advantages) anlayışını nəzərə almaq lazundır. Belə bir təbii sual meydana çıxır: xarici investor nə üçün yerli sakibkarlar ilə onların öz bazarında rəqabətə girir? Çünki, bütün məlum şərtlər daxilində yerli şirkətlər milli bazaida xarici mvestorlaıa nisbətən "yerli oyun şərtlərini" yaxşı bilirlər. Bundan əlavə "uzaqdan idarə etmə "xarici investor üçün əlavə xərc tələb edir, yol və rabitə xərcləri artır, ən

başlıcası isə bir-birini başa düşməmək təhlükəsi bö>öikdür. Bir çox "genetik” üstünlüklərə malik olan yerli firmam ötüb keçmək üçün xarici fnmanjn yeıli rəqib üçün əlçatmaz olan hər hansı bir mühüm üstünlüyü olmalıdır. Adətən belə üstünlük texnologiya və patentə malik olma ilə əlaqədardır. Bir qayda olaraq buraya astronomik miqdarda kapital mənbələrinə azad çıxış yolu ohıiası da əlavə edilir (aydındır ki, yerli fimıalann belə inıkanlan yoxdur). Xarici firma özünün yüksək beynəlxalq statusuna uyğun olaraq bir çox xaıici ölkə bazarlanna asanlıqla girə bilir. Finıa kapitalın investisiyasım və istehsal əməhyyatlanm hər mərhələdə elə koordinasiya edə bilər ki, o sinxronlaşdınna hesabma istehsal xərclərinə küllü miqdarda qənaət etmiş olsun. Firma kamil idarəçilik sistemi tətbiq etməklə və reklamı fəal təşkil etməklə də böyük fayda əldə edə bilir. Bu üstünlüklərə malik olan firma xaricdə öz ölkəsində əldə etdiyinə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə çox mənfəət əldə etməlidir. Onların mənfəəti yerli firmalarm mənfəətindən də qat-qat çox olmahdır. Əks halda beynəbcalq kapital bazan adi kapitallann bir ölkədən başqasma hər hansı bir mənfəət üçün adi köçürmələrdən ibarət olardı.

Beləliklə deyilənlərdən beçə bir nətiçə çıxır ki, birbaşa xarici investisiyalarda rəqabət şərtləri deyil, fimıalann xüsusi üstünlükləri əsas rol oynayır. Bu isə tədqiqatçıları birbaşa investisiyalai' ilə bazar üzərində nəzarət arasında əlaqə olduğunu qəbul etməyə məçbur etmişdir. Bu sahədə iki görüş var:

1. S.Ilaymerin görüşü - S.Haymerin 1976-cı ildə yazmış olduğu tədqiqat işində fimıanm xüsusi üstünülükləri amilinə birbaşa xarici investisiyalar nəzəriyyəsini klassik qeyri-kamil rəqabət (ayn-ayrı bazarlarda) modeli ilə birləşdirmək üçün bir vasitə kimi baxılmışdır.

S.Haymer hesab edir ki, xarici investor hər hansı bir bazarda fəaliyyət göstərən inhisardır. Xarici investisiyalar rəqabəti boğmaq və bazar üzərində nəzarəti ələ keçirmək üçün qoyulur. Həqiqətən müxtəlif bazarlarda bu cür hallar özünü göstərir. Məsələn hər hansı bir firma öz rəqibindən qorxaraq xaricdə filialını açır. Çünki, ola bilsin ki, belə bir filialı rəqibi açsın. Belə investisiyalara “müdafiə investisiyası" deyilir.

2. Mənimsəmə nəzəriyyəsini Stefan P.Maqi 1984-cü ildə əsaslandırmışdır. S.Haymerin görüşünün əksinə olaraq finnam k^ital qoymağa məcbur edən əsas üstünlükləri bazarda onun məhsulu sahəsində azad rəqabət üçün o qədər də böyük təhlükə təşkil etmir. Əksinə, bu üstünlüklər firmaya, yalnız istehsal amilləri sahəsində inhisar hüququ verir. Söhbət şirkətdə menecmentin yüksək səviyyəsindən, istehsalçılann zövqü və tələbi haqqında kamil informasiya sistemindən,

kəşflor üzrə palcntlərdən, gizli reqistlərdən, ticarətin xüsusi qaydalarından kedir. Bu üstünlüklər isə heç də həmişə bazar üzərində nəzarəti ələ keçinnoyə imkan vermir.

Firmanın xüsusi üstünlükləri onu daxili bazarda necə yeni istehsal güclərini yaraünağa vadar edirsə, eləcə də xarici birbaşa investisiyalar qoymağa həvəsləndirir. Firmanın birbaşa xarici invcrisiyaların iqtisadi əsaslandırılması milli sərhədlərdən kənar qəıar qəbul edilmə sahəsinin genişləndiriUnəsi və mənfəətin artırılması ilə əlaqədardır. Firma öz üstünlükləıinin doğurduğu potensial faydaları mənimsəmək üçün çox vaxt çalışır ki, nəzarəti və mülkiyyəti öz əlində saxlasın. Əgər mülkiyyəti və nəzarəti kiminlə isə bölüşdtinnəli olursa, o öz üstünlüklərini itirə bilər. Məsələn, əgər istehsalatda fəhlələrin firmanın təcrübəsinə uyğun olaraq dəqiq təşkil və idarə edilməsi tələb olunduğu halda, nəzarətin başqa şirkətlə bölüşdürühnəsi məhsulun keyfiyyətini və istehsalın səmərəliliyini aşağı sala bilər. Firma əgər öz sirrinə xarici partnyor üçün azad yol açırsa bu sirlər rəqabət mübarizəsində onun özünün əleyhinə məharətlə istifadə edilə bilər.

Mənimsəmə nəzəriyyəsi S. Ha>meıin göıüşündən fərqli olaraq birbaşa investisiyaların perspektivini müəyyən etməyə yardım edir. Fıımalann işi mıırəkkəb və qiymətli biliklərdən asılı olduğu yüksək texnologiyaya tətbiq olunan şairələrdə birbaşa xarici investisiyalann üstünlüyü daha aydın göıünür. Lakin, söhbət burada ondan gedir ki, xarici ölkələrdə əməliyyatlar genişləndiyi zaman texnoloji üstünlüyün bəhıələrinin fiımanm özü tərəfindən mənimsəniləcəyinə çətin zəmanət vennək olar.

Mənimsəmə nəzəriyyəsi və S.llayıner göıüşünün biıbaşa investisiyalar üzrə dövlət siyasəti yeridihnəsinə verdiyi tövsiyyələr də ziddiyət təşkil edir. S.Haymer görüşünə görə dövlətlər inhisai' yaranmasından qorxaraq xarici investisiyalan məhdudlaşdumalıdırlar. Mənimsəmə nəzəriyyəsində isə tamamilə əksinə birbaşa xaıici investisiyalaı- hərtərəfli təşviq olunmalıdır.

İqtisadi nəzəriyyə xüsusən XX əsrin ikinci yansmda sürətlə artan transmilli şirkətlərə böyük diqqət ayini’.

TMŞ-in beynəlxalq fəaliyyətə başlamaları çox vaxt müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi ilə izah edilir. Bu şirkətlər öz sərəncamında olan istehsal amillərindən, yeni texnologiyadan, yeni məhsul növlərindən və idarəçilik sahəsində topladıqlan təçrübədən daha səmərəli istifadə etmək üçün beynəlxalq miqyasda öz fəaliyyətini geiişləndiriılər. TMŞ-in fəaliyyəti istər beynəbcalq ticarət nəzəriyyəsi, istərsə də nansmilli şirkətlər haqqındakı nəzəriyy'ə baxmımdan nəzərdən keçirilərkən aydm

olur ki, beynəlxalq miqyasda işin genişləndirilməsində məqsəd məlum bir malın istehsalının maya dəyəri a?, olan ölkədə təşkil olunmasıdır. 'lYansmiUi şirkət haqqında iqtisadi gömşlor ilə bejməlxalq ticarət nəzəriyyəsi arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci istehsal amillərinin, ikinci isə əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq hərəkətini təhlil edir.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi TMŞ-in birbaşa investisiya qoyma zərurətini həm mənbə, həm də bu şirkətlərin kapital qoyduqları ölkələrin faydalan baxımından araşdırır, TıMŞ özündən asılı olan şirkətlər vasitəsilə çox qazanırlarsa bütün tərəflər iqtisadi fayda əldə edirlər. Bu yol ilə dünya miq>'a.smda iqtisadi mənbələr az məhsuldai' yerlərdən çox məhsuldar yerlərə axır və dalıa səmərəli istifadə olunur. Bu baxımdan nəzərdən keçmidikdə transmilli şirkətlər və beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi eyni təhlil metoduna malikdir. 1/akin, bu oxşarlığa baxmayaraq hər iki iqtisadi nəzəriyyə arasmda fərqlər də mövçuddur. Beynəlxalq tiçarət nəzəriyyəsində mallann qiymətləri rəqabət bazarında müəyyən edilən qiymətlərdir. Lakin, TMŞ-in çoxu vertikal şəkildə yayılır və öz fəaliyyətini ara mallardan hazır məhsul istehsaluıa doğru təşkil edirlər. Ona görə də mallar ölkələr arasında yalnız fuma daxilində satılırlar. Belə vəziyyətdə mallarm qiymətləri rəqabət bazarlarında deyil, firmanm siyasəti əsasında formalaşır. TMŞ öz mənfəətlərini maksimuma yüksəltməyə çalışdıqlan üçün vergilər ydiksək olan ölkələrdə mənfəəti azaltmaq məqsədilə qiymətləri aşağı səviyyədə müəyyən edir.

5.3. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formaları

Kapital və maliyyə hərəkəti beynəlxalq miqyasda çoxtərəfli (lıirtərəfli deyil) və çoxşaxəli (müxtəlif forma və üsullarla) şəkildə həyata keçirilir.

Kapitalm və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti ölkələr arasmda sənaye texnikası, maşın və qurğulann mübadiləsi anlayışı ilə eyni deyildir. Dünya iqtisadi ədəbiyyatmda "kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti" termini əsas etibarilə beynəlxalq kredit və investisiya qoyuluşlan üzrə maliyyə axmlannı əks etdirir. Əgər şirkətlər xaıicdə texnika və istehsal təyinatlı əmtəələr satm alırsa, bu beynəlxalq ticarət anlayışma daxildir.

Kapital və maliyyənin beynəlxalq axınlan adətən özəl və ya dövlət bölmələrinə məxsus olmaqla uzunmüddətli və ya qısamüddətli, birbaşa və ya portfel formalannda həyata keçirilir:

A. Özəl kreditləşdirmə (yaxud mülkiyyət hüququnun satın alınması);

1. Uzunmüddətli investisiya qoyuluşları (istiqrazlar, səhmlər, patent və ya müəlliflik hüququndan istifadə);

a) birbaşa qoyuluşlar - əsas etibarilə investorun mülkiyyətində və yaxud nəzarətində olan xaricdəki müəssisələrin kıeditləşdirilməsi yaxud səhmlərinin satın alınması;

b) portfel investisiyaları - investorun mülkiyyətində və ya nəzarətində olmayan xarici müəssisənin kreditiəşdirüməsi və yaxud səlimlərinin satın aimması.

2. Qısamüddətli qoyuluşlar - bir ilə qədər müddətlə veksellərin və s. kreditləşdirilməsi. Bu əsas etibarilə portfel investisiyaları ilə əlaqədardır.

B. Dövlət (rəsmi) kreditləşdirilməsi (əsas etibarilə portfel investisiyaları üzrə mülkiyyət hüququnun satın alınması yaxud uzun və qısamüddətli kreditləşdinnə);

Beynəlxalq kapital hərəkətinin təsnifatında onun salıibkarlıq (məhsuldar) və ya borc formasuıda apanlmasına xüsusi diqqət verilir. Ölkələr arasmda sahibkaıiıq və ya məhsuldar fomıada hərəkət edən kapital xaricdə istehsal (sənaye və kənd təsərrüfatmda), ticarət, mali>7ə (bank, sığorta şirkətləri və s.), kommunal və digər sahələrdə müxtəlif müəssisələrin inşasına və ya yaradılmasma yönəldilir. Yeni yaradılan müəssisələr adətən kapitalı ixrac edən müəssisənin xaricdə filialı, yaxud da törəmə müəssisəsi olur. Sahibkarlıq formasında xaricə qoyulan kapitaldan sahibkar dividend və yaxud mənfəət şəklində gəlir əldə edir. Gəlirin səviyyəsi kapitalın qoyulduğu sahədən, nəqliyyat xərcləıindon və digər amillərdən asılıdır. Sahibkarlıq formasında kapital qeyri- müəyyən müddətə hərəkət edir, investisiya şəraiti dəyişdikdə müəssisə və ya onun səhmlərinin satılması yolu ilə kapital geri qaytarıla bilər.

Kapital və maliyyənin borc formasında hərəkəti tarixən sahibkarlıq formasmdan əvvəl gəlir və uzun müddət ikinciyə nisbətən üstünlük təşkil etmişdir. Borc kapitalınm hərəkəti çox vaxt dövlətlərə və iqtisadi rayonlara istiqrazlar və kredit verilməsi şəklində özünü göstərir. İstiqraz və ya kredit verihnəsindən kapital sahibi razılaşdmimış səviyyədə faiz əldə edir.

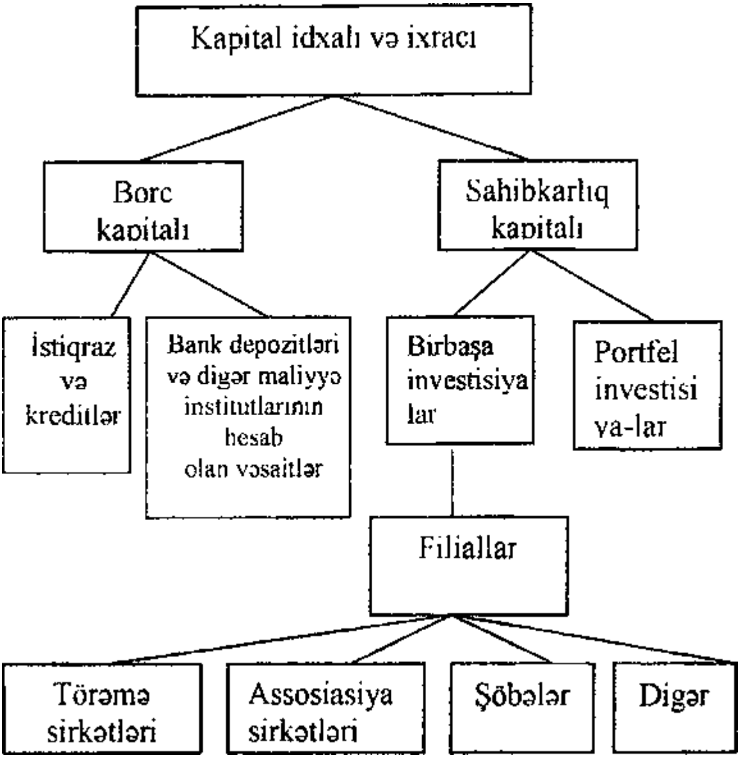

Şəldi 9. Sahibkarlıq və borc formasında kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti

Sahibkarlıq və borc formasmda kapital və maliyyə hərəkəti arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, istiqraz alıcının sərəncamında müəyyən müddət qalır, həmin müddət qurtardıqdan sonra kapital faizlə birlikdə kreditora qaytanimahdır. Kapital sahibkarlıq fonnasmda ixrac edildikdə isə mülkiyyət hüququ ixracatçıda qalır. Bu isə sahibkara kapital üzərində nəzarəti təmin edir. Kapitalın iki forması arasındakı fərq həmçinin əldə edilən mənfəətin səviyyəsində də özünü göstərir. Borc kapitalının ixracı zamanı onun salıibi mənfəətin səviyyəsi haqqında narahat olmur, çünki, o əvvəlcədən razalaşdınlnıış faizi əldə edir. Sahibkarlıq və borc şəklində beynəlxalq kapital hərəkətinin əsas foımalan şəkil 7-də verilmişdir.

Birbaşa və portfeJ investisiyalar - Sahibkarlıq kapitalı birbaşa və portfel investisiyalanna bölünür. BVF-nun müəyyən etdiyi kimi, birbaşa investisiyaları portfel investisiyalarından fərqləndirən birinci xarakterik cəhət xaricə kapital qoyuluşunun idarə olunması ilə əlaqədardır. Birbaşa xarici investisiya qoyulduqda xaricdə yaradılan qız şirkəti (filial) ana şirkətin bilavasitə nəzarəti altında olur. Onun rəhbər işçiləri də çox vaxt ana şirkət tərəfindən təyin edilir. Bu sahədə üçüncü fərq isə investorun kimliyi ilə əlaqədaidır. Portfel investisiyasını fiziki şəxslər də qoya bilirlər. Birbaşa investisiyalar isə əsas etibarilə TMŞ- lər tərəfindən qoyulur. Nəhayət dördüncü fərq kapital qoyuluşları məbləğlərinin (əsas qoyuluş və faizlərinin) geri qaytarılması problemi ilə əlaqədardır. Portfel investisiyası zamam gəlir və aınortizasiyalarm geri qaylanlması şərtləri əvvəlcədən razılaşdırılır. Bu şərtlər borc alan ölkə baxımından sabit valyuta borcu olaraq iqtisadi konyükturamn təsirinə məruz qala bilmir. Birbaşa qoyuluşlardan isə hər hansı bir gəlir əvvəlcədən mənfəət dərəcəsindən və dövlətlərin bu sahədə qoyduğu məhdudiyyətlərdən asılıdu.

Birinci dünya müharibəsindən əv^'əl beynəlxalq kapital axınmda əsas yeri portfel qoyuluşlan təşkil ediidi. London dünyanın ən böyük maliyyə mərkəzi idi. Mühaıibədən sonra portfel qoyuluşlannm nisbi rolu azalmağa başladı. L.ondon isə öz mövqeyini itirdi.

Əslində mühüm bir hissəsi kapital qoyuluşu anlayışına uyğım gəhnəyən portfel investisiyaları şəxs və ya qunımlann digər ölkələrdəki kapital qoyuluşlarma aid sənədləri satm alması daxildir. Əksəriyyəti uzun və orta müddətli əməliyyatlardan ibarət olan bu əməliyyatlara bəzən ticarət sənədlərinin satın alınması və ya başqa banklann depozit qoyması kimi qısamüddətli əməliyyatlar da daxil edilir. Burada möhtəkirlik əməliyyatlan da istisna olunmur.

Poıtfel investisiyalanmn məqsədi faiz ya da pay gəliri əldə etməkdir. Belə kapital qoyuluşlan adətən faiz və mənfəət səviyyəsi aşağı olan ölkələrdən digər ölkələrə axır. Portfel investisiyalan biiinci dünya müharibəsinə qədər beynəlxalq kapital hərəkəti içində əhərai>7ətli yer tuturdu. Sonralaı* öz əhəmiyyətini tədricən itirdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra bir çox ölkələrdə (xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə) valyuta problemlərinin kəskinləşməsi ilə bu növ invcstisiyalarm rolu yenidən artmışdır.

5.4. Birbaşa xarici investisiyalar

Uzunmüddətli xarakter daşıyan birbaşa investisiyalar beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində getdikcə daha çox müəyyənedici rol oynayır. Dünya təsərrüfatında birbaşa xarici kapital qoyuluşlarının orta illik məbləği artıq 200 mlrd. dolları ötüb keçmişdi. Xaricdə yerləşdirilmiş birbaşa xarici investisiyaların ümumi miqdarı və əsas iştirakçıları haqqında aşağıdakı cədvəl müəyyən təsəvvür oyadır.

Xaricdə yerləşdirilmiş birbaşa xarici investisiyaların əsas iştirakçıları (2010-cu il)

Cədvəl 5.1.

	Xaricdə yerləşdirilmiş mlrd. dol.	Xaricdən gətirilmiş, mlrd. dol.	Xaricə investisiya qoyuluşlarının ÜDM-də payı, %-lə	Birbaşa investisiyaların əsas kapitala qoyulan daxili investisiyalarda payı, %-lə (2006-2009-cu illər üzrə orta göstərici)
ABŞ	2581	209	1	8
Böyük Britaniya	1348	116	4	32
Almaniya	1057	629,	3	11
Yaponiya	199,4	132,	1	6
Türkiyə	145,6	84,5	1	9
Rusiya	306,8	324,	1	12
Braziliya	349,2	328,	1	8
Çin	574,3	327,	8	5
Cənubi Koreya	119,6	112,	6	3
Hindistan	191,1	76,2	5	4

Mənbə: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_received_FDI

Verilən məlumatlardan aydın olur ki, dünyada əsas investorlar artıq qəti şəkildə müəyyən edilmişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, transmilli şirkətlərin və müvafiq olaraq birbaşa investisiyaların əksəriyyəti ABŞ-a məxsusdur. Avropa ölkələri portfel investisiyalarına üstünlük verirlər. ABŞ firmaları birbaşa investisiyalara daha çox əhəmiyyət verdikləri üçün onlar dünyanın əksər ölkələrində öz idarə strukturlarını yaratmışlar. Avropa firmaları isə portfel kapital qoyuluşları vasitəsilə ABŞ şirkətlərinin pay sənədlərini, istiqraz və digər maliyyə aktivlərini satın alırlar. Bunun nəticəsində ABŞ-dan xaricə birbaşa kapital qoyuluşlarını da, ABŞ-a qoyulan portfel investisiyalarını da ABŞ firmaları idarə

edirlər. Statistik **araşdırmalara** görə, XXI əsrin **ilk** illərində **birbaşa** investisiyalarm **illik ixracı, orta hesabla,** 800 nüid. **Bollara bərabərdir.**

Molumatlardaıı aydın olıu- ki, bü'başa xaıici investisiyaların 3/4-ü sona-yecə inkişaf etmiş ölkələrdə cəmlənmişdir. Lakin, yeni investisiyalar axınında nisbət müəyyən qədər dəyişmişdir: 3/5 və 2/5. ABŞ-a kapital qoyan firmalar yeni texnologiya və nou-xau, habelə marketinq sistemlərinə qoşulmağa can atırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, hal- hazırda ABŞ dünyada ən nəhəng kapital idxalatçısı, Yaponiya və Almaniya isə son bir neçə onillikdə əsas kapital ixracçılandır. Hal- hazırda ABŞ və Yaponiya arasmda qarşılıqlı kapital axmı (ildə təxminən 80 mlrd.doll.) dünya kapital hərəkətinin 1/3-ni təşkil edir.

Birbaşa investisiyalaı- vasitəsilə investorlar xaricdə yeni firma (müstəqil və ya yerli tərəfdaş ilə birlikdə) yaradırlar; xaıicdə artıq fəaliyyət göstərən firma səhmlərinin bir Iıissəsini və ya bütövlükdə firmanı satın alırlar. Xaricdəki belə fımıalai' adətən qohum firmalann xarici filialları (ingiliscə: foregn affiliates) adlanırlar.

Tədiyyə balansı baxımından ölkənin rezidentlərinin mülkiyyətində olan xarici müəssisələrin mülkiyyətinin satın alınması və ya onlara verilən hər hansı bir kreditlər birbaşa xarici investisiya hesab edilir.

Bu filiallar da öz növbəsində şöbələrə, qız və assosiasiya şirkətlərinə bölünürlər. Şöbələr (ink. branch) xaricdə qeydiy>^atdan keçsələr də aynca balansa malik müstəqil şirkət deyildir və bütünlüklə (100%) qohum firmaya məxsusdur və hüquqi şəxs deyildir. Qız şirkətləri (ink. subsidiary) xaricdə aynca balansa malik müstəqil şirkət (yəni hüquqi şəxs) kimi qeydiyyatdan keçirlər, lakin onun fəaliy>'əti üzərində nəzarəti qohum şirkəti həyata keçirir (malik olduğu səhm paketinin xüsusi çəkisinə uyğun olaraq tam və ya qismən). Assosiasiya şirkəti (ink. associated company) bəzən qanşıq şirkət (ink. Mixed company) adlanır və qız şirkətindən onımla fərqlənir ki, o qohum firmanm nəzarətində deyil, təsiri altında olur (səhmllərə malik olunma dərəcəsindən asılı olai'aq).

iki və ya bir neçə firmalann payı əsasında yaradılan bügə şirkətlər də assosiasiya şirkətlərinin bir növü hesab edilir.

İnvestor xaricdəki filialın fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə nəzarət etdiyi üçün birbaşa investisiya qoyuluşlan portfel investiyalai'ina nisbətən bəzi çətinliklərlə qaışılaşır. Nəzarət altında olan filial çox vaxt qohum şirkətin idai'əçilik təcrübəsinə, ticarət sirlərinə, texnologiyasma birbaşa çıxışa malik olur, onun ticarət markasından istifadə etmək hüququna malik olur. Ona görə də, birbaşa kapital qoyuluşu heç də adi

kapital qoyuluşu deyildir. Hətta bəzən ana şükət öz ticarət markasından, idarəçilik strukturundan və s.-dən istifadə etməklə kapitalı qəbul edən öllcədə geniş maliyyə ehtiyatlarım ələ keçirir. Filial rentabelli olduqda o, öz mənfəətinin investisiyaya qoyubnası hesabına getdikcə qüvvətlənir və gəlirinin bir hissəsinə cüzi investisiya qoymuş qohıun şirkətinə köçürür.

İnvcstorlann öz kapitalı ilə birbaşa investisiyalarda iştirak etməsi çox vaxt milliləşdinnə və müsadirə təhlükəsi ilə əlaqədar olur. Bu təhlükənin əsası Rusiya tərəfindən “bolşevik inqilabından” sonra qoyulmuşdur.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq göstənnək lazımdır ki, xarici kapital qoyuluşlan ilə əlaqadar be>məlxalq işgüzar münasibətlərin aşağıdakı formaları özünü göstərir:

1. Tam xarici kapitala məxsus müəssisə yaradılır (a wholly foreign- o\vned enterpirse) - bu zaman biznes tamamilə xarici müəssisəyə məxsus olur. Həmin müəssisə bütün kapitalı və texnologiyaiu təmin edir, riski tamamilə öz bo^muna götürür və gəlirin hamısını da özü aln (vergilər ödənildikdən sonra);

2. Birkə müəssisələr (a joint venture)- bu zaman xaıici və yerli müəssisələr har hansı konkret biznes aparmaq üçün öz güclərini birləşdirirlər. Nəzarət və qərar qəbul etmə səlahi>7əti və onlaıa uyğun olaraq risk və mənfəətin bölüşdürülməsi payda iştirak dərəçəsinə uyğun olaraq həyata keçirilir;

3. Xüsusi kontrakt razılaşması (special contracmal arrangements) ~ buraya məhsul bölgüsü, servds kontraktları haqqmda razılaşmalar daxildir. Bu zaman qərar qəbulu səlahiyyəti, risk və mənfəətin bölgüsü payda iştirak nisbətindən asılı olmui'. Adətən xarici kapital riskin əsas hissəsini və üzərinə götürür, mənfəətin, nəzarət və səlahiyyətin bölgüsü isə damşıqlai'la müəyyən edilir.

4. Texnoloji, idarəçilik və marketinq razılaşmalan (technology, manageraent and marketing agreements) - bu biznes yerli müəssisəyə məxsusdur ki, həmin müəssisə bütün riski öz boynuna götürür və gəliri də özü alır. Xarici müəssisə isə razışlaşdıımaya əsasən gəlir alır. Bu növ investisiyalara lisenziya, idarəçilik, maıketinq və daimi əsaslarla digər xidmət satışı haqqmda razılaşmalar daxildir.

5. ixtisaslaşma və birgə məhsul buraxılışı haqqmda subkontraktlai’ üzj’ə razılaşmalar (subcontact, co-production and specialization agreements) - xalis kontrakt münasibətləri əsasında xaıici və yerli firmalar istehsal və ya marketinq üzrə uzunmüddətli münasibətlər yaradırlar. Bu

kontraktlarda mülkiyyət, nəzarət, risk vo mənfəətin bölü.şdürülməsi haqqmda məsələlərə toxunulmur.

Birbaşa xarici investisiyalann hazırlanma və həyata keçirilmə mexa- nizjni - Birbaşa kapital qoyuluşlanmn hazırlanması və həyata keçirilməsi layihənin təhlilindən başlanır. Layihənin hazırlanması bir neçə mərhələdən keçir. Bu vacib iş xarici bazarla tanışhqdaıı, o cümlədən satış perspektivi olan yerli əmtəə və xidmətlər nomenklatunınun təhlilindən və nomenklatur üzrə xarici bazann tutumunun öyrənilməsindən başlayır. Bu yol ilə yaradılacaq fımıa vasitəsilə istehsal olunacaq və satılacaq məhsuUann həcmi proqnozlaşdırılır.

Sonra, xaricdən əmtəə və xidmətlərin ahnması və ya onların xariçdə satılması üsullan müəyyənləşdirilir, alıcılarla (onlar təsisçi olsalar da) müqavilələr bağlaıur. Bunların əsasında əsas və dövriyyə fondlarına (ofisin yaradılmasına, nəqliyyat və anbar xərcləri, əmək haqqı məsrəfləri, mallarm alınma və saxlanma xərcləri, gömrük təmizlənməsi, qablaşdıma sığorta və s. məqsədlərə) kapital qoyuluşunun həcmi raüəyyənləşdiıilir. Finnanm yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar olan yerli və xarici qanunvericilik öyrənilir. Kapital və mənfəətin idxalı və ixiacı, gömıük, rəqabət və dempinq, vergilər, immiqrasiya rejimi, qeyri- tarif məhdudlaşdınnalan, investisiya iqlimi və s. haqqında qanunvericiliyə xüsusi fikir verilii'. Firmanın hansı formada (səhmdar şirkət, birgə müəssisə və s.) yaradılacağı nıüəyyənləşdmlir, əgər ehtiyac vaı*sa xarici təsisçilər seçilir. Sonra yaıadılacaq firmamn iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirilir, Fiımamn yaradıhnasında (satuı alınmasmda) yekun mərhələ təsis sənədlərinin (müqavilə, nizanuıamə və s.) hazırlanması və qəbulu, xarici dövlətdəki səlahiyyətli orqanlai'dan icazə alınması, firmanm qeydiyyatdan keçirilməsidir.

Layihənin başlanması və həyata keçirilməsi üzrə qəraruı qəbul edilməsində firma investisiya iqliminə olduqca bö>1ik əhəmiyyət verir, investisiya (bəzən sahibkaıfıq) iqlimi dedikdə iqtisadiyyata kapital qoyan xarici iş adammm nöqteyi nəzərindən ölkədə mövcud olan situatsiya nəzərdə tutulur. Bu iqlim aşağıdakı qruplarda büləşdirilməsi mümkün olan çoxsaylı elementlərdən ibarətdir;

1. Ölkədə sosial-iqtisadi situasiya və onun perspektivi;
2. Daxili iqtisadi situasiya və onun inkişaf perspektivi;
3. Xarici iqtisadi fəaliyyət və onun perspektivi.

Hor bir risk amilinin özünün xüsusi çəkisi var və bal sistemi ilə qiymətləndirilir. Ona görə də istən ayn-a>Ti risk amilləri, istərsə də bütövlükdə investisiya iqlimi miqadarca qiymətləndirilə bilər.

Risklər başqa şəkillərdə təsnifləşdirilir. Məsələn, əksər dünya dövlətləri üzrə hər il ameıikan firması İntemational Bizness Companu USA (Publications) tərəfindən dərc olunan yeddi cüdük "Publitical Rick Yearbook adb kitabda aşağıdakı risklər qiymətləndirilir; siyasi, maliyə köçürmələri, ixracat, birbaşa investisiyalar. Burada risklər (risk qruplan) 12 bal sistemi ilə qiymətləndirilir. Amerikan firmalan "Business Environment Rick Intelligence", "İntemational Repopts" və Alman firaıası "Beri" riskləri 100 bal sistemi ilə qiymətləndirirlər.

investisiya qoyuluşunda istifadə olunan risk anlayışı - potensial investor tərəfindən qoyulmuş vəsaitin itiıilməsi ehtimalıdır. Praktikada "risk amili" termini sadəcə olai'aq "risk", ölkədə sosial-siyasi vəzi>7ət və onun peıspektivi isə sosial-siyasi (daxili iqtisadi və xarici iqtisadi) risk adlanır.

Sosial-siyasi risk ölkədə iqtisadi vəziyyətə təsir edə biləcək və xarici kapital itkisinə səbəb ola biləcək sosial-siyasi vəziyyətin dəyişə bilməsi baxunmdan nə dərəcədə sabit olduğu anlayışına əsaslanu'.

Hər bir investor, xüsusən tamimilə yeni mühitə düşən xarici investor üçün riskin qi>mətləndiıilməsi çox vacibdir. Ona görə də o riski qiymət- ləndinnə sisteminin bütün üstünlük və nöqsanlanıu yaxşı bilməlidir. Nəzərə almaq lazundu ki, risk amillərinin seçilməsi və onlarm xüsusi çəkisi hər hansı bu sistemdə tam obyektiv ola bilməz. Ona görə də, riskləri qiymətləndinnək üçün müxtəlif risk sistemlərindən istifadə etmək lazımdır.

Riski dəyərləndiiinə sistemi ona yönəldilmişdir ki, potensial investora investisiya layihəsinin yalnız başlanğıc mərhələsinə kömək etsin.

5.4. Transmilli şirkətlər

Çoxsaylı filial və digər stıaıkturlarmı məlum bir mərkəzdən idarə edən və eyni vaxtda müxtəlif dünya ölkələrində fəaliyyət göstərən nəliənk şirkətlər transmilli şirkətlər (TMŞ) adlamr. Xaricdə kapital qoyan əsas fımıaya "ana-şirkət" (patent company), xarici ölkədə satın alınan və ya yaradılan şirkətə isə "qız (uşaq) şirkət" (subsidiary) və ya sadəcə olaraq filial, şöbə deyilir. Bunların hamısına birlikdə isə qohum şirkət deyilir.

'nviŞ-in şəbəkələri bütün dünyaya yayılmış istehsalın beynəlmilləşməsində mühüm rol oynayu. Çox böyük kapitala və texnoloji gücə malik

olan bu şirkətlərdə müxtəlif millətlərə mənsub olan milyonlarla fəhlə, texniki heyət və məmurlai' çalışn.

TMŞ-in meydana gəlməsi və geniş yayılması XX əsrin ikinci yansmın mülıüm sosial-iqtisadi hadisəsidir.

Onlar ikinci dünya müharibəsindən sonra yaranmağa başlamışlar. Tarixi baxımdan belə şirkətlər əvəllcə ABŞ - da meydana gəlmiş və sonralar Avropa və Yaponiyaya yayılmışlar. Hal-hazırda isə TMŞ-lor dünya iqtisadiyyatmm inkişafında və eləcə də be>ııəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşması və inkişafinda çox böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Ümumiyyətlə bu şirkətlər dünya iqtisadiyyatımn hərəkətverci qüvvəsi hesab edilir. Beynəlxalq iqtisadiyyatda iri şirkətlərin meydana gəlməsi təmərküzləşmə proseslərinin başlanması dövrünə təsadüf edti.

Məlumdur ki, kapitalın və istehsalm təmərküzləşməsi prosesi 1860-1870-ci illərdən başlamışdır ki, bu dövrdə də məhsuldaı- qüvvələrin inkişafı əsasən aşağdakı istiqamətləri əhatə edirdi:

1. İstehsal prosesinə yeni maşın tətbiqinin artması.
2. Energetika sahəsində daha köklü dəyişikliklərin baş verməsi.
3. İstehsalın texnologiyasında əsaslı dəyişikliklər edilməsi.
4. Sənayenin yeni sahələrinin inkişafı və quruluş dəyişikliyinin genişlənməsi.

İqtisadiyytatda baş verən dəyişikliklərin nəticəsi idi ki, 1870-1900-cu illərdə dünya üzi'ə sənaye məhsulunun həcmi 3 dəfə, polad əridilməsi isə 56 dəfə artmışdır. Bu proses, yəni sənayenin inkişafı XIX əsrin əwələrinə qədər davam etdi və yeni-yeni sənaye sahələri meydana gəldi.

Həmin dövrdə sənaye ilə yanaşı, həm də nəqliyyat və rabitə sahəsində əsaslı yeniliklər özünü göstərirdi. Tramvay, avtomobil, teplovoz, təyyarə, təkmilləşdirilmiş teleqraf aparatlan, telefon, və s. kimi yeni saliələr yaramrdı. Beləliklə də, kapitalm və istelosalm mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsi getdikcə genişlənildi. Tezliklə təmərküzləşmədən yaranan böyük müəssisələr texniki üstünlüklər, ümumi xərclərə qənaət imkanlanm artması, istehsal prosesinin daha yaxşı təşkili, satış salıəsində üstünlüklər, kredit sistemindən istifadə edilməsi imkanlarmın artması və s. bir çox üstünlüklər əldə etdilər.

Beləliklə, nəticə etibarilə böyük müəssisələrin artması kiçik müəssisələrin sayıiun azalmasına səbəb olmuş, ayn-ayn sahələrdə səhmdar cəmiy-yətləriniıı yaranmasma təkan vermişdil’. Bütün bu prosesin nəzəri və əməli əhəmiyyətini görən K.Marks göstərmişdir ki, səhmdar cəmiyyətlərin yaıadıhııası yolu ilə kapitalm təmərküzləşməsi baş verməsə idi, indi dünya dəmiryolsuz qala bilərdi. Göründüyü kimi,

təmərküzləşmə, haradasa inhisarçılığa səbəb olurdusa da, bunun nəticəsində meydana gələn iri müəssisələr və səhmdar cəmiyyətləri inkişafa təkan verən səbəb kimi qiymətləndirilirdi.

Bütün qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, dünya iqtisadiyyatında inhisarlar təzə hadisə olmayıb uzun bir dövrün məhsuludur. Kapitalın və istehsalın təmərküzləşdirilməsinin nəticəsi kimi yaranan bu inlıisar birlikləri eyni zamanda dünya iqtisadiyyatının beynəlmiləl xarakterinin artmasma güclü təsir edirlər. Bununla yanaşı həmin biiliklər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafinın da əsas amilinə çevrilmişlər. Deməli iri inhisai-birlikləri ölkə daxilində fəaliyyət göstərməklə yanaşı dövlət çərçivəsindən kənaıda da öz fəaliyyətlərini genişləndirirlər. Beləliklə, beynəlxalq xaraktei' kəsb ediılər. Beynəlxalq kompaniyalar dedikdə öz təsəiTüfatçılıq fəaliyyətində milli çərçivədən kənara çıxan, istehsal, ticarət, elmi-texnoloji proseslər, xidmət və digər sahələrin beynəlxalq baxımdan kompleks inkişafinın formalaşmasını həyata keçirən iri birliklər nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə, transmilli şirkətlər dedikdə, xarici ölkələrdə aktiv vəsaiti olan milli inliisarlar, çoxmilli şirkətlər dedikdə isə, müxtəlif ölkələrin milli şirkətlərini birləşdirən cəmiyyətlər nəzərdə tutulur. BMT-nin yanaşmasına görə, 1 mlrd, dollardan artıq illik dövriyyəsi olan və ən azı 6 ölkədə filiallan olan müəssisələri, transmilli şirkət hesab etmək olar. Təbii ki, bu tərif mütləq və dəyişməz de>ildi. Bu yanaşmaya görə, məcmu istehsahmn 98 %-ni kənara s^an İsveçrə firması Nestle dünya lideri hesab edilir. Digər tərəfdən, BMT-nin başqa bir metodologiyasına görə, aktiv vəsaitin quruluşu ilə də beynəlxalq şirkətiər müəyyən edilir. Bu mənada ən çox xarici aktivi olan transmilli şirkət İngilis-Holland transmilli bankı hesab olunur.

2004-cü ilin məlumatlarına görə, dünyada 70 mindən artıq TMŞ fəaliyyət göstərir. Bunlar ana cəmiyyət adlanırlar. Bu ana cəmiyyətlərin 900 mindən artıq filialı mövcuddur ki, onlann da əksəriyyəti xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Onlardan 270 min filial inkişaf etmiş ölkələrə, 490 min filial inkişaf etməkdə olan ölkələrə, 170 min filial isə keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə məxsusdurlar.

TMŞ-rin fəaliyyət dairəsi yalnız onlann sayının çoxalması hesabma deyil, mövcud şirkətlərin iqtisadi gücünün artması hesabma da genişlənir. Əi'vəllər əsasən əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəbcalq TMŞ-lar müasir şəraitdə paralel olaraq beynəlxalq səviyyədə istehsal yarada bümişlər. Bu beynəlxalq istehsala müvafiq olan beynəlxalq xidmətlər və maliyyə dairəsi yaradılmışdu'. Buradan da

edirlər. Beynəlxalq miqyasda ayn-ayn müəssisələr arasındakı iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi ilə istehsalın beynəlmiləlləşməsində həlledici rol oynayırlar. Çünki dünya üzrə sənaye məhsulunun 50 %-ə qədəri, xarici ticarətin isə 60 %-ə qədəri TMŞ-nn payına düşür. TMŞ-lar, eyni zamanda, yeni ixtiralara, yeni texnologiyalara, nau-xau ya olan patent və lisenziyalarm 80 %-ə qədərinə nəzarət edirlər. Bir çox məhsullarm beynəlxalq bazan əsasən TMŞ-nn nəzarəti altındadır. Belə ki, buğda, qəhvə, qarğıdalı, meşə materialları, tütün və dəmir filizi məhsullan üzrə dünya bazannm 90 %-i, miss və boksitlər bazannın 80%-i, çay və qalay baz.anmn 80 %-i, xam neftin, təbii kauçuk və banan bazannm 75 %-i TMŞ-nn nəzarəti altmdadır. Bu gün TMŞ-lərm müəssisələrində 70 mln. nəfərdən, artıq işçi çalışır və onlar ildə 1 trl. dollardan arüq məhsul yaradmlar. Bütünlükdə TMŞ-lərlə bağlı olaraq 150 mln. nəfər xarici işçi işlə təmin edilir ki, bu da üimuni işçilərin yansmdan da azdır. DÜÜM-də TMŞ-lənn xüsusi çəkisi son 30 ildə 17 %-dən 30 %-dək, onlann sayı isə son 25 ildə 5 dəfə çoxalımşdır. Hazırda 500 on böyük TMŞ cəmi elektronika və kimya sahəsi məhsulunun 80 %-ni, əczaçılığın 95 %-ni, maşmqayırma sahəsi məhsulumm 76 %-ni reallaşdınr. Eyni zamanda bütün xarici investisiyalann 70 %-i 85 ədəd TMŞ-in payma düşür. Qeyd olunanlann sübutu kimi, bir məsələni qeyd edək ki, araşdırmalardan aydm olur ki, 2000-ci ildə TMŞ-lərin xarici fıliallan tərəfindən həyata keçirilən əmtəə və xidmət satışmın həcmi 14,7 ul. dollara bərabər olmuşdur. 2005-ci ildə isə dünya üzrə xarici ticarətin həcmi 9,7 trl. dollar təşkil etmişdir ki, bu da TMŞ-lərin 2000-ci ildəki səviyyəsindən 5 trl. dollar azdn.

TMŞ-lərin dünya iqtisadiyyatındakı rolundan damşarkən, onlann həyata keçirdiyi kapital ixraa və onun yerləşdirilməsinin faydalılığı məsələləri ön plana çəkilir. Qeyd etməliyik ki, hazırda bütün TMŞ-lər tərəfindən həyata keçirilən xarici investisiya bütövlükdə və BİM sistemində ticarətə nisbətən daha çox əhəmiyyət kəsb edir və BİM formalaşmasında daha güclü təsirə malikdir.

Aydındır ki, xmici ölkələrdə TMŞ-lərin filiallanmn sürətlə artması bu şirkətlərin xarici bazarda mövqejanin daha da möhkəmlənməsi, istehsalın böyük bir qisminin xaricdə yaranması deməkdir. Təbii ki, bütün bunlar TMŞ-ləri maddi vəsaitlərinin böyük qismini həmin ölkələrə yönəltməyə həvəsləndirir. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, birbaşa investisiyamn xarici ölkələrə daha çox axması dünya iqtisadiyyatının bütövlüyünü, vahidliyini təsdiq edən əsas cəhətlərdən biridir. Bu cəhət

bir cİaha onu göstərir ki, dünya iqtisadiyyatının fomıalaşması dünya bazarı mərhələsindən dünya istehsalı mər-ləsinə keçmişdir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, dünyada birbaşa xai’ici investisiyalar da əsasən TMŞ-lər tərəfindən həyata keçirilir və demək olar ki, dünya üzrə cəmi birbaşa investisiyalann 90 %-nə TMŞ-lər nəzarət edirlər. E>mi zinanda, yuxanda qeyd olunduğu kimi, müasir şəraitdə dünya təsənüfatmda və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə cərəyan edən obyektiv iqtisadi proseslərlə bağlı olaraq TMŞ-lar müəyyən cəhətlər kəsb edirlər. Belə ki, onlai' çox asanlıqla güclü mvestisiya və ixtisaslı əmək tələb edən yüksək texnoloji və eimtutumlu sahələrə nüfuz edə bilirlər. Bu isə həmin sahələrdə TMŞ-lann inhisariaşma meylini artınr. Son vaxtlar ■J'MŞ-lərin fəaliyyətindəki əsas cəhətlərdən biri də onların çoxsalıəli olmağa üstünlük vemıəsidir. Məsələn. İsveçin Volvo avtomobil konserni ancaq avtomobil buıaxmaqla kifayətləmnəyərək, öz ölkəsində onun 30- dan çox qız cəmiyyəti (müxtəlif sahələrdə) yaradaraq daha geniş miqyaslı fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı xarici ölkələrdə də onlarla filialı vardu. Onlar gəmi üçün motorlar, təyy'arə mühərrikləri, ərzaq məhsullan, hətta pivə istehsalı ilə də məşğul olurlar.

Müasir şəraitdə TMŞ-laıın fəab>^ətində müqavilə münasibətləri ilə əməli>'yatlar aparılması və nüfuz dairəsinin genişlənməsi də müşahidə cdilü. Bu genişlənmə ayrı-ayn istiqamətlərdə fərqli olmaqla və aşağıdakı kimidir:

- Lisenziya əsasında ticarətin aparılması - Xarici ticarətdə sərbəst idxal və ixrac üçün dövlət tərəfindən TMŞ-lara xüsusi icazə verilməsi genişləndirilmişdir ki, nəticədə də 1970-ci illərə nisbətən 1990-cı illərin axjulanna TMŞ-lann lisenziya əsasmda həyata keçirdikləri əməliyyatlar 10 dəfə artmışdır.
- Françayzinq müqaviləsi əsasında nisbətən kiçik firmalar böyük nüfuzlu TMŞ-lann adı altında alqı-satqı və digər əməliyyatlar həyata keçirilir.
- İdaıəçilik və xidmət edilməsi üzrə də xüsusi müqavilələr bağlamiması mövcuddur. Burada istehsala idarəçilik edilməsi, texniki və mühəndis işlərində məsuliyyət daşımaq, kadrlann idarə edilməsi, xaricilərin qəbul edilməsi işdən azad edilməsi, yerli işçilərin hazırlamnası, texnika və xaımnal aimması, marketinq və maliyyə sistemi üzrə idarəçilik və s. kimi problemlərdə TMŞ-lər hər hansı bir digər sahəyə köməklik edirlər.
- TMŞ-lər bir çox hallarda hər hansı bir obyektin inşa edilməsini öz üzərinə götürür və şərtləndirilmiş vaxtda hazır şəkildə qarşı tərəfə təhvil verü'lər.

- Beynəlxalq bazann ələ keçirilməsində həyata keçirilən ən yeni fonnalardan biri də xaricdə xüsusi investisiya kompaniyalan yaratmaqdan ibarətdir. TMŞ-Iar investisiya kompaniyalan vasitəsi ilə öz qız cəmiyyətlərini və tərəfdaşlannı maliyyələşdirir. Məhz bu cür yanaşma ilə beynəlxalq kompaniyalar Alrikada Pepsi-Kola və Koka-kola satışını həyata keçirirlər.

- rMŞ-lai' beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında özlərinin fırmadaxili beynəlxalq istehsalını yaratmışlar ki, bu da onlara aşağıda göstərilən bü‘ çox üstünlük verir:

1. İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması ilə ayn-ayn ölkələrin müəyyən güzəştlərindən istifadə edirlər.
2. Xarici investorlar üçün nəzərdə tutulan vergilər və investisiya qoyuluşu saliəsindəki güzəştlərdən səmərəli istifadə etmək imkanı artır.
3. Dünya bazarmm vəziyyətinə uyğun olaraq öz istehsal proqramım qunnaq və istehsal gücündən səmərəli istifadə etmək imkanı qazann lar.
4. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə öz nüfuz dairəsini artirmaq üçün qız cəmiyyətlərinin fəaliyyətindən istifadə edirlər. TMŞ-lar öz xarici filiallan vasitəsi ilə dünya ixracmı artırırlar.
5. TMŞ yerləşən ölkədə mənəvi cəhətdən köhnələn texnologiya və yaxud hər hansı bir məhsulun istifadə dövrünü artırmaq üçün xarici filiallarda həmin məhsullarm istehsalı davam etdirilir.

Dünya praktikasında TMŞ-lər öz fəaliyyətini vertikal, üfiqi və nizamsız (con-glomerate) şəkillərdə tə.şkil edir, bir xətt üzərində mərkəzi və digər ölkələrdə həyata keçirirlər. TMŞ-nin veıtikal yayılması onlaın xarici ölkələrdə istehsal təyinatlı və ara tələbat mallan istehsalını təşkil etməsi ilə əlaqədardır. Belə yayılmaya geriyə doğru yayılma deyilir. Buna misal neft və kimya istehsalım göstərmək olar. Vertikal yayılma irəliyə doğru da ola bilh. Bu halda xarici ölkələrdə hazu* mallaın istehsalı təşkil olunur. İstehsal və aralıq tələbat əmtəələri isə mərkəzi ölkədən təmin edilir. Buna misal olaraq avtomobil istehsalım göstəmıək olar. Lakin, TMŞ öz fəaliyyətini əsas e’tiban ilə “geriyə doğru” təşkil edirlər.

Üfiqi yayılma isə, mərkəzi (ana) ölkədə firmanın istehsal etdi>a malm istehsalmı eyni şəkildə xarici ölkədə də təşkil etməsidir. Xarici ölkələrdəki firmalai' məhsul istehsah və satışmda müstəqildirlər. Belə yayılmada əsas məqsəd xarici ölkələrin tətbiq etdiyi tarif və digər məhdudlaşdıncı tədbirlərdən yayınmaqdır. Ona görə də, istehsalın belə təşkilinə bəzən tarif fabrikləri (tarif factories) deyilir.

Konqlomerat (nizamsız) yayıhna zamanı TMŞ öz istehsallan ilə bilavasitə əlaqəsi ohnayan sahələrə yayılırlar. TMŞ-in bütün dünyada

getdikcə daha çox yayılmasına təsir edən ən başlıca amil mənfəət səviyyəsinə təsir edən amillərdir. Bu amillərə bazar-tələb şəıtləri, ticarət məhdudlaşdınnalan, kapital qoyuluşu iqlimi, ixracatı aıtırmaq zərurəti və məhsulun maya dəyəri və əmək məhsuldarlığı səvi>7əsinə təsir göstərən amillər daxildir. Tələb amili özünü onda göstərir ki, ana fınnalarm çoxunun öz ölkələrindəki istehsal gücləri ölkədaxili tələbdən artıqdır. Bu halda fınna böyümək üçün daxili tələbi aşaraq ixiacı aıtmnalı və qız şirkətlər yaradaraq istehsalı xaricdə təşkil etməlidirlər. Fimıalar bazarda öz mövqeylərini qorumağa çalışırlar. Bunun üçün istifadə edilən ənənəvi yollardan biri bazarda özlərinə rəqib vəziyyətində olan fumalara sahib olunmasıdır. Bu da TMŞ-lərin çoxalması üçün bir çox yolların istifadə olunur. Bunlann ən başlıcası TMŞ-in əsas xammal mövcud olan ölkələrə daxil olması və orada öz stmktuıiarını yaratmaJandır. Məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq üçun TMŞ işçi qüvvəsi uçuz olan ölkələrdə də geniş yayılırlar. Bu son vaxtlar elektronika sənaye sahələrinin yayılmasında özünü daha aydm göstərir. Burada “ucuz işçi qüvvəsi” anlayışına xüsusi fikir vermək lazımdır. Belə ki, məhsuldarlığı aşağı olan və buna görə də əmək haqqı az olan işçi qüvvəsi ucuz işçi qüvvəsi hesab edilmii'. Yalnız, məhsuldarhğı yüksək, lakin əmək haqqı aşağı olan işçi qüvvəsi ucuz işçi qüw'əsi hesab edilir.

TMŞ-nin şəbəkələrinin genişlənməsi müəyyən mənada həmçinin iqtisadi həyatda vergilərin artmasına reaksiya kimi də qiymətləndirilir. Məlum bir həqiqətdir ki, vergi dərəcələri nə qədər yüksəkdirsə ondan yayınmağa leqal və qeyri-leqal yollarla dana çox cəhd göstərilir. Bu saliədə ən çox istifadə edilən üsullardan biıi kapitalın vergi ən aşağı olan ölkədə qoyulmasıdır. Birbaşa investisiyalar bu məsələnin ild yol ilə həll olunmasına imkan verir:

1) TMŞ vergilər aşağı olan ölkələrdə öz fımalanm yaradırlar;

2) TMŞ müxtəlif mühasibat kombinasiyalanndan istifadə edərək yüksək vergi dərəcəsi olan ölkədə əldə edilmiş mənfəəti vergilər az olan ölkədə əldə edilmiş kimi göstərərək vergidən yayınırlar.

Bir çox ölkələrdə hökmraət siyasəti məhsulun maya dəyərinin aşağı salıntnasmda müəyyən rol oynayaraq TMŞ-in ölkəyə daxil olması üçün şərait yaradır. Məsələn, bəzən ölkələrdə işsizliyin azaldılması və məşğulluğun artınlması üçün TMŞ-lərə vergi güzəştləri edilir, subsidiyalar, yaxud istehsalın təşkili üçün digər təşviqedici tədbirlər görülür.

5.5. Beynəlxalq kredit və dünya borc böhrani

Beynəlxalq kreditin mahiyyəti və funksiyaları - Beynəlxalq kre^lit qaytanimaq şərtilə valyuta və mal ehiyatlanmn verilməsi ilə əlaqədar beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində borc kapitalının hərəkətidir.

Beynəlxalq kredit ilkin k^ital yığımı dövründə meydana gəlmiş və onun mühüm vasitələrindən biri olmuşdur. Onun meydana gəlməsi və inkişafimn obyektiv əsasmı istehsalm milli sərhədlərdən kənara çıxması, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, dünya təsərrüfat əlaqələrinin intensivləşməsi və beynəlmiləlləşməsi, istehsalm ixtisaslaşması və kooperasiyası təşkil edir.

Beynəlxalq kredit kapitalın dövriyyəsinin bütün mərhələlərində iştirak edir:

- xaıici avadanlıq, xammal və s. Aimmaqla pul kapitalmm məhsuldar kapitala çevrilməsində;

bitməmiş istehsal kreditləşdirilərkən istehsal prosesində;

- dünya bazarlannda mallann saühnasmda;

Beynəlxalq kredit aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

1. Geniş təkrar istehsalı prosesinin tələbatını ödəmək üçün borc kapitalım ölkələr arasında yenidən bölüşdürür;

2. Həqiqi pulların (qızıl və gümüş) kredit pullan ilə dəyişdirilməsini təmin edir, habelə nəqdsiz ödəmələri inkişaf etdirməklə və nəqdi valyuta dövTİyyəsini beynəlxalq kredit əraəliyyatlan ilə əvəz etmək yolu ilə beynəlxalq hesablaşmalarda tədavül xərclərinə qənat edilməsinə kömək edir. Beynəlxalq kredit ə.sasmda beynəlxalq hesablaşmalar üçün kredit vasitələri - veksel, çek, habelə bank köçürmələri, depozit sertifikatlan və s. yarandı;

3) Beynəlxalq kıedit k^italm mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsinə yardım edir. Müasir mərhələdə beynəlxalq kredit iqtisadiyyatın tənzimlənməsində müəyyən rol oynayır və onun özü də iqtisadi tənzimləmnə obyelrtdir.

İkinçi dünya müharibəsindən sonra Asiya, Afrika və Latin Amerikası ölkələri üçün iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi bu ölkələrin çox əsirlik geriliyinin aradan qaldmhnası üçün yeganə çıxış yolu hesab edilir. İnkişafın sürətləndirilməsi bütün digər şərtlər daxilində məcmu ictimai məhsulunun kapital qoyluşuna aynlan hissəsinin miqdanndan asılıdır. Bu nisbət nə qədər yüksək olsa inkişaf sürəti də bir o qədər yüksək olur. Bu ölkələr kapital qoyluşunu intensivləşdi rmək və onun iqtisadi səmərəliliyini artırmaq yolu ilə (aqrar bölmənin payı yüksək olan) zəif

inkişaf etmiş iqtisadiyyatın strukturunu dəyişməyə və sənaye cəmiyyəti halına gəlməyə çalışırlar. Lakin, daxili yığmı səviyyəsinin aşağı olması və kapital ç-atışmazlığı bu ölkələrin qarşılaşdığı ən ciddi problemdir. Ona görə də, bu ölkələrdə kasıblıq zəncirini qumağın mühüm bii' yolu xaıici mənbələrin əldə olunmasıdır.

Klassik təhlilə görə xarici kreditlər inkişaf etməkdə olan ölkələrin kapital çatışmazlığını azaldır, onJanıı inkişaf sürətinə və öz-özünü təmin etmə mərhələsinə çatmasına yardım edh’. Xaıici borclar daxili mənbələrə əlavə olunaraq kapital qoyuluşu miqdan və səviyyəsinin artınimasına səbəb olur. Nəzəriyyəyə görə, yığım səviyyəsi müəy>^ən həddə qədər yüksəldikdən sonra xarici yai'dıma ehtiyac qalmadan ölkədə özü-özünü təminetmə mexanizmi işə düşür. Xarici kıedit və yarchmlar, >ağım səviyyəsini yüksəltməklə bu ölkələrin digər ən ciddi problemlərindən bilinin-valyuta çatışmazlığı probleminin də həll olımmasma yardım edir. Məlum olduğu kimi bu ölkələrdə inkişaf sürəti əhəmi>7ətli dərəçədə investisiya mallarının, xüsusən texnika və texnologiyamn idxalı imkanlarmdan asılıdır ki. bu da valyuta ehtiyacım kəskin olaraq artırır. Lakin nəzəıə almaq lazımdır ki, xarici kreditlər heç də həmişə kapital yığımma müsbət təsir göstənnir. Onlar əgər istelılak mallaıı, xüsusən dəbdəbəli mallar idxalma sərf olunarsa istehsal gücünün artınimasına səbəb ola bilməz. Bu borclann ödənilmə vaxtı çatdıqda isə ölkədə onsuz da gərgin olan valyuta - maliy>'ə problemlərini daha da gərginləşdirir.

Beynəlxalq kreditin formaları - Beynəlxalq kredit müxtəlif formalarda özünü göstərir və bii' neçə əsas əlamətləri üzrə təsnif edilir. Mənbəyinə görə - a) daxili, b) xarici və v) xarici ticarətin qanşıq maliyyələşməsi və kreditiəşdiiilməsi olmaqla üç yerə bölünür. Onlar bir-biri ilə sıx surətdə qarşılıqlı əlaqədardır və malların ixracatının idxalatçıtya qədər hərəkətinin bütün mərhələlərinə (istehsalı və ya tədarükündə, yolda və anbarda olduqda, idxalatçı tərəfindən istehsalda istifadə olunduqda və istehlakına) xidmət edir.

Borc alman vəsait hesabına hansı xarici iqtisadi sövdənin həyata keçirilməsindən asılı olaraq öz təyinatına görə aşağıdakı kredit növləri mövcuddur:

- xarici ticarət və xidmətlərlə bilavasitə əlaqədar olan kommersiya ki'editləri;
- birbaşa kapital qoyiuşlan, investisiya obyektlərinin tikintisi, qiymətli kağızlarm satın alınması, xarici borcların ödənilinəsi, val>mta müdaxiləsi (inteıvensiyası) daxil olmaqla bütün məqsədlərə istifadə edilən mali>7ə kreditləri;

- kapital, əmtoo və xidmət ixracının qanşıq fonnasma xidmət edən “ara” kreditləri.

Kreditlər öz növlərinə görə ixiacatçılarin alıcılara verdi>n əmtəə və banklarm pul formasında verdi>n valyuta kreditlərinə bölünür.

Beynəlxalq kreditlər verildiyi valyuta növünə görə borc alan və ya kıeditor ölkənin valyutası, üçüncü bir ölkənin valyutası, yaxud beynəlxalq hesab vahidi (SDR, Avro və s,) ilə verilən kreditlərə bölünür.

Beynəlxalq kreditlər müddətinə görə; qısamüddətli (1 ilə, bəzən isə 18 aya qədər); uzunmüddətli (5 ildən çox) kreditlərə, təmin olunması baxımından təminatlı və bank kreditlərinə bölünür.

Kreditlərin təminatı üçün adətən mallaı; mal bölüşdürücü və digər kommersiya sənədləri, qiymətli kağızlar, veksellər, daşınmayan əmlak və qiymətli şeylər istifadə olunur. Bank krediti borclunun borcu müəyyən müddət ərzində ödəməsi üzrə öhdəliyi əsasında verilir.

Kreditorun (kredit verənin) kim olmasından asılı olaraq beynəlxalq kıeditlər 4 qrupa bölımür:

1) fmna, bank, bəzən isə vasitəçilər (brokerlər) tərəfindən verilən özəl kıeditlər;

2) rəsmi (dövlət) kreditlər;

3) özəl təşkilatlarm və dövlətin iştirak etdiyi qarışıq kreditlər;

4) beynəbcalq və regional valyuta-kredit və maliyyə təşkilatlan tərəfindən verilən kreditlər.

Beynəlxalq kreditlər daim dəyişikliyə məruz qıüır. Əsas kreditor əvvəlcə ABŞ idi. Sonralar, 1973-cü ildən sonra isə neft ixrac edən ölkələr də ona qoşuldular. Əsas borc alan ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdir*.

80-ci illərin ortalaı*mdan etibarən ən iri kapital netto-idxalçısı da ABŞ oldu. Neft ixrac edən ölkələr isə hər il bejməlxalq borc kapitalı bazannda verdikləri qədər kredit alırlar. Yeni böyük kreditor Y^oniyadır. Kanada və Qərbi Avropa dövlətləri nisbətən kiçik rol oynayır.

1930-cu ilə qədər olduğu kimi beynəlxalq kreditin əsas forması özəl və dövlət borc alıcılarma verilən özəl kreditlərdir. Bu kreditlər 1950-1973- cü illərdə geniş yayılmış birbaşa investisiyaları nisbətən sıxışdırmışdır.

Beynəlxalq özəl maliyyə kapital axım - Beynəlxalq maliyyə kapitalı axını dedikdə birbaşa xarici kapital qoyluşları, özəl maliyyə kapital axını və inkişaf məqsədləri üçün rəsmi beynəlxalq kredit axınları nəzərdə tutulur.

Burada biz əvvəlcə beynəlxalq kreditlə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqədar olan beynəlxalq özəl maliyyə kapital axınmı nəzərdən keçirəcəyik. Bey-

nəlxaJq özəl maliyyə axjmnın ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri onlann kommersiya şərtləri üə beynəlxalq pul və kapital bazarlanndan əldə olunmasıdır. Onlar eyni zamanda xarici kapital sahibi torofındon bilavasitə istehsala qoşuJmadığı baxımından birbaşa kapital qoyuluşlarından fərqlənir.

Hər an istifadə oluna bilən və müəyyən bir gəlir əvəzində istifadə üçün başqasına verilə bilən fondlara maliyyə mənbələri deyilir. Maliyyə mənbələri iqtisadi ədəbiyyatda “borc verilə bilən fondlar” və ya “kapital fondu” anlayışlan ilə eyni mənada işlənir. Maliyyə mənbələrinin onlann sahiblərindən onlara eliiyaca olanlara verilməsi ilə əlaqodai' əməliyyatlara maliyyə əməliyyatlan deyilir. Bu əməliyyatlann həyata keçirilməsində üç tərəf: fond sahibləri, fonda ehtiyacı olanlar və bu fondların ehtiyacı olanlara verilməsini təmin edən maliyy^ə bazarlan iştirak edir. Maliyyə bazan da iki yerə bölimür: kredit bazan və kapital bazan.

Maliyyə fondlan ehtiyacı olanlara iki formada verilir: 1. Kredit; 2. Mülkiy>'ətə şərik ohnaq şərtilə.

Fond sahibləri, məlum olduğu kimi verdikləri vəsaitin əvəzində faiz gəliri alırlar. Mülkiyyətə şərik olduqda isə hər hansı pay sənədi (məs. səhm) satın almır və səhm sahibi müəssənin əldə etdiyi mənfəətindən pay (dividend) aln,

Kredit bazan əməliyyatları sərbəst fondlann depozitlər (əmanət) şəklində banklar vasitəsilə toplanaraq ehtiyacı olanlara verilməsində özünü göstərən əməliyyatlarda ifadə olunur.

Kapital bazarı əməliyyatlan qiymətli kağızlarla (istiqraz və pay sənədləri ilə) olan əməliyyatlardır. İstiqraz borc sənədidir və investora sabit faiz gəliri təmin edir. Əsasən orta və uzun-müddətlidir, ancaq qısa müddətii də ola bilər. Pay sənədləri ilə müəssisə mülkiyyətinə şəıik ohnaq məqsədi güdür və öz sahibmə müəssisə gəlirindən müəyyən gəlir (dividend) təmin edir.

Bir sözlə, müəssisə və ya təşkilatlar maliyyə bazanna pay sənədələri (səhm) buraxaraq vəsait cəlb ediilər. Sərbəst fonda malik olanlar da bu sənədləri satın alırlar. Nəticədə bu fondlar borc kapitah bazarmda alqı- satqı obyektinə çe\ailir və bir neçə dəfə dövr edə (almıb-satıla) bilirlər.

Borc kapitalı bazarmda göstərilən əməliyyatlarla məşğul olan çoxsayh maliyyə təşkil atları-kommersiya banklan, kapital qoyuluşu banklan, sığorta şirkətləri, yığıra və kredit kassalan və s. meydana gəlib fəaliyyət göstərirlər.

Təşkil olunmuş borc kapitalı bazarının və maneəsiz işləyən maliyyə müəssisələrinin mövcud olması iqtisadi inkişafin sürətlənməsinə olduqca ciddi təsir edir.

Maliyyə əməliyyatlan iki qmpa bölünür: daxili və beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarına. Maliyyə əməliyyatmın hər iki iştirakçısı eyni ölkəyə məxsus olduqda belə əməliyyatlara daxili (milli) əməliyyatlar deyilir. Hər hansı bir ölkə sakininin digər ölkə sakininə maliyyə fondu verməsi isə beynəlxadq maliyyə əməliyyatı və ya beynəlxalq kredit və ya kapital əməliyyatı adlamr.

İstər beynəlxalq, istərsə də daxili maliyj'Ə əməliyyatlarını eyni səbəblər doğurur. Yəni hər iki halda sərbəst fond sahibləri müəyyən riskə gedərək bu fondlardan yüksək gəlir əldə etməyə çalışırlar. Bu zaman, tamamilə aydmdn ki, kapitalın beynəlxalq bazara çıxaniması daha çox risk tələb etdiyi üçün kapital salıibləri beynəlxalq bazardan daxili bazaıa nisbətən daha çox gəlir gözləyirlər. Bu gəliri əldə etmək üçün sərbəst kapital sahibləri öz kapitalı ilə xarici bir bankda müddətli depozit hesabı açmah və ya beynəlxalq borc kapitalı bazanndan istiqraz və ya pay sənədi satın ahnahdırlar. Belə bir əməliyyata onlan vadar edən digər bir səbəb riski minimuma endirmək üçün kapital qoyuluşu partfelini çox çeşidli etməkdir. Kapitalın xaıicə çıxanimasına səbəb olan amillərdən biri də bəzən ölkə daxilində qiymətli kağızlai’ üzərində yüksək vergi qoyulmasıdır. Bir çox ölkələr həmin ehtiyatlan cəlb etmək üçün qiymətli kağızlan veıgidən tamamilə azad edirlər və onlar üçün sığmacaq rolu oynayırlar (məsələn, İsveçrə, Lüksemburq, Bahama adalan və Kanada).

Ölkələr arasında maliyyə kapitalı axınmm təmin olunması üçün əsas şərt dövlət tərəfindən bu əməliyyatlarm məhdudlaşdınimamasıdır (valyuta nəzai’ətinin götürülməsi və s.)

Amma, hal-hazırda beynəlxalq kapital axınlan xarici ticarət əməliyyatlan kimi müxtəlif şəkildə məhdudlaşdırmalara məruz qalırlar. Bəzi ölkələr isə sərbəst milli valyuta bazarlarmın inkişafina şərait yaratdıqlan halda, ölkədən kapital ixracma məhdudiyyətlər qoyurlar. Bu məhdudlaşdınna tədbirlərinə rəsmi orqanlardan icazə alınması tələbləri, onlarm miqdarmın məhdudlaşdırılması, yaxud tamamilə qadağan edilməsi və ya xarici kapital gəlirlərindən yüksək vergi alınması kimi tədbirlər daxildii’.

Maliyyə əməliyyatlan fiziki şəxslər, kommersiya və sənaye müəssisələri, özəl maliyyə təşkilatlan, hökumədər və digər rəsmi qurumlar tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə bazarının mühüm tərkib hissələrindən biri yerli qiymətli kağızlar bazandır. Şirkətlər öz fəaliyyətini xaricdə genişləndirmək uçün yerli istiqraz və səhm bazarlarının xüsusiy>'Otlorini diqqətlə ö)Tənirlər. Ayrı-ayn ölkə bazarlanmn və beynəlxalq bazarların getdikcə daha çox inteqrasiya etmələrinə və valıid dünya bazanna çevrilməsinə baxmayaraq yerli bazarlar öz xüsusiyyətlərini saxlayır və daxili və siyasi iqtisadi təzyiqlərə məruz qalırlar.

Şirkətlər yerli baz,arlan dəyərləndirərkən bir necə amib nəzərə almalıdırlar: 1. Maliyyələşmənin mümkünlüyünü; 2. Faiz dərəcələri və valyuta məzənnəsinin dəyişmə riski daxil olmaqla mümkün olan bütün məsrəfləri; 3.Yerli ənənələr və təşkilatçılıq şərtlərini.

Be>oıalxalq maliyyə bazanmn fəali>'yətində transmilli şirkətlər uçün mühüm kıedit mənbəyi olan avrovalyuta bazan (eurocurrency) olduqca əhəmiyyətli rol oynayır. Bu bazann 65-80%-i ABŞ-dan kənardakı banklarda saxlanılan avrodollarlar təşkil edir. Bu o deməkdir ki, ABŞ-m bank hesablarında xaricilərin saxladıqları dollarlar avrodollar deyillər. Lakin, amerikan və başqa banklann hesablarında ABŞ-dan kənarda saxlanılan dollarlar - aviodollardır (eurodollars). Eyni şəkildə avroien, avromarka və s. bazarlar da mövcuddur.

Avrovalyuta bazan bütün dünyada mövcuddur. Bu sahədə Asiya (Qonkonq və Sinqapıu*), Karib dənizi hövzəsi ölkələrində, Kanada və Avropa mərkəzlərində iri həcmli əməliyy atlar aparılır.

AvrodoUann ə.sas mənbəyi aşağıdakılardır:

1. Öz dollarını ABŞ-dan kənarda saxlamaq istəyən xarici dövlətlər və vətəndaşlar;
2. Cari ehtiyacından çox nəqdiyyəsi olan TMŞ-lər;
3. Cari ehtiyacından çox ehtiyatı olan Avropa banklan;
4. Yaponiya, Tayvan və Almaniya kimi xarici ticarət balansının müsbət qahğı olan ölkələr.

Avrovalyutaya ehtiyacı olanlar isə fiziki və hüquqi şəxslər, ayn-ayn dövlətlərdir. Avrovalyuta bazanmn aşağıdakı xarakterik cəhətləri vardır:

1. Bu bazar pərakəndə deyil, topdan ticarət bazandır.Çünki, burada çox böyük əməliyyatlar aparılır. Əsas borc alanlar hökumətlər, Mərkəzi banklar və dövlət bölməsinə aid korparasiyalardtr. Avrovalyuta bazanndakı əməliyyatllann 4/5 hissəsi banklararası əməliyyatlardan ibarətdir.

2. Bu bazar əslində tənzimləmnir;

3. Bazardakı əmanətlər əsasən qısamüddətlidirlər. Çünki, bu əmanətlərin çoxu qısamüddətli xarakter daşıyan banklararası

əraəli>7atl ardır;

4. Avrovalyuta bazan yığımlar və müddətli əmanətlər üçün fəaliyyət göstəıir. Burada tələb olunana qədər əmanətlər işləmir;

5. Avrovalyuta bazan əsasən avrodollar bazarıdır.

Avrovalyuta bazannın əsas cəlbedici cəhəti milli bazarlarla müqayisədə faiz dərəcələrinin aşağı olmasıdır. Əməliyyatlann bÖ3dik həcmi və məhdudiyyətlərin ohuaması nəticəsində avrovalyutalarda qoyulan depozitlər adətən öz ölkələrinə nisbətən daha çox gəlir gətirir.

Ənənəyə görə bu istiqrazlar London banklararası depozit bazarında satıcınm faiz dərəcəsindən yüksək O1UJ‘. Avrovalyuta istiqrazları üzrə banklann bir-birindən tələb etdikləri faiz -- LİBOR (London Jnter-Bank offered rate-LİBOR) adlanu. Lakin, bu faiz dərəcələrinin yüksək olmasma baxmayaraq avrovalyuta bazarmm nadir xüsusiyyətləri imkan verir ki, bu dərəcələr çox vaxt milli bazarlarda olan dərəcələrdən aşağı olsun.

LIBID (LİBİD- London Jnt<^-Bank offered rate) isə London banklaramsı depozit bazarında alıcıların tələb etdiyi faiz dərəcələridir.

Avrovalyutadakı depozitlərdən gəlir səviyyəsi adətən LIBlD-dən aşağıdır. Lakin çox, vaxt o milli bazarda əldə edilən gəlirdən yüksək olur.

Beynəlxalq maliyyə əməli>'yatlarmın mühüm tərkib hissəsi beynəlxalq banklann apardıqlan xidmətlərdir. Onlann iştirakı olmadan firmalar maliyyə vəsaitinə olan ehtiyaclarını təmin edə bilməzlər. Beynəlxalq banklar maliyyə əmaliyyatlannı astronomik rəqəmlərə çatdıraraq, öz müştərilərinə aşağıdakı xidmətləri göstərirlər:

1. İdxal və ixrac əməliyyatlarının maliyyələşməsi;
2. Xariçi valyuta ticarəti;
3. Daxili bazarda və avrobazarda kredit və səhm sahəsində maliyyələşmə;
4. Nəqdiyyətlərin beynəlxalq axınınm idarə olunması, o cümlədən pul məbləğlərinin milli sərhədlərdən elektron aparalar vasitəsilə keçirilməsi;
5. Müştəri-korporasiyalar üçün maliyyə sxemlərinin maliyyələşməsi;
6. Müştərilərə informasiya və məsləhət verilməsi.

*Beynəlxalq rəsmi kreditlər^* Beynəlxalq kapital axmınm mühüm tərkib hissəsini rəsmi kreditlər təşkil edir. Bu kreditlər ümumiyyətlə ölkələrin inkişafı ilə əlaqədar olduğu üçün onlara bəzən inkişaf kreditləri və ya xarici yardımlar deyirlər.

Belə kreditlər xarici dövlətlər, beynəlxalq kredit təşkilatları və ya bıtzarlardan əldə edilir. Kredit alıcısı isə çox vaxt inkişaf eünəkdə olan ölkənin hökuməti və ya o ölkənin dövlət təşkilatlan olur.

Kreditlər borc şəklində alınan ehtiyatlardır. Onlar razılaşdırılmış müddətdən sonra əsas borc və faiz şəklində kreditora qaytarılır. Kredit faizləri bevTiəlxalq bazardakı tələb və təklif arasında olan nisbətlə müəyyən edilir. Beynəlxalq özəl firma, şirkət və bazarlardan kreditlər kommersiya şərtləri ilə alınır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kreditləşdirilməsinin əsas xüsıısi>yətləri aşağıdakılardır:

4) Bu ölkələr xaı ici ehiyatlarm mühüm bir hissəsini güzəştli kreditlər və əvəzsiz subsidiyalai' şəklində alırlar Çox güşətli kreditləri adətən ən zəif ölkələr alırlar.

2) İnkişaf etməkdə olan müxtəlif ölkələrin kreditləşdirilməsində universal bir sistem mövcud deyildir. Hər bir ölkə üçün onun inkişaf səviyyəsindən, iqtisadi konyuknıradan (xüsusən ödəmə gücündən) əsas donor ölkələrlə, beynəlxalq val>oıta kredit təşkilatlan ilə münasibətlərin xarakterindən, dünya borc kapitalı bazanndakı etibar dərəcəsindən və s.- dən asılı olaraq ayrıca beynəlxalq kreditləşmə mexanizmi formalaşır:

3) Müasir beynəlxalq kredit sistemi inkişaf etməkdə olan ölkələrin spesifik şəraitinə uyğunlaşmışdır;

4) İnkişaf etməkdə olan ölkələr kredit və subsidiyalann əsas hissəsini bilavasitə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən, beynəlxalq val)oıta-kredit təşkilat!anndan və dünya borc kapitalı bazanndan alırlar. Ona görə də inkişaf etməkdə olan ölkələin kreditləşraəsi əsasən dünya təsərrüfatımı! mərkəzi və periferiyası arasmdakı münasibətlərdən ibarətdiı*.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kreditləşməsinin əsas formaları - İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kreditləşdirilmə fonnalan İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OZSR) daxil olan inkişafa Yardım Komitəsi (İYK) tərəfindən qəbul edilmiş sxem əsasmda müə>yən edilir. İYK inkişaf etməkdə olan ölkələr barəsində əsas donor ölkələrin və kreditorlann kredit siyasətini əlaqalənədiıir.

İYK-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrə verdiyi kredit və subsidiylalann təsnifatı (sxemi):

1) İnkişafa rəsmi yardım, o cümlədən ikitərəfli və çoxtərəfli;

2) İnkişafın maliyyələşməsinin sair növləri, o cümlədən ikitərəfli və çoxtərəfli.

3) Qe>Tİ-hökumət təşkilatlarmm əvəzsiz subsidiyaları

4) İnkişafın rəsmi maliyyələşməsi

5) İxracat kreditbri.
6) Özəl kredit və subsidiyalar.
7) Beynəlxalq bank kreditləşməsi;
8) Qiymətli kağızlar emissiyası;

90-cı illərin əvvəllərində inkişaf etməkdə olan ölkələrə bu xəttlə daxil olan ehliyatlann 4/5-i rəsmi kreditləşmə və maliyyələşmə, 1/5-i isə özəl mənbələrə aiddir. Rəsmi maliyyələşmə formasında kreditləşmənin təxminən yarısı ikitərəfli kanallarla daxil olan kıeditlərdən, yansı isə subsidiyalardan ibarətdir.

İnkişafın rəsmi maliyyələşdirilməsi

İkitərəfli kanallarla - 90-cı illərin əvvəllərində inkişaf etməkdə olan ölkələrə daxil olan kredit və subsidiyaların təxminən yansı bu xəttlə daxil olmuşdu*. Donor ölkələr tərəfindən inkişafin rəsmi maliyyələşməsinin 1/5 hissəsi inkişafa rəsmi yardım şəklində həyata keçirilir. Bu məqsədlə vəsait donor ölkələrin büdcələrindən ayrılır və parlamentin nəzarəti altmdadır. Belə kreditlər adətən başqa xai'akter daşıyır, və kredit verən ölkədən əwəlcədən müəyyən edilmiş əmtəələrin satın alınmasına sərf edilir. Bu kreditin istifadə saliələrini məhdudlaşduır. Bəzən satılan əmtəələrin qiymətləri də yüksək olur. Bu kreditlərin böyük bii' konkret obyektlərin maliyyələşməsinə yönəldilməsi əvvəlcədən razılaşdırılır. İnkişafın rəsmi maliyyələşməsi və xüsusən inkişafa rəsmi yardım proqramları hal-hazırda yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönəldilmiş xüsusi maliyyy ə-kredit mexanizmidir. Bu mexanizm bəşəriyyətin qlobal problemlərindən birinin-geriliyin aıadan qaldmiması probleminin həllinə yönəldilmişdir. Güzəştli kıeditlər ayrılarkən inkişaf etməkdə olan ölkə ölkəsinin əsas ehtiyaclannm, yəni yeməyə, suya, tibbi xidmətə, təhsilə olan tələbatının ödənilməsi nəzərə almır. Adətən kreditlərin mühüm bir hissəsi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan infi'astruktura (nəqliyyat, rabitə, energetika) obyelrtlərinin inşasına sərf edilir. Bununla yanaşı olduqca kəskin xarakter daşıyan sosial problemlərin həlli xüsusi diqqət mərkəzində olur. Eyni zamanda aqrar bölməyə ayrılan kreditlər də arür, sənaye isə inkişafa yardım proqramında təxminən 5% təşkil edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə ərzaq yaıümıı mülıüm əhəmiyyətə malikdir. Ərzaq yardımı haqqmda ilk proqram 1954-cü ildə ABŞ tərəfindən qəbul edibmişdir. Sonralar bu proqramm həyata keçirilməsində iştirak edən dövlətlərin sayı 25-ə çatdı.

İnkşiaf etməkdə olan ölkələrə yardmı əslində bütün inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən edilir. Lakin, ABŞ apancı donor kimi qalmaqda

davain edir (baxmayaraq ki, onun payı 50-ci illərdə 50%-dən 90-cı illərdə 209-^-ə enmişdir).

Əvvəlcə inkişafa rəsmi yardımlar Uzaq Şərq, Cənub-Şərqi vo Cənubi Asiya ölkələıinə edilirdi. Yardunm iqtisadi səmərəsi bəzi ölkələr üçün yüksək olmasa da digərləri, xüsusən Cənubi Koreya və Tayv’an yardımlardan düzgün istifadə edərək sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail oldular. Müəyyən inkişaf mərhələsinə çatdıqdan sonra onlar bu yardımdan imtina etdilər və beynəlxalq borc kapitalı bazanndan borc almağa başladılar.

Çoxtərəfli kanallarla -- İnkişaf etməkdə olan ölkələrə daxil olan cəmi kredit və subsidiyalarm təxminən 1/4 -i bu kannalarm üzərinə düşür. Onlar Beynəlxalq İnkişaf və Bəıpa bankı (Dünya bankı), regional inkişaf bankları, BVF-u və müxtəlif çoxtərəfli fondlar (BMT, AB və s. xətti ilə) tərəfindən verilir.

Çoxtərəfli əsaslar üzrə İnkişafın rəsmi maliyyələşməsində Dünya bankı (rəsmi adı Beynəlxalq Bərpa və İnkişaf bankı) qrupu mühüm rol oynayır (1944-ciı ildə təşkil olunmuşdur). Bank əvvəlcə A\Topada bərpa işlərinə də kredit ayırdığı halda, 60-cı illərdən etibarən yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələri kreditləşdirir, onlaıia dünya borc kapitalı bazarı arasında vasitəçi kimi çıxış edh. Dünya bankı böjük etibara malikdir və öz qiymətli kağızlarını ildə 7% ilə dünya maliyyə bazannda yerləşdirir və verdiyi kreditlər üzrə ildə 7,5-8,5% (yəni özəl beynəlxalq banklardan az) aln. Lakin, bu faiz kasıb ölkələr üçün yüksək olduğuna görə, onlar Dünya bankından kredit almırlar.

Dünya bankının əsas vəzifəsi diqqətlə seçilmiş (əsasən infrastruktura) konkret obyektlərin kreditləşdirilməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki. Dünya bankı yalnız dönərli valyuta ilə ödənən məsrəfləri öz üzərinə götürül', yerli valyuta xərclərini isə kredit alan Ölkə ödəyir. Dünya bankı 1980-cı ildən başlayaraq bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, özəl sahibkarlığm təşviqi, dünya təsənüfatuıa uyğunlaşmaq üçün həyata keçirilən iqtisadi islahat proqramlanna da kredit aymr. İnkişaf etməkdə olan ölkələr həmçinin aşağıdakı regional inkişaf banklanndan kredit alırlar; Avropa k^ital qoyuluşu bankı, Avropa Bərpa və İnkişaf bankı, İslam inkişaf bankı, Asiya İnkişaf bankı, Afrika İnkişaf Bankı və Ame- rikalılararası İnkişaf' Bankı. Bu banklar ilk növbədə regional obyektləri kreditiəşdirərək regional əməkdaşlığm inkişafına əsas diqqət verirlər.

Be>Tiəlxalq Valyuta Fondu tədiyyə balansı kəsirlərinin ödənilməsi üçün 3-5 il müddətli kreditlər aymr. Fond əv\'əlcə əsas etiban ilə Qərb ölkələrinə kredit verirdi. 80-cı illərdən başlayaraq o, ancaq inkişaf

clməkdD olan ölkələrə kredit verir. Kıedit verilərkən kredit alan ölkə müvafiq makroiqtisadi tənzimləmə üzrə öhdəçilik götürür. Kreditin istiqamətinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə doğru dəjdşməsi də bununla əlaqədardır. Çünki, Qərb ölkələri tədiyyə balansı kəsirini ödəmək üçün borc kapitalı bazarmdan kredit almağa üstünlük verirlər. BVF-u qədər digər heç bir beynəlxalq təşkilat inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən tənqid olunmıw. Fond bu ölkələrdəki so si al-iqtisad proseslərə olduqca ciddi təsir göstərir. Lcikin, Fondun müdaxiləsi olmazsa dünya borc böhramm dalıa da dərinləşib ciddi xarakter ala bilərdi *Dünya horc böhranı* - Müşaliidələr göstərir ki, son illər qlobal iqtisadi məkanda cərəyan edən hadisələr inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici borclarının sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə Dövlət Planlama təşkilatımn Dünya Bankma əsasən yaydığı məlumatlara görə, ümumilikdə dünya ölkələrini xarici borc səviyyələrinə görə aşağıdalcı kimi sıralamaq olaı\

Dünya ölkələrinin 2010-cu il üçün xarici borc göstəriciləri,
min dollar

JVü	Ölkələr	Borc	JVo	Ölkələr	Borc
I 1	Amerika	11<S6.'1,0	21	İsveçrə	192.33
2	Yaponiya	9313,84	r"22	Pouıqaliya	174.92
	Almaniya	2448.17	2.3	İsveç	169.12
4	İtaliya	2446.16	24	İndoneziya	1.53,13
>	Fran.sa	2068.64	25	İsrail	150.1 !
6	İngiltərə	1481.85	26	Tayvan	146.::
7	Kanada	1104.34	27	İrlandiya	145.41
8	Braziliya	986.99	28	Çin	133,45
9	İspaniya	777.50	29	Danimarka	128.67
10	Hindistan	722.06	30	Finlandiya	104.50
11	Hollandiya	482.10	31	Malaziya	102.95
12	Belçika	453,74	32	Macarıstan	100.93
Jl.	Yunanıstan	379.83	33	Rusiya	94.29
14	'l'ärkiyə	285.38	34	Filippin	92,29
15	C. Koreya	280..52	35	Sinqapur	85.05
16	Avstriya	25.5,77	36	Kolumbiya	80,38
17	Norveç	252.62	37	Tay 1 and	i 76.57
18	Meksika	227,69	38	C. Afrika	73,99
19	Polşa	219.35	39	Çexiya	67.56
20	Argentina	207.05	40	Venesucla	- m ______ 1

Ümumi>'y3tlə» tarixi faktlardan aydın olur ki, 1990-2010-cu illər ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrin xaıici bordan 32 dəfə, bu borclar üzrə həmin ölkələrin illik ödəmələri isə 22 dəfə artmışdır.
90-C1 illərə qədər inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici kreditləri yalnız rəsmi mənbələrdən alırdılar. Ona görə də. onların bordan kiçik sürətlə artırdı. Lakin, 1990-2010-cu illərdə ölkələrin əksəriyyəti dünya borc kapitalı bazaiına çıxdığı üçün xarici borcları .sürətlə artdı.

İnkişaf etmiş və inkişaf elməkdə olan ölkələr üçün narahatlıq mənbəyi olan dünya borc bölıranı i.sə, təqribən 1970-ci illərdə meydana gəlmişdir.Üçüncü dünya ölkələrinə geniş miqyaslı kredit axını birdən- birə 1982-ci ildə dövlətlər arasında etibar bölu'amru yaratdı. 12 avqust 1982-ci ildə Meksika, onun arxasmca Braziliya, Çili, Argentina və digər Latın Amerikası ölkələri öz xarici borclannı ödəyə bilmədiklərini elan etdilər. Dünyanm cəmi 38 dövləti öz borclannı razılaşdınlınış qrafik üzrə ödəyə bilmirdilər. Bu vəziyyət 1983 və 1984-cü illərdə də davam etdi. Kredilorlai' yeni kıedit verilməsini dayandudılar və öz borclanmn kütlə\i sürətdə növbədonkənai' ödənilməsini tələb etdilər. Dünyamn nəhəng bankları beynəlxalq kredit üzrə böyük itkilərə məruz qaldılar. Beynəlxalq İqtisadi həyatın vacib tərkib hissəsi olan maliyyə sinıkturu 1914-cü ildən sonra mühüm əhəmi>yət kəsb etdi və tam iflas qarşısında qaldı. Çünki, borcun ödənihnəsmdə, hər bir keçikdirmə maliyyə strukturlan üçün itki deməkdir. Dünya borc kapitalı bazannda beynəlxalq kreditiəşdinnə ilə məşğul olan doqquz nəhəng ABŞ banklaıınm səhmləri 20% qiymətdən düşdü. Bu banklar tərəfindən verihniş "etibarsız" xarici kreditlərin məbləği onlann öz kapitallannın məbləğini ötüb keçmişdir. Daha dəqiq deyilsə yalnız üç ölkəyə (Argentina, Braziliya, Meksika) verilmiş kreditlər onlann öz kapitalından çox idi.

Borc alanlar üçün vəziyyət dalıa ağırdır. Onlar 70-ci illərdə yüksək nominal faizlə kütləvi sürətdə kredit alırdılar. Dollarm sabitliyinin pozulmasmdan qorxan ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sistemi 1982-ci ildə inflyasiyam dayandumaq üçün sərt monetarist siyasət yerimıəyə başladı. Nəticədə yüksək nominal faizlər real faizə çevrildilər ki, bu da borc alanlar üçün 1929-32-ci illərin böyük depressiyasından sonra ən güclü zərbə oldu. Lakin nə qədər ağır olsa da bu ölkələr dünya maJi>7ə mərkəzləri ilə normal maliyyə münasibətlərini qoruyub saxlamaq naminə “kəmər sıxma” siyasəti yeridərək, vergiləri və daxili inflyasiyanı ai'tırmaq və sosial-iqtisadi inkişafa yönəldilən (kapital qoyuluşlan, maarifə və s.) məsrəfləri ixtisar edərək öz borclarım ödəmək üçün

ehtiyatlar toplamağa məcbur oldular. Məhz bu səbəbə görə bir sıra borclu ölkələrin iqtisadi inkişaf sürəti 80-cı illərdə xeyli zəiflədi. Hal-nazırda xarici kreditlərə olan tələbin kəskin sıaotdə artması keçmiş sosialist ölkələrinin bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçməsilə əlaqədardır. Bəşəriyyət üçün qlobal əhəmiyyət daşıyan bu prosesin sürətlə və sabitli>'i pozmadan həyata keçməsi üçün bu ölkələrin xarici mənbələrə yüksək ehtiyacı yaranmışdır. Bu vəziyyət beynəlxalq kıeditin mühüm yeni istiqamətinə yol açmışdır.

5.6. Xarici borc problemi və onun aradan qaldırılmasına dair tədbirlər

İnkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün Ölkələr müəyyən həcmdə dövlət borcuna malikdir ki, bunun da bir hissəsini xarici borc təşkil edir. Müəyyən tarixi dövrlərdə ayn-a>aı dövlətlər borc problemi ilə qaışılaşsalar da, dövlət borcunun yaranması labüd bir proses hesab edilir. Çünki, dünyada heç bir dövlətin qalan dünyadan təcrid olunmuş formada inkişafı mümkün deyildir. Bu baxımdan qarşıhqlı münasibətlər, həm də müəyyən öhdəliklər, borclar da yaı adu*. Bütün bunlar isə dövlət borcunun bütün ölkələrdə maliyyə sisteminin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsini bir zəınrətə çeviiiı*. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdu ki, bütün iqtisadi kateqoriyalarda olduğu kimi, dövlət borcunun, o cümlədən xarici borcun da müəyyən sərhədləri mövcuddur. Belə ki, yalnız bu sərhədlər daxilində sözügedən iqtisadi siyasət müsbət səmərə verə bilər. Əks halda borc vəsaitləri ciddi mah>yə probleminə çevrilməklə ölkənin iqtisadi durumuna kəskin mənfi təsir göstərəcəkdir.

Dövlət borcu siyasətinin düzgün şəkildə həyata keçirilməməsi, beynəlxalq ki'edit sərhədlərinin gözlənilməməsi və nəhayət cəlb edilən borc vəsaitlərinin vaxtlı-vaxtmda qaytarılmaraası müəyyən qisim ölkələri dövlət borcu, o cümlədən xarici borc problemi ilə üz-üzə qoymuşdur. Yuxanda qeyd olunduğu kimi, müəyyən sərhədlər daxilində borcun olması təbiidir. Ona görə də hazırda inkişaf etmiş ölkələrin müəyyən həcmdə borca malik olması problem xarakterli deyil, məqsədyönümlü maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi səciyyələnir.

Ümumiyyətlə dünyada xaıici borc böhranmın yaranması XX əsrin 60-70-ci illərinə təsadüf edir. Belə ki, bu müddətdə daha çox güzəştli şərtlərlə borc vəsaitləri cəlb edən İEOÖ-in əsas məbləğ üzrə bordan aşağı sürətlə artır və faiz ödənişləri ciddi problemlər yaratmırdı. Lakin bu ölkələrin böyük həcmdə və aktiv sürətdə dünya maliyyə bazarlarma inteqrasiya etməsi onlan ağır borc bölıranı ilə baş-başa qoydu. Tədricən

xarici bordan aıtan bu ölkələr vaxtı çatdıqca nəinki əsas borc məbləğlərini, hətta faiz ödənişlərini həyata keçirmək baxımından çətinliklərlə üzləşdilər. Tədricən artan xətlə inkişaf edən bu proseslər 90- cı illərin sonunda sözügedən ölkələrin xarici borc məbləğlərini >1iksək rəqəmlərə çatdırdı.

Dünyada xarici borc böhranı bütün ölkələrin iqtisadi dununu üçün ciddi təlılükə yaradan bir hadisədir. Qeyd olmıduğu kimi borc böhranı 1960- 70-ci illərdə, daha dəqiq de.sək 1973-1974-cü illərdə yaranrmş enerji bölnanı ilə birlikdə ortaya çıxmış, 1982-ci ildə isə bəzi ölkələrin (məs. Meksika, Çili, Argentina və s.) müddəti çatmış xarici borcu ödəmək imkanmda olmadığım elan etməsi ilə dalıa da dərinləşmişdir.

Təcrübə göstərir ki, borc problemini yaradan başlıca səbəb dövlətin z^if mali>7ə-kredit siyasəti və iqtisadiyyata lüzumsuz müdaxiləsidir. E\mi zamanda xarici borcun artmasın m başlıca səbəbləri daxili yığmun yetərsizliyi və dövlət xərcləriudəki artımdır. Digər vacib bir səbəb isə tə- diyyə balansının cari əməli>7atlar hesabmdakı mənfi saldodur. Belə ki, mənfi saldonun maliyyələşdirilməsi, əksər hallarda, xarici borclanmaya səbəb olur. Başqa sözlə desək, mənfi saldonun miqdan qədər xarici borclanma əmələ gəlir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, I980-cı illərin əvvəllərindən etibarən üçüncü dünya ölkələrinin çoxu inkişaf yohmda ciddi xaıici borc problemləri ilə üzləşmişdirlər. Bu problemin ortaya çıxmasmda isə iki əsas səbəb vurğulanır; 1. İqtisadiyyatda struktur problemləri, yəni “struktura zəiflik”. 2. Uğursuz iqtisadi siyasət. Digər tərəfdən dünya iqtisadiy>atında davara edən durğmıJuq, real faiz hədlərində meydana gələn artım, ixrac edilən məhsullaida qiymət enmələri və s. də üçüncü dünya ölkələrinin xıuici ödəmələrində çətinliklər yaratmışdır. Son illərin məlumatlarma görə İEOÖ içərisində ən çox borclu olanları Argentina, Braziliya, Çili, Kolumbiya, Boliviya, Kostarika, Umqvay, Venesuela və s. ölkələrdir ki, bu da dünya üzrə cəmi xarici borcun 38-40%-ə bərabər- dtt.

Bu gün üçüncü dünya ölkələri xarici borc probleminin həlli istiqamətində əsas üç yola baş vururlar:

investisiya, təhsil və digər dövlət xərclərinin azaldıhnası;
yeni xəzinə bonlai'imn ixracı; inflyanist siyasətin
>öirüdülməsi.

Araşdırmalai'dan aydın olur ki, xarici borcu yaradan səbəblərdən biri də valyuta problemi ilə əlaqədardır. Belə ki, ölkədə valyuta ehtiyatlanmn artımı ixracın artınıması ilə mümkündür. Çoxlu sayda ölkələrin bu

məqsədi seçməsi dünyada ixracın, yəni dünya bazannda təkb'fin artmasma və beləliklə də qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu isə xarici ticarət balansım pisləşdirir və borcu daha da artırır.

Yuxanda qeyd olunduğu kimi, müəyyən taıixi döwlərdə borc problemi daha ciddi xaıakter almışdu- ki, bu da dünya dövlətlərini borc probleminə qarşı tədbirlər gönnəyə məcbur etmişdir. Bu tədbirlərdən biri də I985-ci ildə üu-ixə Beyker planı adı altında daxil olmuşdur. Plana görə borclu ölkələr BVF və DB-dan əlavə maliyyə yardımı almalı, eyni zamanda bu maliyyə təşkilatlannın nəzarəti altmda uzunmüddətli islahatlar həyata keçirməyi öhdəlik götürməli idi. Artıq bu dövrdə kommersiya təşkilatlan və borclu ölkələr London klubu çərçivəsində razılaşmalar üzi'ə danışıqlar apardığı müddətdə Paris klubu çərçivəsində dövlətlərarası kreditlər müzakirə olunuıdu. Müzakirə iştirakçılan belə qərara gəldilər ki, borclu ölkələrin islahat proqramları BVF tərəfindən təsdiq edilməlidir. Beyker planı çərçivəsində müəyyən cəhdlər göstərilsə də, bir çox dünya ölkələrində borc problemi davam ediidi. Bütün bunlar isə borclann qaytarılması üçün, sadəcə olaraq, vaxt uzadılması demək idi. Eyni zamanda razılaşmaya görə islahatlann BVF tərəfindən təsdiq edilməsi də, müəyyən qədər ölkələrin azadlığmı məhdudlaşdınrdı ki, bu da sərbəst qərai' qəbul olunmasına imkan vermirdi. Ona görə də, məhz qeyd edilən səbəblərdən Beyker planı tədricən iflasa uğradı.

Xarici borc probleminin həllinə dair növbəti plan Bredi planı oldu. Bu plan Beyker planmm təkmilləşmiş fomıası kimi də qəbul edilə bilər. Belə ki, Beyker planının təkmilləşdirilməsinə dair irəli sürülən çoxsaylı təkidlər mahiyyət etibarı ilə üç prinsipə əsaslanırdı. Məlız bu prinsiplərin Beyker plamnda nəzərə alınması yeni tələbləri özündə əks etdirən Bredi planını meydana gətirdi:

- borclu ölkələrin borc yükünün aı-dıcıl (davamlı) olaraq azaldılması zənnidh;
- borc yükünün azaldılması miqyası ölkələrin mövcud durumunu nəzərə almalı və hər bir ölkə üçün konkı-et şərtlər iı əli sürülməlidir;
- borc ödənilməsi şərtləri yalmz o ölkələr üçün yumşaldıla bilər ki, onlar beynəlxalq nəzarət altmda aparılan radikal islahatlara əməl etsinlər.

FƏSIL VI

işçi QÜVVƏSİNİiN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏl İ

6.1 İşçi qüvvəsinin beynəlxalq axınının tarixi

Əhalinin kütləvi köçü (miqrasiyası) XX əsrin ikinçi yarısında dünya birliyinin mühüm xarakterik cəhətlərindən biri olmuşdur. Əhali köçü (miqrasiyası) daimi yaşayış yerini dəyişməklə məlum ərazinin sərhəddərini keçməklə insanlann yerdəyişməsindən ibarətdir. İşçi hansı ölkədən getmişsə o ölkə üçün - emiqrant, gəldiyi ölkə üçün isə - immiqrantdır. Öz ölkəsinə geri qayıdan emiqrantlar isə reemiqrant adlanırlar.

Həyat və əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün insanlann və bütöv xalq- lann bir ölkədən başqasına keçməsi hələ qədim dövrlərdən məlumdui. Roma İmperiyasmın süqutu dövründə mövcud kütləvi köçlər, türk xalqının Qərbə doğru axını geniş tarixi proseslərin yalnız bir nümunəsidir.

Yeni dövrdə əmək ehtiyatlannın ilk kütləvi və məqsədyönlü köçü qara qullann Afrikadan Amerika qitəsinə daşınması ilə başlamışdır. Bəzi hesablamalara görə qızğın qul alveri ona gətirib çıxaımışdır ki. Afrika qitəsinin əhalisi 200 il ərzində (1650-1850-ci illər) nəinki artmamış, əksinə azalmışdır. Qul ticaıəti qadağan edildikdən sonra , ikinci ən böyük əhali axını Avropadan Yeni Dünya ölkələrinə doğru özünü göstərmişdir. Müasir tarixin əhali axınmda ən böyük hadisə Amerika və Avstraliya qitələrinin müasir əhalisinin yaranmasma təsir edən milyonlarla insan m Avropanı tərk etməsi olmuşdur. Azad rəqabət dövrimə təsadüf edən bu dövrdə miqrasiya axınınm istiqaməti kapital axımnm istiqamətinə uyğun olmuşdur (.Amerikaya və Böyük Britaniya müstəkəmləkələrinə doğru). Köç axınlan azsaylı sənayecə inkişaf emıiş ölkələrdən: İngiltərə, Ahnaniya, Hollandiya, Belçika, somalar İtaliya, .Avstriya-Macanstan və başqa ölkələrdən öz başlanğıcım götürmüşdür. Maraqlıdır ki, bu ölkələrdə miqrasiya axınına əvvəlcə yalmz sənayecə inkişaf etmiş vilayətlər cəlb olunmuşdm'.

İnhisarçı kapitalizm dövründə miqrasiyanın istiqamətləri dəyişdi və kapital axınına əks istiqamətdə hərəkət etməyə başladı. Bu zaman axım geri qaUmş ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə doğru hərəkət edir.

Müasir mərhələdə işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyasımn beş əsas istiqamətini göstəmıək olai';

1. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən sənayecə inkişaf etmiş ölkələrə;

2. Sonayecə inkişaf etmiş ölkələr daxilində;
3. İnkişaf etməkdə olan ölkələr arasmda;
4. Keçmiş sosialist ölkələrindən inkişaf etmiş sənaye ölkələrinə;
5. Elmi işçilərin, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin inkişaf etmiş sənaye ölkələrindən inkişaf etməkdə olan ölkələrə.

Tarix boyu özünü göstərmiş kortəbii əhali miqrasiyası, müasir mərhələdə əsas etibarilə “təşkil olunmuş miqrasiya" ilə əvəz olundu. Müasir mərhələdə işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətinin kütləvi xarakter alması onun hərəkətinin dövlətlər tərəfindən tənziralənməsini zəruri etmiş, bu sahədə məhdudlaşdıncı tədbirlər gömlməyə başlamışdır.

Müasir həyatda beynəlxalq işçi qüvvəsinin axuu mühüm iqtisadi fəaliy>’ət sahəsinə çevrilmişdir. Daha dəqiq desək, işçi qüwəsinin beynəlxalq hərəkəti kapital və texnoloji amillərlə birlikdə istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti anlayışmuı tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

6.2. Beynəlxalq əmək bazarı

Beynəlxalq əmək btızan milli sərhədləri keçən əmək ehtiyatlarının müxtəlif istiqamətlərini əhatə edir. Beynəlxalq əmək bazarı işçi qüv\'əsinin ınilli və regional bazarlanm birləşdirir. Beynəlxalq əmək bazan digər dünya bazarlan, məsələn, əmtəə və xidmət, kapital bazarlan isə birgə mövcuddur. İşçi qüvvəsi, bir ölkədən başqa ölkəyə köçərək özünü, öz iş qüvvəsini təklif edir və Beynəbcalq əmək miqrasiyasını reallaşdırır.

Tarixin bütün mərhələlərində özünü göstərən köçlər öz səbəbləri və mahiyyəti baxmmıdan bir-birindən fərqlənirlər. Bu köçləri adətən aşağıdakı səbəblər doğunır: müharibələrin yaıatdığı köçlər, təbii fəlakətlər (məs. quıaqlıq və s.) nəticəsində olan köçlər, milli azlıqların köçləri, siyasi sistemlə əlaqədar köçlər və s.

Köçlərin mühüm bir hissəsi iqtisadi səbəblərdən doğur və istehsal amilinin hərəkəti kimi özünü göstərir. İqtisadçılann diqqətini məhz bu məsələ daha çox çəkir.

İşçi qüw'əsinin beynəlxalq hərəkətini doğuran əsas iqtisadi amil əmək haqqı və işsizlik səviyyəsində ölkələr arasında mövcud olan fərqdir. İşçi qüvvəsi hərəkətinin miqyası və istiqaməti müxtəlif ölkələrdəki əmək bazarlanmn vəsiyyətindən, işçi qüvvəsinə olan tələb və təklifin nisbətindən asılıdu*. Emiqrant axım bir qayda olaraq işçi qüvvəsi çatışmayan ölkələrə doğru yönəlir. Beləliklə, miqrasiyanm istiqaməti dünya təsərrüfatının milli sərhədlərində işçi qüvvəsinə olan tələblə

müəyyən edilir. Başqa sözlə, beynəlxalq işçi qüvvəsinin axını işçi qüvvəsi bol və əmək haqqı aşağı olan ölkələrdən işçi qüvvəsi məhdud və əmək haqqı yüksək olan ölkələrə doğru istiqamətlənir. Əgər işçi qüvvəsi axınınm qarşısını alan məhdudiyyətlər qoyulmasaydı, bütün dünya ölkələrində əmək haqqının səviyyəsi arasındakı fərqlər ləğv oluna bilərdi.

Beynəlxalq işçi axımın şərtləndirən mühüm amillərdən biri kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətidir. 'Fransmilli şirkətlər şəbəkəsinin geniş yayılması əmək miqrasiyasma təsir göstəıir. Çünki, TTVlŞ-lər işçi qüvvəsinin k^italla birləşməsinə yardım edir. Yəni ya işçi qüw'əsinin kapitala doğru hərəkətini təmin edir, ya da öz kapitalım əməyin olduğu regionlara doğru hərəkət etdirir.

Beynəlxalq əmək bazarı digər bazarhudan fərqli olaraq məhdud xarakterə malikdir. Çünki, işsiz və ya az maaşlı adamm əcnəbi bir ölkəyə getməsi üçün xeyli vəsait tələb olunur və təbii ki, işçi qüvvəsinin miqrasiyası əlavə məsrəflərlə əlaqədardır. Bu, işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətini məhdudlaşdıran mühüm amildn. Bundan başqa, dövlətlər xarici işçi qüvvəsi axınını müxtəlif inzibati və hüquqi yollarla məhdudlaşdırırlar. Bir çox ölkələrdə işləmək hüququ, yalnız o ölkənin vətəndaşlanna verilir. Xaricilərin işləməsi üçün çox vaxt sərt şərtlər qoyulm*. Belə məhdudiyyətlər isə əmək haqqınm səviyyəsində ciddi fərqlər olduğu bir şəraitdə gizli işçi qüvs'əsi bazarınm yaranmasma səbəb olur. Belə ki, minlərlə Meksika işçiləri gizli yolla sərhədi keçərək .YBŞ- da çalışırlar. Qərbi Avropa ölkələrinə də eyni şəkildə işçi qüvvəsinin axım özünü göstərir.

Belə məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə yanaşı son vaxtlar regional iqtisadi birliklərin sürətlə aıtması, bu birliklərə daxil olan ölkələrdə işçi qüvvəsi hərəkətinin sərbəstləşdirilməsi meylləri xeyli artmışdır. Bu saliədə ən ciddi addım Avropa iqtisadi Birliyi tərəfindən atılmış və Birliyə daxil olan ölkələr arasında işçi qüvvəsinin hərəkəti tara sərbəstiəşdirilmişdir.

Beləliklə, göstərmək lazımdır ki, məlum beynəlxalq işçi qüvvəsi bazan mövcuddur. Lakin, bu bazai’ prinsip etibarilə sərbəst rəqabət şərtlərinə uyğun fəaliyyət göstərmir.

6.3. İşçi qüvvəsinə olan tələb

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, lakin işçi qüvvəsi məhdud olan ölkələr, habelə neft kimi zəngin sər\'ətə malik olan, amma kifayət qədər işçi qüvvəsi və texniki heyəti mövcud olmayan dövlətlər bu sahədə öz

ehtiyacların] beynəlxalq əmək bazarı vasitəsilə ödəyirlər. İşçi qüvvəsinin qıtlığı əhalinin artmı sürətinm zəif olması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin aşağı olması və yaxud işçi qüvvəsinin ölkə daxili hərəkətinin məhdudluğu ilə əlaqədar ola bilər. İşçi qüvvəsinin qıtlığı məlum fəaliyyət sahələrinə xas və ya mövsümü oku. Bəzən hər hansı bir ölkədə ümumiyyətlə işçi qüvvəsi çatışmazlığı mövcud olmadığı halda, bir sıra saliələrdə işləyə bilən işçiləri tapmaqda çətinlik özünü göstərir.

Sənayeləşmiş ölkələrdə ixtisaslı mütəxəssislər kifayət qədərdir və bm qayda olaraq fəhlələrə və orta ixtisas işçilərinə ehtiyac olur. Xüsusən ağır və çirkli işlərdə işləyənlərə böyük ehtiyac vardır. Çünki, qabaqcıl ölkələrdə maaş nə qədər yüksək olsa da yerli işçilər belə işlərdən boyun qaçınrlar. Bu ehtiyac isə beynəlxalq işçi qüvvəsi bazarı vasitəsilə ödənilii'.

Milli həmkarlar təşkilatlan hökTimət tərəfindən xaricdən işçi cəlb olunmasma hər vasitə ilə mane olmağa çalışırlar. Çünki, xarici işçilərin rəqabəti ölkədə maaşlann aşağı salınmasına və ya işsizliyin meydana gəlməsinə səbəb olur. Əsimdə isə, işçi qüvvəsi qıt olan sənayeləşmiş ölkələrdə ixtisassız əcnəbi işçilər yerli işçi qüvvəsinə rəqib deyil, onım tamamlayıcısıdır.

Sənayeləşmiş ölkələr beynəlxalq işçi qüvvəsi bazanndan ixtisassız işçilər tələb etdikləri halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə böyük ehtiyac vardır. Sonuncu ölkələrdə yüksək maaş müqabilində inkişaf etmiş ölkələrdən gəlmiş yüksək ixtisaslı mütəxəssislər fəali^^yət göstərirlər. Lakin, onlann çoxu adətən transmilli şirkətlər kanalı ilə gəlirlər.

6.4. İşçi qüvvəsi təklifi

İxtisassız işçi qüvvəsi təklifini bol əmək ehtiyatlarma malik olan inkişaf etməkdə olan ölkələr təmin edirlər. Bu ölkələrdə əhali sürətlə artdığı halda məşğulluq imkanları məhduddur və bunun nəticəsində işsizlik (o cümlədən, gizli) problemi ciddi xarakter almışdır. Milli iqtisadiyv'at geniş əhali kütləsinə kifayət qədər iş yerləri təklif edə bilmədiyi üçün, bu əhalinin mühüm bir lüssəsi beynəlxalq işçi qüvvəsi bazarında iş axtarmağa məcburdui'.

Beynəlxalq işçi qüw'əsi bazarına şəhəıfərdə daimi və müvəqqəti iş yerinə malik olan insanlann bir hissəsi də yüksək maaş və yüksək həyat şəraiti üçün müraciət edirlər. Müxtəlif ölkələrdə maaş və həyat şəraitində fərq nə qədər saxlamrsa işçi qüwəsinin beynəlxalq axım da bir o qədər

mövcud olacaqdır. Əsliıidə bu proses, yəni işçi qüvvəsinin bol olduğu yerlərdən məhdud olduğu ölkələrə axını ümuradünya əmək ehliyatlanndan səmərəli istifadə olunmasına şərait yaratdığı üçün faydalı bir prosesdir.

Lakin, yuxanda qeyd edildiyi kimi işçi qüvvəsinin miqrasiyası yalnız iqtisadi səbəblərdən irəli gəlmir, Burada hərbi və siyasi məcburiyyətlərlə yanaşı psixoloji amillər də öz rolunu oynayır. Məsələn, öz vətənində yaxşılığa doğru bir dəyişikliyin gözlənmədiyi ölkələrdən də vətəndaşlar başqa ölkələrə köçürlər. Din, dil və mədəni amillər də öz rolunu oynayır.

6.5. İşçi qüvvəsi axınının iqtisadi nəticələri

İşçi qüvvəsinin beynəlxalq axınının ən bariz nəticəsi əlaqədar ölkələrin əhalisinin miqdarı və tərkibində özünü göstərən dəyişikliklərdir. Köçlər işçi qüvvəsini ixrac edən ölkə əhalisini azaldn, idxal edən ölkənin əhalisini isə artırır. Əhalinin sayının dəyişməsi isə iqtisadi və sosial həyala ciddi təsir göstərir.

İşçi qüw'əsi axını əhalinin yalnız sayında deyil, onun yaş və cinsiyyət tərkibində də dəyişiklik edir. İşçi qüw'əsini ixrac edən ölkələrdə, adətən gənclərin və kişilərin sayı azalır, idxal edən ölkədə isə əksinə, artu-. Köçlər iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin xüsusi çəkisində də dəyişiklik edir. Bu müvəqqəti köçlərdə daha qabanq gömnür. Çünki, xaııcdə qısa müddətə işləməyə gedənlər adətən əmək qabiliyyətli olmayan (uşaq, qoca və s.) ailə üzvlərini özləri ilə xaricə apamnrlai'. Ona görə də onlar getdikləri ölkədə, yalnız fəal əhalinin sayını aıtırırlaı. Qərbi AvTopa və Yaxm Şərq ölkələrinə gedənlər məlız bu kateqoriya işçilərə daxildirlər. Halbuki keçmişdə Amerika qitəsinə və Avstraliyaya köçlər ailəvi xarakter daşıyırdı, yəni əhali bütün ailə üzvləri ilə birlikdə gedirdilər.

Miqrasiyanın işçi ixrac edən ölkəyə təsiri - İxtisassız işçi ixrac edənlər doğum səviy>^əsi yüksək olan və izafi işçi qüvvəsinə malik zəif inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu ölkələrdə fəal əhali çox, ka|)ital isə azdır. Ona görə də, işçi qüvvəsinin böyük bir hissəsi işsizdir (o cümlədən gizli). Burada milli gəlirin artıra sürəti əhalinin aıtıra sürətindən geri qalır. Bu isə istehlakın artmasına və müvafiq olaraq, kapital qoyuluşuna sərf edilən yığımın isə azalmasına səbəb olur. İzafi işçi qüvvəsi kapital tutumlu texnikadan istifadə olunmasını çətinləşdirir, dövlət və özəl bölmələrdə lazım olduğundan çox işçilərin işləməsinə səbəb olur, ölkəni, bir növ yoxsulluq zəncirini sındırmağa mane olan “tilsimli dairəyə” salır.

işçi qüvvəsinin ixracı bu “tilsimli dairəni” sındırmaq və iqtisadi inkişafi hərəkətə gətimıək üçün müəyyən rol oynaya bilər. Miqrasiyanm işçi qüvvəsim ixrac edən ölkəyə təsiri aşağıdakılardır;

a) İşsizliyin azaldıcı təsiri: İşsizlik səviyyəsi yüksək olan ölkələrdən işçi qüvvəsinin ixracı işsizlik problemini yumşaldaraq, əmək bazarına yeni atılan gənclərə və mövcud işsizlərə iş yeri yaratmaq üçün böyük kapital qoyuluşlan tələb olunur ki, buna inkişaf'etməkdə olan ölkələrin iqtisadi imkanları yol vermir.

b) Daxili yığımı artuncı təsir: Xaıicdəki işçilərin öz vətənləıinə göndərdikləri yığımları (valyutalaıı) daxildə mövcud olan yığım çatışmazlığımn azalmasma və kapital qoyuluşlannın artmasma müsbət təsir edir. Xaricdə yüksək gəlir əldə edən işçilər ö/ vətəndaşlanna nisbətən xeyli böyük yığım potensialına malikdirlər. Vətənə göndərilən bu yığımlaı* ölkədə iqtisadi inkişaf üçün mühüm maliyyə mənbəyini təşkil edir. Nəzərə almaq lazundır ki, daimi köçənlər ilə müvəqqəti köçənlər arasında bu baxımdan fərq vardır. Belə ki, daimi köçənlər öz yığınılanm getdikləri ölkədə tüpladıqİan halda, müvəqqəti köçənlər vətənə göndərirlər.

Ölkədən köçlərin sayı əhəmiyyətli miqdar təşkil etdikdə köçənlər istehlakçı sayının və müvafiq olaraq istehlak raiqdanmn azahnasma səbəb olur. İstehsalın səviyyəsi eyni qaldığı üçün ölkədə istehlakla yığım arasında nisbət yığurun xeyıinə dəyişir.

v) Tədiyyə balansına müsbət təsiri. Xaricdə işləyən işçilərin qənaət edərək yığım şəklində və ya vətəndə qalan ailə üzvlərinin dolanışığı üçün göndərdikləri xarici valyuta (remitance) işçi qüvvəsi ixrac edən ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm valyuta mənbəyidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin öz iqtisadi tərəqqisini sürətləndirmək üçün qarşılaşdıqları ən çətin problemlərdən biri valyuta çatışmazlığıdır. Xaricdəki işçilərin öz ailələri üçün göndərdikləri valyutalar idxal imkanlarmı genişləndirməklə mühüm əhəmiyyətə malikdir. BVF-nun məlumatma görə işçi qüvvəsi ixracmdan əldə edilən orta mənfəət norması xeyli yüksəkdir. Proqnoza görə 90-cı illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçi qüvvəsinin ixracından əldə edilən gəlir yüksək sürətlə təxminən ildə 10% artacaqdu\ Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr bu mənbədən əhəmiyyətli məbləğlər əldə edərək bu sahədə ixtisaslaşmağa başlamışlar. Xaricdəki işçilərdən əldə edilən gəlirlər onlann mühüm valyuta mənbəyinə çevrilmişdir. Məsələn, Misir Ərəb Respublikası 80-cı illərdə bu mənbədən orta hesabla hər il 3 milrd. dollar əldə etmişlər. Yəməndə aniqrantlarm köçürmələri bəzən ixi'acat gəlirlərindən 30 dəfə çox olmuşdur.

q) Bilik və dünya görüşü mlıncı təsiri. İnkişaf etməkdə olan ölkəyə gedən ixtisassız işçilər yüksək səviyyəli bir ictimai mühitə düşərək, həm öz ixtisaslarını, hərn də ümumi dünya görüşlərini aıtınrlar. Onlar xaricdə təşkil olunan ixtisas artırma kurslarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

"Beyin axmı" - Beynəlxalq işçi qüvvəsi hərəkətinin müıım cəhətlərindən biri həkim, mühəndis, elmi işçilər kimi yüksək ixtisaslı kadrların zəif inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etmiş sənaye ölkələrinə axmıdır. Belə axın dünya ədəbi>7atında "beyin axını" (brain drain) adlanır. "Beyin axını" inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin öz aralannda da özünü göstənnəklə yanaşı, daha çox zəif inkişaf etmiş ölkələrdən ABŞ, Kanada və AB ölkələrinə doğru hərəkət edir.

Belə axmı doğıuan başhca amil ölkələr arasında, xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələr və inkişaf etmiş sənaye ölkələri arasında maaş və həyal səviyyəsində mövcud olan fərqdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən kütləvi "beyin axını" onların sosial-iqtisadi tərəqqisinə mənfi təsir göstərir. Çünki, bu ölkələrin özlərinin yüksək ixtisaslı kadrlara böyük ehtiyacı varda. Digər tərəfdən, bu kadılan hazuiamaq üçün həmin ölkələr əhəmiyyətli dərəcədə vəsait sərf etmişdir. Yüksək ixtisaslı kadrların xaıicə köçməsi həm zəif inkişaf etmiş ölkəni həmin kadrlardan məhrum edir, həm də bu ölkələr Özlərinin kəskin ehtiyacma baxmayaraq “insan kapıtalmı” (human capital) xıuicə ixrac etmiş olurlar.

Lakin, nəzərə alınaq lazımdır kn, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən sənaye ölkələrinə “beyin axınının” mühüm bir səbəbi də onlamı öz ölkələrində müvafiq iş tapa bilməməsi və işsiz olmasıdır. Ona görə də bu ölkələrdə “ziyalı işsizliyi” ictimaiyyətin diqqətüii özünə cəlb edən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir.

Miqrasiyanın işçi qüvvəsini idxal edən ölkəyə təsiri - Əcnəbi işçiləri idxal edən ölkələr əsas etibaıilə zəngin kapitala və təbii sərvətlərə malik olan və işçi qüvvəsi çatışmayan ölkələrdir. Xaricdən əmək idxalı bu ölkələrdə işçi qüvvəsi çatışmazlığını aradan qaldıraıaq, kapitalın tam gücü ilə fəaliyətinə və müvafiq olaıaq kapital qoyuluşu sürətinin artmasına və son nəticədə isə ümumi rifah səiyy'əsinin yüksəlməsinə müsbət təsir edir. Cmumən etiraf edilmişdir ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra işçi qüvvəsi çatışmazlığı mövcud olan Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi inkişafının sürətləmnəsində xaıicdən işçi qüwəsi idxalı müəyy'ən rol oymamışdır.

İşçi qüvs’əsinin idxalı sənaye ölkələrində əmək haqqmm yüksəlməsinin qarşısını alır. Bu isə istehsal xərclərinin uçuzlaşmasma və ölkədə istehsal edilən ənənəvi əmtəələrin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyinin

artınlmasıjıa yardım edir. Bu cəhət ixracat yönümlü iqtisadi struktura malik olan ölkələr üçün dalıa böyük əhəmiyyət kəsb edir. Maaşların artmasma mane olduğu üçün bu ölkələrdə milli həmkarlar ittifaqlan, yuxanda qeyd edildiyi kimi, işçi qüvvəsinin idxalına qaışı çıxış edirlər. Lakin, nəzərə almaq lazundır ki, işçi qüvvəsinin idxalı nəticəsində milli gəlirdə özünü göstərən artım bütün millətin rifah səviyyəsinin yüksəhnəsinə xidmət edir.

Nəzərə almaq lazmndır ki, idxal edilən işçi qüvvəsinin ixtisıusı nə qədər yüksəkdirsə, onu idxal edən ölkənin faydası bir o qədər yüksək olur. Çünki, həmin ölkə belə işçinin hazırlanmasına heç bir xərc çəkmədən məhsuldar əcnəbi əməyindən istifadə etmiş olur. Belə vəziyyət əslində inkişaf etməkdə olan ölkənin sənaye ölkəsinə bir növ yardmu kimi də qiymətləndirilə bilər. Xaricdən gələn işçilər onu idxal edən Ölkələr üçün bəzi problemlər də yaradır. Məsələn, xarici işçilər əhalinin saymı artırdığı üçün mənzil, məktəb, xəstəxana və digər sosial obyektlərin inşaatma əlavə məsrəflər tələb olunur. Bundan başqa, xarici işçilərin sayı yerli əhalinin mühüm bir hissəsini təşkil etdikdə ölkədə bir sıra ictimai və mədəni problemlər də yarana bilər.

FOSIL VII

BEYNOLXAQ İQTİSADİ İNTEQRASİYA

7.1. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya anlayışı

"inteqrasiya" sözü latınca "integro"-bərpa olunma, tamamlanma və "integrer" - tam sözlərindən törəmiş və Azərbaycan dilində "birləşmə", "bütünləşraə" mənasını daşıyır.

Milli təsərrüfatların beynəlmiləlləşməsinin yeni forması olan beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya (intemational integralion) əmək bölgüsünə əsaslanır. Ölkələr arasmda mallann və istehsal amillərinin sərbəst hərəkətini, yəni onlann istehsal olunduğu və satış üçün göndərildiyi ölkələrdə aynseçkilik qoyulmadan hərəkət etməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya geniş mənada mal, xidmət və kapital axmlarmm sərbəstləşdirilməsi yolu ilə ölkələr arasında ümumi bazar yaradılması və iqtisadi siyasətin uzlaşdtnlması deməkdir. Bımuııla da iqtisadi inteqrasiya yolu ilə ölkələr daha geniş bazar üçün məhsul istehsal etmək və böyük miqyaslı istehsalm üstünlüklərindən faydalanmaq imkam əldə edirlər.

iqtisadi inteqrasiya edən ölkələr siyasi cəhətdən müstəqil olmaqla iqtisadi cəhətdən bir-birindən qarşılıqlı asılı vəziyyətdə olurlar. Ölkələr iqtisadi inteqrasiya axınlanna qoşularaq bu yolla öz istehsal güclərini, istehsalm səmərəliyini və bütün bunlann nəticəsində isə əhalinin ümumi rifah səviyyəsini artırmağa çalışırlar.

istehsalm həcmi sürətlə artan sənayeləşmiş ölkələrdə daxili bazarların məhdudluğu iqtisadi inteqrasiyam və bu yolla bazann həcminin genişləndirihnəsini tələb edir. Onlar inkişaf etməkdə olan ölkələr ilə daxili bazarlan birləşdirərək sənayeləşmə sürətini ammıağa çalışırlar.

Dünya iqtisadi inteqrasiya prosesində iki meyl özünü göstərir: "beynəlxalq yaxınlaşma" və "regional yaxınlaşma". Beynəlxalq miqyasda yaxınlaşma dünya ticarətində tətbiq edilən tarif və qeyri-tarif məhdudlaşdı rmalarmın (QATT-İJTT) vasitəsilə aradan qaldmiması yolu ilə həyata keçirilir. Regional yaxınlaşma zamam isə regional iqtisadi birliklər yaradılmaqla üzv ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələri və ümmniyyətlə iqtisadi siyasəti ahəngi əşdiri lir. Ölkələr siyasi baxımdan da bir-biiinə yaxınlaşırlar. Milli siyasət uzlaşdmlır.

Dünyada mövcud olan regional iqtisadi birləşmələri nəzərdən keçirdikdə məlum olıu ki, bu birləşmələrin əsasında ilk növbədə ölkələmn coğrafi yaxmiığı durur. Həqiqətən, iqtisadi inteqrasiyada coğ

rafi amil cox mühümdür, çünki, məkanca bir-birindon uzaq məsafədə olan ölkələr arasında nəqliyyat xərcləri problemi iqtisadi inteqrasiyam çətinləşdirir.

Coğrafi yaxınlıq mühüm olsa da, kifayət deyildir, iqtisadi, siyasi və hətta hərbi baxmıdan da yaxınlıq və sıx əməkdaşlıq lazundır. Mülıüm məsələlərdən biri də ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Ya.xm iqtisadi əməkdaşlıq daha çox eyni iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan ölkələr arasında özünü göstərir. İdeoloji, tarixi, mədəni və dini yaxınlıq da mühüm oynayır.

Dünya ticarətinin sərbəstləşdirilməsi cəhdləri və inteqrasiya meylləri ilk dəfə sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında özünü göstənniş, sonralar isə bütün dünyaya ya)ahnışdu\ Bu qroses 30-cu illərdə baş vermiş “böyük depressiya” dövıündə geniş yayılmış hnnayəçilik və iqtisadi millətçilik hərəkətlərinə bir növ cavab kimi meydana çıxımşdır. Məlum olduğu kimi ‘böyük depressiya” dövründə beynəlxalq iqrisadi əməkdaşlıqdan söz gedə bilməzdi. Tədiyyə balansı böyük kəsirlər verən və kəskin işsizlik problemi ilə qarşılaşmış ölkələr oz problemlərini təkbaşma həll etməyə cahşırdılai'. Bu isə tariflərin qarşılıqlı olaraq yüksəldilməsinə və ölkələrin bir-birinə ziyan vuran devalvasiya yanşma girmələrinə gətirib çıxamuşdı. Xaıici ticaıət ikitərəfli müqavilələr vasitəsilə həyata keçirilir, bu isə be>TiəlxaJq ticarətin minimum səviyyəyə enməsinə səbəb olmuşduı*.

iki dünya mühaıibəsi arasmdakı dövrdə gömıük tarifləri həddən artıq yüksəldilməklə, bu tariflərdə ciddi fərqlər özünü göstərirdi. Belə ki, ölkələr gömıük tariflərində "aynseçkilik" (diserinative) siyasəti yeridirlər. Yəni, hər hansı bir mala idxal edildiyi ölkəyə görə tarif qoyulurdu.

İki dünya müliaribəsi aıasındakı dövrdə beynəlxalq ticarət də özünü göstərən bu və digər məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən inkişaf etmiş ölkələr daha çox şikayətçi idilər. Çünki, sənaye istehsalmın sürətlə artdığı bu ölkələrdə iqtisadi həyatın canlanması əhəmiyyətli dərəcədə geniş xarici bazarlarm olmasından asılıdu*. Ona görə də Qərb ölkələri ikinci dünya iTlüharibəsi hələ başa çatmamış çoxtərəfli beynəlxalq ticarət və ödəmə sistemi yaratmağa başladılai'.

7.2. İqtisadi birləşmələr nəzəriyyələri

XX əsrin ikinci yansuıda geniş vüsət almış beynəlxalq inteqrasiya hərəkətlərinə klassik və neoklassik iqtisadçılar təbii olaraq öz araşdırmalarında yer verməmişlər, iqtisadi inteqrasiya hərəkətlərinin nəzəri

ən çox gömrük birlikləri nəzəriyyələri ilə C.Viner, C.E. Meade, NTX.'onson, V.Valassa, F.QLipsey və başqalan tərəfindən araşdırılmışdır. Gömrük birlikləri nəzəriyyələrində bu birliklərin iqtisadi təsirlərinə xüsusi fikir verilmişdir.

A) *Gömrük birliklərinin iqtisadi təsirləri*- Gömrük birliklərinin doğurduğu iqtisadi nəticələr iki qrupa bölünür; statik və dinamik təsirlər. Statik nəticələr texnoloji və iqtisadi struktunm sabit qaldığı fərz olunaıatj istehsal amillərinin yenidən nn-ulması nəticəsində meydana çıxan təsirləri ifadə edir. Xarici ticarət təhlil olımaıkən adətən statik təsirlərə daha çox fikir verilir. İqtisadi birləşmə nəticəsində bir bazarın daha geniş bir neçə bazai' ilə əvəz olumnası səı*vət mənbələrini artıran, istehsalın təşkilini və texnologiyanı dəyişdirən bir sıra təsirlər doğurur ki, bunlar da "dinamik təsirlər" adlanu. Statik təsirlər bir dofəlikdir. Dinamik təsirlər isə uzun müddətlidir və inkişafla əlaqədardır.

Statik təsirlər. Hər hansı bir regionda ticaıət məhdudiyy'otlərinin ləğv edilməsi bu regiondakı ölkələrin xarici ticarətini artırır. Buna gömrük birliklərinin ticarəti artırıcı (trade creating) təsiri deyilir. Region daxilində gömrük tariflərinin ləğvi və digər dövlətlərə qarşı taıif tətbiq edilməsi nəticəsində region daxili ticarət region xarici ticaıətə nisbətən sürətlə aıtırn. Gömrük birliklərinin regiondan kənar ölkələrlə apanlaıı ticaıəti azaltmasına isə ticarəti azaldıcı (trade diversion) təsir deyildir. Ticarəti azaldıcı təsir nə qədər böyükdürsə, mənbədən istifadə olunma səmərəliliyini azaltdığı üçün gömrük birliklərinin dünyada həyat səviyyəsinə mənfi təsiri də bir o qədər yüksəkdir.

Gömrük birliklərinin dünyada rifah səviyyəsinə tam təsiri ticarəti artırıcı və ticarəti azaldığı təsirlərin nisbətindən asılıdır. Əgər ticarəti aıtırıcı təsir ticarəti azaldıcı təsirdən çoxduısa, gömriik birliyinin dünya səviyyəsinə təsiri müsbətdii’ və ya əksinə.

İndi gömrük birliklərinin iki statistik təsirinə bir az yaxmdan nəzər salaq. Gömrük tarifləri ləğv edilərkən birliyə daxil olan və məhsuUan yüksək maya dəyərinə başa gələn ölkələr, həmin mail an ucuz istehsal edən digər birlik üzvlərindən idxal edəcəklər. Bu yolla bahalı istehsal ucuz istehsal ilə əvəz olunur və mənbələrin məhsuddarlığı artır. Müvafiq olaraq, mah ucuz istehsal edən ölkədə istehsalm həcmi də artacaqdır. Belə vəziyyət "istehsala müsbət təsir" adlanır.

Gömrük biıliklərinin yaranmasından acıq-aşkar istehlakçı da faydalanır. Çünki, birlik yaranmamış yerü mallan yüksək qiymətlərlə satm alan istehlakçılar, indi birlik daxilindən idxal edilən həmin malları ucuz satın alırlar. Qiymətlərin aşağı düşməsi istehlak həcmini də artınr və birlik

daxilində ticarət hocminin çoxalmasına səbəb olur. "Istehlak təsiri" deyilən bu vəziyyət də iqtisadiyyatın canlanmasına və ümumi rifah səviy>'osinin yüksəlməsinə səbəb olıu\

Bununla biıiikdə, mallann birlik içində bahalı istehsala malik ölkələrdən ucuz ölkələrə doğru yönəlməsinə və istehlakçı qiymətlərinin az,ahnasına baxmayaraq, bütün faydalar sərbəst ticarətin verdiyi faydalar qədər ola bilməz. Çünki, birlikdən kənar ölkələrə gömrük tarifləri hələ tətbiq olunmaqda davam edir. Əgər ən mənsuldar ölkələr birlikdən kənar qahnaş və birliyin yaradılması nəticəsində bu ölkələrin birliyə ixracatı azalır və hətta tamamilə dayanırsa, bu amil dünyada ümumi rifalı səviyyəsinin azal* masma təsir göstərir. Bu halda birliyin yaranmasının ümumi rifalı səviyyəsinə təsirini, dalıa dəqiq desək onun "yaxşı" və ya "pis" olduğunu müəyyən etmək üçün biıiik yaıaıması nəticəsində özünü göstərən ild əks, yəni müsbət və mənfi təsirləri birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Birliyin "yaxşı" olması üçün ticarəti artıran təsirlər, ticaıəti azaldan təsirlərdən çox olmalıdu.

Deyilənləri bir misalla izah edək. Şərti olaraq A,B,S adlanan üc ölkəni və X malını nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, bu ölkələrdə X malının istehsal xərcləri həmin ölkələrdə müvafiq olaraq 225, 150 və 100 dollar təşkil edir. Buradan görünür ki, həmin malın ən mənsuldar istehsalçısı S ölkəsi, ikincisi isə B ölkəsidir. Məhsuldarlığı ən az olan (istehsal xərcləri ən çox) olan ölkə isə A ölkəsidir. Fərz edək, ki, A ölkəsində, yüksək istehsal xərclərinə malik yerli istehsalı qonımaq üçün idxalata 100% nisbə-tindo vergi qoyulur. Beləliklə A ölkəsində B ölkəsində X malının qiyməti 300, S ölkəsi malının qiyməti isə 200 dollara qadər yiksolmiş olur. Bunun nəticəsində isə B ölkəsi A ölkəsinə hec mal satmayacaqdır. A ölkəsi X malımn hatmsım ən məhsuldai’ ölkə olan S- dən tə'min edəcəkdir.

Yuxandakı misal əsasında gömrük biılikləri yaradılması ilə ümumi rifah səviyyəsi arasmdakı əlaqələrin araşdınıması zamam aşağıdakı amillərin nəzərə alınması zəruridir:

1. Əgər istehsal xərcləri ən az olan ölkə (bizim misalda S) birlik daxilində qalırsa, ticarəti azaldıcı təsir tamamilə aradan qalxır.

2. İstehsal xərcləri ən az olan ölkə birliyə daxil olduğu halda müştərək gömrük tarifi kifayət qədər aşağı səviyyədə qoyularsa ticai'əti azaldıcı təsirin qarşısı yenə alma bilir. Məsələn, yuxandakı misalda müştərək gömrük tarifi 50%-dən aşaqı müəyyən edilərsə S ölkəsi birliyə mal satmaqda davam edər.

3. Hər iki təsir özünü göstərdiyi halda da bu təsirlərin tutannı dəyişdirə bilən müxtəlif amillər vaıdır. Məsələn, bunlardan biri > üzv ölkələrlə birliyə daxil olmayan ölkələrdə istehsal xərcləri arasındakı nisbi fərqlərdir. Yəni, V ölkəsində istehsal xərcləri S ölkəsindəki istehsal xərclərinə daha yaxın olsaydı, ticarəti artıncı təsir nisbətən çox, azaldıcı təsir isə az olardı.

4. Gömrük birliyi yaradılmazdan əvvəl hər hansı bir mal üç ölkərin heç birində istehsal edilmirdisə, bu mal ilə əlaqədar nə ticarəti azaldıcı, nə də ticarəti artıncı təsir özünü göstərməyəcəkdir.

5. Üzv ölkalər arasında coğrafi uzaqlıq artdıqca nəqliyyat xərcləri artığı ücün birliyin faydalan da azalır.

6. Birlik üzvləri iqtisadi>^atlanmn birləşmədən əvvəl bir-birini tamamlayıcı (complementary) və ya rəqib (competitive) vəziyyətində obnalan da vacibdir. Tamamlayıcı və rəqib iqtisadiyyat anlayışlarını aşağıdakı kimi başa düşmək lazımdır.

Əgər hər hansı iki ölkədə gömrüklə qorunan sənaye sahələri bir-birinin eynidirsə, bu halda iqtisadiyyat rəqib vəziyyətində olurlar. Əksinə, əgər gömrüklə qorunan sənaye sahələri bir-birindən fərqlidirsə bu iqtisadiyyatlar bir-birinin tamamlayıcıdırlar. Bu baxmıdan üzv ölkələrin iqqisadiyyatı nə dərəcədə rəqib vəziyyətindədirsə gömılik birliyinin faydası bii' o qədər çox olur. Cünkn, tariflər yüksəldikcə getdikcə istehsalın çoxu az istehsal xərcləri ilə məhsul istehsal edənlərin əlində cəmləşəcəkdir. Başqa sözlə, istehsal daha bacarıqlı əllərdə toplanacaqdır. Ona görə də bir-birini tamamlayıcı iqtisadiyyatiaı- arasmda yaıadılan birliklər o qədər də böyük miqyasda ticarəti artıncı təsir yarada bilməzlər.

Dinamik təsirlər: Yuxanda gördüyümüz kimi statik təsirlər iqtisadi struktur dəyişməz qaldığı şəraitdə xarici ticarətin həcmi və ümumi rifalı səviyyəsində Özünü göstərən birdəfəlik təsirlərlə əlaqədardır. Tamamilə aydındır ki, bh milli bazai'm geniş beynəlxalq bazarla əvəz olunması ilə əlaqadar dəyişikliklər yalmz bundan ibai’ət deyildir, iqtisadi inteqrasiya üzv ölkələıin iqtisadi struktumnda, istehsal gücləri və mənsuldarhğın artımında köklti dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişikliklər vaxt keçdikcə milli gəlirin artmasına, inkişaf sürətinə və həyat səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərən amillərdir. Iqtisadçılaı m əksəriyyəti hesab edir ki, gömrük birliklərinin əsas əhəmiyyət daşıyan cəhəti statik deyil, dinamik təsirlərlə əlaqadardır.

Gömıük birliklərinin əsas dinamik təsirləri aşağıdakılardır:

1. Xarici rəqabətin artması: gömrük tarifləri və miqdar məhdudlaşdırmalan (kvotalar) iıhisarlaşma və yüksək istehsal xərcləri ilə işləmənin qaışısmı alır. Birlik daxilində xarici ticarət məhdndlaşdırmaları, yəni idaıəyəçibk çəpərləri ləğv edüdikdə, yerli istehsalçılar xarici bazann rəqabəti ilə qarşı-qarşıya qalırlaı*. Bu zaman az məhsuldar müəssisələr sıradan çıxarılır və yalmz xarici rəqabətə davam gətirənlər öz fəaliyyətini davam etdirirlər. Xarici rəqabət inhisarların da gücünü sındırır, konservator və ətalətlə işləyən salıibkarlann, yeniliksevər salıibkarlai’la əvəz olunmasına səbəb olur.

2. Böyük miqyaslı istehsala malik iqtisadiyyat: Geniş bir bazann ehtiyaclanmn ödənihnəsi iri miqyaslı istehsala malik iqtisadi mexanizmin yaranmasını tələb edii\ Kütləvi istehsal özünü müxtəlif fonnalarda göstərir. Məsələn, geniş bazar qabaqcıl texnologiyanı tətbiq etmək yolu ilə istehsal xərclərinin aşağı salınması üçün şərait yaradır. Kütləvi istehsal marketinq işini do geniş miqyaslı edir. Anbarlardakı qalıqlar azaln. Bütün bunlai' isə istehsal xərclərinə qənaət olunmasına səbəb olur. Bazaiın gemşliyi, bunlardan başqa, istehsal, planlaşdırma, idarəçilik, elmi-tədqiqat işləri və digər saliələrdə yüksək ixtsaslı kadrlar işlətməyə də imkan verir. Kiçik miqyaslı ölkələrdə iıi həcmli istehsalın yaıadılması daha böyük fayda verir. Çünki, böyük miqyash ölkələr birliyə daxil olmadan da iri həcmli istehsalı təşkil edə bilirlər.

Bazaiın həcminin genişlənməsi istehsal xərclərindən alavə məsrəflə də qənaət olımmasma imkan verir. Sənayenin inkişafi süətləndikcə onun ehtiyaclannm ödənilməsi üçün müxtəlif təhsil müəssisələrinin də genişlənməsinə və onların kadrlara olan ehtiyacının ödənilməsinə şərait yaradır. Bununla da fırmalaı* texniki heyəti və idarəçilik kadrlanıu özləri hazırlamaq məcburi>7ətindən azad oluılai’ və bu məsrəflərə qənaət edirlər. Texniki biliklər də sürətlə arür, həmin sənaye sahaləri üçün xammal hazırlayan müəssisələrin də inkişafı üçün şərait yaranır.

3. Texnoloji irəliləyiş. Gömrük birlikləri üzv ölkələrdə yeni texnologiyanm geniş miqyasda tətbiqi üçün də şərait yaradır. Bazarın genişlənməsi və iri müəssisələrin yaradılması onlann bu sahadə im- kanlanm artuir.

4. Kapital qoyuluşunun təşviqi. Gömrük birlikləri mənbələrdən səmərəli istifadə olunmasına geniş şərait yaıadn və milli gəlirin aıtınlmasına yardım edir. Milli gəlirin artımı isə, müvafiq olaraq, yığımın və kapital qoyuluşlannm çoxalmasına səbəb olur. Gömrük birlikləri gömrük tariflərinin yenidən yüksəldihnəyəcəyinə inandınr və bununla da kapital qoyuluşuna riskləri azaldır, mənfəəti >üksəldir. Bundan başqa,

bazann həcminin genişlənməsi və birlik daxilində istehsalın daha bacanqh əllərdə toplanması regiona əhəmiyyətli dərəcədə xarici kapital gəlməsinə səbəb ola bilər. 60-cı illərdə AİB-ə ABŞ kapitaUnın sürətli axmı bunun bir misalıdır.

B) *"İkinci ən yaxi^ı"* nəzəriyyə (sekond best theoıy) - Yuxandakı araşdmnalar tamnnuş iqtisadçı C.Viner tərəfindən aparılana qədər dünya iqtisadi fikrində belə bir görü.$ mövcud idi: azad ticarət dünyada rifah səviyyəsinə müsbət təsir göstərdiyi üçün ticarət məhdudiyyətlərinin ləğvi də dünya əhalisini rifah səviyyəsini yüksəldir. Lakin, gömrıık birliyi ilə əlaqədar araşdırmalar göstərdi ki, bir sıra dövlətlərin öz aıalaında ticarəti sərbəstləşdimıələri digər ölkələrə qarşı tariflər tətbiq olunmaqda davam etdiyi üçün ümumi rifalı səviyyəsinə aröncı bir nəticə vennəyə də bilər. Bu fikir sonralai' “ikinci ən yaxşı nəzəriyyə” adlanan nəzəriyyə ilə daha da inkişaf etdirildi.

'fam rəqabət və sərbəst ticaıət dünyada rifah səviyyəsini ən yüksəyə qaldırdığı üçün "ən yaxşı" siyasətdir. Nəzəriyyəyə görə, tam rəqabətin mühüm üstünlüklərindən biri də xüsusi mənfəət ilə ictimai mənfəət arasındakı fərqi ləğv etməkdir. Yəni bazar qi^onətləri hər hansı bir mal və ya xidmətin həm ayrı-ayn şəxslərə faydasını, həm də cəmiyyətin məsrəfləri və qazancını göstərir, habelə onlar arasında fərq olmadığını ifadə edir.

Ancaq həmin nəzəri müddəalar çox vaxt real həyatda özünü əksinə göstərir. Çünki, real həyatda inhisarlaın mövciıdluluğu və dövlətin müdaxilələri nəticəsində xüsusi və ictimai məsrəflər və qazanclar aıasmda fərq Ö2äinü göstərir. Əslində tam rəqabət şərtlərinin mövcud olmadığı bir şəraitdə yahuz ticarətin sərbəstləşməsi bu fərqi ləğv edə bilməz.

Hökumətlərin belə bir şəraitdə xüsusi və ictimai məsrəf və faydalar arasında fərq yaradan belə müdaxilələr etməməsi (yəni ticarətin sərbsətləşdirilməsi) "birinci ən yaxşı" siyasətdir. Lakin, bu şərt təmin olunmazsa, o zaman bazamı mövcud nöqsanlaıım tarazlayan digər müdaxilə tədbirlərinin həyata keçirilməsi (məsələn, yeni gonırük tarifi ilə) ikinci ən yaxşı siyasət ola bilər. Xüsusi və ictimai məsrəf və qazanc fərqini tam ləğv edən siyasət birinci ən yaxşı siyasətdir. Bu mümkün olmadıqda isə, mövcud şərtlər daxilində bu fərqi minimuma endirən tədbirlər isə ikinci ən yaxşı siyasətdir. Göstənnək lazımdır ki, ikinci ən yaxşı nəzəriyyə yalnız xarici ticarətə deyil, bütün iqtisadi siyasətdə tətbiq oluna bilər. Məsələn, subsidiyalar və vergi tədbirləri ilə bazara müdaxilə edilib müsbət nəticə alma bilər.

ikinci nəzəriyyənin ən yaxşı və ən geniş lətbiq sahəsi gömrük birlikləridir. Çünki, burada bütün məhdudiyyətlər ləğv edilmir, onlann yalnız bəziləri aradan götürülür.

V) *Qutbləşmə npzpriyyəsi* - Məşhur İsvec iqtisadçısı Q.Mürdalm nəzəriyyəsinə görə fərqli inkişaf səviyyəsində olan ölkələr arasmda mal və istehsal amillərinin sərbəst hərəkətinə əsaslanan iqtisadi birlik yaradıldıqda, sərbəst bazar sistemi bu ölkələr arasındakı qeyri-bərabərliyi artırmağa təsir edə bilər. Qütbləşmə nəzəriyyəsi (polarization) adlanan bu nəzəriyyəyə görə varlı ölkələr dana da varlanır, kasıb ölkələr isə dana da kasıblaşa bilər. Bunun bir səbəbi kimi Q.Mürdal zəif inkişaf etmiş ölkələrdə yeni yaradılan sənaye sahələrinin qabaqcıl ölkələrin rəqabətinə davam gətirə bilməməsini göstərir, ikinci səbəb isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki onsuz da çatışmayan ixtisaslı işçi və kapitalın yüksək gəlir arxasınca inkişaf etmiş ölkələrə axması ehtimalıdır.

Q.Mürdal inkişaf soviyyəsindəki fərqin artmasmda istehsal amillərinin hərəkətini roluna xüsusi əhəmiyyət verir. Hal-hazırda qeyri-qanuni yolla özünü göstərən axın deyilənlərə sübut kimi göstərilir. Məhdudlaşdıncı qanunlar ləğv edildiyi təqdirdə bu axının artacağı məlumdur. Lakin, bu zaman əks istiqamətdə axının da artacağı nəzərə aimmalı, mənfi yaxud müsbət təstiin hansının dana cox olacağı diqqətlə araşdınlmalıchr.

7.3. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyasının əsas formaları

Ölkələr arasındakı iqtisadi əməkdaşlıq hərəkəti az saylı mallara qoyulan gömrük tariflərinin azaldılması və ya ləğv edilməsi addımmdan başlayaraq, iqtisadi birliklərin yaradılmasma qədər müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. İqtisadi birləşmə hərəkətlərində bəzən, yalnız, mal və xidmət axınları, bəzən isə buna əlavə olaraq istehsal amiUoıinin hərəkəti sərbəstləşdirilir. Bəzi iqtisadi birləşmə hərəkətlərində isə son nəticədə bütün bunlarla yanaşı pul, maliyyə və iqtisadi siyasət sahəsində də əməkdaşlıq edilir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya özünü əsas etibarilə dörd formada göstərir: azad ticarət zonalan; b) gömrük birlikləri; v) ümumi bazar və nəhayət; q) iqtisadi birliklər.

a) Azad ticarət zonalan (free trade area) - yaradılarkən üzvlər arasmda ti-cai'əti məhdudlaşdıran tarif və kvota kimi sədlər aradan qaldmhr və üzv ölkələr birhyə daxil olmayan ölkələrə qarşı birgə tarif tətbiq edirlər. Bu birləşmə növündə mal və xidmətlərin hərəkəti ölkələr arasmda

sərbəstləşir, lakin sərbəstləşmə istehsal amillərinin hərəkətinə aid olmur, iqtisadi siyasət də ölkələr arasmda ahəngiəşdirihnir.

Azad ticarət zonalarmda birliyə da.ril olmayan ölkələrə qaışı birgə tarif siyasətinin yeridilməsi bir sıra problemlər yaradır. Məsələn, üçüncü ölkələr buna cavab olaraq öz maJlanm gömrük tarifi aşağı olan başqa ölkələrə ixıac edirlər. Regionda istehsal edilmiş mallar sonradan tarif yüksək olan ölkələrə də gizli yolla aparıla bilir. Bu da qaçaqmalçılığın artmasına yol açır. Buna mane olmaq üçün regionda sərbəst hərəkət edən mallann ilk istehsal yeılərini müəyyən edən "mənşə sertifikatı" (certificates of origin) tətbiq edilir. Bunun nəticəsində, əgər birlik daxilində- aşağı tarif tətbiq edən ölkə üzərindən mal gəlmiş və bu mallar da aşağı tarifli üzv ölkəyə keçmişsə bu idxal mallaından yüksək gömrük tarifi tətbiq edən ölkə gömrük fərqi alır.

Dünya iqtisadiyyatında azad ticarət zonalan ilk dəfə 1960-cı ildə Latın Amerikası Azad ticarət zonası (LAFTA, 1961-dən ALADI) adı ilə yaradılmışdır. Yenə həmin il İngiltərənin təşəbbüsü ilə Avropa azad ticarət zonası (EFTA) yaradılmışdır.

b) Gömrük birliyi (customs union) azad ticarət zonasına nisbətən dana çox yayılmış bir iqtisadi inteqrasiya növüdür.

Gömrük birliyi ilə azad ticarət zonalarmda olduğu kimi üzv ölkələr aıasmdakı tarif və miqdar məhdudlaşdımıaları aradan qaldıralaraq, yalnız mal və xidmətlər üçün bir ümumi bazar yaradılır. Lakin, gömrük birliklərində digər dövlətlərə qarşı vahid gömrük tarifi tətbiq edildiyi halda, azad ticarət zonalarında hər olkə öz tarifini qəbul edir. Ona görə də gömrük biıliklləri daha qabaqcıl bir inteqrasiya növüdür.

Ilk gömrük birliyi 1833-cü ildə Pmssiyada tətbiq edilən Alman gömrük Birliyidir. Belçika, Hollandiya və Lüksemburq 1944-cü ildə gömrük birliyi yaradılması haqqmda saziş bağladılaı*. Həmin birlik 1948-ci ildə fəaliyyətə başladı.

Göstərilən tarixi nümunələrə baxmayaraq, iqtisadi inteqrasiya hərəkətində ən müvəffəqiyyətlisi - Avropa iqtisadi Bhliyidir (AIB). Birliyin əsasını qoyan 1957-ci ilin Roma müqaviləsi omm bir gömrük birliyi kimi yaradıldığım və birliyin bütün mallanm əhatə edəcəyini qeyd etmişdir.

v) Ümumi bazar (common maıket) iqqisadi inteqrasiyanm ücüncü mərhələsidir. Gömrük birliyinin təbii nəticəsi olaraq birliyə daxil olan ölkələr arasmda istehsal amillərinin (işci qüvvəsi, kapital və sahibkaıiıq) sərbəst hərəkəti təmin olunduqda bu ölkələr arasmda "ümumi bazar" yai’adılmış olur.

AIB-in bu günkü vəziyyəti iqtisadi mteqrasiyasın.m bu mərhələsi ücün bil niiraunədii’. Bununla yanaşı göstərmək lazımdır ki, AIB getdikcə iqtisadi iteqrasiyasmm növbəti mərhələsinə - iqtisadi birliyə doğru irəliləyir. "Ümumi bazar" termini AİB haqqında ilk dəfə Roma müqaviləsi qüwəyə minməsindən dərhal sonra işlənməyə başlanmışdu'. Rus dilli ədəbiyyatda və Azərbaycan dilində AİB bu günə qədər cox vaxt "ümumi bazar" adlanır.

q) iqtisadi birlik (ekonomic union) iqtisadi inteqrasiyanın son mərhələsidir. Iqqisadi birlik birliyə daxil olan iqtisadiyyatlann tam şəkildə birləşdirilməsidir. İqtisadi inteqrasiyanın əwəlki mərhələlərindəki şərtlərə əlavə olaraq iqtisadi, pul və sosial siyasət və təşkilatlaım da birləşdüihıısmi nəzərdə tutur, iqtisadi birlik bügo valyuta sistemi və mərkəzi bank ilə birləşdirilmiş valıid maliyyə sistemi və vahid xarici ticarət siyasətinə malik olur. Bu ölkələr arasında valyuta birliyi (monetar)' union) xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Azad ticarət zonası, gömrük birliyi və ümumi bazar üzv ölkələr arasında əsas etibarilə xarici ticarətə qoyulan maneələrin aradan qaldınlması məqsədini güddüyü halda, iqtisadi birlik dövlətlərüstü iqtisadi siyasətin birgə yeridildiyi və bütün üzv ölkələrdə eyni şəkildə tətbiq edildiyi bıı* iqtisadi biıiəşmə nöwdür.

Göstərilən iqtisadi birləşmə növü bu gün real həyatda hələlik yoxdur. Lakin, AIB üzv ölkələr arasmda mal, işci qüvvəsi, xidmət və kapital hərəkətinin sərbəstləşdirilməsi, sosial, maliyyə və pul siyasətinin aliəngləşdirilməsi baxmundan iqtisadi birliyə doğm irəliləyir. Ümumən qəbul edilmişdir ki, ümumi bazaidan soma aşağıdakı şərtlər qəbul edilərsə iqtisadi birliyə keçilmiş hesab edilə bilər:

a) *Vergi sisteminin uyğunlaşdırılması* - iqtisadi birlik yaradılana qədər ölkələrin vergi sistemləri arasında fərqlər mövcuddur. Məsələn, bəzi ölkələrdə dövlət gəlirləri içində gəlh və şıkətlərdən ahnan birbaşa vergilər əsas təşkil edii', dolayı vergilər isə az olm*. Bəzi dövlətlərdə isə əksinə, dolayı vergilər çox, birbaşa vergilər az olur.

Dolayı vergilər qiymətlər üzərinə qoyulan vergilərdir. Ona görə də dolayı vergi nisbəti yüksək olan ölkələrin firmalarının xaıici bazarlarda nisbi rəqabət gücü zəif olur. Bunun qarşısmın alumıası üçün daxildə ödənmiş vergilər mal ixrac olunarkən geri qaytarılır. Digər tərəfdən, yerli istehsalçılar öz ölkələrində bu vergiləri ödəməyən əcnəbilərin istehsal etdikləri mallarla rəqabət edə bilmirlər. Ona görə belə bir üzv Ölkədən idxal edilən mallardan gömrük sərhəddində dolayı vergiləri tənləyən əlavə vergi alınmasına entiyac yaranır. Bu cür süni rəqabət

manelərini aradan qaldırmaq üçün üzv ölkələr dolayı vergi sistemlərini bir-birinə uyğunlaşdınnaq yolunu qəbul edirlər. AJB ölkələrin hamısı bu məqsədlə əlavə dəyər vergisini qəbul etmişlər.

b) *İqtisadi və maliyyə siyasətinin uyğunlaşdırılman* - Rəcjabət şərtlərini pozmamaq üçün birlik daxilində ənənəvi iqtisadi siyasətlərin dövlətlər arasında uyğun 1 aşdınbnasma ehtiyac yaranır. Məsələn, tutaq ki, A ölkəsində maaşlar dondurului' və həmin vaxt B ölkəsində isə Həmkarlar təşkilatlannın təzyiqi ilə maaşhn yüksəldilir. Bu təbii olaıaq A ölkəsinin rəqabət gücünü artınr və əksinə, B ölkəsiniıkini azaldır. Bu vəziyyət A ölkəsinin ödəniş balansına müsbət və B ölkəsininkinə isə mənfi təsir edir. Valyuta və maliyyə siyasətini də eyni şəkildə uyğunlaşdırmağa ehtiyac vardn.

iqtisadi birləşmənin mühüm şəıtləmdən biri üz\' ölkələrin valyutalan arasmda sabit nisbətin yaradılmasıdn. Bunun səbəbi aydmdır. A ölkəsi gömrük vergiləri ləğv edildikdən sonra başqaları ilə rəqabət edə bilməyəcəyini görərək valyutasım devalvasiya edərək mallai'imn xarici rəqabət gücünü artırmağa çalışa bilər. Bu isə birlik daxilində ümumi iqtisadi ahəngi pozaı\ Ona görə val>nıta məzənnələrini sabitləşdinnək lazundn. Hətta daha yüksək mərhələdə birlik içində bir ümumi valyuta valiidi qəbul edilə bilər. Yuxanda qeyd olunduğu kimi AIB ölkələri milli valyutalanm bir-birinə bağlamışlar və vahid Avropa Valyuta Sistemi yaratımşlar.

v) *Işci qüvvəsi və kapitalın birlik daxilində sərbəst hərəkətinin təmin oluniası* - İqtisadi birliklər mal və xidmət hərəkətini sərbəstləşdirməklə yanaşı istehsal amillərinin də sərbəst hərəkətini təmin etməyə çalışırlar. Bunun üçün onlann hərəkətinə mane olan məhdudiyyətlərin aradan qalduılması lazımdır. Bu isə, yuxarıda qeyd edüdiyi kimi, iqtisadi inteqrasiyanın ümumi bazar mərhələsində həyala keçir. Bütün bu amillər be>ıəlxalq iqtisadi inteqrasiyanm müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün vacib şərtlərdh.

7.4. Avropa İqisadi Birliyi

Avropa İqtisadi Birliyi (AİB) (ümumi bazar) - Bu təşkilat 1992-ci ildən Avropa Birliyi (AB) adlanılr və bu gün dünyada mövcud çoxsaylı rgkional iqtisadi birləşmələrin ən kamil vaıiantıdır.

Avropa Birliyi (European Community - ES) hüquqi cəhətdən müstəqil olan aşağıdakı üc regional təşkilatın siyasi cəhətdən birləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir;

1.1951-ci iddə yaradılmış Avropa Kömür və Polad birliyi (ECSC);

2.1957-ci iddə Roma müqaviləsi ilə yaradılmış Avropa iqtisadi Birliyi (European Economik Communily);

3.1958-ci ildən fəaliyyət göstərən Avropa atom enerjisi birliyi (Avro-alom) Təşkilatların admdan da göründüyü kimi, Avropa kömür və polad birliyi və Avroatom üzv ölkələrin məlum sənaye sahələri üzrə fəaliyyətlərini tənzimləyir. AlB isə bütün iqtisadi həyatı tənzimləyir. Ona görə də AIB çox vaxt üraıuni bazar adlandırılır. Avropada gedən iqtisadi və siyasi inteqrasiya pro.seslərinin maliiyyətini 1992-ci ildə bağlanmış Mastrixt (Niderlandda) sazişi ilə birliyin rəsmən Avropa Birliyinə çevrilməsi daha aydm əks etdirir. Bu “çevrilmə" nəticəsində birlik daha geniş funksiyalar yerinə yetirir.

AB-nı təşkil edən hər üç təşkilatın üzvləri eynidir. 25 mart 1957-ci ildə Roma müqaviləsini imzalayan altı ölkə ("altılar") Birliyin yaradıcılandır. Bu ölkələr; AFR, Fransa. İtaliya, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq. 01 yanvar 1973-cü ildən İngiltərə, İrlandiya və Danimarka ("üçlər") birliyə daxil olmuş və birlik "doqquzlara" çevrilmişdir. Birlik ölkələrinin sayı 1981-ci ildə Yıuıamstan, 1986-cı ildə isə İspaniya və Portuqaliya daxil olmaqla 12-yə çatmışdır. 1990-cı ildən sonra isə Birliyin tərkibi yeni üzvlərlə daha da zənginləşmişdiı*. Belə ki, 1995-ci ildə Avstriya, Finlandiya və İsveç, 2004-cü üdə Estoniya, Litva, Latviya, Çex Respublikası, Polşa, Kipr, Slovakiya, Sloveniya, Malta və Macanstan,
2007- ci ildə isə Rummiya və Bolqanstan Birliyə üz\’ qəbul edilmişdirlər.

Avropa Birliyinin təşkilat strukturu. Birliyin ıızvləri onu siyasi birlik (dövlətə bənzər) nəzərdə tutmuşlar və Birliyin bu şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsi ücün müvafiq orqan!annı yaratmışlar.

Avropa Birliyinin beş əsas orqanı vai'dır:

1.Avropa Pai’lamenti - Nazirlər Şurası və Avropa Komissiyasının fəaliyyətinə nəzarət edir, büdcəni təsdiq edir. Deputatlar üzv ölkələrdən müəyyən edilmiş sayda xalq tərəfindən biıbaşa seçilir.

2.Avropa Şurası (Avropa Zirvəsi) - Avropa Şurası (The European Council) AB-nin ən yüksək səviyyədə siyasi məşvərət orqanıdır. Ona Avropa Zirvəsi demək dalıa düzgündür. 1983-cü ildə toplanmış Stitqat Zirvəsində Aviopa Birliyi Şurasının vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Şıma AB ilə əlaqədar siyasi və iqtisadi salıələrdə rəhbər tutulan, yeni fəaliyyət saliələrində əməkdaşlığı təşviq edən və xariclə münasibətlərdə AB-nin mövqeyini müəyyən edən siyasəti müəyyənləşdirir.

3.Nazirlər Şurası - üzv ölkələrin hər birindən bir nazir daxil olmaqla yaradılır və siyasi qərar verən orqandır. Əsas funksiyası üzv ölkələrin

ümumi iqtisadi siyasətlərini əlaqələndirmək və Roma müqaviləsinin həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Cari işləri apanr. Son qərar, vermək səlahiyyəti də ona aiddir. Avropa Komissiyası təkliflər verii'. Təklif Nazirlər Şurası tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qüvvəyə minir.

4. Avropa Komissiyası - Nazirlər Şurası ilə birlikdə Al-nin icaredici orqanıdır. O, Nazirlər Şurasmm qəbul etdiyi qərarları yerinə yetirir, ona müvafiq məlumatlar verir. Lakin, yalnız Avropa Parlamenti qarşısında məsuliyyət daşıyır. Onmı fəaliyyət sahəsi geniş və müxtəlifdir, iqtisadi, maliyyə və ictimai sahələrdə işləri əhatə edir. O, gömrük rejiminə, vergi siyasətinə riayət olunmasına nəzarət edir və s. Komissiya öz sərəncammda olan fondlardan (sosial, regional, aqrar) maliyyələşməni həyata keçirir. Təşkilatın əsas funksiyalarından biri milli qanunvericolik aktlan, standart və noımalan uyğunlaşdmnaqdır.

5. Ədalət divam və Avropa məhkəməsi - aJi məhkəmə orqanıdır. Avropa Birliyinin müxtəlif orqanlarının fəaliyyətinin onun əsas müqavilə və prinsiplərinə uyğun olub olmamasına nəzarət edir.

6. Ali maliyyə məhkəməsi - mərkəzi Lüksemburqda yerləşən Ali biphkönissi 1957-ci ildə yaladılmışdır və əsas vəzifəsi AB büdcəsi qaydalamun qorunması, eləcə də onun öz məqsədlərinə uyğun istifadə olunmasım təmin etməkdən ibarətdir.

Avropa Birliyinin maliyy ə orqanları - Birliyin beynəlxalq iqtisadi siyasətini həyata keçirmək üçün bir sıra maliyy'ə təşkilatlan yaradılmışdır:

Avropa ictimai fondu - üzv ölkələrdəki işçilərin bii'lik çərçivəsində işləyə bilmə imkanlarının artmiması, işini itirənlərə yeni ixtisas verilməsinin təşkili, iş tapana qədər onlara yaidım edilə si işlərinin maliyyələşməsi ilə məşğul olur,

Avropa investisiya bankı - birlik daxilində z.əif inkişaf etmiş rayonlarda tikinti layihələrinin maliyyələşməsi ilə məşğul olur. 1975-ci ildə fəaliyyətə başlayan regional inkişaf fondu da eyni məqsədə xidmət ednı-.

Avropa valyuta əməkdaşlığı fondu - valyuta sahəsində birliyin yaranması və inkişafına yardım etmək məqsədilə ödəmə çətinliyi çəkən üzv ölkələrə qısamüddətli kreditlər verir. Avropa valyuta sisteminin təməl daşıdır. Avropa valyuta fonduna çevrilməsi üçün işlər gedir. Avropa valyuta vahidi - Avro - həmin fond tərəfindən 19 yanvar 2002-ci ildə dövriyyəyə buraxılmışdır.

Avropa Mərkəzi Bankı və Avropa Pul İnstitutu - Avropa Mərkəzi bankı (ECB) Avropa Pul Birliyi yaradıldıqdan sonra 01 oktyabr 1998-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Eyni zamanda, yeni pul vahidi Avro 01

yanvar 1999-cu ildən bank işində istifadə edilməyə başlamış və 01 yanvar 2002-ci ildə tədavülə buraxılmışdır.

Avropa Birliyinin məqsədi - Birliyin yaradılması haqqında sənədlərdə onun qarşısmda qoyulan məqsədləri üc qrupda toplamaq olar: sülhün qorunması, iqtisadi inteqrasiya və siyasi birləşmə.

İqtisadi inteqrasiya problemləri bu gün bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda olduqca aktual olduğu üçün həmin problem ətrafında geniş dayanmaq lazımdır.

Avropa Birliyində iqtisadi inteqrasiyanın əsas istiqamətləri. A\Topa Birliyinin yaradılmasında əsas məqsəd iqtisadi birliyi fonnalaşdırmaq və bunun əsasında Qərbi AvTopanın siyasi inteqrasiyasım həyata keçilməkdir. Bu vacib və mürəkkəb proses ilk mərhələdə gömrük birliyinin yai'adılmasından başlanmış, sonra ölkələr arasmda istehsal amillərinin hərəkəti sərbəstləşdirilmişdir. Ən son mərhələdə isə ölkələrin bü’ sıra milli hökmüranlıq hüquqları Birlik orqanlarına verilımişdir. Bu yol ilə iqtisadi, maliyyə və sosial sahələrdə müştərək siyasət yeridilməyə, yəni, milli siyasətlər bir-biri ilə uyğunlaşdmimaga başlamışdn. Avropa Birliyində iqtisadi inteqrasiyanm aşağıdakı əsas istiqamətlərini göstərmək olai" A) ümumi bazann yaradılması; B) biıgə iqtisadi siyasət; V) birgə sosial siyasət; və Q) Avropa "vahid bazaımın" yaiüdılması.

A. *ümumi bazar* - Avropada iqtisadi inteqrasiyanın mərkəzi xətti üzv ölkələr arasmda gömrük tarifləri və xaıici ticarət sahəsində mövcud olan digər maneələrin aradan qaldınıması yolu ilə ümumi bazar (common market) yaradılmasıdır. Ümumi bazar aşaqıdakı şərtlərin mövcudluğunu tələb edir:

1. Gömrük birliyi və mal axımn sərbəstliyi;
2. işçilərin sərbəst hərəkəti;
3. İş yeri açmaq və xidmət göstərmək hüquqımun azadhğı;
4. Kapitalm sərbəst hərəkəti və xarici ödənişlərin liberallaşdınıması.

Həmin şərtlər üzərində qısa dayamiması zəruridir.

Gömrük birliyi və mal axtnmm sərbəstliyi - Ümumi bazann yaradılmasında ilk mərhələ üzv ölkələr arasmda ixracat və idxalatdan alman bütün vergilərim tədricən ləğv edilməsi olmuşdur. Daxili gömrüklərin ləğv olunması ücün 12 illik təqvim təsdiq edilmişdir. "Altılaı*" bu öhdəlikləri vaxtından 18 ay əvvəl, yəni 1968-ci ildə təmamilə yerinə yetirdilər. Sonra qəbul olunan üzvlər də tədıicən bu prosesə qoşuldular. Daxili gömrüklər tamamilə ləğv edildnidən sonra 01 iyul 1968-ci ildə üz\' olmayan dövlətlərə qarşı birgə xaıici tariflər qoyulmağa

başlanmışdır. Çünki, daxili gömrüklər ləğv olunduğu bir şəraitdə üçüncü ölkələrə qarşı müxtəlif gömrük dərəcələri tətbiq edilsə, xarici ticarət axınları üzv ölkələr arasında qeyri-bərabər bölünə bilərdi. Belə ki, xarici taıiflər yüksək idi. Bu belə davam etmiş olsa idi həmin ölkənin idxalatçılan pis vəziyyətdə qalmış olardı.

Biliyin ümumi gömrük tariflərini Nazirlər Şurası təsdiq edir. l975-ci ildə qəbul edilmiş qərara görə üz\' ölkələr tərəfindən toplanan gömrük vergiləri Birliyin büdcəsinə daxil olur.

Birgə gömrük tariflərinin tətbiq olunmağa başlanması ilə Qərbi Avropa ölkələri aıasında iqtisadi inteqrasiyanın ilk və ən əhəmiyyətli mərhələsi, yəni gömrük birliyinin yaranması prosesi həyata keçmiş oldu. L.akin, licaıətin sərbəstləşdirilməsi yalnız gömrük tariflərinin ləğvi ilə başa çatmır. Miqdar mohdudi>yətlərinin də aradan qaldınimasmı tələb edir. Birliyin yaradılması üzrə müqa\nlə isə istər miqdar, istərsə də dəyər baxımından hər hansı kvota qoyulmasını tamamilə qadağan etmişdir. Cz\' ölkələr Birliyin bu şərtlərini də yerinə yetirirlər. Bununla da Birlik tarif və k\'otalardan tamamilə azaddır.

Bununla yanaşı, bu ölkələrdə hələlik "görünməyən maneələr" adlanan məhdudiyyətlər qalmaqda davam edir. Onlai' tarif və kvotalar kimi müəyyən malların idxal və ixıacmı bahalaşdım' və çətinləşdirir. Bu həmin ölkələrdə bəzi iqtisadi>7at sahalərində (polad, gəmi inşaatı və toxuculuq) struktur problemləri, yüksək işsizlik səviy>'əsi və ya enerji çətinlikləri ilə əlaqədar himayəçilik meyllərinin saxlanmasından irəli gəlir.

incilərin sərbəst hərəkəti - Roma müqaviləsi Birlik daxilində işci qüvvəsinin sərbəst hərəkətini nəzərdə tutmuşdur. Bu o deməkdir ki, üz\' ötkalərin hər birində yaşayan işçilər heç bir icazə olmadan digər üzv ölkəyə köçmək və ya orada işləyə bilmək hüququna malikdirlər. Müqaviləyə görə işçini qəbul edən ölkə bu işçinin ölkəyə gəlməsi, işləməsi və iş şəraiti baxımından hec bir ayn-seçkiliyə yol verməməlidir. Bununla da bu gün ölkələrdə birliyin hər bir işçisi üçün e^mi hüquq təmin edilmişdir.

Iş yeri açmaq və xidmət göstərmək hüququ - Azad sənət sahibləri və hüquqi şəxs yaratmadan fəali>7ət göstərən iş adamlarma da Birlik daxilində prinsip etibarilə sərbəst hərəkət və iş təşkil etmək hüququ verilmişdir.

Bu sahədə ciddi irəliləyiş həkim və şəfqət bacılanmn hərəkəti sahəsində özünü göstərmişdir. Bank və sığorta işçiləri, habelə vəkillərin də sərbəst hərəkətində irəliləyişlər vardu. Lakin, bu saliədə hələ (məsələn,

diplom və digər ixtisas sənədləiinin maneəsiz qəbulu və s.) bir sıra ciddi problemlər öz həllini gözləyir.

Kapitalın sdrbəst hərəkəti və xarici ödənişlərin liberallaşdırılması - Bazann genişləndirilməsi üçün çox mülıüm şərtlərdən biri region daxilində kapitalın sərbəst hərəkətinin təmin olunmasıdır. Avropa Birliyi qiymətli kağız satışı, birbaşa kapital qoyuluşu və kommersiya kreditinin təmin olunmasının sərbəstləşdirilməsi sahəsində bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Bununla yanaşı, özünü göstərən bir sıra daxili və xaıici iqtisadi problemlər bəzi üzv ölkələri bu liberallaşmanı məhdudlaşdıran tədbirlər gömıəyə məcbur etmişdir. Roma müqaviləsi ödəmş balansında çətinlik çəkən ölkələrə kapital axınını məhdudlaşdıran tədbirlər gömıək səlahiy>'əti vermşidir.

B. İqtisadi siyasətin uzlaşdırılması - Avropa Birliyinin mərkəzi xəttini təşkil edən ümumi bazann əhəmiy>'əti və rolu ümumi iqtisadi siyasətin uzlaşdmlması ilə daha da artii'. Roma müqaviləsi üzv ölkələrin kənd təsərrüfatı, rəqabət, nəqliyyat və enerji, valyuta və ticarət sahələrində birgə siyasət yeridilməsini nəzərdə üıtmuşdur. Çox böyük əhəmiyyət kəsb edən valyuta və ticaıət siyasətinin uzlaşdmlması məsələlərin yuxanda ayrıca nəzərdən keçiri Imişdh.

1. *Birgə kənd təsərrüfatı siyasəti*- Birgə kənd təsərrüfatı siyasəti Awopa birliyində apancı istiqamətlərdən biridir. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, Birliyin qanunvericilik fəaliyyətinin mühüm hissəsi və büdcə məsrəflərinin 2/3-i birgə kənd təsərrüfatı siyasəti ilə əlaqədardır.

Kənd təsərrüfatına belə böyük əhəmi>yət verilməsi iki səbəblə əlaqədardır: birincisi, xalqm ərzaq təminatı dövlətlərin iqtisadi siyasətinin başlıca məqsədidii’; ikincisi isə iqlim və konyuktur dalğalanmalarının ağır təsirinə məruz qalan kənd təsərrüfatı istehsalı xüsusi diqqət tələb edir. Ağır təbii şəraitlə üzləşən kəndlinin torpağı tərk edib şəhərə köçməsinin qarşısım almaq məqsədilə ona sabit bir gəlir əldə etmək üçün şərait yaradümahdır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı siyasəti ümumi iqtisadi siyasətin gəlir, məşğulluq və struktur saliələri üə sıx əlaqədardır və əhalinin ümumi rifah səviyyəsinə ciddi təsir göstərir. Ona görə də AB müqaviləsində müştərək kənd təsərrüfatı bazannın yaradılması və birgə təşkil olumnası baradə bir sna raüddəalai' vai'dır. Oıüar ümumi mahiyyət daşımaqla əsasən kənd təsəi'üfatma yardım siyasətinin tədricən uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Birgə kənd təsəırüfatı siyasətinin əsas parametrləri 1958-ci ildə cağmhmş Stresa konfransında müəyyən edilməyə başlamışdır. Bu zaman Birlnyin ümumi bazar yaradılması sahəsində qarşılaşdığı çətin

problemlərdən biri üzv ölkələrdə kənd təsərrüfatına yardım siyasətinin bir-birindən cox fərqli olması idi. Konfransda belə bir qərar qəbul edümişdir ki, sənaye məhsullan ilə yanaşı birlik arasında kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə də hər cür tarif və qeyri-tarif məhdudlaşdırraalan aradan qaldınlu' və "yaşıl bazar" (green market) yaradılır. Buna əlavə olaraq bütün üzv ölkələrdə kənd təsərrüfatı məh- sullarma vahid qiymət səviyyəsini təmin etmək üçün müvafiq qiymət sisteminin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Birliyin qiymət sistemi üç qiymət nö\1inü özündə birləşdirir. Sistemin özülünü - hədəf (larget) qiymətlər təşkil edir. Bu qymətlər kəndlilərin əldə edə biləcəyi ən yüksək ideal qiymətlərdir. Bu qiymətlər Nazirlər Şurası tərəfindən hər il yemdən təsdiq olunur və sərbəst dünya qiymətlərindən xeyli yüksək olur. Həmin qiymətlər adətən birlik daxilində on az məhsuldar toıpaqlarda yetişən məhsuUann qiymətini əks etdirir. Bu qiymətlər istehsalm həcminin genişləndirilməsini təşviq etmək məqsədini güdür.

Müəyyən edilmiş qaydaya görə bazaıria həqiqətən mövcud olan qiymətlər hədəf qiymətlərdən yalmz 10% (az və ya çox) fərqlənə bilər. Bu qiymətlər müdaxilə (intervention prices) qitymətləri adlanır. Qiymətlər aşağı həddə düşdükdə üzv ölkədə yaradılmış müdaxilə təşkilatı bazardan əmtəə satın olaraq anbarlarda ehtiyatlar yaradır. Qiymətlər yuxan həddə çatdıqda isə ehtiyatlardakı mallan bazara çıxarır. Bunun da müdaxilə qiymət sistemi birlik daxilində kəndlilərə minimum qiymətə, müvafiq olaraq minimum gəlirə zəmanət verir.

Birlik daxilindəki qiymətləri aşağı dünya qiymətlərindən qorumaq üçün “kənar qiymətlər” (treshold price) adlı ayrıca qiymətlər də müəyyən olunur. Bu qiymətlər kənd təsərrüfatı məhsullanmn birliyə idxal olunmasma icazə verilən ən əsas qiymətlərdir. Məlum olduğu kimi, birlikdəki qiymətlər daha əlverişli istehsal şəraitinə maik xarici dünyadakı qiymətlərə nisbətən xeyli yüksəkdir. Bu malların birlik bazanna daxil olaraq Avropa kəndlisini zərərə sahnasmm qarşısım almaq məqsədilə idxal qiymətlərmi Avropa mallan ilə bərabər səviyyəyə qaldmnaq ücün dəyişən nisbətli bir vergi (prelevman, variable) qoyulması zərurəti yaranmışdır. Kənar qiymətlər müdaxilə qiymətlərindən idxal olunan mallann ölkəyə daxil olduğu limandan başhca istehlak mərkəzlərinə daşınması üçün lazım olan nəqliyyat xərcləri çıxılmaqla müəyyən edilir. Bu yol ilə əldə edilən vergilər də gömılik vergiləri kimi birlik büdcəsinə daxil olur.

Kond təsərrüfatı məhsullan ixracatçdarma isə əksinə, maya dəyərinin qiymətlərdən çox olan hissəsi qədər subsidiya verilir. Bu subsidiya birlikdə mövcud olan yüksək, qiymətlərlə aşağı dünya qi>Tnətləri arasmdakı fərqi ödəmək məqsədini güdür.

Birlikdə yarim alan əsas kənd təsərrüfatı məhsullan bunlardır: taxıl, heyvandarlıq məhsullan, zeytun yağı, bitki yağlan, şəkər, mey\'ələr və şərab.

l'əbiidir ki, birlikdə belə yüksək qiymət siyasəti bir sua maliyyə problemləri doğurur. Həmin tədbirin maii>'yələşməsi Avropa kənd təsərrüfatmı istiqamətləndirmə və zəmanət fondu hesabına təmin olunur. Fondun minimum qiymətlərə zəmanət verən və ixracat qiymətlərindəki fərqi ödəyən hissəsi birlik büdcəsinin ən böyük məbləğini təşkil edir.

Bu yolla birlik daxilində kənd təsərrüfatı məhsullan bolluğu yaradılıb və mətbuatda "süd gölü", "meyvə bağlanndan" söhbət gedir. Belə ki, tədricən anbarlarda çoxlu həcmdə entiyatlar toplamr və onlar vaxtı keçdikdə çox ucuz qiymətlərə satılır.

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatında əsas problem satış problemidir. Birlik daxilində kənd təsərmfatı məhsullarnıın rninimuın qiymətlərlə satın ahnmasma zəmanət verilməsi aqrar bölmədə istehsaJm genişlənməsi üçün zəmin təşkil edir.

Məsələnin belə bir cəhətini də nəzərə almaq lazımdn ki, Avi'opa birliyində yüksək qiymət və qiymətləri qoruma siyasəti dünya bazannda kənd təsərrüfatı məhsulları ticai'ətini ciddi olaraq məhdudlaşdınr. tİFf görüşündə bu çox mühüm problemə çevrilir, Avropa Birliyi ilə ABŞ arasmda mülıüm fikir aynhğı yaradır.

2. *Rəqabət siyasəti* - Avropa birhyi ölkələri arasmda ümmni bazarın bir qayda daxilində işləyə bilməsi rəqabət şərtlərinin əhəmiyyətli dərəcədə eyni ohnasmdan asılıdır. Bu haqsız rəqabətin qaışısmı almaq, dövlət və özəl müəssisələr ücün bərabər rəqabəti pozan amilləri aradan qapdnmaq baxımmdan cox vacibdir. Biıiik müqavilələıində rəqabətdə bərabərliyi təmin etmək üçün bir su*a müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. MəSələn, müəssisələr arasmda rəqabəti məhdudlaşdıran gizli və acıq sazişlər, bazarda hegemon vəziyyətində olan firmanın istehsalı məhdudlaşdnması, ifrat inhisaı* qiyməti qoyması, texniki tərəqtinin məhdudlaşdın İması və bu kimi digər məsələlər qadağan olunmuşdur. Bu şərtlər pozulduqda Avropa Komissiyası pul cərimosi təyin etmək səlahiyyətinə malikdn.

3. *Birgə nəqliyyat və enerji siyasəti* - AB müqaviləsində kənd

ləsərrüfatı kiıni nəqliyyat siyasətinin də uzlaşdınlması nəzərdə tutulınuişur. Lakin, olduqca mürəkkəb olan bu sahədə hələlik elə bir irəliləyiş yoxdur və milli hökumətlər tərəfindən tənzimlənir. 70-ci illərin eneıji böhıanmdan sonra üzv ölkələr enerji saliəsində də öz siyasətlərini uyğunlaşdırmaq yolunda addımlar atmağa başlamışlar. Birlik tərəfindən qəbul edilmiş qərarlara əsasən neft idxalmın müəyyən bir səviyyədə saxlanılması, ümumi iqtisadi artımla enerjiyə olan tələb aj'asmdakı asılıhhğm ləğv olunması, kömür və nüvə eueıjisinin xüsusi çəkisinin artınlması məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Birlik texnologiyamn inkişafma və elmi-tədqiqat işlərinə xüsusi fikir verir. Müasir dünyada özünü göstərən texnoloji sıçrayışlarda ABŞ və Yaponiyadan geri qahnamaq üçün bir sıra mühüm bügə proqramlar işlənib həyata keçirilir.

V. *Birgə sosial siyasət* - Avropa Birliyi iqtisadi birlik olduğu üçün iqtisadi məqsədləi'ə çatdıqda sosial problemlər də öz-özünə həll ediləcəkdir. Bununla yanaşı birlik bəzi sosial məqsədlərin həllini də öz qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur. Məsələn, xüsusən, gənc əhali arasında geniş yayılmış işsizlik Birlik üzvlərində böyük narahatçılıq mənbəyidir. Müxtəlif sənaye sahələrində iş şəraitinin yaxşılaşdınlması da birliyi narahat edir. Birlikdə so-sial siyasətin həyata keçirilməsi ücün mühüm vasitə Avropa sosial fondudur. Fond öz qarşısmda işsizliyi azaldaraq, işçilərin coğrafi baxımdan hərəkət edə bilməsinə və ixtisasınm arürılmasma yardım etmək qoymuşdur.

Üzv ölkələrdə regional inkişafin tənzimləmnəsin də Avropa Birliyinin birgə siyasətanin əsas istiqamətləıindəndir. Çünki, regioial inkişafda mövcud olan qeyri-bərabərliyin aradan qalduilması birliyin əsas məqsədlərindən biridir. Birlik müqaviləsində bu, məlız belə də qeyd edilmişdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün 1975-ci ildə Avropa regional inkişaf fondu yaradılmışdır. Fondun yardımı ilə milli layihələrin həyata keçirilməsi üçün mənbə təmin edilir. Birlik ətraf mühitin və istehlakçılann qorunmasına da mühüm əhəmiyyət verir.

D. “Vahid Avropa^ bazarına doğru irəliləyiş* - Avropa şurası “vahid bazarm” yaradılması haqqmda qərar qəbul etmişdir. Vahid bazar ölkələr arasmda əmtəə və istehsal amillərinin tam sərbəst hərəkət etməsini tələb edir. Lakin, əmtəə hərəkəti sərbəstləşdirilmiş olsa da istehsal amillərinin hərəkətində hələlik məhdudiyyətlər qalmaqda davam edir. Həm də nəzərə almaq lazımdu ki, tariflərin ləğvi hec də əmtəə hərəkətinin tam sərbəstləşdirilməsi demək deyildir. Çoxlu qeyri-tarif maneələri mövcuddur. Bazaıiarm birləşdirilməsi üçün bunlar tam ləğv edilməlidii'. Sərhəd nəzarətinə də son qoyulmalıdır.

Vahid bazann yaradılmasında xidmət hərəkətinin sərbəstləşdirilməsi və maliyyə bazarlanmn birləşdirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. İşçi qüvv'əsi hərəkətinin genişləndirilməsi və ixtisas diplomlarmm bütün ölkələrdə qəbul edilməsi vəzifələri qarşıya qoyulmuşdur.

Digər tərəfdən bank, sığorta və kapital bazan kimi maliyyə xidmətlərinin də sərbəstləşdirilməsi maliyyə inteqrasiyası ücün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün xarici istiqraz, bons və pay sənədlərimin alqı-sat- qısında mövcud olan bütün manealər aradan qaJdınlmalıdır.

AB əsas hadisələrin xronologiyası:

1957-cn il-i'VB-iin əsasını qoyan Roma müqaviləsinin bağlanması.Ilk 6 üzvü: Belçika. Fransa, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya və AFR;

1959-cu il -AB-də daxili tarii|>ərin ilk dəfə azaldılması;

1967- ci il - Əlavə dəyər vergisi sistemi üzrə ümumi razılığa gəlinməsi;

1968- ci il - bütün daxili tariflərin ləğvi və valıid xarici taıHfə keçilməsi;

1973-cu il - AB-nə İngiltərə, Danimarka və İrlandiyanın qəbulu;

1979- cu il- Avropa parlamentinə ilk birbaşa seçkilər;

1979-cu il - Avropa valyuta sisteminin quwəyə minməsi;

1985- ci il - Lord Kokfıld Avropa parlamentinə əmtəə və xidmət ticarətində qalan büqün məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi üçün 300 addımı göstərən Ağ kitabı təqdim edir. Kitab üzv dövlətlər tərəfindən bəyənilir və Birliyin əsas siyasətinə çevrilir;

1986- ci il - AB-nə İspaniya və Portuqaliyanın daxil ohnası;

1987- ci il - Vanid Avropanın yaradılması haqqındada Akt qüvvəyə minti. Akt qərar qəbul edilməsi prosedurasını asanlaşdım və Awopa parlamentinin rolunu artırır;

1992- ci il AB daxilində tiçai'ətdə mövcud olan bütün məhdudiyyətləıin ləğv edilməsi.

"Avropa 1992"

1991- ci ildə bağlanrmş Mastrixt Sazişi Qərbi A\Topada isteqrasiyamn inkişafında yeni mərhələdir. Həmin saziş ölkələrin mikrosəviyyədə yaxınlaşmasmı və inteqrasiyaim dərinləşməsinə mane olan müxtəlif vergi, gömrük və digər maneələrin aradan qaldmJmasını nəzərdə tutur.

Sazişlə Avropa Birliyinə aşağıdab funksiyalar həvalə edildi:

- vahid iqtisadi, xüsusən büdcə siyasətinin əlaqələndirihnəsi və onun icrası üzərində nəzarət;
- azad və ədalətli rəqabətə əsaslanan Avropa vahid bazannm yaradılması və qorunması;
- varlı və kasıb regionlar arasında vəsaitin yenidən bölgüsündə bərabərliyin qorunması;

- qanunculuğun qomımıası;
- votsndaşlann əsas hüquqlarının tanınması və inkişaf etdirilməsi;
- vahid xarici siyasətinin idarə ohımnasr iqtisadi baxımdan sa7jşin əhəmiyyətli cəhəti Vahid bazarın, o cümlədən valyuta ittifaqının yaradılmasmı nəzərdə tutan müddəalardır. Valyuta ittifaqamn əsas elementləri:
- 1997-ci ilin əw^əllərində öUolərin əksəriyyətinin valyuta ittifaqına doğru geniş hərəkəti;
- ittifaqa girmək üçün qiymətlərin sabitliyi üzrə öhdəliklərin sözsüz yerinə yetirihnəsini təmin edən meyarların müəyyən edilməsi;
- müstəqilliyə malik Avropa Mərkəzi Bankınm yaradılması.
-1993-cü ildən Avropa Birliyininn vahid bazar yai'adılması üzrə qoyduğu qaydaların 70%-i A\Topa azad ticarət assosiasiyasma şamil edilir.
- 01 yanvai' 2002-ci ildə vahid valyuta -- Avro tədavülə buraxılmışdır.
- 2008-2011-ci illərdə Aviopanı bürümüş dağıdıcı borc böhranının təsiri altında 2011-ci ilin dekabr ayında Mastiixt Sazişinə (1991-ci ildə bağlanmış) əlavə və dəyişiklik edihnişdir. Ölkələrə məhdudlaşdıncı müddəalar tətbiq olunmasım nəzərdə tutan həmin sazişə Böyük Britaniya və digər üç dövlət imza atmamışdır.

7.5. Dünyada digər iqtisadi birləşmələr

Avropa qitəsi:

Avropa Azad ticarət Assosiasiyası (EFTA) - AB-nə əvvəlcə daxil olmayan İngiltərə Birlikdən kənarda qalan digər Avropa ölkələri ilə birgə 1960-cı ildə Avropa azad ticai’ət Assosiasiyası (Euıopean Free Trade Associaton - EFTA) adlı bir təşkilat yaratdı. Çünki, İngiltərə iqtisadi inteqrasiyanın göraıük birliyi şəklində deyil, azad ticarət zonası kimi ohnasmı istəyirdi.

EFTA-ya İngiltərə, Norveç, Danimarka, Avstriya, Portuqaliya, İslandiya və İsveçrə üzv idi. Finlandiya tam üzv statusuna malik deyildir (associate member). Sonralar İngiltərə, Danimarka və Poıtuqaliya EFTA üzvlüyündən çıxaraq AB-ə daxil olmuşlar.

Qarpşhqh Yardım Şurası (QYŞ) - Qarşılıqlı Yardun Şurası (rus dilində: Sovet Ekonomiceskoy Vzaimopomoşi; ingiliscə: Council for Mutual Economic Assisstance) 1949-cu ildə SSRI-nin başçılığı ilə keçmiş sosialist ölkələri tərəfindən yaradılmışdır. Üzvləri: SSRİ, Bol- qanstan, Çexoslovakiya, ADR, Macanstan, Polşa, Rumınya, sonralai'

Monqolustan, Kuba və Vyetnam da (Avropada yerləşməsələr də) ona üzv qəbul edildilər.

QYŞ-mn iki maliyyə təşkilatı var idi: İqtisadi Əməkdaşlıq Bankı və Beynəlxalq Kapital Qoyluşu Bankı.

Təşkilat üzv ölkələr arasmda iqtasadi inteqrasiyanın inkişaf etdirilməsinin qarşısına qoymuş olsa da onun fəaliyyəti iqtasadi inteqrasiya halmda müasir anlayışlara uyğun olmamışdır. Təşkilat vasitəsilə üzv ölkələrin mərkəzi planlan olaqəlondirilmişdii’. Başqa sözlə, Sovet ittifaqı digər sosialist ölkələrin iqtisadiyyatım nəzarət altında saxlamaq üçün təşkilatdan bir vasitə kimi istifadə etmişdir.

QYŞ-da ticarət ikitərəfli müqavilələrlə apaninuşdır. Bu ölkələrdə qiymətlər tələb və təklifin təsiri altmda deyil, mərkəzdən müəyyən edılmişdii'. Təşkilatın üzv ölkələri əslində xarici dünyadan təcrid olunmuş vəziyyətdə idilər. Xarici ticarət üzərində dövlət inhisan mövcud idi. Mərkəzi planlaşmamı! hökmran olduğu bir şəraitdə təklif çatışmazlığı, pis keyfiyyətli və bahalı məhsul istehsalı QYŞ-ı təşkilatmı iflasa uğratdı. Təşkilat öz fəaliyyətini 1991-ci ildən dayandırdı.

Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT):

Qara dəniz İqtasadi Əməkdaşhq Təşkilatı Türkiyə Respublikasımn təşəbbüsü ilə 1992-ci üin iyun ayında yaradılmışdır. Təşkilatın 11 üz\m vardır: Azərbaycan Respublikası, Albaniya Respublikası, Ermənistan Respublikası, Bolqanstan Respubhkası, Gürcüstan Respublikası, Yunanıstan Respublikası, Moldova Respublikası, Rumıniya Respublikası, Rusiya Federasiyası, Türkiyə Respublikası və Ukrayna Respublikası .

QİƏT hal-hazu-da özünün formalaşma mərhələsindədir. 1992-ci ilin dekabrmda QİƏT xarici işlər nazirlərinin göınşündə qərara ahnmışdır si, QİƏT Xaıici işlər Nazirlər Şurası Təşkilatin ali və əsas həlledici orqanıdır. Həmin Şura 6 aydan bir çağınhr, QİƏT ölkəpər arasmda əməkdaşlığm əsas istiqamətlərini müzakirə edir və müvafiq qərarlar qəbul edir. Şuranın sədri və həmçinin QİƏT-in sədri əlifba sırası ilə hər yanm ildən bir üzv ölkələrdən biri olur. Qai’adəniz sazişində yer alan dövlətləri iqtisadi çəhətdən bii'ləşdirmək məqsədilə yaradılmışdır. Onun yai'adılması fikri ilk dəfə 19-21 dekabr 1990-cı ildə Ankarada əlaqədar ölkələrin başçılannm iştirak etdiyi yığmcaqda atılmışdır.

Təşküatm nizamnaməsinə uyğun olaraq üzv ölkələr aşağıdakı istiqamətlərdə əməkdaşlıq edirlər: ticarət və iqtisadi inkişaf, bank işi və

maliyyə, kommunikasiya, enerji, nəqliy>'at, kənd təsərrüfatı və aqrar sənaye, səhiyyə və farmoseptika, turizm, elm və texnika və s.

Təşkilat üzv ölkələrin iqtisadi inteqrasiyasmı təmin etməklə region əhalisinin ümumi rifah səviyyəsinin artmlması ücün onlarm iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni cəhətdən bağlanmasuu öz qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Amerika qitəsində iqtisadi birləşmələr:

Latın Amerikası sərbdst Ticarət Assosiasiyası (L.AGTA)-1960-cı ildə yaradılmışdır. Üzvləri- Argentina, Braziliya, Çili, Mexsika, Paraqvay, Peru, Uruqvay, Kolumbiya, Ekvador, Venesuela və Boliviyadır. Admdan da göründüyü kimi, məqsədi üzv dövlətlər arasında ticarətin sərbəstləşdirilməsi, regionda kənd təsərrüfatı və sənayenin inkişaf etdirilməsi üzrə milli siyasətlərin əlaqələndirilməsi idi. Fəaliyyətinin ilk illəri uğurlu olmuşdur. Lakin, 1967-ci ildən sonra regionda böhran baş verdi. İ980-ci ildə LAFTA öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Əvəzində aşağıdakı təşkilat yaradıldı:

Latın Amerikası inteqrasiya Assosiasnyası - LAİA özündən əvvəlki Assosiasiyanm (LAFTA) deмək olar ki, bütün üzvlərini özündə birləşdiri. Əsas məqsədi ölkələr arasmda bütün tarif və qeyri-tarif məh- diyyətlərini ləğv etmək və tədricən ümumi bazar yaıadılmasma doğnı irəliləməkdir. Bu, Amerika qitəsində ən iri ticarət-iqtisadi inteqrasiya qurumudur.

And Paktı Ölkələri qmptt Latm Ameıikasmda ümumi bazar yaradılmasında ilk addımlaı dandır. LAFTA-nm bir sıra üzvləri həmin təşkilat daxilində sərbəst ticarət yaradıhnası ilə kifayətlənmşilər və ondan ayrılaraq 1969-cu ildə ümumi bazar yaratdılar. Üzvləri: Boliviya, Kolıunbiya, Ekvador, Pem, Venesuela və Çilidir. Məqsədi sənaye raəlisullan istehsalımn və çeşidlərinin artmlması, regionda mənbələrdən maksimum istifadə olunması, məhsuldarlıgm yüksəddiJməsi və inteqrasiyanm dalıa da dərinləşdirilməsidir.

Mərkəzi Amerika ümumi bazarı (CACM) 1960-cı ildə yaradılmışdn. Üzv'ləri-Qvatemala, Salvador, Honduras, Nikaraqua və Kosta Rikadır. Məqsədi vahid xarici tariflər tətbiq edilməsi, xarici investisiyalara məhdudiyyət qoyulması, iqtisadi və sosial siyasətin inteqrasiyasıdır.

Karib ölkələri Birliyi (C.AJUKOM) 1973-cü ildə regionun 13 dövləti tərəfindən yaradılmışdır. Məqsədi tam iqtisadi inteqrasiyam təmin etməkdir. Regionda əmtəə və kapitalın tam sərbəst hərəkəti, vahid xarici tarifin tətbiqi, ticarət və biznes, habelə maliyyə siyasətinin əlaqələndirilməsidir.

ABŞ-Kanaäa azad ticarət Assosiasiyası 1988-ci ildə iki dövlət arasında bağlanmış müqavilə ilə yaradılmışdır. Həmin müqavilə ilə lariflərin ləğvi, qej^i-tarif məhdudiyyətlərinin azuldılması və xidmət ticaıətinin liberallaşdınimasım təmin etməklə iqtisadi inteqrasiyam daha da genişlondinnəkdir.

Şimaii Amerika Azad Ticarət Assosiasiyası (NAFTA) - 1994-cü ildə təsis edilmiş NAFTA-nm tərkibinə üç dövlət daxildir: ABŞ, Kanada və Meksika. Təşkilatın əhatə etdiyi ərazidə 400 milyondan çox əhali yaşayır və dünyada ən böyük regional azad ticarət zonasıdu-. NAFTA- nın əsas məqsədi üzv ölkələrin iqtisadi inteqrasiyasını genişləndirmək, əmtəə mübadiləsində mövcud olan maneələri aradan qaldırmaqdır.

Asiya qitəsində inteqrasiya:

Cənub Şərgi Asiya ölkələri Assosiasiyası (Association of South-East Asean Nations-ASEAN). Beş üzvü vardır: İndoneziya, Malayziya, Filippin, Sinqapur və Tailand. 1967-ci ildə Banqok Bəyannaməsi ilə yaradıhnışdır. Yarandıqdan sonrakı 10 il ərzində elə bir fəaliyyəti olmamışdır. Fəaliyyəti 1976-cı iddən sonra (Vyetnam birləşdikdən soni'a) bir su'a siyasi və strateji amilləmn təsiii altinda canlanmışdır. 1976-cı il Bəyannaməsində Assosiasiyanın qarşısmda aşağıdakı məqsədlər qoyulmuşdur: regionda əi'zaq və eneıji sahəsində iri həcmli istehsalm təşkili, ticaıətin sərbəstləşdirilməsi, xarici bazarlaıa çıxılması və digər iqtisadi və maliyyə məsələlərində əməkdaşbq edilməsi.

ASEAN ölkələri üçün əsas problem üzvlərin öz iqtisadi gücünə görə bir-birindən ciddi fərqlənməsidir. 1988-ci ildə Sinqapurda adambaşına gəlir 9070 ABŞ dollan, İndoneziyada isə cəmisi 440 dol. təşkil etmişdir.

İqtisadi Əməkda.^hq təşkilatı (ECO) - İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (Econoımk Cooperation Oıganization-ECO) ECO Türkiyə, İran və Pakistan arasmda yaradılmış (1964-cü ü) inkişaf naminə Regional Əməkdaşlıq Təşkilatmın davarm olaraq 1985-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Üzvləri Azərbaycan Respublikası, Əfqamstan, iran İslam Respublikası, Qirğizısqan, Pakistan, Türkiyə, Türkmənistan və Özbəkistan Respublikalandır. Təşkilatın əsas məqsəd və vəzifələri ECO-nun fəaliyyətini tənzimlən İzmir müqaviləsində əks olunmuşdur. ECO öz fəaliyyətini infrastruktura, sənaye, kənd təsərrüfatı, elm və texnologiya sahələrində yai'adıhnış komitələr vasitəsilə həyata keçirir. Təşkilat müştffl'ək kapital qoyuluşları, güzəştli ticarət sisteminin yaradılması, kapital qoyuluşu bankı yaradıhnası, nəqliyyat və rabitə üzrə əməkdaşlıq yaradılması sahəsində işlər aparır. Azərbaycan, Gürcüstan,

Ermənistan və Orta Asiya Respublikaları təşkilata Sovet ittifaqı dağıldıqdan sonra üzv olmuşlar

Afrikada əməkdaşlıq;

Afrikada əsas qrupar bunlardır. Qərbi Afrika iqtisadi Birliy (Benin, Burkino Foso, Kotdlvuar, Mali, Mavritaniya, Niger və Seneqal), Razılaşma Şurası (Burkino Foso, Benin, Kotdlvuar, Niger və Toqo), Qərbi Afrikanm iqtisadi əməkdaşlığı, Afiika birliyi ölkələri (Bu təşkilata demək olar ki, Afrikamn bütün ölkələri daxildir), inkişafın əlaqələndirilmosi üzrə. Cənubi Afiika konfransı (Anqola, Botsvana. Lesoto, Molivi, Mozambik, Svazilend, Tanzaniya, və Zimbabve). Yuxanda adları çəkilən qıuqlardan başqa Afrika inkişaf Bankı da mövcuddur, Aydmdır ki, bir çox qruplarm maraqlan daima bir-birinə zidd olur. Demək olar ki, bütün qnıplai' çox aşağı səviyyədə iqtisadi inteqrasiya formaları yaradırlar. Afrika ölkəpərində yoxsulluq həddi və iqtisadi fəalhğm aşağı olması əməkdaşlıq üçün müvafiq baza yarada bilmir.

Demək olai' ki, bütün Afrika ölkələri, kənd təsərrüfatı və zəngin təbii ehtiyatlanna arxalaıurlar. Onlann ixracdan gələn gəlirləri əsasən bu sahələrdən olur. Ölkələrin çoxunda sənayenin inkişafi çox aşağı səviyyə-dədfr və ona görə də, onlann rəqabətdən ciddi müdafiəyə ehtiyacı vardır, Afiika Birliyi (African Union) - bu Birlik 2001- ci ildə Qərbi Afrika iqtisadi birliyinin bazasmda yaradılmışdır, 53 ölkəni biiiəşdirən Birliyin əsas məqsədi üzv ölkələr arasında inteqrasiya proseslərini sürətləndirmək və qloballaşmanın mənfi nəticələrinin qitədə təsirlərinin azaldılmasma xidmət etməkdir.

MDB ölkələrində iqtisadi inteqrasiya:

Müxtəlif millətləri zorakı siyasi, hərbi və iqtisadi metodlarla özündə birləşdirən Sovet imperiyası özünün mərkəzi planlaşdırma və inzibati amirlik sistemi ilə birlikdə tarix səhnəsindən silindi. Süni şəkildə yaradılmış "ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksi” siyasi zəncirlər parçalandıqdan sonra alt-üst oldu. Sovet məkamnda yaradılmış respublikalar arasmda təsərrüfat əlaqələri iflic vəziyyətinə düşdü. Həmin məkanda yaşayan xalqlann imperiya dağıldıqdan sonra, ilk illərdə düçar olduqlan iqtisadi və sosial fəlakətlərin əsas səbəblərindən biri də, məhz öz aralarmda birtərəfli foraıalaşmış təsərrüfat əlaqələrinin pozulması olmuşdur. Keçmiş müttəfiq respublikalann (Pribaltikadan başqa) nisbətən başqa şərtlərlə yenidən biiləşdirilməsi üçün 1991-ci ildə

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin   yaradılması haqqında razılığa gəlinmişdir. Azərbaycan yalız 1993-cü ildə həmin birliyə ctol oldu.

14 sentyabr 1995-ci ildə Rusiya Prezidentinin Fərmanı ilə Rusiyamn MDB üzv'ləri ilə əlaqələri sahəsində strateji kurs müəyyən edilmişdir. 1996-cı ildə bu əməkdaşlıq Rusiya xarici siyasətinin üstün sa> həsi elan edilmişdir.

MDB ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiyanın əsas həyata keçirilmə mexanİ2mindən biri gömrük ittifaqmın yaradılması hesab edilir. Bu ittifaqm əsasını 1995-ci ilin yanvarında Belarusiya və Qazaxıstanla bağladığı müqavilə təşkil edir. Müqavilə ilə gömrük itqifaqımn yaradılmasında məqsəd: iştirakçı dövlətlərin təsərrüfat subyektləri aıasmda sərbəst qarşılıqlı əlaqalər üçün alverişli şəraitin yaradılması, miqdai' məhdudlaşdırmalan, göımük tarifləri, vergi və yığımlarm aradan qapdınlması yolu ilə qarşdıqlı ticarətin inkişaf etdirilməsi, üçüncü ölkələrə qarşı eyni ticarət rejiminin tətbiq edilməsi, vahid gömrük ərazisinin yaradılması, habelə iqtasadiyyatm eyni tipli tənzimləmə mexanizminin yaradılmasıdır. Müqavilədə həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin vahid qaydalarmın yaradılması, gömrük xidmətinin vahid idarə mexanizmi, gömrük ittifaqı xarici sərhədlərinin qorunması üçün birgə səy göstərilməsi, azad ticarət rejiminin yaradılması haqqmda razılıq əldə edilmişdir. 29 mart 1996-cı ildə Qnğızıstan həmin gömrük ittifaqına daxil oldu. Gömrük birliyi çərçivəsivdə ödənişlər üzrə ittifaqm yaradılması, khrinq hesablaşmalannın bərpa olunması, kredit siyasətinin uzlaşdınıması üzıə işlər gedir. Gömrük birliyi vahid gömrük sərhədi və vahid gömrük ərazisinin yaradılmasmı nəzərdə tutduğu üçün Azərbaycan, Ukrayna, Moldava və Gürcüstan kömrük ittifaqma daxil olmamışlar.

MDB daxilində gömıük ittifaqı ilə yanaşı istehsal, elm və texnika sahəsində inteqrasiyaya da mühüm əhəmiyyət veıilir. Hazırkı mərhələdə MDB ölkələri arasında istehsal sahəsində inteqrasiyamn əsas istiqamətlərindən biri eneıji ilə təchizat məsələsidir. Çünki SSRİ dövründə mövcud olan valıid energetika sisteminin dağılması istehsal prosesinə dağıdıcı təsir göstərmişdir. Moskvanm eneıji siyasəti yeni müstəqil dövlətləri yenidən öz orbitinə cəlb etmək və onlann güclü eneıji potensialmı birləşdirərək Qərb dövlətlərinə qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməkdir.

iqtisadi inteqrasiyanm dərinləşməsi üçün dövlətlərarası maliyyə-sənaye qruplanmn yaradılması da diqqət mərkəzindədir. Vahid elmi-texnoloji

məkan yai'adıbnasına, təsərrüfat subyektləri ai'asmda birbaşa əlaqələrə və mikrosəviyyədə inteqrasiyaya da əhəmiyyət veıilir.

Həqiqətən, MDB ölkələrinin müasir anlayışlara uyğun olaraq iqtisadi inteqrasiyası üçün obyektiv əsaslar vardır. Onların coğrafi yaxınlığı, 70 il ərzində onlar arasında əmək bölgüsünün dərinləşməsi, iqtisadiyyatlannın bir-birini tamamlaması, bir-birindən asılı vəziyyətdə olması orada zəngin olan təbii və işçi qüvvəsi chtiyatlanndan, bütün iqtisadi potensialdan dalıa səmərəli istifadə olunması üçün geniş imkan yaradır. Lakin bu gün bu dövlətlər arasmda iqtisadi inteqrasiya olduqca ləng gedir.

Rusiyanm postsovet nıakanmda hegemonluq iddiaları, özünün iqtisadi maraqlarım strateji, hərbi, siyasi maraqlaıı ilə əlaqaləndirməyə çalışması, yeni dövlətlərüstü qurumlann yaradılması cəhdləri, eləcə də xarici sərhədlərin birgə qoımıması haqqmda tələbləri yeni yaradıhnış dövlətlərin müstəqillyini təhlükə altına salması MDB ölkələri arasında obyektiv iqtisadi inteqrasiya prosesini ləngidən mühüm amillərdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, 2009-cu ildə Gürcüstan respublikası MDB-dən çıxmaq barədə qərai' qəbul etdi.

Bu dövlətlər arasmda iiteqrasiya mexanizmi elə təşkil olunmalıdn ki, ölkələr özləri oraya can atsınlai'. Əksinə, iqtisadi birliyə cəlb etmək uçün onlara hərbi, siyasi və iqtisadi təzyiqlər göstərilməsi isə yalnız əks təsir yaradır. Azərbaycanı öz orbitinə cəlb etmək ücün ona qarşı tətbiq etdiyi açıq hərbi, siyasi və iqtisadi təzyiqləri buna misal göstmək olar. Respublikamıza qarşı 1990-ci illərdə həyata keçirilən nəqliyyat blokadası Azərbaycan iqtisadiyyatım ağır vəziyyətə salaraq, ticarot-iqtisadi əlaqələrimizin başqa istiqamətdə - Cənub və Qərb istiqamətində sürətlə inkişaf etməsinə yardım etmişdir.

1995-ci ildə iqtisadi və humanitai’ üiteqrasiyanm dərinləşdirilməsi haqqmda Belams, Qu-ğızstan Rusiya arasmda müqavilə imzalanmışdır. 2000- ci ildə isə Belarus, Qazaxstan, Qnğızstan, Rusiya və Tacikistan Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqmda razdığa gəhnişdü. Ukrayna, Moldava və Ermənistan Birliyin iclaslarmda müşahidəçi statusu üə iştirak edirlər, Özbəkistan isə 2003-cü ildən Birliyə üzv qəbul edilmişdir.

Demoh'atiya və İqtisadi İnkişaf Uğrunda Təşkilat (GUAM) - 1997-ci ihn oktyabr aymda Avropa Şurasmm Sammitində GUAM-m məşvərətçi forumu yaradılım ş və 2001-ci ilin iyun aymda Yalta Xaitiyası imzalanmışdır. GUAM-m yaradıhnası haqqmda isə 2006-cı ilin may aymda Kiyev Sammitində qərar qəbul edilmişdü'. İlk olaraq təşkilata

Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan, Ukrayna və Moldava Respublikalan üzv oldular. 2005-ci ilin may ayında isə Özlıəkistan GUAM-dan çıxdı.

Gh'M4-ın dsas məqsədlən demokıatiyamn vg hüquqi dövlət prinsiplərinin inkişaf etdirilinəsi, dayamqlı inkişafin təmin olunması, beynəlxalq və ıcgionai təhUikosizük və sabitliyin möhkəmikəndirilməsi, üzv ölkələrin sosial-iqtisadL nəqliy>'at, enerji, elmi-texniki və humanitar potensialmın inkişaf etdirilməsi, qaışdıqh maraq doğuran sahələrdə siyasi əlaqələr və praktiki əməkdaşlığın fəallaşdınbnasmdau ibaıətdir.

Qeyri-coğrafi amillər əsasında inteqrasiya:

j. *jqtasadı Əmalahşlıq və İnkişaf Təşkilatı* (OECD) -1961-ci ildə Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatınm (OEES) əvəzinə yaradıifmşdır. Təşkilat Atlantik okeanın hər iki tərəfində mövcud olan sənaye ölkələrini birləşdirmişdir. Qsrbi AtTJ.'pii ölkələri, ABŞ, Kanada, Yaponiya, Türkiyə təşkilatın üzvləridir. Ümumilikdə 30 ölkənin üzv olduğu bü Tsşkilat Qərbin sənaye ölkələri arasında birlik, həmrəylik və əməkdaşlıq təmin etməyə, onlann iqtisadi və siyasi sahələrdə siyasətləıini uyğunlaşdırmağa çalışır.

Təşkilatın hər il çağırdığı iclaslarda dünyada iqtisadi vəziyyst, üzvlərin iqtisadi və maliyyə siyasətləri nəzərdən keçirim-, ümırnıi mövqelər müəyyənləşdirilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə Qərb yardımları da OESD daxilində yaradılmış inkişaf Yardımlan Komitəsi vasitəsilə edilir. Təşkilat həmçinin ətraf mühitin qorunması, enerji problemi, dünya valyuta sistemi, kapital hərəkətləri, ticarətin sərbəstləşdirilməsi, elm və maarif, sanaye, işçi qüvvəsi və məşğulluq məsələləri ilə məşqul olan komitələr də yaratimşdrr.

2. *Ərəb Birliyi Təşkilatı* (Arab League) 1945-ci ildə yaradılmışdır - Məqsədi ərəb dünyasmda siyasi əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir. Ərəb ümumi bazan yaradılması yolunda da bu sua işlər görmüşdür.

3. *Neft ixrac edən ölkələr Təşkilatı* (OPEK) - OPEK-ə aşağıdakı ölkələr daxildir - Səudiyyə Ərəbistam, Küveyt, Qətar, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri İraq, Liviya, Əlcəzair, İran, İndoneziya, Nigeriya, Qabon, Venesuela və Ekvador, OPEK ölkələri arasında qiymətlər və istehsalm həaninə nəzarətin səmərəliliyi ilk dəfə 1973-74-cü illərin siyasi və iqtisadi böhranları dövründə nümayiş etdirildi. Bunun nəticəsində bir il ərzində neftin qiyməti 1 barel üçün 3,63 $-dan 11,65 $-aa qalxdı.

OPEK dörd səbəb üzündən bu məqsədə nail ola bildi:

a) 1973-cü ildə OPEK dünya neftinin 55,5 %-ni hasil edirdi;

b) Neftə tələb çox böyük idi;

c) istehlakçı ölkələr istehlakııu öz gücləri hesabına təmin etmək iqtidannda deyildilər;

d) Nefti əvəz edən maddələr hələ kifayət qədər de>ildiı\

Lakin, 80-cı illərin əvvəllərində neftin qiyməti bir qədər düşməyə başladı. Bu da ilk növbədə onunla əlaqədar idi ki, neft digər enerji da- şıyıcılan ilə əvəz olunmağa başlanmışdı. Bu isə bir çox ölkələrdə sənayenin enerji tutumunu aşağı saldı. İngiltərə və Meksika da neft çıxarmağa başladı. Nəticədə OPEK l983-cü üdən başlayaraq qiymətləri aşağı salmağa məcbur oldu. 1986-cı ildə neftin barelli 10 ABŞ $-dan az oddu. 1987-ci ildə qiymət qalxaraq 18 ABŞ $-ı, 1990-cı ilin ortalannda isə 20 $ oldu. Lakin bu da yüksək deyildi. İraq prezidenti neftin qiymətinin bu cür aşağı olmasında Küveyti günahlandırdı və qoşunlan ora yeritdi. 1990- cı ildə «köıfəz müharibəsi)) zamanı neftin qiyməti 41 ABŞ $-na qalxdı. 1990-cı ildə müharibə qurtardıqdan sonra qiymət 25 ABŞ $-ı oldu. Sonrakı iUərdə neftin qiyməti sürətlə artmağa başladı. 2008-ci ilin maymda neftin 1 bareli 146 ABŞ $-na qədər yüksəldi. Həmin ilin ikinci yansında özünü göstərən qlobal maliyyə böhranı neftin qiymətinin sürətlə aşağı düşməsinə səbəb oldu. .Artıq 2008-ci üin payızında neftin 1 barelinin qiyməti 50 ABŞ $-dan da aşağı düşdü. 2009-cu ilin ikinci yarısında isə qiymətlər 60-70 ABŞ $-ı səviyyəsinə yüksəlmişdir. Qiymətlərin yüsəlməsində OPEK üzvlərinin neft hasilatım müəyyən qədər azaltmaq haqqmda qəran da öz təsirini göstərmişdir.

4, İslam Konfransı Təşkilatı 1969-cu ildə yaradılmışdır, islam ölkələri arasında sosial, mədəni, iqtisadi və elmi sahələrdə əməkdaşlıq təmin etmək, beynəlxalq görüşlərdə İslam ölkələrinin birgə hərəkəti üçün şərait yaratmaq məqsədini güdür. Təşkilata 44 ölkə üzvdür. Onlar geniş coğrafi məkanda yerləşmişlər.

Təşkilatm üç komitəsi vardır: iqtisadi və ticarət, sosial və mədəni. İslam həmrəylik fondu və islam inkişaf bankı adlı iki maliyyə təşkilatı vardır. Azərbaycan təşkilatm üzvüdür.

FƏSİL VIU
BEYNƏLXALQ VALYUTA SİSTEMİ VƏ VALYUTA MƏZƏNNƏSİ

8.1. Beynəlxalq valyuta sistemləri

Beynəlxalq valyuta münasibətləri - Müasir iqtisadi həyatda pul özünün klassik funksiyalarmı yerinə yetirməklə yanaşı məşğulluq və gəlir səviyyəsi, qiymətlərin sabitliyi və xarici müvazinətə təsir göstərən mühüm iqtisadi siyasət alətlərindən birinə çevrilmişdir. Ona görə də tədavülə nə qədər pul buıaxılacağı, onun təklifinin necə nəzarət altında saxlanılacağı kimi məsələlər daha böyük əhəmi>7ət kəsb etməyə başlamışdu. Eyni zamanda beynəlxalq ticarətin sürətlə inkişaf etməsi və beynəlxalq əlaqələrin intensivləşməsi nəticəsində pulun Ölkə sərhədlərindən kənarda istifadə olunması və be>Tiəlxalq ödəmələrin həyata keçirilməsi üçün "beynəlxalq valyuta" kimi ciddi problemlər də ortaya atılmışdır.

Müasii' mərhələdə beynəlxalq valyuta münasibətləri dımya təsərrüfat əlaqalərinin ən mürəkkəb və ən həssas sahələrindən bilidir.

Beynəlxalq valyuta münasibətlərin - dünya pulunun fəaliyyəti və ölkələr arasında müxtəlif təsərrüfat əlaqələrinə xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlərdir. Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin sosial-iqtisadi funksiyası dünya təsərrüfatı çərçivəsində kapitalm geniş təkrar istehsalı üçün zəruri şərait yaratinaqdan ibarətdir. Valyuta münasibətlərinin be>Tiəlxalq ödəmə sistemi ölkə daxilində fəaliyyət göstərən pul tədavülü qanununu beynəlxalq miqyasda spesifik şəkildə inkişaf etdirir və həyata keçirir.

Beynəlxalq aləmdə əmtəə axımna paralel, lakin əks istiqamətdə pul axuu mövçuddur. Bu axın qismən pul hərəkəti, qismən də qısa və uzunmüddətli borclarm meydana gəlməsi şəklində özünü göstərir. Pul axınmm yekunu ölkənin Ödəniş balansmda əks olunur. Be>məlxalq iqtisadi əməliyyatlann mahiyyətini dərindən başa düşmək uçün bütün iqtisadi pul münasibətlərini bir tam şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Valyuta münasibətləri tarixində üç əsas valyuta məzəmıəsi sistemi mövçud olmuşdur:

L 1879-1934-cü illərdə (birinci dünya müharibəsi illərindən başqa) qızıl standartı və yaxud sabit valyuta məzənnəsi sistemi;

2. 1944-197I-Cİ illərdə fəaliyyətdə olan Bretton-Vuds və yaxud tənzimlənə bilən valyuta məzənnəsi sistemi adlanan sistemdir. Hər iki sistem

təsbit olunmuş sabit valyuta məzənnəsi sistemi idi. Ancaq ikinci sistem valyuta məzəmıələrinin vaxtaşın olaraq dəqiqləşdijilməsinə yol verirdi.

3, 1971-ci ildən etibarən dəyişkən, sərbəst dalğalanan (fluctuationg), çevik (flexble) və yaxud üzən (floating) valyuta məzənnəsi sistemi. Bu sistem əslində idarə olunaraq dəyişkən (üzən, dalğalanan) valyuta məzənnəsi sistemi adlamr. Cünki, dövlətlər öz valyutalanmn dəyərinə təsir göstoraıək üçün valyuta bazanıun fəaliyyətinə tez-tez müdaxilə edirlər.

Qızıl standartı (sabit valyuta məzənnəsi) sistemi - Tarixən tədiyyə (ödəniş) balanslan qızıl standartı əsasında təsbit olunmuş valyuta raəzəımələriıin köməyi ilə tənzimlənirdi. Bu sistemdə milli valyutanın dəyəri qızılın çəki vahidi əsasında müəyyən edilirdi və mölıkəm təsbit olunurdu. Belə sistem, XIX əsrin axırlarında qəti olaraq formalaşdı və Almaniya, İtaliya, Fransa, Norveç, Hollandiya, Danimarka və İsveçdə hakim sistemə çevrildi. Keçən əsrin 90-cı illərində ABŞ, Yaponiya və Rusiya da həmin sistemə birləşdi. Həmin ölkələrdə kağız banknotlar sərbəst şəkildə qızıla dəyişdirilirdi.

Qızıl standartında ingilis funt sterlinqi 113,0016 qram xalis qızıl məzmuna malik idi. ABŞ dollan isə 23. 22 qrama bərabər idi. Bu hesabla bir funt 4,87 dollai' təşkil edirdi. Bir sıra Qərb iqtisadçılan bu sistemə qayıdılması zəruriliyini sübut etməyə çalışdıqlan üçün həmin sistemin üstün və mənfi cəhətlərini aydınlaşdırmaq lazundır.

Aşağıdakı şərtləri gözləyən ölkələrdə qızıl standartı qəbul edilmiş hesab olunurdu:

1. Milli pul vahidinin müəyyən qızıl məzmunu müyyən edilməli idi;

2. Öz qızıl ehtiyatlan ilə pulun daxili təklifi arasında sərt nisbət təmin edilməli idi;

3. Qızıl idxalı və ixracı sərbəst olmalı idi.

Hər bir ölkə öz pul vahidinin qızıl məzmununu müəyyən etdiyi üçün müxtəlif milli valyutalar öz aralarında təsbit olunmuş müəyyən nisbətə malik idilər və "qızd nöqtələri" adlanan məzənnə hüdudlan içində sabit qalırdılar.

Qızıl standartı sisteminin üstünlükləri:

1. Sabit valyuta məzənnəsi beynəkalq kommersiya əməliyyatlannda qe>'ri-müəyyənliyi və risqi azaldır və bununla da beynəlxalq ticarətin genişlənməsini təşvdq edir.

2, QIZIL standartı ödəniş balansı kəsirləri və aktivlərini avtomatik olaraq tənzimləyir.

Birinçi dünya müharibəsi başlayana qədər qml standartı sistemi müvəffəqiyyətlə tətbiq olunurdu (baxmayaıaq ki, ödəniş balansı mövazinətmı tənzimləmə mexanizmi heç də nəzəriyyədə olduğu kimi həyata keçirilmirdi).

Əksər dünya dövlətlərinin valyuta siyasəti 1918-ci il-dən sonra iki mühüm sarsıntının: birinci dünya müharibəsi və 1929-1933-cü illərin BöyüJk depressiyanın təsiri altında fornıalaşdı.

Avropa ölkələrində hərbi xərclərin aılması nəticəsində pul kütləsinin kəskin çoxalması milli hökumətləri məcbur etdi ki, milli valyutamn qızıla dəyişdirilməsini dayandu'sm.

30-cu illərdə bütün dünyam əhatə etmiş “Böylik depressiya” qızıl standartı sistaninin iflasa uğramasmı daha da sürətləndirdi, İstehsal və məşğulluq üzrə göstəricilər pisləşdkcə hər bir ölkə tədiyyə balansı kəsirlərinin daha da artmasmdan qorxaraq, geniş himayəçiUk tədbirləri həyata keçirirdi. Çünki tədiyyə balansı kəsirinin artması qızılm xaricə axmasına və müvafiq olaraq işgüzar aktivliyin azalmasma səbəb olurdu. Ona görə də qızıl standartı sistemini tətbiq edən müxtəlif ölkələr ixracı təşviq etmək və idxalı azaltmaq üçun öz milli valyutalanm qızıla nisbətən devalvasiya etməyə çalışırdılai'. Bu devalvasiyalar qızıl standaitı sisteminin əsaslanın sarsıtdı və sistem iflasa uğradı.

Qızıl standartı sisteminin başbca nöqsam ölkə iqtisadiyyatında xarici müvazinətm təmin olunması mexanizmi ilə əlaqədardır. Bu müvazinət nəzəriyyədə nəzərdə tutulduğu kimi qiymət səviyyəsi, milli gəlir və pul miqdarında özünü göstərən dəyişmələr ilə təmhı oluna bihnirdi. Və bu standartı qəbul edən ölkələr bii' tərəfdən işsizliyin artması və gəliıiərin azalması, digər tərəfdən isə inflyasiya kimi heç də xoşagəlməyən makroiqtisadi prosesə məniz qalüdılar. Onlar eyni zamanda müstəqil pul siyasəti yeritmək imkanmdan məhnraı idilər. Ölkənin pul siyasəti əsimdə xarici valyutaya olan tələb və təklifdə özünü göstərən dəyişikliklər ilə müəyyən edilirdi. Nöqsanlardan biri də o idi ki, həmin sistem üzvlərdən birinin qızıl ehtiyatı qurtai’ana qədər mövcud ola bilərdi. Çünki, rəsmi ehtiyat rolunu qızıl oynadığı üçün, yalmz bu ehtiyatlar olduqda həmin dövlətlər öz təəhhüdlərini yerinə yetirə bilərdilər.

Bretton-Vuds (tənzimlənən valyuta məzənnəsi) sistemi- 30-cu illərin “Böyük iqtisadi böhranı”, bu böhranla əlaqədar ayn-ayn dövlətlərin beynəlxalq ticarətə qoyduqlan səddlər və sonralar isə ikinci dünya müharibəsi dünya ticarəti və dünya pul sistemini kökündən sarsıdıb tamamilə alt-üst etdi.

1944-cü ildə yeni dünya valyuta sisteminin osaslamu işləyib hazırlamaq üçun ABŞ-ın Bretton-Vuds şəhərində müvafiq dövlətlər beynəlxalq konJfrans çağudilar. Konfransda Bretton-Vuds sistemi adlanan idarə olunan qarşılıqlı əlaqədar valyuta məzənnələri sisteminin yaradılması haqqında razılığa gəlindi. Yeni sistem köhnə qızıl standartı sisteminin üstünlüklərini - təsbit olunmuş val>mta məzənnələrini qoruyub saxlamalı, onun nöqsanlarını (ağır daxili makroiqtisadi uyğunlaşmaln) aradan qaldırmalı idi. Konfransda yeni valyuta sistemi üçün işgüzar mühit formalaşdırmaq üçün Beynəlxalq Valyuta Fovdu (BVF) yaradılması hac]qında qərar qəbul edildi.

İdarə ohman qarşılıqlı əlaqədar valyuta məzənnələri sisteminin əsasını o təşkil edirdi ki, BVF üzvləri qızıl standartı ənənəsinə sadiq qalaraq öz pul vahidinin qızıl (yaxud dollar) məzmununu müəyyən edir. Bununla da 0 öz valyutası ilə digər üzv ölkələrin valyutaları arasmda valyuta pariteti müəyyən etmiş olurdu. Soma, hər bir ölkə öz valyutasımn məzənnəsini digər valyutaya nisbətən dəyişməz saxlamalı idi. Bu sistemi qəbul edən ölkələr milli valyutalanm sabit məzəımə ilə ABŞ dollamıa bağlaytrdılar. ABŞ isə dollann dəyərini qızılla (1 unsiya qızıl=35 dollar) təsbit etmiş və belə mübadilə nisbətini öz öhdəsinə götürmüşdür. Milli val>oıta dollann pariteti əüafmda yalnız +1% (1971-d ilin dekabrmdan - 2.25?^) dalğalana bilərdi. Dollarm qızıl pariteti dəyişə bilərdi. Bütün digər kənarlaşmalar və paritetin özünün rəsmən dəyişdirilməsi (devalvasiya və ya revalvasiya yolu ilə) yalmz BVF-nun razılığı ilə ola bilərdi.

Bretton-Vuds beynəlxalq valyuta sisteminin əsas prinsipləri:

a) Beynəlxalq təşkilatlar sahəsində: Valyuta üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın artması məlum funksiyalara malik olan beynəlxalq təşkilatlann (Beynəlxalq Valyuta Fondu və Beynəlxalq Bərpa və inkişaf bankı- Dünya bankının) yaradılmasını zəruri etmişdir,

b) Valyuta məzənnəsinin rejimləri sahəsində: Valyuta məzənnələri qısa müddət ərzində dövlətlər arasmda sabit qalmah, lakin "struktur qeyri-tarazlığı" yarandığı halda tənzimlənməli idi. Ona görə də bu sistem sabit lakin idarə oluna bilən valyuta məzənnəsi sistemi adlamrdı.

v) Beynəlxalq valyuta ehtiyatlan sahəsində: sabit, lakin tənzimlənə bilən valyuta məzənnəsmio sarsılmadan işləyə bilməsi üçün ölkələrin kifayət qədər be>nıəlxalq nəqdiyyə (likvid) ehtiyatlanna ehtiyaçı vardır. Ona görə də belə ehtiyatlann yaradılması qərarlaşdınlmışdır.

q) Milli valyutaiann dönərlüik prinsipi qəbul edilmişdir. Çünki, dünyada rifah səviyj'əsinin yüksəldilməsnin mühüm şərti olan beynəlxalq ticarətin sərbəstləşdirilməsi və milli valyutaların dövrü vəziyyətinə

gətirilməsi vacibdir. BVF sistemin yuxandakı prinsiplər əsasında işlənməsini təmin etməyə məsul hesab edilmişdir. Fondun üzvləri tədi>'>'ə balansında “sti'uktur pozuntusu” özünü göstərdiyi halda BVF- nun icazəsi ilə milli valyutaların paritetini 10%-dən çox dəyişdirə bilərdilər. 10%-dən az dəyişikliklər üçün fondun içazəsi tələb olunmurdu.

BVF-nun Bretton-Vuds sistemində üç əsas vəzifəsi vardır:

1. Milli valyutalar arasında sistemli əlaqələri təmin etmək və valyuta bazaında yaranan problemlərin həlli yolunu tapmaq;

2. Tədiyyə balansının cari əməliyyatlar bölməsindəki maddələr üzrə tətbiq edilən valyuta nəzarətini aradan qaldıraraq, bütün milli valyutaların bir-birinə sərbəst çevrilməsini təmin edən bir iqtisadi sistem yaradıhnasmı təmin etmək;

3. Tədiyyə balansı müvəqqəti kəsirlə bağlanan üzv dövlətlərə nəqdiyyə mənbələri taparaq, kəsirləri aradan qaldırmaq üçün tədbirlər gönnək, balans kəsirləri müvəqqəti olmayıb "struktur-pozuntusu" mahiyyəti daşıyan ölkələrə valyuta mozənələrini dəyişmək haqqmda tövsiyyələr vennək.

Bretton-Vuds sistemi beynəlxalq ehtiyat şəklində qızıl və dollardan istifadə olunmasım nəzərdə tuturdu. Qızılın beynəlxalq ehtiyat kimi istifadə olunması onım qızıl standartı dövründə oynadığı rol ilə əlaqədar idi. Dollar isə belə bir rola iki səbəbə görə layiq görülmüşdür:

1. ABŞ ikinci dünya müliaribəsindən ən güçlü iqtisadiyyatla çıxmışdır;

2. ABŞ külli miqdarda qızıl ehtiyatı (1947-ci ildə dünya rəsmi qızıl ehtiyatının 70%-ni) toplamışdır və 1934-1971-ci illərdə xarici maliyyə təşkilatlan ilə təsbit olunmuş sabit qiymətlə (1 unsiya-35 oll.) qızıl alış və satışı siyasəti yeridirdi. Bununla da dollar təqdim olunanda qızıla çevrilirdi. Ona görə də dollar qızılm əvəzedicisi hesab edilirdi. Bu sistem bəzən dollar standartı da adlanırdı. Lakin, dollann dünya valyuta ehtiyatınm tərkib hissəsi kimi istifadə olımması beynəlxalq valyuta əməliyyatlannm iştirakçılarını dilemma qarşısmda qoyurdu. Bunu 50-60- cı illərdə yaranmış vəziyyət bütün aydmiığı ilə izah edir. Ölkələrdə qızıl problemi onun miqdan ilə əlaqədar özünü göstərirdi. Məlum olduğu kimi dünya qızıl ehtiyatımn aıtımı çıxanlan qızılm həcmindən ashdu. Lakin, qızıl ehtiyatınm artmu bir qayda olaraq beynəlxalq ticarətin və maliyyə münasibətlərinin genişlənməsindən geri qalırdı. Ona görə də dollai’ dünya valyuta ehtiyatı kimi getdikcə daha böyük rol oynayırdı. Onda belə bir sual ortaya çıxırdı: dövlətlər ehtiyat valyutası kimi dollan necə əldə edirlər? Cavab isə aydm idi: ABŞ-m tədiyyə balansmm kəsirləri hesabma. Əcnəbilərin əlində olan dollarlar artdıqca və buna

müvafiq olaraq AJfŞ-m qızıl ehtiyatı azaldıqca dolların beynəlxalq qızıl ehtiyatı roluna şübhələr artırdı. ABŞ dolların dünya valyutası statusunu qomyıib saxlamaq üçün tədiyyə balansı kəsirlərini azaldıb, aradan qaldırmalı idi. Lakin, əgər baş tutsa idi, bu beynəlxalq ehtiyatların azalmasına və müvafiq olaıaq b^nəlxalq ticarətin və maliyyə əraəliyyatlanmn məhdudlaşmasına səbəb olardı.

Bu məsələlər 70-ci illərin əv\'əllərində olduqca kəskinləşdi. 15 avqust 1971-ci ildə ABŞ prezidenti R.Nikson tədiyyə balansmm durmadan artan kəsirlərinin təsiri altında dollaım qızıla konvertasiyası prosesini (1 unsiya ~35 dol. dəyişdirilməsi qaydasmı) dayandırdı. Bununla da qızıl ilə dollann beynəlmiləl dəyəri arasında olan əlaqə qmldı. Bretton-Vuds sistemi ABŞ-ın dəstəyindən məhrum oldu və iflasa uğradı.

İdarə olunaraq dəyişkən valyuta məzənnəsi sistemi - Molum olduğu kimi, bir tərəfdən, ölkələr arasında dəyişən iqtisadi münasibətlər ödəniş balanslan kəsiri və müsbət qaiıqhmn qarşısını almaq üçün valyuta məzənnələrinin çevik dəyişdirilməsini tələb edir. Ona görə də valyuta məzənnəsi "üzə" bilməlidir. Digər tərəfdən isə, valyuta mölitəkirliyi əməliyyatlan vasitəsilə sürətləndirilən valyuta məzənnələrində qısamüddətli dəyişmələr ticarət və maliyyə axımnın pozulmasına səbəb olurdu. Ona görə də BVF-nun üzvləri 1976-cı ildə Yamaykada toplanaraq beynəlxalq valyuta sistemində və BVF-u haqqında əsas sazişdə prinsipial dəyişikliklər edilməsi haqqmda razılığa gəldilər. Bu dəyişikliklərin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, üzv ölkələr qəbul edilmiş prinsiplər daxilində "sabit" və ya "dəyişkən" məzənnə sistemindən sərbəst olaraq lazun bildiklərini seçə bilərlər. Lakin, hansı sistemi seçdikləri və valyuta məzənnəsi sahəsində edəcəkləri dəyişikliklər haqqmda müəyyən müddət ərzində fonda məlumat verməlidirlər. BVF haqqmda əsas sazişdə edilən dəyişikliklərə görə fond üzv ölkələrin məzənnə siyasətini müşahidə altında saxlamaq və onlann bu siyasətinə istiqamət verən “prinsiplər” müəyyən etmək səlahiyyətini əldə etdi. Bu baxımdan Fond tərəfindən müəyyən edilmiş və 1 aprel 1978 -ci ildən qüwoyə minmiş əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

a) üzvlər tədiyyə balansı kəsirlərinin aradan qalchniraasına mane ola bilən və ya digər üzvlərə zərər verə bilən şəkildə valyuta məzənnəsinə və ya beynəlxalq valyuta sisteminə müdaxilə edə bilməzlər;

b) müdaxilə zəruı əti yarandıqda, xüsusən hər hansı digər üzv ölkənin valyutasma müdaxilə edildikdə bu üzvün də mənafei nəzərə alınmahdır;

v) üzvlər valyuta möhtəldrliyinin qarşısım almaq məqsədilə valyuta bazarlanna müdaxilə edərək, sabitliyi təmin edən tədbirlər görməlidirlər.

Yamayka razılaşmasına görə müxtəlif ölkələrin mərkəzi banklan val>mta məzənnələrinin dalğalanmasımn qarşısını almaq üçün xarici val)nıtanı alıb satmalıdırlar. Başqa sözlə mərkəzi banklar öz ölkələrinin valyutasının qısamüddətli möhtəkir dalğalanma!aıım "idaıə elməli", yaxud onu sabitləşdirməlidirlər. Ona görə də yeni sistem valyuta məzənnələrinə uzunmüvdətli planda çeviklik xassəsi verməklə, onlan qısamüvdətli möhtəkirlik dalğalanmalarmdan qoruyur.

Əsimdə yeni sistem xeyli mürəkkəbdir. Dünyamn aparıcı valyutalan (ABŞ və Kanada dolları. Yapon ieni, funt sterlinq) tələb və təklifin dəyişən şərtlərino uyqun olaraq “üzdü>nj” halda, Avropa iqtisadi Birliyi ölkələrinin çoxu öz valyutalarını bir-birinə “bağlamağa” çalışnlar. Bundan başqa bir çox zəif inkişaf etmiş ölkələr öz valyutalannı hər hansı bir apançı val>mtaya bağlayırlar. Bəziləri isə öz valyutasmı kollektiv valyuta “səbətinə” bağlayırlai'.

Sistemin işləmi mexanizmi - Sistemin təməl şərti valyuta məzənnəsinin bazarda gündəlik sərbəst foımal aşması və bu prosesə dövlətin məhdudlaşdmcı tədbirlərlə müdaxilə etməməsidir. Sistem belə bir ideya üzərində qurulmuşdur ki, ölkədə pula olan tələb və təklifi valyuta məzəiməsi tarazlayır. Valyuta məzənnəsindəki dəyişmələr ödəmələrdə olan kəsirləri idxaiat və ixı*açat malları, xidmətlər və qısamüddətli kapital hərəktlərində dəyişiklik yaradaraq tənzimləyir.

İdarə olunaıaq üzən valyuta məzənnəsi sisteminin ideal olaraq neçə işlədiyini şəkil 6-dan əyani şəkildə görmək olar. Şəkildə Azərbaycanın Y^on ieni ilə əlaqədar valyuta bazanmn vəziy>'əti öz əksini tapmışdır.

Fərz edək ki, bu sistem respublikamızda xalis şəkildə tətbiq edilir. Bu zaman Azərbaycamn valyuta gəlirlərinin E nöqtəsindən başlayaraq artması nətiçəsində tutaq ki, Yapon mallarma tələb çoxalmışdır. Bu isə müvafiq olaraq İenə olan tələbi To-dan Tiqədər yüksəltmişdir. Əwəlcə ienə olan tələb və təklif arasmda tarazlığın pozulmağa başlama meyli özünü göstərirdi. Çünki, 0.40 İon=lmanat olduğu hadda Azərbaycana ienə olan tələbi 10 miliyard manatdan çox idi. Lakin, Azərbaycan istehlakçıları idxaiat tələbini təmin etmək üçün ien satın almağa başlayırlar. Bu isə ienə satılan ixracat mallarmm qiymətinin azalmasına səbəb olacaqdır. Belə vəziyyət isə Azərbaycanın Yaponiyaya ixracatını təşviq edəcəkdir.

İdxalm da manatla qiyməti artır. Bu da öz növbəsində daxili istehlakın azalmasına səbəb olur. Heç bir məhdudiyyət qoyuhnadığı və valyuta məzənnəsi lazunı elastiklik göstərdiyi halda ienin öz dəyərini itirməsi idxaiat məsrəfləiinə nisbətən ixıaçat gəlirlərini çoxaldır. Bu isə tədiyyə

baJansmda özünü göstərən qcyri-tarazhğın qarşısını alır. Belə vəziyyət şəkil 6-da 1 manat-0.40 iendən 1 man^O.45 ienə qədər enərək öz dəyərini itirdiyi R nöqqəsindəki tarazlıqda öz əksini tapmışdır.

İdarə olunaraq üzən valyuta məzənnəsi sisteminin lehinə və əleyhinə gətirilən arqumentlər.

Adı çəkilən valyuta sistemi sərbəst bazar iqtisadiyyatının vacib şərtlərindən biridir.

Hesab edilir ki, bu sistem ən az məsrəflə mənbələrin ən səmərəli bölgüsünü təmin edir. Onun lehmə aşağıdakı arqumentlər irəli sürülür:

1. Sistemin sadəliyi - Hesab edilir ki, tələb və təklifin şərtlərinə həssas olduğu üçun sərbəst dəyişən valyuta məzənnəsi bazarın amillərinə çox çevik şəkildə uyğunlaşır. Bu yolla hər hansı bir ölkə valyutasımn bazarda ifi*at çoxluğu ya da çatışmazlığı asanlıqla aradan qalxır. Valyuta məzəmıəsi mərkəzi banklann bürokratlan tərəfindən süni olaraq deyil, bazar tərəfindən asan və məsrəfsiz müəyyən edilir.

2. Mütəmadi tənzimləmə - Sərbəst valyuta məzənnəsi bazar şərtlətindəki dəyişmələrə həssas olduğu üçün üzən valyuta məzənnəsi də mütəmadi olaıaq tənzimlənməlidir. Bazarda valyuta məzənnəsinin gündəlik tənzimlənməsi iqtisadiyyatı, yarana biləçək üzünmüddətli müvazinətsizliyin ağır nəticələrindən xilas edir. Bretton-Vuds sistemi belə bir etibarlı mexanizm yarada bilməmişdir. Ona görə də valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi ehtiyacı birdən-birə və böyük miqyasda qarşıya çıxırdı. Bu isə çox vaxt iqtisadiyyatda şok vəziyyəti yaradırdı. Valyuta məzənnəsinin bazai' şərtləıinin təsiri altmda gündəlik və mütəmadi tənzimləməsi iqtisadiyatı belə risklərdən azad edü.

3. Müstəqil ölkədaxili siyasət aparılması - Adı çəkilən sistemi müdafiə edənlər “üzən” məzənnənin ölkə iqtisadiyyatım xarici amillərdən ayırdığı fikrini də irəli sürürlər. Çünki, bu sistemi tətbiq edən dövlətlər inflyasiya və ya deflyasiya kimi amillərə əl atmadan ödəmələrdə müvazinət yarada bilirlər.

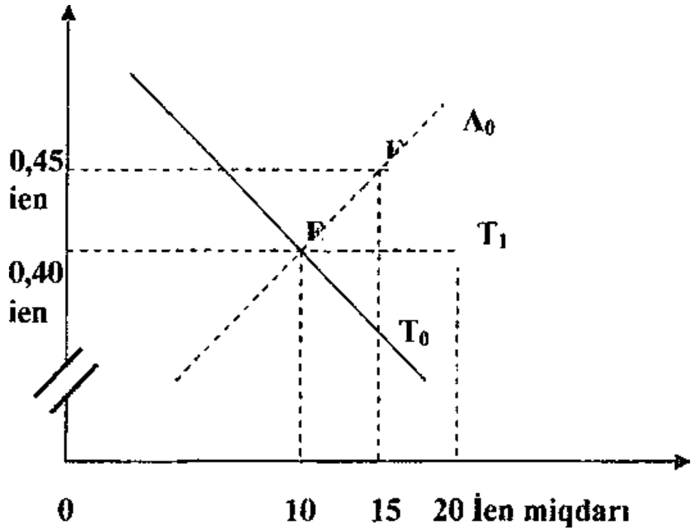

Şəkil 10. Manat vo ien arasındakı məzənnə

Bu sistemdə müvazinət yaratmaq üçün olduqca çox variantlı imkanlar mövcuddur. Tədiyyə balansında müvazinət yai'adılması üçün inflyasiya və deflyasiya kimi tədbirlərdən istifadə olunması çox vaxt ölkəni xarici amilləri də nəzərə almağa məcbur edir və müstəqil siyasət yeridilməsinə xələl gətirə bilir.

4. Pul siyasətinin rolunun artması - Sistemin digər bir faydası da ölkədaxili iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında pul siyasətinin rolunun artmasıdır. Çünki, üzən valyuta məzənnəsi sistemində, pul siyasəti əmtəə və xidmət hərəkətlərinə, ölkədaxili məsrəf səviyyəsinə təsir göstərir. Fərz edək ki, durğunluqla mübarizə apamıaq üçün faiz səviyyəsi aşağı salınmışdu. Bretton-Vuds sistemində iqtisadi genişlənməyə yol açan belə bir tədbir kapital qoyuluşlamım artması ilə nəticələnəcəkdir. Üzən valyuta məzənnəsi sistemində isə belə pul siyasəti əmtəə və xidmət axınlaıım da hərəkətə gətüir və ölkə iqtisadiyyatınm sağlamlaşmasma xidmət edir.

Sistemin əleyhinə gətirUən arqumentlər - Elmi dairələr bu sistemin faydalannm hələ yaxşı öyrənilməli olduğu fikrini irəli sürürlər.

Praktiklər isə hesab edirlər ki, onun faydalılıq dərəcəsi məhduddur. Bu barədə aşağıdakı arqumentlər irəli sürülür:

1. Elastiklik pessimizmi - Üzən məzənnələrin iqtisadiyyatı sabitləşdiriçi rolu qəbul edilir. Çünki, valyuta bazannda kifayət qədər rəqabət var. Əsas tələb və təklif amilləri qiymət dəyişmələrinə həssasdır. Belə elastiklik çərçivəsində valyuta məzənnəsində baş verən çox az nisbi azalıb-çoxalma ticarət obyekti olan mallann miqdarında əhəmiyyətli dəyişikliyə səbəb ola bilir. Lakin, elastiklik zəif olduqda valyuta məzənnəsindəki dəyişikliyə mallann miqdar dəyişmələri çox az olur. Ona görə də ticarət axınında əhəmiyyətli dəyişikliyə nail olmaq üçün valyuta məzənnəsində də əhəmiyyətli dəyişiklik tələb olunur.

2. Nizamsız valyuta bazarı - Sistemin əleyhidarlan onun xarici ticarəti və kapital qoyluşlarmı təşviq edə bilmədiyini ən ciddi nöqsanı hesab ediilər. Bu halda üzən məzənnələrin qiymət və gəlirlərdə qeyri- müəyyənlik yaladaraq maliyyə risklərini daha da artdığı arqumenti irəli sürülür. Üzən məzənnə sistemi va]>aıta möhtəkirliyinə də yaşıl işıq yaiıdınr. İqtisadi durğunluğun yaranması, yaxud siy^i qe>Tİ-sabitlik "çılğınlığının" meydana gəbnəsinə və kapitalın xaricə axmasma yol aça bibr. Bunlar isə valyuta məzənnəsini nonnal səviyyədən aşağı salır. Milli valyutanm dəyərini itirməyə başlaması möhtəkirlərdə belə bir fikir yarada bilər ki, yaxın gələcəkdə devalvasiya olaçaqdır. Bu da milli valyutadan "qaçmaq" meyli yaratmaqla, onun daha da qiymətdən düşməsini sürətləndirə bilər. Belə dalğalanma isə öz növbəsində ticarətə və kapital hərəkətinə ciddi maneçilik təşkil edə bilər.

Valyuta məzərnıəsi sistemləri (VTVfS) təcrübədə - Bu və ya digər valyuta məzəiməsi sisteminin seçibnəsi ölkə qarşısmda duran mühüm problemlərdən bhidir. 70-ci illərin əwələrində Bretton-Vuds sistembıin verdiyi hüquqdan soma BVF-na üzv olan ölkələr Öz ölkələrinin ehtiyaclarma uyğun olaıaq VMS-ni sərbəst olaraq seçirlər.
Bu zaman yuxanda gördüyümüz kimi bir çox alternativlər vardır.

VMS-ni seçərkən ölkə iki alternativdən birini seçir: 1, Öz valyutasının sərbəst üzməsi, yaxud da; 2. Onun hər hansı bir valyutaya "bağlamııası" haqqmda qərar qəbul edir, hər iki alternativin də öz növbəsində bir neçə alternativi mövcuddur. Məsələn, ölkə üzən valyuta sisteminə üstünlük verərsə aşağıdakı üç variantdan birini seçməlidir: i) valyuta məzənnəsinin müstəqil tənzimləyir; 2) öz valyutasını digər ölkələrin valyutalan ilə birlikdə tənzimləyir və ya; 3) valyuta məzənnəsini nisbi inflyasiya dərəcələri əsasında müəyyən edilmiş formulalar ilə tənzimləyir. Ölkə öz vaJyutasım "bağlamaq" siyasətini

qəbu] edirsə onu hər hansı tək bir valyutaya, yaxud bir neçə valyutadan ibarət valyuta “səbətinə”, ya da qızıla (bu variant keçmişdə mövcud idi) bağlanması kimi altemativlərdəıı biıtni seçməlidir.

BVF-nım üzvlərităin bir çoxunun öz valyutalanıu bu və ya digər valyutalara “bağlamasına” baxmayaraq əsas sənaye ölkələrinin valyutaları 1973-cü üdən bu yana nəzarətli (mərkəzi banklann valyuta bazanna müdaxiləsi ilə) üzən VMS-i əsasında fəaliyyət göstərirlər.

VMS seçilərkən əsas götürülən meyarlai' aşağıdakılardır: 1. Ölkə iqtisadiyyatımn xaricə açıqlıq dərəcəsi. VMS-i seçilərkən bu amil çox mühüm rol oynayır. Xaricə açıqlıq dərəcəsi bir qayda olaraq ixracın məcmuu milli məhsula nisbəti ilə müəyyən edilir. Nisbətən qapalı hesab edilən “xuda” ticarətçi ölkələr adətən üzən valyuta məzənnəsi sisteminə, xaricə cox açıq olan “böyük” ticaıətçi Ölkələr adətən sabit məzənnəyə üstünlük verirlər. Çünki, sabit məzənnə sistemində xarici ticarət kəsirinin aradan qaldmhnası məcmuu tələbdə zidiyyətli tənzimləmələri şərtləndirə bilər. Məlumdur ki, müvazinət yaradan tənzimləmə dərəcəsi ölkənin idxalat həcmi ilə tərs mütənasibdir. Az idxalatı olan nisbətən qapalı ölkələr ticarət balansı kəsirini bağlamaq üçün ölkə daxilində məcmuu tələbi ciddi tənzimləmək məcburiyyəti qai-şısmdadır. Əlbəttə yüksək idxal həçminin malik olan “açıq” ölkələrdə belə məcburiyyət yoxdur. ABŞ kimi xarici ticarət bölməsi nisbətən “kiçik” olan ölkələr sabit valyuta məzənnəsi sistemini seçmirlər. Çünki, bu halda xarici ticarət kəsirini ləğv etmək üçün böyük miqyasda ölkə daxili tənzimləmələr apanimahdu'.

2. Ölkədə ixrac mallannm çox və ya az çeşidli olması VMS-nin seçilməsinə təsir edən mülıüm amillərdəndh. Adətən ixracat mallan çox çeşidli olan ölkələr üzən məzənnə sistemini seçirlər. Çünki, ixrac mallannm növlərinin çox olması ölkənin hər hansı bir əmtəə ixracmdan asılılığım azaldır. Bu əmtəələrin qiymətləri və miqdannm artıb azalması bir-birini qarşılıqılı olaraq neytrallaşdırır və valyuta məzənnəsində baş verə biləcək dalğalanmalarla əlaqədar itkilərin də qaışısmı ala bilər. Bunun əksinə, ixracı məhdud saylı əmtəədən ibarət olan ölkələr ixrac gəlirlərinin iqtisadiyyata mənfi təsirini azaltmaq və valyuta ehtiyatlarmı sabitləşdirmək üçün sabit valyuta məzənnəsi sisteminə üstünlük verirlər.

3. Digər amillər - Ölkələr arasında qısamüddətli kapital hərəkətlərinin rolu sabit və ya üzən məzənnə sistemlərinin seçilməsinə təsir edən amillərdəndir. Kapital hərəkəti nisbətən çox olan ölkələrdə sabit məzənnələri müdafiə etmək üçün dövlət müdaxdəsiıii həyata keçirmək çətindir. Bununla əlaqədar olaraq, məsələn. Belçika, tədiyyə balansına

mənfi təsiri aradan qaldırmaq məqsədilə kapital hərəkəti əməliyyatlarma üzən məzənnə, əmtəə və xidmət əməliyyatlan üçün isə sabit məzənnə tətbiq edir. Ölkələr arasında inflyasiya səviyyəsi xeyli fərqlidirsə adətən üzən məzənnə siyasəti tətbiq edilir. Burada şübhəsiz ölkənin böyük ticarət partnyorlan olan ölkələrdəki inflyasiya səviyyəsi nəzərdə tutulur. Əksinə, inflyasiya səviyyəsi az-çox bir-birinə yaxm olan ölkələr sabit məzənnə sistemini seçirlər. İnflyasiya səviyyəsi əgər bir ölkədə partnyor ölkələrə nisbətən aşağıdırsa, bu zaman sabit məzənnə, əks halda isə üzən məzənnə siyasəti tətbiq edilir.

Valyuta məzənnəsinin proqnozlaşdırılması - Valyuta məzənnəsinin ifrat dərəcədə artması və ya azalmasmın qarşısmm alınması üçün valyuta proqnozlaşdırılmasımn apaniması mühüm əhəmiyyətə malikdn. Valyuta siyasəti saliəsində mövcud olan beynəlxalq təcrübə göstərir ki, çox mürəkkəb və çox vaxt da etibai sız olan valyuta məzənnəsinin proqııozlaşdı- nhıiası zamam aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

1. Pul kütləsində gözlənilən də>işikliklər - Valjoıta alıcıları valyuta almaq istəyərkən özJəri üçün aydmiaşdınılar ki, həmin valyutanın məxsus olduğu ölkədə mərkəzi bankların pul kütləsinin artırılması üzrə siyasəti necə olacaqdır. Pul kütləsinin ifrat artırmasına işarə edən hər hansı bir əlamət həmin ölkə valyutasımn təklifinin artacağı və müvafiq olaraq onun dəyərinin aşağı düşəcəyi haqqında fikir oyadır. Ona görə də Mərkəzi Bank rəhbərləri və siyasi liderlər pul siyasəti haqqmda fikirlərini ehtiyatla söylə>oılər.

2. Özəl aktivlər üzrə gözlənilən hökümət siyasəti - Nəğd şəkildə və yaxud faiz gətirən qiymətli kağızlar formasında hər hansı bir milli valyutaya salıib olanlar dövlətin bu sahədə hər hansı bir məhdudiyyət və vergi qoyması məsələsini diqqətlə izləyirlər. Özəl mülkiyyətin gələcəkdə müsadirə ediləcəyi istiqamətində ölkədə siyasi meyl yaı*anırsa, bu proses adətən valyutaya tələbi artır və onun məzənnəsinin düşməsinə səbəb olur. Maliyyə aktivlərinə yeni vergilər qo>mlması və yaxud valyuta məhdudiyyətinin tətbiqi də eyni nəticə doğurur.

3. Valyuta bazarına rəsmi müdaxilənin nəticələri - Valyuta məzənnəsinə təsir göstənnək üçün rəsmi orqanlar özləri valyutanı alıb satmaqla valyuta bazaiına mülaxilə edə bilərlər. Onlann zəifləyən valyutanı müdafiə etmək üçün bazara müdaxiləsi adətən izafi təklifi aradan qaldırmaqla onun vəziyyətini möhkəmləndirir. Lakin, müdaxilənin son nəticəsi valyuta möhtəkirləıinin realcsiy asın dan asılıdır. Əgər onlar əmin olsalar ki, rəsmi orqanlar həqiqətən valyuta məzənnəsinin sabitləşdiımək istəyir və bunun üçün kifayət qədər

ehtiyatlan vardır, o zaman möhtəkirlorin özləri məzəımənin möhkəmlənməsinə kömək edəcəklər. Yox əgər, rəsmi orqanlann cəhdləri onları inandırmasa, möhtəkirləriu valyuta əleyhinə əməliyyatlan daha da artacaqchr.

Milli valyutanm məzənnəsini dövlətin siyasi və maliyyə rəhbərləri də diqqətlə izləyir və bu məzənnədə ifrat dəyişikliklər meydana gəlməsini vaxtında bilib qarşısmı almağa çalışu-lar. Bu məqsədlə valyuta məzənnəsinin uzun müddət üçün müvazinət dəyərinin hesablanması mühum əhəmiyyət kəsb cdii-. Bu müvazinat dəyəri ilə onun həqiqi dəyəri arasındakı fərq həmişə diqqət mərkəzində saxlanılır və fərq yarandıqda ciddi narahatlıq meydana gəlir.

Uzun müddət üçün məzənnənin müvazinət dəyəri səviyyəsi proqnoz-laşdmlarkən iki üsuldan istifadə edilir: a) alıcılıq qabiliyyəti pariteti və b) tədiyyə balansı baxımından araşdırma

Alıcılıq qabiliyyəti paritetinin yuxanda göstərilən formulu əsasında valyutanm uzun müddət üçün müvazinət dəyəri səviyyəsi və bunun da əsasmda məzənnənin həqiqi dəyərinin düzgün müəyyən edilib, edilmədiyi hesablan u. Lakin təcılibədə alıcılıq qabiliyyəti paıitetinin bir çox çatışmazhqiarı özünü göstərir. Məsələn, uzun dövr dedikdə onun başlanğıcı nə zaman olmalıdn*? Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir çox qiymət indeksi hesablann. Hesablamalarda bu indekslərdən hansı nəzərə almmalıdır? Qiymət fərqindən əlavə dünya ticarətində mühüm rol oynayan nəqliyyat məsrəfləri, zövq və gəlir fərqləri və s. hesablamalarda necə nəzəri alınmalıdır? Ona görə də alıcılıq qabiliyyəti pariteti məzənnənin proqnozJaşdınImasmdə çox təxmini bir göstərici kimi istifadə edilir.

Həqiqi valyuta məzənnəsinnn müəyyənləşdiriİməsində siyasətçiləıin istifadə etdikləri digər üsul tədiyyə balansıdır. Bu üsulun əsasmı belə bir ideya təşkil edir ki, hər hansı bir ölkənin beynəlxalq ödəmələrinin vəziyyəti ilə valyuta məzənnəsi arasmda qarşılıqb asılılıq mövcuddur. Əgər ölkədə xaricdən gəlirlər xaricə ödəmələrdən azdırsa, valyuta bazannda bu ölkənin pul təklifi tələbdən çox olacaq və milli pul öz dəyərini itirəcəkdir. Əks halda isə məzənnə yüksəlir. Məzənnələrin tənzimlədiyi Bretton-Vuds sistemində tədiyyə balansı doktrinasmdan geniş istifadə olunuıdu. Valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi adətən tədiyyə balansımn vəziyyətindən asılı olaraq həyata keçirilirdi.

Ptoqnozlaşdırmamn hər Üd üsulu ciddi çatışmazhqlai’a malikdir. Ona görə də iqtisadçılann çoxu üzən valyuta məzənnəsi sisteminə üstünlük verirlər.

Dəyişkən (üzən, dalğalanan) valyuta məzənnəsi siyasəti təcrübəsi - bu siyasətin iki növü ən çox yayılmışdır: a) birgə "dalğalanma": b) tənzimlənən "dalğalı" valyuta məzənnəsi.

Birgə “dalğalanan” valyuta məzənnəsi - Müxtəlif ölkələrin valyutalan müstəqil dalğalanmaqla yanaşı beynəlxalq valyuta sistemində bəzən dövlətlər qarşılıqlı tənzimləmə şərtləri qəbul edərək, öz valyutalarını birgə dalğadandmnağa çalışırlar. Bunun bariz nümunəsi ABŞ ölkələrinin təcrübəsidir. Avropada valyuta birliyinin yaradılmasına doğru ilk addım hələ 1970-ci ildə elan edilmiş və birliyin üzvləri bu haqda saziş bağlamışlar. Valyuta birliyi valyuta məzənnələri sahəsində iş birliyinin yaradılmasım, kapital hərəkəti üzrə mövcud olan bütün məhdudiyyətlərin lazımi, üzv ölkələrin hamısında valyutalarm dönərlyinin təmini, bu dönərliyin qorunmasmda tam qaışıhqh inam yaradılmasım və milli valyutalarm bir-birinə çevıilməsi zamanı hər növ bank məsrəfləmin aradan qaldırılmasım nəzərdə tutur.

Valyuta biiiiyi yaradılmasımn ən başlıca şərti valyuta məzəiməsi sahəsində birliyin təmin edilməsidir. Mütəxəssislər çox vaxt bu birliyi valyuta məzənnəsi birliyi adlandınrlar. Birliyə daxil olan milli valyutalaı* sabit bir paritetlə bii’-birinə bağlammşdır. Üzv ölkələrinin qarşılıqlı razılaşmasma əsasən milli valyutalai' dollar pariteti əti'afinda maksimum / minimum 2.25% dalğalamnasına imkan verilirdi ki, buna “ilan tuneldə” adı verilmişdir. Bunu təmin etmək üçün qarşıhqb tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulurdu. Avropa valyuta bhliyinin yaradıhnasmda bu birinci mərhələnin həyata keçirilməsində bir sıra çətinliklər özünü göstərdi. Bu çətinliklər üzv ölkələrin yeritdiyi iqtisadi siyasətdəki müxtəlifliklər ilə əlaqədar idi.

Əgər AFR-da makroiqtisadi siyasətin əsas məqsədi inflyasiya ilə mübarizə idisə, İtaliya və Fransa işsizliyin artmasma yol vennəməyə çalışaraq dövlət məsrəflərinin artırılması yolu ilə getdilər. Ona görə də üz\' ölkələr qruplara bölündülər: “güclü” valyutası olan ölkələr (AFR,Benilyuks ölkələri), “zəif” valyutası olan ölkələr (İtaliya, Böyük Britaniya) və orta vəziyyətdə olan ölkələr (Fransa).

1972-ci ildən həyata keçirilməyə başlayan sistem müvəfəqiyyətsizliyə uğradı və 1973-cü ilin martmdan məhdudiyyətlər götürüldü və üzv' ölkələıin valyutalan müstəqil dalğalanmağa başladı. Avropada valyuta birliyinin yaradılması illər sonialar da davam etdirildi. 1979-cu ildə Avropa ölkələri (Qərbi Almaniya, Belçika, Danimarka, Fransa, İrlandiya İtaliya, Lüksemburq və Hollandiya) A\Topa Valyuta sistemi yaradılması

haqqında qərar qəbul etdilər. Sonralar bütün AİB üz\'^ləri (İnkiltərə 1990- cı ildə) bu sistemə qoşuldular.

Avropada valyuta sabitbyinin yaradılması üçün .Avropa Valyuta sistemi qarşısında iki əsas məqsəd qoyulmuşdur: 1) Avropa valyutalanm sabit məzənnələr ilə bir-birinə bağlamaq; 2) Avropa Valyuta Fondu adlı bir fond yaradaıaq AlB-nin üzvlərinin tədiyyə balansı problemlərinə yardım etmək. Avropa Valyuta sisteminin əsasını Bretton Vuds sistemində olduğu kimi “sä?it, lakin idarə olunan” valyuta məzənnəsi sistemi təşkil edir. Sistemə daxil edilmiş ölkələrin milli valyutalanmn əsas məzənnəsi EKYU ilə ifadə olunmuşdur. Milli valyutalar bu əsas məzənnə ətrafinda ± 2,25% (İtaliya lirəsi üçün +6%) dalğalana bilər.

Avropa Valyuta sisteminin digər əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

1) Sistem AB-dən kənar ölkələr üçün açıqdır;

2) Valyuta əməliyyatları EKYU ilə aparılır;

3) Birliyə üzv olan hər bir Ölkənin vəziyyəti (xüsusiyyəti) ayrılıqda nəzərə almn;

4) Üzv ölkələrin mərkəzi banklardakı valyuta ehiyatlarmm bir hissəsi birgə istifadə üçün aynimışdır. Bununla da maliyyə imkanJan xeyli genişləndirilmişdij*.

AS üzvləri valyutalarmm bir-birinə bağhlığım gücləndirməyə çalışan Avropa Valyuta sisteminin son məqsədi Avropa pul vahidinin yaradılması olmuşdur. Avropa pul vahidi- EKYÜ (European Currency Unit :ESI) Avropa valyutalarından yaradılımş bir *‘səbətə” əsaslanan və Birlik tərəfindən ‘‘ödəmə vasitəsi” və “hesab vahidi” (piteqeq) kimi qəbul edilən rəsmi və süni pul valiididir.

Tənzimlənən dalğalı (üzən) valyuta məzənnələri -1973-cü ildə “Neft böhranı” və dünyam bürüyən infliyasiya dalğalan inkişaf etmiş sənaye ölkələrini tənzimlənən dalğalı valyuta məzənnələri sisteminin qeyri- müəyyən vaxtda tətbiq etməyə vadar etdi. Bu sistemdə BVF milli valyuta siyasətinin qeyri-rəsmi tənzimləyicisi rolunu oynayır.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələri öz Valyutalarmm dalğalanmasına imkan verməklə bu dalğalanmamn müxtəlif tənzimləmə tədbirləri ilə müəyyən istiqamətə yönəltməyə çalışırlar. Belə "istiqamətləndirmə" iki səbəblə əlaqədardır. 1) ölkələr dünya bazarmda özlərinin rəqabət gücünü poza bilən valyuta məzənnəsi dəyişmələrinin qarşısım almağa çalışırlar. Məsələn, ABŞ 70-ci illərin əwələrində məhz bu məqsədlə dollann məzənnəsini dalğalandırmağa başladı; 2) Tam sərbəst dalğalanma sistemində valyuta məzənnəsi iqtisadiyyatda optimal

olmayan hərəkət tərzi göstərir. Başqa sözlə sistemsiz valynta bazan şərtləri çox vaxt valyuta məzənnolərixım sabitli>a pozmaq istiqamətində hərəkət etməsinə yol açır. Bu səbəblərlə əlaqədar olaraq dövlətlərin çoxu tənzimlənən, nəzarətli dalğalanan valyuta məzənnələri sistemini tətbiq edirlər. Bu sistem BVF tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdu- ki, tənzimləmə tədbirləri məcburedici deyil, istiqamətvericidir. İstiqamətləndirmə üç əsas fonnada həyata keçirilir; a) günlük və ya həftəlik tənzimləmə; b) bii’ və ya bir neçə aylıq tənzimləmə; v) todiyyə balansının vəziyyətindən asılı olai'aq həyata keçiiTİən tənzimləmə.

Valyuta məzənnələrinin günlük və ya həftəlik tənzimlənməsində başlıca məqsəd bu məzənnələrin təhlükəli istiqamətdə getməsinin qarşısım almaqdır. Bunun üçün lazımi tədbirlər həyata keçirilir. Bti və ya bir neçə aylıq tənzimləmə də birinci ilə eyni prinsiplərə əsaslamr və valyuta məzənnəsində qeyri-normal dalğalanma özünü göstərdiklə tətbiq edilir. Bu tədbirlərlə az-çox uzun müddət ərzində valyuta məzənnələrinin bazar güclərinin qeyri-normal təsirindən xilas edilməsi və valyuta məzənnəsini sabiti əşdirilməsi məqsədi güdülür. Bu tədbirlər hazırlamb həyata keçirilərkən qətiyyən tələsikİiyə və düşünülməmiş addmılara yol veımək olmaz.

Tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, valyuta məzənnəsinin dalğalanması perspektiv planda kapital hərəkətlərini şərtləndirən və iqtisadiyyatda rəqabəti müəyyən edən amillərdən asıbdır. Uzun müddət ərzində kapital hərəkətinə istehsal xərclərinin nisbi səviyyəsi, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirihnəsi, həyata keçirilən pul-kredit siyasəti kimi amillər təsir göstərir. Ölkədə rəqabət gücünü isə istehsal amillərinin mövcudluğu, zövqlər və s. kimi şərtlər müəyən edir. Bu gün isə onlar perspektiv planda valyuta məzənnələrində öz əksini tapdıqlan üçün tənzimləmə tədbirləiində nəzərə alınmalıdır.

8.2. **Valyuta və valyuta bazarları haqqında ümumi anlayış**

Valyuta nədiı*? - beynəlxalq iqtisadi əməiiyyatlan həyata keçirmək üçün istifadə edilən ödəmə vasitəsinə valyuta deyilir. Başqa sözlə hər hansı bir milli pul vahidi beynəlxalq hesablaşma və iqtisadi münasibətlərin iştıı akçısı kimi çıxış etdikdə vaJ>utaya çevrilir. Valyuta rolunu yalnız müxtəlif ölkələrin pul vahidləri (məs. ABŞ dollan, Alman raaıkası və s.) deyil, həmçinnn beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi pul əvəzinə qəbul edilən çek, xəzinə bonsları, pay sənədləri, istiqraz və s.

kimi digər qiymətli kağızlar da oynayır. Ona görə də valyuta deyildikdə onlaıın hamısı başa düşülməlidir. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, heç də hər ölkənin milli pul vahidləri beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi qəbul edilmir. Tədiyyə balansı xroniki kəsir verən, borçunu ödəməkdə çətinlik çəkən, iqtisadi>'yatı zəif olan ölkələrin pul vahidləri eyni zamanda valyuta olmaqla bərabər beynəlxalq ödəmələrdə ödəmə vasitəsi kimi qəbul edilmirlər. Çünki, həmin pul ilə o pulu buraxan ölkədən lazımı mal və xidmət əldə etmək çox vaxt mümkün ohnur

Valyutanın dönərliliyi - bir valyutanın digər bir valyutaya dəyişdirilməsində hər hansı bir çətinlik valyutaınn dönərlilik (conveıtibibility) dərəcəsi ilə əlaqədar olur. Məsələn, Sovet (İttifaqı dövründə dollan sovet mblu ilə asan dəyişdirməsi mümkün idisə, mblu dollara çevirmək, əslində, mümkün deyildi.

}leç bir məhdudiyyət qoyulmadan digər valyutalara dərhal çevrilə bilən və beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi qəbul edilən milli pul vahidlərinə dönərli valyuta deyilir. Milli valyutaların dönərliliyi tam və ya qismən ola bilər. Hal-haznda ölkələrin əksəriyyətində qeyri-rezident, yaxud xaıici dönərlilik mövcuddur. Məsələn, fiansız banklannda əmanəti olan və Fransanm vətəndaşı olmayan (qeyıi-rezidentlər) bütün şəxslər frank hesabmdakı əmanətlərini istədikləri vaxt və istədikləri ölkənin valyutasma tam və ya qismən dəyişdirə bilərlər. Başqa sözlə, ABŞ ixracatçısı ixı*ac etdiyi malın dəyərini frankla ala bilər. Çünki, həmin frankı o istədiyi vaxt başqa valyutaya dəyişə bilər.

Tam dönərlilik (full conveıtibilily) o deməkdir ki, dövlət bütün ölkə sakinlərinə (rezidentlərinə) və habelə qeyri-rezidentlərinə milli valyutanı istənilən digər valyutaya məhdudiyyət qoyulmadan dəyişdiiməsinə imkan verir.

Möhkəm valyutalar (hapd currencies) adətən tam dönərli və nisbətən sabit dəyərli olurlar. Onlar, ölkələrin toplayıb saxlamağa çalışdıqlan ehtiyat aktivləri rolunu oynayırlar. Tam dönərlilik olmadığı hallarda adətən rəsmi bazarla yanaşı, dövlət nəzarətindən kənar qara bazar (black market) meydana gəlir.

Ölkələrin milli valyutalarmın nə dərəcədə dönərli olması Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tərəfindən aşağıdakı (meyaıiarm) məhdudiyyətlərin mövcud olub-olmaması dərəcəsindən asılı olaraq müəyyən edilir:

- tədi>^ə balansmm cari əməliyyatlar hissəsində məhdudiyyətin olub-olmaması;
- ixraca tətbiq edilən valyuta məzənnəsinin idxala aid valyuta məzən-

nəsijıdon fərqli olub-olmaması;

- ixrac və idxal əməliyyatlan üçün bir çox valyuta məzənnəsinin tətbiqi;
- kapital hərəkətləri ilə gömrıməyən maddələrə fərqli məzənnənin tətbiqi;
- kapitalın hərəkətinə məhdudiyyət qoyulması;
- xarici ödəmələrdə istifadə olunan valyutalara fərq qoyulması;
- BVF-na üzv olan və üzv olmayan ölkələr ai'asında ikitərəfli ödəmə müqavilələrinin olması;
- idxalat üçün təminat verilməsi;
- idxalda dəyər (ingiliscə: suroharge) ödəmələrinin olması;
- ixaracat gəlirlərinin milli mərkəzi banklarda toplanması zənıriliyi.

Göstərilən on məhdudiy>'ətdən heç birinin tətbiq edilməməsi milli valyutanın tam dönərli valyuta olması üçün şərtdir. Bu məhdudiyyətlərin olmaması ilə yanaşı ölkənin tədiyyə balansı xroniki kəsir verməməli, ölkə açıq iqtisadiyyat modeli əsasında inkişaf etməli, dünya bazannda özünü göstərə biləcək hər hansı böhranlı vəziyyətdən çıxmaq üçün zəruri olan qızıl və valyuta ehtiyatına malik olmalı, ölkədə inflyasiya səviyyəsi ticarət əlaqələrinin mövcud olduğu ölkələrdən yüksək olmamalıdır.

Hər hansı bir ölkə valyutasını dönərli valyutaya çevirmək üçün aşağıdakı tədbirlər görməlidir:

- xarici ticarət və tədiyyə balansımn az-çox müvazinətim təmin etməli;
- lazımi valyuta ehtiyatları yaratmalı və onu qoruyub saxlamalı;
- müstəqil valyuta bazarmı yaratmalı;
- real valyuta məzənnəsi siyasətini həyata keçirməli;
- milli pul və kapital bazanm mümkün qədər beynəlxalq bazaılar ilə bütünləşdirməli;
- idxal məhdudiyyətləri və kömrük tariflərini minimum endirməklə xarici dünyaya açılmanı təmin etməlidir.

Valyuta məhdudiyyəti - bir sıra dövlətlər xarici valyuta sahəsində bəzi məhdudiyyətlər qoyurlaı. Bu məqsədlə idxaluı lisenziyalaşdınknası, bir neçə (çoxsaylı) mübadilə məzənnəsinin tətbiqi, idxal depozitlərinə qoyulan tələb və miqdar nəzarəti kimi vasitələrdən istifadə olunur.

Liseuziyalaşduma (histnces) ilə hökümət mübadilə məzənnəsini təsbit edir və məcbur edir ki, xarici valyuta əldə etmiş ixracatçı yaxud başqa pxslər bu valyutam rəsmi məzənnə ilə Mərkəzi Banka satsınlar. Ölkənin pul siyasətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olan Mərkəzi bank bu yolla əldə etdiyi valyutam xaricdən zəruri mallann alınması üçün ehtiyacı olanlara təsbit olumnuş məzənnə ilə satmaqla

bölgüsünü toşkil edir. Xaricdən alman omtəəlann zəruriliyini dövlət və ya onun adından fəaliyyət göstərən digər orqanlar müəyyən edir. Bu zaman idxalçı xarici valyutanı yalnız müvafiq malm idxalı üçün lisenziyası olduqda ala bilər.

Çoxsayb valyuta məzənnəsi - xarici valyutanm qorunub saxlanmasının digər yolu bir neçə valyuta məzənnəsinin tətbiq olunmasıdır. Bu çoxsaylı valyuta məzənnəsi (multiple exchange rates) sistemi adlanır. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hökumət müxtəlif əməliyyatlai' üçün müxtəlif mübadüə raəzəimələri tətbiq edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçmişdə bu sistem geniş yayılmışdır. Məsələn BVF-nun məlmnatlanna görə 1989-cu ildə birdən çox valyuta məzənnəsi; idxalda -28 ölkədə və ixracda-32 ölkədə tətbiq olunurdu. Əgər hökumət idxalı məhdudlaşdırmaq istəyirsə arzu olunmaz idxal mallan üçün yüksək valyuta məzənnəsi tətbiq edir ki, bu da həmin malları bahalaşdırır və idxalını məhdudlaşdmr,

İdxal depozitlərinə qoyulan tələb - İdxal depozitinin köçüıülraəsi üzrə tələb o zaman qoyulur ki, hökumət depozitin köçüıühnəsini xarici valyutanm istifadə olunması haqqmda qərar qəbul edilənə qədər təmin olunmasım tələb edii'. İdxal depozitinin vaxtında köçürülməsi üzrə tələb valyuta nəzai'ətinin biı* forması olmaqla çoxlu sayda ölkələrdə tətbiq olunur. İdxal depozitinin avans olaraq köçürülməsi tələbi ilə hökumət şirkətləri məçbur edir ki, mallan idxal edərkən onlann məqsədə uyğmıJuğunu ətraflı götüı-qoy etsinlər. Bu zaman hökumət həmçinin xarici valyutanın hərəkətini planlaşdırmaq üçün vaxt da qazammş olur.

Miqdar nəzarəti - Hökumət həmçinin hər hansı konkret məqsəd üçün aynlan valyutamn miqdamu da məhdudlaşdıra bilir. Belə nəzarət forması turizm sahəsində tətbiq olunur. Bəzi ölkələr turistlərin xaıicə apardıqlan valyuta məbləğini məhdudlaşdınrlar.

Valyuta bazarı - Valyuta alqı-satqısmm həyata keçirildiyi bazara valyuta bazan deyilir. Valyuta bazarının bəlli bir məkanı yoxdur və bu əməliyyatlar üzrə hər hansı bir “yer aynlması” məcburi deyildir. Valyuta alıcı və satıcıları və ya onlann vasitəçilərinin telefon, faks və tekekslə bir-biri ilə əlaqə yarada bilmələri valyuta bazarmm mövcudluğu üçün kifayətdir.

Bazar valyuta alqı-satqısı ilə məşğul olan kommersiya banklan, valyuta komissionçulan və mərkəzi milli banklardan ibarətdir. Kommersiya banklan müştərilərin valyutalarını satın alır, onlara istədikləri valyutam satn. Valyuta ilə kredit verir və valyuta qoyuluşlarmı daxili və xarici bazarlarda işlədir. Valyuta komisionçulan dünyanın

tanınmış maliyyə mərkəzləri ilə sıx informasiya əlaqəsində olduğu üçün arbitraj funksiyasını yerinə yetirir, maliyyə təşkilatlarına vasitəçilik edir.

Mərkəzi milli banklai' valyuta bazannda ölkənin pul avtoritetini forma-iaşdınr və zəıııui hallarda bazara müdaxilə edir. Həmin banklar bazarda valyutaya tələb çox olduqda bu tələbi öz etiyatları hesabuıa ödəyir, təklif çox olduqda isə onu bazardan sonıb yığu'. Açıq bazai' maliyyatlan həyata keçirərək valyuta - məzəiməsinin sabitliyini yai'adu, onu qoruyub saxlayır, eləcə də kommersiya banklan və valyuta komisiyonçulannm fəaliyyətinə nəzarət edir.

Val>nıta bazarmda əsas fəaliyyət dünyaımı apancı maliyyə mərkəzlərində kommersiya banklan tərəfindən aparılan banklaıarası əməliyyatlardan ibarətdir. Hal-hazırda dünyada kommunikasiya şəbəkələri olduqca inkişaf etmiş və dünya ölkələrinin çoxu məhdudiyət qoyulmadan fəaliyyət göstərən valyuta bazanna malikdir. Bu isə dünyada vahid valyuta bazanmn mövcud olduğunu göstərir. Bu nəhəng bazai' hər səhər öz fəaliyyətnin kiçnk miqyasda Yeni Zenlandiyada yeı li vaxtla saat 9-da başlayır. Bu elə vaxtdır ki, Nyu-York bazannda ə\^əlki axşamın nəticələrini kommunikasiya vasitələri ilə artıq əldə etmək olar. İki yaxud üç saatdan sonra bazar Tokioda, daha yanm saat sonra Sinqapurda açılır. Bu zaman uzaq şərq bazan tam gücü ilə işləyir və diqqət yavaş-yavaş Orta və Yaxın Şərqə yönəlir. Bombeydə bazar Sinqapurdan iki saat sonra açılır. Saat yanm sonra isə estaieti Abu-Dabi, ondan iki saat sonra Cədda, bir saat sonra-Afrika və Beyrut qəbul edir. Bu mərhələdə ticarət Uzaq və Yaxuı Şərqə yavaş-yavaş sönür, lakin, bir qədər əsəbilik şəraitində keçir. Çünki, tacirlər hadisənin Avropada neçə inkişaf edəcəyini izləyirlər. Paris və Frankfiırtda bazar London bazanna nisbətən bir saat əvvəl açılır. Bu zaman bazar Tokioda bağlanmağa hazırlaşır. Ona görə də Avropa bazarı Tokio bazarmda əvvəlki gün olan vəziyyət haqqında tam təsəvvür əldə edə bilir. Londonda günorta fasiləsi olanda Nyu-York bazan açılır və Avropada vəziyyət səngiməyə doğru gedəndə Nyu-Yorkda bazar tam kü cü ilə işləməyə başlayır. Burada da fasilədən sonra vəziyyət səngiməyə başlayn. Estafeti verməyə daha yer qalmır. Çünki, Yeni ZenJandiya bazan kiçik miqyaslı bazardır.

Valyuta bazan aşağıdakı dörd əsas funksiyanı yerinə yetiıir;

1. Əmtəə və xidmət satın alındıqda onlann dəyərinin transfer edilməsi (köçürülməsi);

2. Xarici ticarədə məşğul olan fərd və qummlara kıedit təmin edilməsi.;

S.Valyuta riskJərinijı minimuma endirilməsi üçün lazım olan tədbirlərin görülməsi;

4. Xarici ticarətdə müvazinətin yaradılmasma yardnn edilməsi.

Valyuta bazan tam rəqabətin hökm sürdüyü bazar tipinə ən yaxın olan baz.ardır. Dünyanın ən məşhur maliyyə və valyuta bazan mərkəzləri London, Nyu-York, Toronto, Paris, Frankfurt, Syıırix, Amsterdam, Brüssel, Çene\TƏ və Tokiodiu*. 1915-ci ilə qədər dünyanın ən böyük mali>7Ə mərkəzi London idi. Həmin il ABŞ-da Federal Rezerv Sistemi yarandıqdan sonra Nyu-York dünyamn ən güclü maliyyə mərkəzinə çevrilmişdir.

8.3. **Valyuta məzənnəsi**

Valyuta bazarları öz fımksiyalanm yerinə yetirərkən ölkənin milli pulu ilə xarici valyuta arasında müəyyən qiymət fomıalaşır. Bu qiymətə valyuta yaxud mübadilə məzənnəsi (exshane rare) deyilir. Başqa sözlə valyuta məzənnəsini digər bir ölkə valyutasını əldə etmək üçün tələb olunan milli valyuta vahidinin miqdan kimi də xarakterizə etmək olar.

Dünyamn dövrü informasiya vasitələri hər gün gündəlik valyuta məzənnələrini dərc edirlər. Məsələn, Azərbaycanda idxalçı xaricdən mal almaq üçün 1 dollara 81 manat verirsə, onda valyuta məzənnəsi 1 dollar = 81 manatdu- (fevral 2009-cu il vəziyyətinə). Valyuta məzənnəsi iki üsulla ifadə olunur; Birincisi, milli pul vahidini neçə əcnəbi valyutaya bərabər olduğu göstərilir. Məs lman= 1/81 dollar; 1 man=..frank və s. İkincisi isə bir vahid əcnəbi valyutanın neçə milli valyutaya bərabər olduğu ifadə edilir. Məs. 1 dollar = 81 manat. Burada qiymət cütlüyü tərs mütənasibdir. Valyuta məzənnəsi valyutaıun "qiyməti” olmaqla yanaşı hər hansı bir malm qiymətindən fərqlidir. Çünld, valyuta məzənnəsindəki dəyişiklik hər hansı bir əmtəənin qiymətində baş verən dəyişiklikdən çox fərqli təsir mexanizminə malikdir. Məsələn, buğdanın qiymətində özünü göstərən dəyişiklik yalmz buğda cinsinə oxşaı* mallann (məs. qarğıdalı, arpa, çovdar) və onlardan hazırlanan məmulatlarm qiymətlərinə təsir göstərir. Valyuta məzənnəsində baş verən dəyişikliWər isə, əwəlcə beynəlxalq əlaqələrdə iştirak edən bütün nıal və xidmətlərin bazai' və qiymətlərinə, sonra isə bunlar vasitəsilə digər bazarlara təsir göstərərək iqtisadi>yatda qlobal dəyişikliklərə yol açn.

Valyuta məzənnəsi valyuta bazannda formalaşır. Valyuta bazarlannda valyutaların alımb-satıldığı və hər gün qəzetlərdə dərc olunan

məzonnolor “cari” və ya “həqiqi” məzənnə adlanır. Rəsmi məzənnə tətbiq edən ölkələrdə rəsmi məzənnə də mövcuddur. Ona görə də sərbəst “cari” məzənnə ilə yanaşı rəsmi alqı-satqıda tətbiq edilən rəsmi məzənnə də ola bilir. Əgər rəsmi məzənnə ilə cari məzənnə arasında fərq varsa bu fərqin azaldılması məqsədi ilə valyuta nəzarəti tətbiq edilir və valyuta xərcləmələri üçün “əvvəlcədən icazə” verilmə qaydası qəbul edilir.

Valyuta məzənnəsinin yüksəlməsi bir vahid xarici valyuta almaq üçün daha çox milli pul vermək deməkdir ki, bunun nəticəsində milli pul vahidi öz dəyərini itirir. Valyuta məzənnəsinin azalması isə əks nəticə doğurur.

Milli pul vahidi məzənnəsinin xarici valyutada təsbit olunmasma valyuta kotirovkası deyilir. Bu zaman milli pul vahidinin məzənnəsi həm düz kotirovka (1,10,100 vahid xarici valyuta= x vahid milli val^mtaya), həm də əks kotirovka (1,10,100 vanid milli valyuta=^x vahid xarici valyutaya) formasında müəyyən edilə bilər. Əksər ölkələrdə valyuta məzənnəsi müəyyən edildikdə düz, Böyük Britaniyada isə əks kotirovkadan istifadə edilir. ABŞ-da hər ikisi tətbiq edilir.

Valyuta bazarmıı peşəkar iştirakçısı üçün alış və satış məzənnələri mövcuddur. Alış məzəmıəsi rezident bankın xarici valyutam milli valyutaya aldığı məzənnəyə deyilir. Satış məzənnəsi isə - onun xarici valyutam milli valyutaya satdığı məzənnədir. Düz kortirovkada satış məzənnəsi ahş məzənnəsindən yüksək olur. Bu fərq marj adlanır və bankm valyuta əməliyyat!armdan mənfəətini təşkil edir, eləcə də xərclərini ödəyir. Valyuta məzənnəsi ödəmə sənədlərinin növündən asılı olaıaq fərqlənir və teleqraf köçürməsi məzənnəsi, çek məzənnəsi, banknot məzənnəsi adlanır. Eyni zamanda kross-məzənnə anlayışı da mövçuddur. Bu məzənnə valyuta sövdələşməsi iştirakçısının heç birinin milli valyutası olmayan iki xarici valyutanın koıtirovkasıdır. Məs, Almaniya mərkəzi bankmm tətbiq etdiyi doUann ienə olan məzənnəsinin müəyyən edihnəsi kross-məzənnə adlanır. Bu kotirovkalar da müxtəlif banklarda fərqlənir və valyuta arbitrajı üçün şərait yaradır.

Nəhayət valjnıta məzənnəsi valyuta sövdələşməsi növündən asılı olaraq da fərqlənir. Nəğd (spot) sövdələşmə (bu zaman valyuta iki iş günü ərzində ödənir) və müddətli (forward) sövdələşmə (bu zaman valyuta dəqiq müəyyən edildiyi zaman ödənir) məzənnələri də mövçuddur. Spot məzəiməsi valyuta bazarlannda bazar məzənnəsidir. Cari ticarət və qeyri- ticarət əməhyyatlaıı həmin məzənnə ilə apanlır.

For\'ai‘d məzənnəsi isə vaiyuta sövdələşməsi iştirakçıları tərəfindən müəyyənləşdirilir. Həmin məzənnə ilə müəyyən konkret müddətdən sonra əraəli)'>^at həyata keçiriln.

Valyuta arbitrajı - valyuta bazarlan tam liberal işlədiyi iqtisadi sistemlərdə hər hansı bir milli pul vahidinin yalmz bir valyuta məzənnəsi olur. Əgər iki müxtəlif valyuta bazan aıasmda eyni valyutanın iki fərqli məzənnəsi olarsa, bu valyuta arbifcajımn yaranmasma yol açır. Valyuta arbitrajı valyutanı ucuz olan bazardan ahb bahalı bazarda satmaqla mənfəət əldə edir. Bununla da onlar müxtəlif valyuta bazarlan arasmda əlaqə yaradır və onlann valrid bazara çevrilməsini təmin edir. Valyuta bazai larmda sərt nəzarət rejimi mövcud olduqda valyuta arbitrajı fəaliyyət göstərmir.

Valyuta tiçarətinin əsasları - valyuta ticarəti bir ölkə vaiyutasmm başqa ölkə valyutasına mübadiləsindən ibarətdir. Valyuta bazarlannda satılan pul aktivlərinin əsas hissəsi bir-biri ilə ticarət edən aparıcı banklarda tələb olunana qədər depozit (əmanət) formasında olur. Bazarda valyutanın yalnız az bir kissəsi moneta və nəğd pul sövdələşməsindən ibarətdir.

Valyuta məzənnəsinin ən geniş yayılmış kotirovkası banklar arasında ticarət zamanı meydana gəlir.

Vaiyuta bazarı banklar aıasmda saysız-hesabsız baş verən telefon zəngləri və radiosiqnallaıİa həyatda yaşayır. Çikaqo şəhərindəki Beynəlxalq pul bazan kimi bəzi ixtisaslaşmış bazarlar nəzərə ahnmazsa valyuta bazan alıcı və satıcılann valyuta alıb-satması üçün çığu-bağır saldıqlan bir yer deyildir. Valyuta bazarında təcrübəli maklerlər müxtəlif banklaida öz iş yerlərində oturaıaq bii-bm ilə kompüter və telefonlar vasitəsilə əlaqə yaı*adırlar. Kompüterin terminalı alqı-satqı baş vermə tarixi göstərilməklə bütün əsas valyutalann cari kotirovka məzənnəsini əks etdirir. Hər bü iri bank öz partnyoıu ilə hansı məzənnə ilə valyuta ticaıəti aparmağa hazn olduğu valyuta kotirovkasmı kompüterlər vasitəsilə yayır. Əlverişli məzənnə ilə valyuta satın ahnaq istədikdə hər şeydən əvvəl kompüteıdə kotirovkalara baxır. Əlverişli məzənnə tapdıqda alıcı-bank telefonla digər bankla birbaşa əlaqə yaradır və ma- liyyət haqqmda razılaşır. Adətən hər cür formallıq bir dəqiqə ərzində həll edilir və saziş şifahi bağlanır. Lazım olduqda, sənədlər sonra göndərilir.

Banklararası valyuta bazarmda adətən iri əməliyyatlar apanlır. Dərc olunan kotirovkalaıın məbləği ən azı 1 mln. ABŞ dolları olur. Dilerlər

adətən öz telefon danışıqlarında vaxta qənaət etmək üçün hər milyon dollan sadəcə olaraq dollar adlandın rlar.

Fərdlər və firmalar isə valyuta ticarəti ilə müxtəlif səbəblərlə məşğul olui'lar. Onlann bəziləri əmtəə və xidmət alıb satmaq üçün əllərində olan pulu valyuta və ya valyutanı milli pula çevirirlər. Belə müştərilərin əlverişli əməliyyat aparmalan üçün valyuta bazarı kliring xidməti göstərir.

Valyuta risklərinin sığortası (hedging)- Hedging adlanan valyuta risklərini sığorta mexanizmi valyuta əməliy>'atlan aparanlann müxtəlif riskdən qorunması məqsədi ilə istifadə olunan bazar mexanizmidir. Günümüzdə valyuta ticarəti baş verdiyi anda almıb-verilən valyutalann (spot market) məzənnəsi mutəmadi olaraq dəyişikliyə məruz qalır. Bunun nəticəsində gələcəkdə valyuta ödəmələri aparan fərd və qurumlar məzənnənin oynaması ilə əlaqədar olaraq əlavə xərcə məmz qala bilir. Valyuta möhtəkirləri nəzərə alınmazsa, hamı ödənişin baş verdiyi tarixdəki valyuta məzənnəsi ilə əməliyyatı aparmağı arzu edir. Bu yol ilə hamı valyuta məzənnəsinin oynamasmdan özünü qorumağa çabşır.

Beynəlxalq əməliyyatları siğorta edənlər adətən milli valyutası olanlar və xarici valyuta aktivi və passivi arasında balans yaratmaq istəyən insanlardır. Beynəlxalq maliyyə sövdələşmələri ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edənlər üçün valyuta sığortası normal haldır.

Valyuta möhtəkirliyi- Valyuta möhtəkirliyinin iqtisadi əsası valyuta məzənnəsinin gələcəkdə necə olacağı haqqında qeyıi-müyyənlikdir. Başqa sözlə məzənnənin gələcəkdə necə olacağı haqqmda müxtəlif ehtimallar mövcud olui' və belə vəziyyətdən bəzi möhtəknlər qazanc əldə edir, digərləri isə zərərlə çıxırlar.

Möhtəkir ai'bitrajçıdan fərqli olaıaq valyuta məzənnəsinin gələcəkdə necə olacağı haqqında ehtimallar irəli sürür və qazanc əldə etmək üçün müddətli valyuta alıb-satır.

Daha dəqiq desək, möhtəkir dəyəri dərhal ödənilən bazardan valynıta alır, müəyyən müddət gözləyir və ehtimalı düz çıxarsa onu müəyyən qazancla satır. O bu zaman arbitrajçıdan fərqli olaraq müəyyən risk altına girir.

Möhtəkir, valyuta məzənnəsinin gələcəkdə aşağı düşəcəyinə əmindirsə **o** valyuta üzrə müddətli satış müqavilısi bağlayır. Lakin bu anda onun müqavilə ilə təəhhüd etdiyi miqdarda valyutası olmur. Əgər möhtəkirin ehtimalı düz çıxaısa təəhhüd anındakı ucuz məzənnə ilə bir az sonra mövcud olacaq yüksək məzənnə arasındakı fərq onun qazancım təşkil

edəcəkdir. Onun ehtimalı düz çıxmazsa, yəni, əksinə, valyuta məzənnəsi yüksələrsə o zərər əldə etmiş olacaqdır.

Valyutaya olan tələb və təklif - Valyutaya olan tələb, ümumiy>'ətlə "asılı" , "törəmə" (derived) bir tələbdir. Çünki, valyuta (bəzi istisnalar olmaqla) əslində bilavasitə özü üçün deyil, onun vasitəsilə mal və xidmət satın almaq üçün tələb edilir. Ölkənin sakinləri (rezidentləri) valyutam əcnəbilərə olan borcunun ödənibnəsi üçün tələb edirlər. Xaricə borcu olmaq, əmtəə və xidmət idxalı, xaricdə turizm xərcləri, xaıicdən daşmmaz əmlak, pay sənədləri və istiqraz satm almaq, xaricə kapital qoyuluşu, faiz dərəcələrindən yaıaılanmaq və nəhayət valyuta məzənnəsinin dəyişməsindən qazanc əldə etmək məqsədilə xarici banklara pul qoymaq xarici valyutaya tələb yaıadır.

Valyutaya olan tələb valyuta məzənnələrində olan azalma ilə tərs mütənasib olaraq artır. Valyuta məzənnəsi artırsa valyutaya olan tələb bir q^da olaraq azalır. Çünki, >'üksək məzənnə ölkədən borc ödəyənləri məlum miqdai’ xarici valyuta üçün daha çox milli pul verməyə məcbur edir. Valyutaya olan tələbə, əsasən aşağıdakı amillər təsir edir:

1. Xaıici ölkələrdən idxal edilən əmtəə və xidmətlərin miqdan və qiyməti;
2. Xarici ölkələrə ödəniləcək borclarm miqdan;
3. Xaricə kapital qoyuluşlarmm miqdan.

Valyuta təklifinə əsas etiban ilə bir ölkənin başqa ölkədən alacaqlan təsn edir. Tədiyyə baJansmm aktivi passivindən çox olduqda ölkə digər ölkələrdən alacaqlıdır. İxracdan ölkənin alacaqlan artır. Kapital ixracında isə valyuta təklifi deyil, valyuta tələbi yaranır. Bütün xidmət gəlirləri, xarici turistlərin ölkədə xərclədikləri, xaricdən ahnan yardunlai', valyuta təklifini artırır. Qısa deyilsə valyuta təklifi hər hansı bir şəkildə əldə edilən və milli pula çevinnək üçün valyuta bazanna daxil olan xarici valyutalardan ibarətdir.

Ölkədə val>oıta məzənnəsi yüksəldikdə adətən valyuta təklifi artır. Çünki, yüksək məzənnə ölkə sakinlərinin daha çox milli pul əldə etməsinə şərait yaradır. Beləliklə, valyuta təklifi valyuta məzənnəsi ilə düz mütənasibdir. Valyuta təklifinə: 1) xaıici əmtəə və xidmət ixracı; 2) xaricdən ahnan xarici borc və yai'dımlarm miqdan; 3) xaricilərin ölkəyə kapital qoyuluşlarmm miqdan təsir göstərir.

Valyuta məzənnəsi valyuta bazarmda valyuta tələb və təklifi ilə müyyən edilir. Başqa sözlə, bütün qiymətlər kimi valyutamn “qiyməti” də cəmi tələbin cəmi təklifə bərabər olduğu nöqtədə formalaşır. Valyuta məzənnəsi azaldıqa valyuta təklifi azalır və əksinə valyuta tələbi artır.

8.4. Valyuta məzənnəsina təsir edən amillər

Valyuta məzəmtəsi beynəlxalq təsərriifat əlaqələri sisteminin ən həssas sahəsidir və onun vəziyyətinə demək olar ki, ölkənin iqtisadi inkişafını müəyyən edən bütün amillər bu və ya digər dərəcədə təsir edir. Bu amillər içərisində pul kütləsinin xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır.

Pulun miqdar nəzəriyyəsi - Valyuta məzəmıəsi və beynəlxalq ödəmələrin vəziyyəti milli pul bazarının vəziyyəti ilə sıxı əlaqədardır. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, tədavüldəki pulun həcmi nə qədər çoxdursa onun dəyəri istər beynəlxalq aləmdə, istərsə də milli bazarda bb **o** qədər aşağıdır.

Aydmdır ki, tələb pul bazannda pulun mübadilə vasitəsi kimi istifadə oluıunası nəticəsində yaramr. Əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi üzrə sövdələşmələri həyata keçinnək üçün həmişə müəyyən miqdai* pul kütləsi tələb olunur. Bu miqdar sövdələşmələrinin həcmindən asılıdır və istehsal olunan məcmu milh məhsulun (MMM) miqdan ilə sıxı əlaqədardır.

Əgər iqtisadi agent ABŞ-da istehsal olunmuş mal ahnaq istəyirsə o ABŞ-da və ya digər başqa bir ölkədə yaşamasından asılı ohnayaraq ABŞ dollan əldə etməyə çalışacaqdır. Beləliklə, istər ölkə daxilində, istərsədə xaricdə dollara olan tələb ABŞ-ın MMM-nun bir hissəsini satın ala bilmək hüququ deməkdir.

Ölkənin milli məhsulu və milli valyutasına olan tələb ai’asındakı əlaqə pulun miqdar nəzəriyyəsində əsas rol oynayn. Miqdar nəzəri>'yəsi tənliyi belə bir müddəaya əsaslanır: hər hansı bir ölkədə pul təklifi pula olan tələbə bərabərdir ki, bu da minimum dəyərlə düz mütənasibdir. Ölkə üçün və digər bütün ölkələr üçün pulun miqdar nəzəriy>^əsi aşağıdakı iki qoşa tənlikdə öz əksini tapır:

M=k*r*ıı və **M=kf*pi+Uf**

Burada M və Mr pulun daxili və xarici təklifi, P və Pf-qiyməti ərin səviyyəsi, y və yr -real (sabit qiymətlərlə) milli məhsul, k və kf -isə həssaslıq əmsalıdır. M bir qayda olaraq ölkənin yalnız valyuta siyasəti ilə müəyyən edilir, y isə təklifə təsir edən amillərdən (əmək məhsuldarlığı, quraqhq və s.) asılıdn-.

Miqdar nəzəriyyəsi tənliyi ölkələr arasmda qiymət səviyyəsi nisbətini müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər:

P:Pf=(M:Mf)(KA:K)(Yf:Y)

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən amil ölkələr arasında valyuta məzənnəsini müəyyən edən heç də əsas amil deyildir. Burada alıcılıq qabiliyyəti pariteti xüsusi rol oynayır.

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti(AQP) - İki valyutamn mübadilə nisbətinin əsasmı təşkil edən və müvafiq ölkələrdə valyuta məzənnəsi dinamikasmı qiymət nisbətindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirən alıcıbq qabiliyyəti pariteti nəzəriyyəsi mövcuddur. Nəzəriyyənin əsasında belə bir ideya dayamr ki, beynəlxalq ticaıət bu ticarətdə iştirak edən əsas əmtəələrin qiymətlərinin hərəkətində özünü göstərən fərqli meylləri bərabərləşdirir, AQP nəzəriyyəsi öz əksini aşaqıdakı tənlikdə tapu"

P=r*Py yaxud r=P:Rf

Buıada r- xarici valyutamn dollarla (yaxud funt sterliqlə) qiymətini əks etdijən valyuta məzənnəsidir. P və Pf isə bu ölkədə və bütün digər ölkələrdə qiymət səviyyəsini (milli valyuta ilə) əks etdirir.

AQP nəzəriyyəsi XX əsrin 20-ci illərində qəti olaraq formalaşımşdır. Həmin nəzəriyyədən istifadə edərək iqtisadçılar Avropa dövlətlərinə rəsmi valyuta məzənnəsinin, yaxud daxili qiymətlərin səviyyəsini necə dəyişdirilməsi haqqında tövsiyyələr verirdilər. Hələ birinci dünya müharibəsi döviündə inflyasiya nəticəsində bu məsələ olduqca aktual idi. Sonralaı* təsbit olunmuş məzənnələr tətbiq edildikdən sonra onun aktuallığı itmişdir. 1971-ci ildən dəyişkən valyuta məzənnələri tətbiq olunmağa başladıqdan sonra nəzəriyyəyə maraq yenə artmışdır.

AQP nəzəriyyəsi öz empirik təsdiqini almışdır. Birincisi, o yüksək inflyasiya sürətinə malik olan ölkələrdə qiymətləri və valyuta məzənnəsini təhlil edərkən faydalı olur və bu halda demək olai' ki, "işləyir". Hiper inflyasiya şəraitində isə daxili qiymətlər indeksi və milli valyutamn məzənnəsi əslində üst-üvStə düşür, ikincisi, müxtəlif ölkələrdə, inflyasiya səviyyəsi və valyuta məzənnəsinin dinamikası arasmda korrelyasiya uzunmüddətli dövr (10 üdən çox vaxt ərzində) üçün mövcuddur.

(^samüddətli dövr ərzində nəzəriyyə xüsusən infliyasiya səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə kifayət qədər öz təsdiqini almamışdn. Buna baxmayaraq nəzəriyyə uzunmüddətli dövr ərzində özünü kifayət qədər doğruldur. İndi isə, aydınlaşdnaq ki, pul kütləsi valyuta məzənnəsinə necə təsir edir?

Bu təsiri Böyük Britaniyanın misalında izah edək. Fərz edək ki, sərt pul siyasəti yeritməklə bu ölkə funt sterlinq təklifini (kütləsini) 10% azaltdı. Funt sterlinq miqdanmn azalması onun dəyərinin artmasma səbəb olacaqdır. Sərt pul siyasəti (buna bəzən məhdudlaşdnıçı pul siyasəti də deyirlər) ölkədə bank sistemi ehtiyatlarım azaldacaqdır ki, bu da bankları

məcbur edəcəkdir ki, krediti daha ağır şərtlərlə versin, sterlinq və bank depozitlərinin həcmini azaltsın. Bunlar isə pul kütləsinin əsasını təşkil edir. Kredit şərtlərinin ağırlaşması borc imkanlanm pisləşdirir, pula olan məcmu tələbi, məhsul buraxılışım, iş yerlərinin sayını və ümumi məsrəfləri azaldır. Məhsul buraxılışı və iş yerlərinin azalması bir müddət sonra qiymətlərin təxminən 40% aşağı düşməsinə səbəb olacaqaır. Bu zaman dərhal və uzun perspektivlər üçün f.st. dəyəri yüksəbnəlidir. Beləliklə, pul təklifim'n 10% azaldılması, son nəticədə f.st. dəyərinin 10% artmasma gətirib çıxaracaqdır. Bu zaman faizlərin dəqiq uyğun gəlməsi yalnız uzun prespektivdə mümkündür.

Real gəlirlərin valyuta məzənnəsinə təsiri - Fərz edək ki, Böyük Britaniyada real gəlirlər adi hallarda olduğundan 10% çox artmışdır. Bu, məsələn, dənizdə yeni neft yataqlanmn kəşfi ilə əlaqədar ola bilər. Əlavə neft saüşı funt sterlinqə yeni tələb yarada bilər. Miqdar nəzəriyyəsinə görə gəlirin 10% artması neft əməliyyatlan üçün funt sterlinqə tələbin 10% çoxalması ilə nəticələnəcəkdir.

Milli gəln hökümət tərəfindən əlavə xərclər çəkilməsi (əlavə kapital qoyuluşlan) və ya ümumi tələbin də>işilməsi nətiçəsində də arta bilər. Milli gəlb'in bu cür artması da f st. dəyərinin çoxalmasma səbəb olur. Əlavə pullar idxalm aıtırıbnasma sərf edildikdə bu daha qabarıq özünü göstərn. Bu zaman nəzərə almaq lazmıdır ki, daxili tələbin artması nətiçəsində milb gəlirin çoxalması valyuta məzənnəsini aşağı salır.

Valyuta məzənnəsinə təsir edən digər amillər - Pul bazannda pula olan tələbi müəyyən edən amillər də valyuta məzənnəsinə ciddi təsir edir. Valyuta bazan xüsusən faiz dərəçələrinin təsirinə çox həssasdır. Faiz dərəcələrinin məzənnəyə təsir mexanizmini nəzərdən keçirək. Əgər, yerli faiz dərəcələri 1% aıtmış, xaricdə isə dəyişməz qalmışdırsa, investorlar bazarda spot dollarlan satın almağa çalışırlar. Valyutaya sahib olmaqdan əldə edilən mənfəətin bir hissəsi və onun gələcək məzənnəsi üzrə risk bu valyutada səhm və istiqrazları qısamüddətli depozitlərə qoyulmasmdan alman faiz üzərində quıulur. Beləliklə, göstərilən dollar spot məzənnəsi üçün ölkədə faiz dərəcələrinin artması dollan investisiyalai' üçün cəzbedici edir. Dollara diqqətin aıtması onun məzənnəsini Spot bazannda artırır. Hər şey cox sadədir: dollarla faiz dərəcələiinin artımı amerikan valyutasını daha cəlbedici edir və dolları faizlə borc verməyə sərfəli edir.

Pul mübadilə vasitəsindən başqa yığım, dəfinə vasitəsi rolunu da oynayır. Pulun bu funksiyası valyuta məzənnəsi və valyuta ticarətində özünəməxsus rol oynayır. Yığım vasitəsi rolunu oynayan hətta qe>Tİ-pul

aktivləri də əvvəlcə hər hansı bir valyutada satın almır ki, bu da pula olan tələbi artınr. Hər hansı bh valyutada, o cümlədən milli valyuta məzənnəsinin hərəkətinə təsir göstərir.

8.5. Valyuta siyasəti

Valyuta siyasəti dünya təssərüfat əlaqələri sistemində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik tarazlığını təmin etmək, beynəlxalq ödəmələri müəyyən bir sistem daxilində yerinə yetiimək və xaıici tədiyyə balansını tənzimləmək məqsədilə hökümətin həyata keçirdiyi tədbiılərin məcmuudur.

Dövlət öz valyutasının məzənnəsini və digər dövlətlərlə maliyyə sövdələşmələrini neçə idarə etməlidir? Ölkədə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək məqsədilə valyuta problemlərini həll etmək üçün mütəxəssislər aşağıdakı beş variantın mümkünlüyünü qeyd ediı :

1. Valyuta məzənnəsini və yaxud milli iqtisadiyyatın şərtlərini dəyişdiımədən tədiyyə balansı kəsirinin mali>'yələşdirilməsi. Burada iki variant mümkündür:

a) müwəqəti maliyyələşdirmə: əgər balansdakı tarazlığın pozulmasımn müwəqəti olduğu məlumdursa sadəcə olaraq mövçud ehtiyatlara əl atmaq olar. Lakin, bu zaman tədbir göımək lazımdır ki, ehtiyatlann azalması daxili bazarda pul təklifinə təsir göstərməsin. Sonra ehtiyatlann səviyyəsinin bərpa olunmasını və balansda tarazlığm yaranmasım gözləmək lazundu;

b) Əgər ölkənin valyutası hesablaşma vasitəsi kimi çıxış edirsə və beynəlxalq aləmdə aparıcı valyutalardandırsa, o zaman ölkə bir müddət tədiyyə balansımn kəsirindən narahat olmaya bilər.

2. Valyuta nəzarəti: dövlət valyuta siyasətində digər ifratçılığa gedərək ölkənin xariclə bütün sövdələşmələrinə nəzarət edər. Məsələn, o, valyuta məzənnəsini dəyişmədən rezidentlərin xaricdəki məsrəfləri üçün xarici valyuta dəyişmək imkanlaıım məndudlaşdua bilər.

3. Dəyişkən valyuta məzənnələri: ölkə valyuta bazarına imkan verər ki, müstəqil olaraq valyuta məzənnəsini müəyyən etsin və avtomatik olaraq tarazlığı təmin etsin.

4. Daimi təsbit olunan məzənnələr: rəsmi dairələrdə təsbit olunmuş valyuta məzənnəsinə uyğunlaşmaq üçün iqtisadiyyatda dəyişikliklər edə bilərlər. Əgər ölkə xaricdə xroniki olaı*aq çətinlik çəkirsə və əcnəbilər bu ölkənin valyutasından imtina edirlərsə, pul kütləsi təklifim valyuta ehtiyatlarım azaltmaqla məhdudlaşdırmaq, qiymətləri aşağı salmaq və

gəlirləri azaltmaqla deflyasiya siyasəti yeritmək olar. Bu siyasət təsbit olunmuş pariteti dəyişmədən xarici valyutaya olan tələb və təklif arasında tarazbq yaranmasına qədər davam etdirilməlidir. Tədiyyə balansmda tarazlıq pozulduqda belə siyasətin yeridilməsi "klassik dərman" adlandırılır.

5. Valyuta məzənnələrində qarşılıqlı güzəşt: ölkə 3 və 4-çü maddələri birləşdirməklə tənzimləməni qismən öz valyutasının məzənnəsinin hərəkəti ilə həyata keçirə bilər. Bu zaman da iki variant mümkündür.

a) Valyuta paritetini dəyişdirməklə, yaxud Bretton-Vuds sistemində nəzərdə tutulduğu kimi: Bu zaman ölkə təsbit olunmuş valyuta məzənnəsini 4-cü maddədə göstərilən qaydada iqtisadiyyatda az dəyişiklik etməklə dəstəkləyir. Lakin, bu dəyişikliklər kifayət etməzsə valyuta devalvasiya edilir və təsbit olunmuş yeni rəsmi məzənnə müəyyən edilir. Devalvasiya -- qanunvericilik yolu ilə milli pul vahidinin qızıl məzmununun, yaxud ölkənin milli valyutasının rəsmi məzənnəsinin qızıla, yaxud başqa valyutalai'a nisbətən aşağı salınmasıdır

b) idarə olunaraq dəyişən valyuta məzənnəsi; rəsmi dövlət orqanlan bu halda yeni paritet yaıanana qədər valyuta məzənnəsini tədricən dəyişdirirlər.Yeni paritetə doğru irəlilədikcə, onlar milli valyutam əvvəlcədən nəzərdə tutulduğu miqdarda devalvasiya edə bilərlər, yaxud zəruri hallarda əvvəllər nəzərdə tutulduğu interv^allarla məzənnəni böyük miqdaida aşağı sala bilərlər və yaxud məzəmıəni əvvəllər elan olunmuş miqdarda hər gün aşağı sala bilərlər. Bu zaman hökümət eyni zamanda iqtisadiyyatm yeni şəraitə uyğulaşması və vayluta bazarmda maliyyə vəsaiti axtanlması üçün tədbirlər görür. Ölkələıin valyuta siyasətinin təhlili göstərir ki, ilk iki variant məhdud xarakterə malik olduğu üçün təcrübədə tam şəkildə tətbiq edilir. Son üç variantda isə valyuta siyasəti valyuta məzənnəsi sistemləri çərçivəsində həyata keçirilir.

8«6. Beynəlxalq nəqdiyyə (likvid) ehtiyatları

Milli valyutalann məzənnəsində sabitliyinin təmin edilməsi, yalnız beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin maneəsiz genişlənməsi üçün deyil, həm də ölkə daxilində, sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problem tənzimlənən sabit və dəyişkən valyuta məzənnəsi sistemləri tətbiq edildikdə xüsusən böyük əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi hər hansı bir val>utamn beynəlxalq dəyərinə milli hökumətlər müxtəlif üsullarla təsir göstərirlər. Tariflər,

kvotalar və subsidiyalar kimi ticarət siyasəti əmtəə və xidmətlərin tələb və təklifinə təsir göstərmək üçün istifadə edilir. Valyuta məzənnəsinə təsir göstərmək üçün Mərkəzi banklar valyuta bazarma müdaxilə edir və vəziyyətdən asılı olaraq beynəlxalq ehtiyyatlar müqabilində milli valyutam alıb sata bilirlər. Başqa sözlə beynəlxalq nəqdiyyə ehtiyyatları Mərkəzi banklara valyuta bazarma müdaxilə etmək üçün şərait yaradır. Beynəlxalq ehtiyyatlar xarici əməliyyatlarm maliyyələşməsində istifadə olunan ödəmə vasitələridir. Bütün dövlətləri beynəlxalq ehtiyatlara ehtiyacı vardır. Bu ehtiyatlarm yaradılmasında əsas məqsəd tədiyyə balansında baş verə bilən qeyri-tarazlıqlarm aradan qaldınimasıdır. Başqa sözlə hər hansı bir ölkədə valyuta gəlirləri valyuta məsrəflərindən az olduqda fərq beynəlxalq ehtiyatlann köməyi ilə aradan qaldırılır. Bu ehtiyatlarm mövcud olması tədiyyə balansı kəsirinin aradan qaldırması üçün təsirli iqtisadi siyasət yeridilməsi üçün şərait yaıadır.

Bejməlxalq ehtiyatlaıa tələb iki amildən asılıdır: a) beynəlxalq əməliyyatlann pul dəyərindən; b) tədiyyə balansı kəsrinin böyüklüyündən.

Beynəlxalq ehtiyaların iki növü vardır: dövlətin öz ehtiyatlan və borc alınan ehtiyatlai'. Bu və ya digər dövlətin malik olduğu qızıl, müxtəlif valyutalar, SDR kimi ehtiyyat aktivləri dövlətin öz ehtiyatı hesab edilir. Lakin, ödəmələrində kəsir olan ölkə bu ehtiyatlan kifayət hesab etməzsə beynəlxalq təşkilatlardan borc almağa məcbuı* olur. Borcu adətən ehtiyatı çox olan ölkələr, xarici maliyx'Ə təşkilatlan, BVT kimi beynəlxalq idarələr verə bilirlər. Beynəlxalq nəqdiyyə ehtiyatlarma geniş mənada dönərli valyutalarm təminatı əsasmda yazılmış və beynəlxalq ödəmələrdə qəbul edilən qısamüddəth rəsmi və özəl alış sənədləri və istiqrazlar da daxildir. Hal-hazırda beynəlxalq nəqdiyyə “qızıl” və “qızıldan başqa digər” ehtiyatlar adı altmda İki qrupa bölünüi'.

Beynəlxalq nəqdiyyə başqa baxımdan da iki yerə bölünür: a) ehtiyac olduqda iqtidarm sərəncammda "istifadə oluna bilən" ehtiyatlai' (availabihty) və b) alacaqlılar tərəfindən qəbul edilə bilən (acceptability). Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq ehtiyatlar hesablanarkən yahuz Mərkəzi banklar də digər rəsmi dövlət təşkilatlanmn nəzarəti altmda olan bank və digər təşkil atlarm portfelindəki nəqdiyyələr əsas götürülür. Əhalinin əlindəki qızıl və valyuta isə rəsmi nəzarətdən kənai- olduğu üçün ehtiyatlara daxil edilmir.

Beynəlxalq nəqdiy>'əyə olan ehtiyac ilə yeridilən valynta siyəsəti arasmda sıx əlaqə vardn. Bretton-Vups tənzimlənən sabit məzənnə siste-

mində beynəlxalq nəqdiyyəyə ehtiyac çox idi. Üzən valyuta məzənnəsi sistemində nəqdiyyə ehtiatı sabit məzənnə sisteminə görə çox azdır. Çünki, dalğalı məzənnə sistemində tədiyyə balansı kəsiri məzənnənin dəyişməsi ilə avtomatik olaıaq tənzimlənir. Bununla yanaşı bu sistemdə də tədiyyə balansı kəsirinin ləğvi üçün müəyyən miqdar nəqdiyyəyə ehtiyac vardır.

Beynəlxalq nəqdiyyə ehtiyatlarının tərkibində qızıl və dollarla yanaşı, 1970-ci ildə BVF tərəfindən yaradılmış yeni bir ehtiyat aktiv - SDR, yəni Xüsusi Borc alma hüququ mühüm rol oynayır. Bu yeni aktiv valyuta qeyri-tarazhqlarmm aradan qaldınimasmda qızıl və dollarla yanaşı geniş istifadə edilir. Gündəlik istifadə olunan bu "kağız qızıl" (paper gold) geniş mənada dünya ehtiyatlannın dünya ticarətinə uyğımiaşdıniması məqsədilə yaradıkmşdır.

SDR hər hansı bir dövlət tərəfindən digər ölkələrin valyutalarım heç bir şərt qoyulmadan BVF-dən almaq hüququdur. Bunun mexanizmi belədir: BVF-u müəyyən miqdar SDR fondu yaratdıqdan sonra, üzv ölkələr həmin fonddakı kvotalarına uyğun olaraq SDR ala bilərlər. Kvotalar isə üzv ölkələrin milli gəlir, xarici ticarət və mövcud ehtiyat məbləğlərindən asılı olaıaq müəyyən edilir. Üzv ölkələr valyuta ödəmələrindəki kəsirləri aradan qaldırmaq uçün BVF-nun SDR-indən istifadə edə bilərlər. Burada əsas məsələ bundan ibarətdir: BVF-na səlaliiyyət verilmişdir ki,o valyuta ödəmələrində kəsiri olan və kəsiri olmayan ölkələrin kəsirini SDR-dən istifadə edərək tənzimləsin. Məsələn, tutaq ki, A ölkəsində ödəniş balansımn 100 mln. dollar məbləğində kəsiri yaranmışdır və bu kəsiri ödəmək üçün o BVF-dan SDR borc almaq istəyir. BVF-u bu SDR-i ödəmələrində kəsiri olmayan B ölkəsinin mənbələri hesabma verə bilər. B ölkəsi öz valyutası hesabma SDR-i də-)tişdirdikdə, cəmi ehtiyatlar bu SDR məbləği qədər artır. SDR məzənnəsi əvvəllər ABŞ dollarına bağlanmışdırsa, 1974-cü ildən “birgə dalğalanma” sistemi fəaliyyətə başlanuşdır.

FƏSIL IX
TƏDİYYƏ BALANSI
9.1. Tədiyyə balansının mahiyyəti

Beynəlxalq iqtisadiyyat haqqında nəzəriyyələrin mühüm tərkib hissəsini xarici ödəmələr - tədiyyə balansı haqqmda fikirlər (baxışlar) təşkil edir. Xarici ödəmələrdə kəsir və müsbət qalığın müəyyən edihnəsi, eləcə də kəsirlərin aradan qaldırılması tədbirləri və mexanizmlərinin təlilili bu baxışlann əsas mövzıılandır. Bu fəsildə tədiyyə balansı anlayışı, onun strukturu, tənzimlənməsi və s. məsələlər verilmişdir.

Tədiyyə balansı (balance of payments) ölkələrin məlum bir dövr ərzində xarici iqtisadi əlaqələrinin nəticəsini özündə əks etdirir. Yəni ölkələrin mal, xidmət və kapital axınları kimi əməliyyatlarla xaricdən əldə etdiyi gəlirlərin həyata keçirdiyi ödəmələrə bərabər olub-olmadığmı əks etdirir. Hər hansı bir ölkənin tədiyyə balansındakı müvazinət (tarazlıq) və ya kəsir həmin ölkənin beynəlxalq ödəmə vəziyyətindəki dəyişikliyi (yaxşılaşma və ya pisləşmə) əks etdirir. Başqa sözlə desək, balans həmin Ölkənin beynəlxalq iqtisadi ticarət və maliyyə sahəsində etibarlı tərəfdaş olub-ohnadığını ifadə edir. Bu eyni zamanda, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi və maliyyə siyasətinin nəticəsidir. Bu baxımdan balans həmin siyasətin bir növ güzgüsüdür.

Tədiy>’ə balansının kəsiri və ya müsbət qalığı ölkə iqtisadiyyatı üzərində ciddi təsir gücünə malikdir. Məsələn, ölkədəki milli gəlir və məşğulluq səviyyəsi, iqtisadi artım tempi, valyuta məzəmıəsi, inflyasiya səviyyəsi, gəlir bölgüsü və xaıici borclar kimi əsas iqtisadi dəyişikliklər tədiyyə balansının vəziyyəti ilə sıx əlaqədardır. Deməli, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, bu sahədə mövcud olan problemlərin aşkara çıxanİması və aradan qaldırılması, müvafiq istiqamətdə həyata keçirilən siyasətdə müəyyən dəyişikliklər edilməsi və s. üçün tədiyyə balansı statistikası daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Beləliklə, hər bir ölkənin rəhbər orqanlarına düzgün maliyyə və pul siyasəti yeritmək, yeridilən xarici ticarət siyasətini dəyərləndirmək və lazım gələrsə onu dəyişdiraıək üçün xarici iqtisadi əlaqələr haqqmda dövri və əhatəli statistik məlumatlar lazundır. Bu məlumatlar öz əksini tədiyyə balansında tapır. Tədiyyə balansı bir ölkə rezidentlərinin (sakinlərinin) müəyyən dövT ərzində bütün başqa ölkələrin rezidentləri ilə apardığı xarici iqtisadi əməliyyatlarm (sövdələşmələrin) məcmusunu, sistematik olaraq, yekun şəklində əks etdirən statistik sənəddir.

Xarici iqtisadi əməliyyatlar dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Qızıl və qısamüdətli sənədlər müqabilində əmtəə və xidmət alqı- satqısı;
2. Sənədləiin sənədlərə dəyişdirilməsi;
3. Əmtəə və xidmətlərin əmtəə və xidmətlərə mübadiləsi;
4. Hədiyyyə şəklində əmtəə və xidmət vermə və ya alma;
5. Hədiyyə şəklində sənəd, qızıl və valyuta vermə və ya alma;

Göründüyü kimi, iqtisadi əməliyyat əmtəə və xidmət müqabilində pul ödənişini tələb edir. Lakin, bu hər zaman belə olmaya bilər. Ona görə də, BVF-nun müəyyən etdiyi qaydaya əsasən tədiyyə balansmın admda "ödəniş" sözünün işləməsi ilə əlaqədai' bəzən belə bir səhv fikir yaranır ki, guya bu balansda yalnız “ödəmələr” öz əksini tapır. Əslində isə bu sənəddə “ödəmələr” ilə əlaqədar olmayan bir çox başqa əməliyyatlar da əks olunur. Ödəmələrə aid olmayan əməliyyatlara birtərəfli (yəni əvəzi ödənilməyən) köçürmələr, BVF tərəfindən ayrı-ayn ölkələrə verilən SDR, qızılm monetarlaşması və ya demonetarlaşması (yəni ölkə qızılının bir hissəsinin qızıl ehtiyatına verihnəsi və ya əks əməli>yat); dünya qızıl qiymətinin və valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq öUcənin qızıl və valyuta ehtiyatlarmm yenidən qiymətləndirilməsi. Ona görə nəzərə almaq lazundn ki, tədiyyə balansında yalmz ödəmələr deyil, ödəmələrin də daxil olduğu əməliyyatlar öz əksini tapır.

BVF-nun müəyyən etdiyi qaydaya görə, tədiyyə balansı aşağıdakı göstəriciləri özündə əks etdirən statistik sənəddir:

1. Hər hansı bir ölkə ilə xarici dünya arasında baş verən əmtəə, xidmət və gəlirlər üzrə bütün əməliyyatları;
2. Bu ölkəyə aid olan monetar qızılda, SDR-xüsusi borc alma hüquqla-rmda, habelə xarici dünyaya olan öhdəlikləri və mali>yə tələblərində özünü göstərən mülkiyyət və digər bütün də>işİklikləri;
3. Qarşılıqlı ödənişləri bıı-birinə bağlamayan əməliyyatlan və dəyişiklikləri balanslaşdırmq üçün lazım olan bütün birtərəfli köçürmə və kompensasiya xarakterli qeydləri;

Tədiyyə balansı adətən ilhk tərtib olunur. Mühasibat balansından fərqli olan bu balans hər hansı məlum bir vaxtda (məsələn 31 dekabr 1996-d il) ölkənin cəmi borc və alacaqlarını əks etdirmü*. Bu sənəd ölkənin bir il ərzində digər ölkələrlə qarmış olduğu bütün iqtisadi əməliyyatlarm hansı şəkildə dəyişdiyini göstərir. Ona görə də müəssisələrdə tərtib olunan balans daha çox mənfəət zərər hesablaşmalarma oxşayır. Tədiyyə balansda isə “qalıq” deyil, əməliyyatların “axmı” öz əksini tapır.

ölkənin beynəlxalq müvazinatmm təmin olunması üçün tədiyyə balansı maddələrinin kəsir və ya “artıqlan” bir-biıini ödəməli və tarazlıq daim təmin olunmalıdır. Ona görə də bu sənədin adında “balans” sözü istifadə edilü'.

Tədiyyə balansını ölkənin xarici valyutalara olan tələb və təklifinin balansı kimi də qiymətləndirmək olar.

Tədiyyə balansı ölkənin xarici iqtisadi vəziyyətini təhlil etmək üçün bir vasitə kimi özünün taıixinə malikdir. Xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində ilk hesablamalar hələ orta əsrlərdə apanlmağa başlamışdır. “Tədiyyə balansı” termini isə Şotlandiya iqtisadçısı Ceyms Styuart tərəfindən XVIII əsrdə oıtaya atılmışdır. XX əsıin əwəllərində tədiyyə balansının tərtib olunma üsullan İngiltərə və ABŞ da artıq formalaşmışdı. Əvvəlcə Millədər Liqası, sonralar isə BVF-u İngiltərə və ABŞ-da tədiyyə balansuın tərtib olunma üsullanm bütün dünya ölkələri üçün standartlaşdımuşdır.

Beləliklə, tədiyyə balansı yarandığı vaxtdan statistik və infomıasiya uçotu metodu kimi formalaşmış və o tədqiqat məqsədləri üçün deyil, dalıa çox praktiki fıskal məqsədləri üçün istifadə edilir.

9.2. Tədiyyə balansı üzrə uçot aparılmasınm prinsip və qaydalan

Tədiyyə balansı iki pıinsipə görə tərtib edilir: birinci prinsip hər hansı bir A'axt ərzində ölkənin bütün xarici iqtisadi əməliyyatiarımn əhatə olunmasıdır. BVF xarici iqtisadi əməliyyatlan daxili iqtisadi əməliyyatlardan fərqləndirmək üçün “xarici iqtisadi əməliyyatlar” dedikdə ölkə rezidentləri (sakinləri) və bütün digər ölkələrin rezidentləri arasında apanlan əməliyyatların başa düşülməsini tövsiyyə edir. “Rezident” anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır. Öz ölkəsinin ərazisindən kənarda olmasından asılı olmayaıaq diplomatlar, hərbçilər və turistlər hansı ölkənin vətəndaşıdırlarsa həmin ölkənin rezidenti hesab edilirlər. Bu fıımalara da aiddir. Onlar hansı ölkədə qeydiyyatdan keçmişlərsə, o ölkənin də rezidentidirlər (əməliyyatı hansı ölkədə həyata keçinnəsindən asılı olmayaraq). Filial və bölmələr də rezident ola bilirlər. Bunun üçün onlar qeydiyyatdan keçdiyi yerdə təmsilçilik açmalıdırlai’. Bir sözlə, “rezident” onun daimi yerləşməsi və ya yaşayışının qeyd olunması faktından asılıdu. Ona görə də “rezident” sözü Azərbaycan dilində “sakin” anlayışına daha çox uyğun gəlir.

Tədiyyə balansının tərtibində ikinci prinsip ondan ibarətdir ki, baJans maddələrinin birində yarannuş kəsirin başqa maddədəki “aröq” hesabına balanslaşdınimaması üçün (kredit son nəticədə debetə bərabər oləmtəəıdn) əraəliyyatlarm ikili qeydləri aparılır. Başqa sözlə hər bir əməliyyat eyni zamanda iki hesabda qeyd olunur: əmtəə və ya vəsaitin bu hesaba daxil olduğunu göstərən debet, əmtəə və ya vəsaitin bu hesabdan verildiyini göstərən kredit hesabında.

Apanlan hər bir əməliyyatın iki tərəfi vardır, məsələn əmtəənin daxil olması və onun dəyərinin ödənilməsi. Əmtəəni alan onun dəyərini ödəməlidir. Adətən tərtib olunan balansa debet qeydləri minus kredit qeydləri isə pl}nıs ('M-") işarəsi ilə daxil edilir.

Hər hansı bir əməliyyatm kredit, yaxud debetə yazıhnasım müə>'yən etmək üçün nəzərə almaq lazımdu ki, balansm kredit hissəsinə o əməliyyatlar yazılır ki, həmin əməliyyatlai' ilə ölkəyə valyuta daxil olur. Debetə isə ölkədən valyuta çıxışına səbəb olan əməliyyatlar yazılır. Məsələn, əmtəə və xidmət bcracı, bəxşeyişlər, ölkəyə kapital axını — bütün bımlaı* işarəsi ilə balansın kredit hissəsinə yazılır. Əmtəə idxalı, yaxud xaricə qoyulan investisiyalar ölkədən çıxan istiqraz və kreditlər, əcnəbilərə köçürülən təqaüd və hədiyyələr - bütün bunlar isə işarəsi ilə balansm debetinə yazılır.

Debet və kreditin maliiyyəti A ölkəsinin Cədvəl 9.1 və 9.2-də misal olaraq verilmiş tədiyyə balansmdan daha aydın olur.

Hansı əməliyyatların kredit bölməsinə daxil edilməsi heç də həmişə aydın olmur. Yuxanddakı misallarda əmtəə və xidmət ixıacmın kreditə daxil edihnəsi aydmdn. Çünki, bu əməli>yatlarla A ölkəsindən dəyərlərin axını nəticəsində bu ölkənin rezidentləri valyuta ödəmələri alırlar. Lakin, xaricdəki uzun və qısamüddətli istiqrazlann nə üçün "kreditə" düşməsi o qədər də aydın deyil. Amma, dəındən fikiiləşdikdə aydın olur ki, xaricdəki isqiqrazlar əslində ixiacata oxşaıdır. Çünki, onlar da ölkəyə satılmış qiymətli kağızlar əvəzində valyuta gətirilməsinə səbəb olur. "Debet" bölməsinin təhlili də oxşar nəticəyə gəlməyə imkan verir. Ölkənin rəsmi ehtiyat aktivlərinin artması "debetdə" öz əksini tapır.

A ölkəsinin tədiyyə balansı (mlrd, dollar)

Cədvəl 9.1.

KREDIT		DEBET	
a) Mülki əmtəələr ixi acı	100 I	v) Vlülki əmtəələr ixracı	**200**

b) Hərbi əmtəələr ixracı	15	**q)** Xaricdən hərbi malların satın	**1** 20 !

Ticarəti balansının kəsiri 105 miird. dollar			
1 — ' ' d) Xıdmər ixracı (ınvens-tisiyalardan gəlir, xarici turizmdən gəlirlər və s.)	150	d) Xidmər ixiacı (invenstisiyalar əvəzində pul köçürmələri xaıicdəki tıuizm üçün pul ödəmələri və s.)	100
Ğari tədiyyə balansı kəsiri 65 milrd. dollar			
z) əcnəbilərdə özəl | 100 istiqrazlar İ		r) əcnəbilərə verilən özəl kreditlər	50
Ümumi balans (rəsmi hesablar üzrə)-kəsir 15 milrd. dollar			
k) xarici dövlətlərə verilmiş 1 16 qısamüddətli istiqrazlar |		d) dövlət ehtiyatmın artımı	1
Kredit yekunu | 381		Debet yekunu | 381	

Tədiyyə balansmda qeydlərin aparılma nümunəsi

Cədvəl 9.2

KREDIT	DEBET
Cari hesablar a) B ölkəsinə pambıq satışı v) Q ölkəsinə tıaktor satışı d) Z ölkəsində A ölkəsi istiqrazlarmdan gələn faizlər;	b) V ölkəsindən minik av'tomobillərinin alınması q) M ölkəsində diplomatik korpus üçün xidmət alışı, e) A ölkəsində B ölkəsi
Kapital və maliyyə hərəkəti hesablan	
z) A ölkəsində otel alınması üçün Ğ ölkəsi kapitalının gəlməsi	i) M ölkəsində şaxtalar satın
Ehtiyatlar	
k) L Hökumətinin A ölkəsində bank depozitlərinin artması	1) A ölkəsinii xariçdə qızıl aktivlərinin netto-arümı

9.3. Tədiyyə balansında müvazinət və kəsir anlayışı

İkili uçot prinsipi balanslaşdırma məqsədi ilə edilir. Bütün əraəliyj^at- lann uçotu - yəni bütün əmtəə və kapitalların hərəkətinin qeydə alınması bu əməliy>'atlann balanslaşdınimasına və sonluqda “sıfir” rəqəminin alınmasına inıkaıı vervr. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır: balansdakı münasibat texnikası ilə əldə edilən müvazinat (balans), xariçi ödəmələrdə həqiqətən müvazinat olduğunumu göstəiir? Bu halda xarici ödəmələrdə çətinlik olurmu? Şübhəsiz, vəziyyət əslində belə deyildir.

Tədiyyə (Ödəniş) balansmda əməliyyatların əks olunduğu maddələri “muxtar” və “balanslaşdmcı” olmaqla iki qrupa bölmək olar. Muxtar, başqa sözlə, əsas maddələr adi kommersiya məqsədilə əmtəə və xidmətlərin mərkəzini özündə əks etdiıir. Balanslaşdmcı maddələr isə, ölkənin tədiyyə balansında “kəsir” və ya “artıq” yaranmasma səbəb olan maddəlordij'. Balanslaşdmcı maddələrin xarakteri muxtar maddələrin vəziyyəti ilə əlaqədardır. Hansı maddənin muxtar, hansının balanslaşdmcı maddə olmasında istifadə olunan mühüm meyarlardan biri əməliyyatın nə məqsədlə apanimasıdır. Məsələn, beynəlxalq kapital hərəkətləri ölkələr arasındakı faiz fərqi nəticəsində meydana gəlmiş olaisa, muxtar, ölkələrin tədiyyə balansı kəsirlərinin ödənilməsi nəticəsində yarammş olduqda isə balanslaşdmcı xarakter daşıyır.

Muxtar maddələrə misal olaraq mənfəət əldə etmək üçün əmtəə və xidmət ixracım, birbaşa xarici kapital qoymluşlanm, qazanc məqsədi güdən portfel kapital qoyuluşlamu göstənnək olar. Lakin, muxtar əməliyyatlan aparanlara gəlir və xərc arasındakı kəsiri ödəmək məqsədi ilə mərkəzi banklann qızıl və valyuta satması əməliyyatları balanslaşdmcı mahiyyət daşıyır.

Balanslaşdmcı maddələrdə isə valyuta ehtiyatlannm hərəkəti, qısamüddətli aktivlərin miqdarmm dəyişməsi, dövlət yardımları və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarmın istiqraz və kreditləri daxil olmaqla tədiyyə balansmm qalığmın tənzimlənmə mənbə və üsulları əks olunm-.

Tədiyyə balansında həqiqi kəsiri müəyyən etmək üçün balans cədvəlinin müəyyən bir yerindən üfiqi, belə demək mümkündürsə, xəyali bir xətt çəkilir. Bu xətdən yuxanda qalan əməli>yatlara “xəttüstü” əməliyyatlar adı verilir. Tədiy>'ə balansmm balanslaşdmiraası ilə muxtar əməliyyatlar adlanan bu əməliyyatlarm əlaqəsi yoxdur. Əksinə, xarici müvazinəti pozan maddələr məhz bunlardır. Xəyali cizginin altmdakı əməliyyatlar isə tədiyyə balansmm pozulmuş müvazinətmm aradan qaldıniraası məqsədini daşıyırlar.

ölkəyə vəsait və kapital gəldiyini ("+") göstərən və ya əksinə, getdiyini əks etdirən muxtar (əsas) maddələr, tədi>'yə balansımn rəsmi sənədlərdə və iqtisadi ədəbiyyatda "tədiyyə balansı qalığı" kimi dəyərləndirilir.

Mülahizələrimizi bir az da dərinləşdirsək görərik ki, tədiyyə balansımn mənfi və ya müsbət qalığı onun aşağıdakı bölmələrində tarazlığm pozulduğunu göstərir: a) əmtəə satışı ilə əlaqədar olan "görünən" ticarətdə; b) müxtəlif xidmət və nəqliyyat daşımalarının daxil olduğu "görünməyən" ticarətdə; v) bir ölkədən başqa ölkəyə kapital və maliyyə hərəkətində.

Bir tərəfdən, debet üzrə ümumi məbləğ cari əməliy>'atlar, yaxud kapital ilə əlaqədar əməliyyatlar üzrə hesablann kreditindən çox olduqda netto-debet tədiyyə balansımn kəsiri olduğunu göstərir. Bu kəsir beynəlxalq ehtiyatlarda dəyişiklik edilməklə (artınİraaqla) ödənilə bilər. Digər tərəfdən, əgər bedit üzrə ümumi məbləğ cari əməliyyatlar və kapital əməliyyatlan hesablarının debet məbləğindən çox olduqda tədiyyə balansı aktiv qalığa ("artıq") malik olur. Aktiv qalıq beynəlxalq ehtiyatlar hesabında debet balansı ilə (azaldılmaqla) əvəz olunur.

Balansm hansı maddələrinin əsas, hausımn isə balanslaşdıncı olduğunu müəyyən etmək bəzən çətinlik törədir. Hər şeydən əwəl bir ölkə üçün müxtar olan əməliyyat, başqa ölkə üçün balanslaşdıncı mahiyyət daşıya bilər. Bu vəziy'yət, "kəsiri" ödəmək üçün bir ölkə başqasından borc aldıqda aydm şəkildə özünü göstəıir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir əməliyyatın arxasında duıan məqsəd bu əməliyyatın hansı kateqoriyaya aid olunmasmı müəyyən edir. Ticarət balansı maddələri adətən muxtar hesab edilh. Lakin, əgər ölkə sənaye və kənd təsəiTüfatı məhsullan ehtiyatlarım balans kəsirini ödəmək üçün xaricə satırsa bu əməliyyat balanslaşdıncı mahiyyət daşıyır.

9.4. **Tədiyyə balansmın strukturu**

Xarici iqtisadi siyasətin foımalaşdınlması üçün ölkələr arasmdakı iqtisadi əməkdaşlığı təşkil edən çoxsaylı əməliyyatlarm bir sistem halmda işlənib qi>mət verilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sistemin yaradılması məqsədilə bu əməliyyatlar oxşarlıq prinsipinə əsasən qruplaşdırılır. Bu qruplaşdınnaJaı* nəticəsində tədiyyə balansmın tərkibində aşağıdakı balans və ya hesablar meydana gəlir:

1. Cari əməliyy'atlar balansı
2. Kapital və maliyyə hərəkaü hesablan.

Hal-nazırda tədiyyə balansının tərtib olunması üçün nümunə kimi BVF-u tərəfindən "Tədiyyə balansı üzrə məlumat kitabında" (Balancc of Payments Textbook) verilmiş sxemdən istifadə olunur. Bu sxem BMT tərəfindən bəyənilmişdir. Buna baxmayaraq, bir çox ölkələrdə tədiyyə balansı bu sxemdən fərqli şəkildə tərtib olımui'. Bu isə balans göstəricilərinin müqayisə olunmasına mane olur. Ona görə də BVF öz üzvlərinin tədiyyə balanslanm standart sxem əsasında yenidən hesablanmış variantını valıid valyutada dərc edir. Bu sahədə BVF-nun əsas nəşri hər il dərc olunan ikicildli hesabatdır (Balance of Payments Statistics). Birinci cilddə BVF üzvlərinin balansları, ikinci cilddə isə həmin balanslar genişləndirilmiş maddələr üzrə verilir.

Tədiyyə balansımn BVF-u tərəfindən tövsiyə olunan tam sxemi 112 maddədən ibai'ətdir. Genişləndirilmiş sxem tədiyyə balansı maddələrini 7 qrupda birləşdirir.

BVF-nun sxemi əsasmda tərtib olunmuş göstəricilərdən ibarət tədiyyə balansı aşağıdakı kimidir;

Tədiyyə balansının strukturu

(BVF-nin metodikası əsasmda)

1. Caıi əməliyyatlar hesabı
   - A) mal və xidmətlər
     - a) mallar
     - b) xidmətlər
   - B) Faktor gəlirləri
   - C) Cari transferlər

II. Kapital və maliyyə əməliyyatları hesabı
   - A) kapital əməliyyatları hesabı
   - B) Maliyyə hesabı
     - a) Birbaşa investisiyalar
     - b) Portfel investisiyalar
     - c) Digər investisiyalar
     - d) Rezerv aktivləri

Tədiyyə balansı maddələrinin qeyd olunduğu kimi düzülüşü imkan verir ki, hər qrup balans və hesab növləri üzrə ayrı-aynlıqda yekun vurulsun. Cari əməliyyatlar balansı əsasında əmtəə, xidmət, kapital və pul köçünnələri üzrə əməliyyatlann müsbət qalığı və ya kəsiıi olması hesablanır. Sonrakı blok isə kapital və maliyyə hərəkətinin nəticələrini əks etdiril*. Tədiyyə balansımn tarazlığmm təmin edihnəsi üzrə dövlət tədbirləri balanslaşdıncı əməliyyatlarda əks olunur.

Nəticədə tədiyyo balansının yekun qalığı - rəsmi hesablar balansının qabğı yaramı’ ki, bu da qızıl valyuta ehtiyatlanmn və digər rəsmi ehtiyatlarm dəyişdirilməsi hesabma ödənilir (əgər mənfıdirsə), yaxud bölüşdürülür (əgər müsbətdirsə).

Hər bir bloku ayn-aynlıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

a) *Cari əməliyyatlar balansı* - Cari əməliy>'atlar balansı tədiyyə balansmm ən mühüm tərkib hissəsidir. (^Md, dünyada xarici iqtisadi əlaqələrin əsas forması olan əmtəə və xidmətlər üzrə xarici ticarət, habelə, həm də əvvəllər ölkədən çıxanimış, yaxud da ölkəyə gətirilmiş kapitallardan gələn gəlirlər üzrə iri həcmli köçüımələr, özəl təsərrüfat subyektlərinin pul köçürmələri və bütün əvəzsiz yardımlai’ (transfeıllər) balansın, məhz bu böhnəsində öz əksini tapır.

Bu balans ölkənin məcmu milli məhsulu ilə yaxmdan əlaqəlidir. Çünki, əmtəə və xidmətlər üzrə ticarət ölkənin məcmu məhsulunun mühüm tərkib hissəsidir. Balansın vəziyyəti ölkənin milli məhsuluna bu və ya digər şəkildə təsir göstərir. Ona görə də cari əməliy>'^atlar balansı milli iqtisadiyyatın bəzi makroiqtisadi göstəricilərində baş verən dəyişikliklər haqqmda aydm təsəvvür yaradır.

Cari əməliyyatlar balansmm müsbət qalığı o deməkdir ki, əmtəə, xidmət, hədiyj'ə maddələri üzrə kredit debetdən çoxdur və ölkə istehsal etdiyi əmtəə və xidmətləri aldığından daha çox ixrac edir. Xaricdə ölkənin sərvəti toplanır. Cari əməliyyatlar balansmm kəsiri isə, əksinə, göstərir ki, öUtənin xaricdəki investisiyaları azalır və ölkə xalis borcluya çevrilir (yəni əlavə xalis əmtəə və xidmət idxalında, hədiyyə və kö- çüımələrdə).

Ticarət balansı - Ölkənin beynəlxalq ödəmələrinin vəziyyətinə qiymət verilərkən hər şeydən əvvəl ticarət balansı nəzərdən keçirilh. Ticarət balansı ölkədən əmtəə ixracı və əmtəə idxah əməliyyatlarmm nəticəsini əks etdinir. Bu əməliyyatlar ölkə sorhoddindən əmtəələr keçərkən göründüyü və qeydiyyatdan keçdiyi üçün çox vaxt ‘‘görünən əməliyyatlar'' adlanır. Nəzərə almaq lazımdır ki, BVF-nun metoikasma əsasən ticarət (ödəniş) balansında ixrac və idxal FOB şəıtləri ilə daxil edilir, ingilis dilində firee on board sözlərindən meydana gəlmiş FOB şərtinini mənası budur ki, ixrac və ya idxal edilən əmtəə istehsal edildiyi yerdən xarici ölkəyə göndəriləcəyi nəqliyyat vasitəsinə qədər gətirilir və orada təhvil verilir. Bu zaman əmtəə vahidinin qiyməti həmin nəqliyyat vasitəsi ilə gətirilənə qədərki nəqliyyat və s. məsrəfləri özündə birləşdirir. Bu halda gəmi ilə daşuna və sığorta xərcləri ahcıya aiddir. Lakin məlum olduğu kimi xarici ticarət statistikasmda idxalat adətən SIF

şərtləri ilə (ingiliscə cost, Insurance and freight) sözlərindən əmələ gəlmişdir və əmtəənm satış qayraətlərinin üstünə sığorta və fraxt xərclərinin gəlinməsi ilə) hesablanır. Ona görə də ticarət balansı və xarici ticarət statistikasının rəqəmləri bir-birindən fərqlənir.

Əmtəə ixracı valyuta daxil olmasına və ölkə sakinləri üçün almaq hüququ yaratması ilə əlaqədar olaraq balansın kreditində, idxalı isə əks proses yaratdığı üçün debetində əks olımıu'. Ticarət baİansmm kıediti debetindən çox olduqda balans müsbət qalığa malikdir. Əks nalda balans kəsirlə tamamlannuş olur. Balansın kreditlə debeti arasındakı fərq "xarici ticarət müvazinətini" əks etdirir.

Xarici ticarət balansımn müvazinəti əhəmiyyətli dərəcədə tədiyyə balansımn ümumi vəziyyətini müəyyən edir. Bəzən ticarət balansımn vəziyyətəni rəqəmlərə baxaraq çox sadə şəkildə izah edirlər: müsbət qahq - yaxşıdır, kəsiri ivSƏ pisdii'. İxracın idxaldan çox olması bu ölkənin əmtəələrinə dünyada tələbin artdığı və ölkədə vəziyyətin yaxşı olduğu kimi baxılır. Əks hal, yəni kəsirin olması isə belə qiymətiondirilii' ki, ölkə məhsulları xaricdə rəqabətə davara gətirmir. Belə dəyərləndirmə o zaman düzgündür ki, ticarət balansmda baş verən dəyişikliklər bu ölkənin əmtəələrinə olan tələbin aıtmasmm və ya azalmasının nəticəsi olsun. Lakin, bəzən ticarət balansına başqa amillər də təsir göstərir. Məsələn, Kanadada ticarət balansmın kəsiri bəzən ölkədə əlverişli investisiya iqliminin yaramnası ilə əlaqədar özünü göstənnişdir. Ölkədə dəmir yolu, şaxta və fabriklərin inşasmın əlverişli ohnası Kanadaya kapital axınım xeyli artırmış və onun hesabma isə çoxlu yeni avadanlıq alınmışdır (o cümlədən xaricdən). Avadanlığın belə əlavə idxalı nəticəsində yaranan kəsiri isə mənfi hal kimi dəyərləndirmək düzgün deyildir,

BVF-nun sxeminə görə tərtib olunan tədiyyə balansımn cari əməliyyatlar bölməsində “digər əmtəə, xidmət və gəliılər” maddəsinə aşağıdakılar daxil edilti:

a) xidmət satışından fərqləndirilməsi çətin olan əmtəə satışlan;

b) müxtəlif xidmətlər: yük, sərnişin və saii' daşımalan; beynəlxalq turizm; telekommunikasiya xidmətləri; təhsil; maliyyə və sığorta; müxtəlif işgüzar (məsələn, vasitəçilik); texniki; professional və s. xidmətlər.

v) mülkiyyət hüququndan istifadə üzrə gəlir və xərclər (lisenziya, patent, royalti və s. üzrə ödəmə gəlirlər);

q) xaricdə özəl və dövlət investisiyalan üzı*ə gəlirlər və ölkədə xarici investisiyalardan eyni tipli gəlirlər (bunları başqa bölmələrdə əks olunan investisiyalann özü ilə qarışdırmaq olmaz). Buraya həmçinin reinvestisiya olunan gəlirlər də daxil edilir.

d) dövlətin xaricdə siyasi və inzibati fııksiyalarımn yerinə yetirməsi ilə əlaqədar əməliyyatları (hərbi bazalar, diplomatik heyyətin saxlanılması, be>məlxalq təşkilatlar və s. üzrə xərclər).

b) *Kapital və maliyyə əməliyyatları balansı* - Ölkə rezidentləri ilə xarici ölkələrin rezidentləri arasında uzunmüddətli və qısamüddətli kapital və kredit axınlarmın əks olunduğu hesablara kapital və maliyyə hərəkəti hesablan deyihı*. Ölkənin özünə aid olmayan kapitaldan istitadə etməsi kapital idxalı olub, vəsaitin daxil olması deməkdir. Hesabda olan artun ölkə lehinə bir əməliyyatdır, azalma isə əksinə. Ölkədən xarici ölkələrə kapitalm getməsi isə kapital ixiacı hesab olunui'. Bu hesaba aşağıdakı əməliyyatlar daxil edilir:

1. Birbaşa qoyuluşlar və sair uzunmüddəth kapital:
a) Bii'başa və portfel investisiyalar
b) sair uzunmüddətli k^ital:
- uzunmüddətli dövlət və özəl bank istiqrazlan;
- əwəllər alınrmş (verilmiş) istiqrazlar üzıə alınan (verilən) faizlər;
- beynəlxalq bank və təşkilatların istiqrazlarma abunə.

Bu sahədə dövlət ehtiyatlamun çox böyük rolu vardır. Onlann funksiyalarma milli valyutamn məzənnəsnnin qorunması üzrə zəmanətin təmini, məhsul qıdığı yarandıqda, təbii fəlakətlərdən, vətəndaşlıq tabesizliyi və hərbi əməliyyatlar nəticəsində gözlənilməyən itkilərin qarşısımn alınması daxildir. Ehtiyatlai' millətin kredit qabiyyətliliyini təmin edir və onlaı* kıedit kimi istifadə olunduqda ölkə büdcəsinə əlavə mənfəət gətirir. Çünki, ölkələr çox vaxt öz ehtiyatlarmı satmağa deyil, onlan faiz müqabilində “icarəyə” verməyə üstünlük veıirlər.

Qızıl-valyuta ehtiyatmın aıtması ölkənin beynəlxalq aləmdə etibar qazamnası üçün çox vacibdir və ölkədə iqtisadi vəziyyətin qənaətbəxş olduğuna dəlalət edıı*. Lakin, göstəımək lazımdır ki, ehtiyadann artması heç də həmişə öz-özlüyündə müsbət hal kimi qiymətiəndirilə bilməz. Devalvasiyaya məruz qalan valyutalarla ehtiyatlarm artması, xüsusən perspektivsizdir.

Azərbaycan Respublikasmın son illərə aid göstəricilərini əks etdirən tədiyyə balansı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının tədiyə balansı (mln. ABŞ dollan)

Cədvəl 9.3.

i Tadiyə balansı	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010 1
1 Cari əmə- 1 liyyatlar Itesabı İ____________	- 167,8	25892	167,3	3707,6	9018,9	16453J	10172.8	1 15039.6 1

Xarici ticarət balansı	319,3	161,3	3299,1	4745,3	15224,3	23011,7	14582,9	19730,4
Malların ixracı	185 8,3	3743,0	7649,0	13014,6	21269,3	30586,3	21096,8	26476,0
Malların idxalı	- 153,9	- 3581,7	- 4349,9	- 5269,3	- 6045,1	- 7574,7	- 6513,9	6745,6
Xidmət balansı	- 224,7	- 2238,4	- 1970,0	- 1923,4	- 2131,1	- 2342,6	1612,6	1732,9
Sığorta daxil olmaqla nəqliyyat	- 24,7	-83,7	- 139,7	- 101,5	57,1	111,4	- 139,4	156,7
Səfərlər	- 68,6	-62,8	-86,3	-84,4	-82,7	-150,9	-27,3	- 124,3
Tikinti	- 85,7	- 1363,8	- 1489,4	- 1254,5	- 1425,3	- 1331,7	- 599,5	- 172,6
Rabitə	9,3	20,0	23,2	20,2	23,6	18,9	25,5	22,7
Maliyyə	-	-	-	-	- 121642	-12,4	-15,1	-8,6
Dövlət	16,0	10,4	30,4	19,0	21,5	29,5	19,7	13,1
Digər	- 71,1	- 758,5	- 308,3	- 522,2	- 603,6	- 1007,6	- 876,6	- 1306,4
Gəlirlər	**- 335,5**	**- 700,6**	**- 1645,6**	**- 2680,6**	**- 5079,4**	**- 5266,1**	**- 3519,2**	**- 3467,1**
Əmək ödənişləri	-	-95,3	20,8	3,0	-55,5	-66,1	-42,8	-41,1
Qiymətli kağızlar portfelindən gəlir	-	-	0,4			11,2	428,0	512,4
Birbaşa investisiyalardan gəlir	-	- 581,2	- 1494,0	- 2492,6	- 4920,8	- 5346,9	- 3603,0	- 3591,8
Digər gəlirlər	25,9	-24,1	-85,2	- 191,0	- 103,1	179,8	- 252,8	- 154,5
Cari transferlər	**73,1**	**188,5**	**483,9**	**566,3**	**1005,0**	**1050,5**	**721,7**	**509,2**
Beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı	-	-5,8	-4,7	-5,2	-7,2	-12,7	-17,3	-10,9
Humanitar, texniki və digər təmənnasız yardımlar	-	63,2	119,8	67,3	101,4	64,2	62,5	49,8
Pul baratları	-	-	-	-	-	-	-	-
Digər transferlər	-	131,0	368,9	504,2	910,8	999,5	676,5	470,3
Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı	**441,9**	**3023,3**	**566,0**	**- 1735,4**	**- 5759,8**	**3557,9**	**- 6018,8**	**3589,7**
Neft bonusu	100,0	21,6	1,0	17,0	68,2	3,5	1,0	2,0
Q/maliyyə aktivlərinin alınması (torpaq və s.)	-	-	-	0,4	8,5	0,7	-	-

İqtisadiyyata investisiya	•	1204,8	1220,8	705.5	285.6	-555,6	326,1	231,9
Azərljaycan iqtisadi\7atına birbaşa invcs- tis.	29,2	4697,5	4475,4	4469,0	4291.1	3982,4	28993	3347,3
Səhmdar kapital		-	-	4286,4	4009,9	3516,4	-	-
Digər kapital	-	-	-	182,5	281,2	466,0	-	-
Portfel invest.	-	-18,1	30,5	-12,1	-26,4	-347,4	138,8	138,8
Aktivlər		-18,1	^7,8	-34,4	110,9	-320,8	-84.3	163.3
Passivlər	-	927,6	78,3	22.3	84.6	-26.6	-543	24,5
Digər inves- j 312, üsiyalar i 8		694,2	35.4	430,1	696,1	26803	6035,4	3796.4
Aktivlər	114.2	233,4	889,7	1006,0	1534,1	35853	5653,7	55943
Konımer. Kreditləri	“	-57,9	766,4	948,5	1257,2	1984,3	1077,1	1471,6
Kredit va Ssudalar	119,9	-	-12,6	42,0	142,3	73 U	301,4	266,6
Nəğd pul.vx> depoüit	7,1	20,1	-74,2	-15,5	134,6	869,8	4275,2	3856,1
Digər aktivlər	-	-	-36,4			-	-	-
Passivlər	426,9	927,7	925,1	575,9	838,1	9053	382,7	17973
Ticarət kredit.	33,5	-89,9	-97,4	302,2	163,1	42,3	75,6	523.4
Kredit vs ssuda.	203.4	1038,1	1179.6	701,4	597,9	759,8	548,6	1318,8
Nəğd pul və depozit	22,6	-	14,8	176,7	-77.1	102,9	149,8	A4.3
Digər pa.ssi\iər	-	-	171,9			5333	240,1	*
Ehtiyat aktivləri	274^	384,0	607,7	1716,1	2898,1	12049,9	2691,0	1046U
Burax, səhv, və hesaba alınmay.	-	-50,1	125,6	256,1	360,9	-845,7	1463,0	988,7
Ümumi balans	0.0	0,0	0.0	0,0	0.0	0,0	0,0	0,0

Mənbə: lı**)' 'V.'AU I/.I.MI S rxb'

9.5. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının aktual problemləri

Bazar iqtisadiyyatım özünün iqtisadi inkişaf yolu kimi seçən Azərbaycan Respublikasmda tədiyyə balansınm tərtibatma 1995-ci üdən başIamlmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 fevral 1995-ci il tarixli 25 nömrəli qəran ilə ölkədə tədiyyə balanslanmn hazırlanması Milli Banka (indiki Mərkəzi Bank) həvalə olunmuşdur. Bu

məqsədlə yaradılmış xüsusi departament Dövlət Statistika Komitəsinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, digər müvafiq dövlət orqanlanmn və bank statistikasmm məlumatlan əsasında rüblük, yarımillik və illik tədiyyə balanslarının tərtibi ilə məşğuldur. Artıq 1995-
1998- ci illər üzrə tədiyyə balansları işlənib hazırlammşdır. Bu balanslar Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasım, onun inkişaf səviyyəsini və xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadiyyatda rolunu nümayiş etdirir. Belə ki, həmin illər üzıə tədiyyə balanslan Azərbaycan Respublikasımn təxminən 5 min hüquqi və 600 mindən çox fiziki şəxslərinin il ərzində 80-dən artıq dövlətin çoxsaylı rezidentləri ilə apardıqları iqtisadi əlaqələri özündə əks etdirirdi.

Azərbaycan Respublikasımn tədiyyə balansmın təhlili göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatı 70 İl ərzində Sovet imperiyasmm yeritdiyi siyasətin dərin izlərini özündə uzun müddət əks etdiıməkdə davam etmişdir. Statistik məlumatlar göstərir ki, tədiyyə balansmm əsas tərkib liissəsi olan cari əməliyyatlar hesabmın kəsirlə yekunlaşmasmm əsas səbəbi (1996-1999- cu illərdə) Azərbaycan Respublikası üçün xarakterik ticarət və xidmətlər balansmda iri həcmdə mənfi saldonun mövcudluğu olmuşdur. Cari əməliyyatlar balansının kəsiri 1998-ci ildə ən yüksək həddə - 1364,5 mln. ABŞ dollara çatdıqdan sonra 2000/2001-ci illərdə azalmış və 2001-ci ildə 51,8 mln. dollar təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə isə balansm kəsiri aradan qalxmış və profsit yaranmışdır. 2005-ci ildə profsit 167,3 mln. dollaı* olduğu hald^ 2007-ci ildə bu rəqəm 9,0 mlrd.dollar, 2009-cu ildə 10 mlrd, dollar, 2010-cu üdə isə 15 mlrd, dollar təşkil etmişdir. Bu isə, 2010-cu ildə 2005-ci ilə nisbətən 75 dəfə, 2007-ci ilə nisbətən 45 dəfə, 2009-cu ilə nisbətən isə 1,5 dəfə artım deməkdir. Təbii ki, burada əsas səbəb beynəlxalq neft müqavüələrinin - neft hasüatı və onun nəqli mərhələsinə daxü olmasıdır.

Cari əməliyyatlai' hesabmm ən mühüm tərkib hissəsi ticarət balansıdır. 1994-cü üdən başlayaraq ticarət balansı kəsirlə başa ç^mışcür. Bu meyl
1999- cu ilədək davam etmiş, yalnız 2000-ci ildən ölkənin xaıici ticarətində müsbət dəyişiklüdər baş vermiş və balans müsbət saldo ilə yekunlaş- mışdu. 2000-ci ildə ixracm payı artaraq 60%, idxalm payı isə 40% olmuş, ticarət balansı müsbət saldo verərək 319,3 mln. ABŞ dollan təşkil etmişdir. 2004-cü ildə bu göstəricilər, müvafiq olaıaq, 51%, 49% təşkü etmişdir və müsbət saldo isə 161 mln. ABŞ dollan olmuşdur. Eyni zamanda sonrakı illərdə də bu tendensiya davam etmiş və 2006-cı ildə müsbət saldo 4,7 mlrd.dollar ohnuşdui'. Müvafiq olamq 2007-ci ildə xarici ticarət dövıiyyəsinin 87%-i ixracm, 13%-i isə idxalm payına

düşmüş, müsbət saldo isə 15,2 mlrd, dollar təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə də müsbət tendensiya davam etdirilmiş, 2008 və 2010-cu illərdə bu göstərici 2007-ci ilə nisbətən, uyğun olaraq, 1,5 və 1,3 dəfə aıtaraq 23,0 və 19,7 mlrd, dollar təşkil etmişdir. İnkişaf dinamikasımn təhlilindən aydın olur ki, ixrac həcminin idxala nisbətən artması ixracm strukturunda neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar olmuşdur.

Həmin dövrdə xarici ticarət balansı kəsirinin coğrafi strukturunun təhlili göstərir ki, bu kəsirin başlıca mənbəyi MDB Ölkələri üə olan ticarətdir. 2001-2006-cı illərdə Avropa Birliyi ölkələri ilə xarici ticarət müsbət saldo verdiyi halda MDB ölkələri ilə ticarətin kəsiıi artmaqda davam edir. Son illərdə tədiyə balansı üzrə maliyyə axınları ölkənin ödəmə qabiliyyətinin daha da yaxşılaşdığmı, investisiya potensialınm reallaşması prosesinin sürətləndiyini və xarici tərəfdaşların ölkəmizə etimadmm artdığım göstəıiı’. Bu illər ərzində ölkəyə daxil olmuş xarici kapitalm artması hesabına investisiya xarakterli mallann və xidmətlərin idxalı çoxahmşdır ki, bu da Öz müsbət nəticələrini vermişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasmm xarici ticarət balansı

Cədvəl 9,4.

hİər	Mln. ABŞ dolları ila				əvvaOd i]» nisbətən faktiki qÜmətləriə, %-lə		
	Tic. dövr.	***İdxal***	***ba-ac***	***Saldo***	***Tic, dövr.***	***İdxal***	***ixrac***
1991	4 002,2	1 881,2	2121,0	239,8	-	-	-
1992	2 423,8	939,8	1484,0	544,2 i 60,6		50,0	70,0
1993	1 353,5	628,8	724,7	95,9	55,8	66.9	48,8
1994	1 430,6	777,9	652,7	-125,2	105,7	123,7	90,1
1995	1 304,9	667,7	637,2	-30,5	91.2	85,8	97,6
1996	1 591,9	960,6	631,3	-329,3	122,0	143,9	99,1
1997	1 575,7	794,4	781,3	-13,1	99,0	82,7	123,8
1998	1 682,6	1 076,5	606,1	-470,4	106,8	135,5	77,6
1999	1 965,6	1 035,9	929,7	-106,2	116,8	96,2	153,4
2000	2 917,3	1 172,1	I 745,2	573,1	148,4	113,1	187,7
2001	3 745,3	1431,1	2 314,2	883,1	128,4	122,1	132,6
2002	3 832,9	1 665,5	2 167,4	501,9	102,3	116,4	93.7
2003	5 216,6	2 626,2	2 590,4	-35,8	136,1	157,7	119,5
2004	7 131.4	3 515,9	3 615,5	99,6	1.36,7	133,9	139,6
2005	8 558,4	4 211,2	4 347,2	136,0	120,0	119,8	120,2
2006	i i 638,9	5 266.7	6 372,2	1 105,5	136,0	125.1	146,6
2007	11771,7	5 713,5	6 058,2	344,7	101,1	108,5	95,1
2008	54 926,0	7 170,0	47 756,0	40 586,0	466,6	125,5	788,3
2009	20 8244	6 123,1	14 701,4	8 578,3	37,9	85,4	30.8
2010	27 960,8	6 600,6	21 360,2	14 759,6	134,3	107,8	145,3

Mənbə: ■•'‘•HU ticarət dövriyyəsində müsbət saldo yalmz 2000-
Göründüyü kimi, xarici

ci üdən etibarən təmin edilmişdir. Eyni zamanda, yalmz 2000-2006-cı illər ərzində xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldo, təqribən 2 dəfə artmışdır. Sonrakı illərdə isə bu müsbət tendensiya davam etdirilmiş, ticarət dövri>'yəsi dinamik artmış və coğrafiyası sürətlə genişlənmişdi!. Konkret olaraq, 2011-ci il ərzində dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlan, eləcə də ayrı-ayn fizUci şəxsləri tərəfindən 147 dövlətlə 29.8 milyard ABŞ dollan məbləğində xarici ticarət əməliyyatlan apaımışlar.

Xarici ticarət dövriyyəsinin 22.2 milyard dollannı və ya 74.4 faizini ölkədən ixrac olımmuş mallar, 7.6 milyard dollannı və ya 25.6 faizini isə ölkəmizə idxal edibuiş məhsullar təşkil etmişdir. Ticarət əlaqələrinin 84.4 faizi və ya 25.2 milyard dolları uzaq xarici ölkələrlə, 15.6 faizi (4.6 milyard dollan) MDB üzvü dövlətləri ilə apanlmışdır.

Ölkəmizdən göndərilmiş mallann 88.4 faizi uzaq xarici dövlətlərə, 11.6 faizi isə MDB üzvü ölkələrinə ixrac olunmuş və onun əsas hissəsini mineral məhsullar, ərzaq məhsulları, kimya və neft-kimya sənayesi məhsulları təşkil etmişdir. İdxal olunmuş raəhsullann isə, çox hissəsi (72.9 faizi) uzaq xarici ölkələrdən daxil olmuşdur. Maşm və mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, ərzaq məhsullan, ağacyonqarlı plitələr, kağız, karton məmulatlan, kimya sənayesi məhsulları, mineral məhsullar idxal olunmuş mallar içərisində üstünlük təşkil etmişdir. Beləliklə, il ərzində apanimış idxal-ixrac əməliyyatlan nəticəsində 14.5 milyard dollarlıq, o cümlədən uzaq xarici ölkələrlə 14.0 milyard dollar məbləğində, MDB üzvü dövlətləri ilə isə 494.0 milyon dollar məbləğində müsbət ticarət saldosu yaranmışdır.

Tədiyyə balansmın struktuıu təhlil edildikdə məlum olur ki, xidmətlər balansı əsasən aşağıdakı xidmətləri özündə birləşdirir: nəqliyyat xidmətləri, turizm xidmətləri, rabitə xidmətləri, tikinti xidmətləri və s. Xidmətlər balansında daxilolmalar (kredit) bölməsi Azərbaycan Respublikası tərəfindən digər ölkələrə göstərilən xidmətlərə görə alman vəsaiti, onun ödənişlər (debet) bölməsi isə Azərbaycan Respublikasmm vətəndaşlarma və hüquqi şəxslərinə xarici rezidentlər tərəfindən göstəıilən xidmətlərin dəyərini əks etdirir.

Xarici ölkələr tərəfindən Azərbaycana göstərilən xidmətlər içərisində mrizm, tikinti və nəqliyyat .xidmətləri xüsusi yer tutur. Tədiyyə balansmda öz əksini tapan qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsində nəqliyyat əməliyyadarımn payı 2000-ci ildə 11,0%, 2005-ci ildə 7,1%, 2007-ci ildə isə 2,7%, 2008-ci ildə 4,8%, 2010-cu ildə isə 9,0% təşkil etmişdir. Nəqliyyat xidmətləinin ümumi məbləğinin 54,7%-i Azərbaycan rezidentləri tərəfindən xarici fımalann nəqliy>'at vasitələrindən istifadə ilə

əlaqədaidır. Halbuki, başqa dövlətləro Azərbaycan tərəfindən göstərilən nəqliyyat xidmətləri isə ondan iki dəfə azdır. Bunun isə böyük bir hissəsi TRASEKA proqramı çərçivəsində Respublika ərazisindən Orta Asiyadan Avropaya keçib gedən tranzit yük daşmıalan ilə əlaqədardır.

Xidmətlər balaıısmın passiv xarakter daşunasınm və idxal olunmuş xidmətlərin artmasının əsas səbəblərindən biri son illər beynəlxalq neft kontraktları ilə bağlı işlərin həcminin çoxalmasıdır.

Balansm kəsirləri 2000-ci ildə 224,7 mln. dollardan 2004-cü ildə 2,2 mlrd., 2006-cı ildə 1,9 mkd., 2007-ci ildə isə 2,1 mlrd, dollara, 2008-ci ildə 2,3 mlrd. doHai'a çaömş, 2010-cu ildə isə 1,7 mlrd, dollara düşmüşdür.Ai'aşdırmalar göstəril' ki, bu, neft sektorunda xarici xidmətlərin və xarici investisiyalar üzrə transfert ödəmələrin sürətlə artması nəticəsində baş verir. Belə ki, təkcə 2002-ci ildə xidmətlər balansmm 875, 0 mln. dollarlıq kəskinin 800 mln. dolları neft sektoru ilə əlaqədar olmuşdur. Xidmətlər balansmm tədiyyə balansına göstərdiyi davamlı və ciddi təzyiq ölkənin zəif inkişaf etmiş infrastruktui' sahələrində xaıici fırmalann müxtəlif xidmətlər təşkil etməsinə geniş meydan açımşdır. Ölkəmizdə son 7 ildə infrastruktur obyektlərinin sürətli inkişafını təmin edən strateji xətt bu boşluğun aradan qaldırılmasına ciddi təkan olmaqdadn.

Caıi transfertlər əsasən humanitar, texniki və digər təmənnasız yardımlardan, pul baratıarmdan və beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqlarmdan ibarətdir. Cari əməliyyatlar hesabımn digər bölmələıindən fərqli olaraq cai'i transfertlər üzrə saldo müsbətdk, yəni bu sahə üzrə daxilolmalar ödənişləri üstələyk.

Azərbaycanm tədiyyə balansmm mühüm fərqləndkici xüsusiyyəti onun mühüm tərkib kissəsi kimi kapitalm və maliyyənin hərəkəti hesabının rolunun süıətlə artması və balansm apancı elementinə çevrilməsidk. Bu hesab öz həcminə görə cari əməliyyatlar hesabım Ötüb keçmişdir.

Tədiyyə balansmm kapitalm və maliyyənin hərəkəti bölməsində bk tərəfdən Azərbaycana xarici investisiyalai'm və maliyyə vəsaitinin daxil olmasım, digər tərəfdən isə Azərbaycandan xarici ölkələrə vəsaitin axmasuı və ya xarici banklarm depozitlərində maliyyə ehtiyatlanmn saxlamiraasmı əks etdiıir. Bu bölmədə kapitalm hərəkəti 1996-2000-ci illərdə neft bonusu ilə bağlı daxiiolmalaıdatı ibaıət idi. Makyyənin hərəkəti böknəsi iqtisadiyyatm ayrı-ayn salıələrinə birbaşa investisiyanı, ölkədə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün müxtəlif beynəlxalq maliyyə qurumlarmdan, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondundan və Beynəlxalq Yenidənqurma və inkişaf Bankından alınan kreditləri əhatə

edir. Bu bölmə son illərdə sürətlə artır.

1996- 2007-ci illərdə kapitalın və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti hesabı üzrə yaranmış müsbət saldo 5,7 mlrd, dollar məbləğinə çatmışdır ki, bu da balansın cari əməliyyatlar hesabmm kəsiiinin azalmasma səbəb olmuşdur. Bu məbləğ yalmz 2004-cı ildə 3023 mln., 2005-ci ildə isə 565 mln. ABŞ dollanna çatmışdır. Eyni zamanda, 2008, 2009 və 2010-cu illərdə, bu bölmə üzrə, müvafiq olaıaq, 3,6, 6,0 və 3,6 mlrd, dollar mənfi saldo müşahidə edilmişdir. Təbii ki, kapitaim və maliyyənin hərəkəti hesabı üzrə daxilohna və ödənişlər də, başlıca olaraq, neft sektoru ilə əlaqədardır.

Kapital və maliyyənin hərəkəti hesabmm digər mühüm maddəsini Azərbaycan iqtisadiyyatma birbaşa xarici investisiya qoyuluşlan təşkil edir. Bu maddə üzrə müsbət saldo 1996-2010-cu illərdə davamb olaraq aıtmışdır. Bu göstərici 1995-ci ildə 154,7 milyon dollar, 2005-ci ildə 4,5 milyard dollar, 2010-cu ildə isə 3,3 milyard dollar təşkil etmişdir. Müşahidələr göstərir ki, k^ital hesabında baş verən əsas dəyişiklik 1998-ci ildən neft sektoımda xaıici investisiyalarm həcminin azalmasından irəli gəlir. 1999-cu ilin 4-cü rübündən etibarən isə xarici biıbaşa investisiyalar mənfi saldoya malik olmuşdur ki, bu da neft sektorunda xarici şirkətlər tərəfindən mənfəətdən olan gəlir paylarımn ölkədən çıxanimasım əks etdirir.

Xarici investisiyalar üzrə müsbət saldo sonrab illərdə yenidən artmışdu'. Onun məbləği 2000-ci ildə 29,2 mln. dollardan, 2004-cü ildə 4,7mlrd. dollara yüksəlmişdir. Birbaşa investisiyalar da, yuxanda göstərildiyi kimi, əsas etibarilə, neft sektom ilə əlaqədardır. Azərbaycanda kapital bazannın zəif inkişafi ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyata qoyulan poıtfel investisiyalan yox dərəcəsindəto.

Hasilatm pay bölgüsü sazişləri çərçivəsində apanlan genişmiqyaslı işlər, habelə BTC kəmərinin işə düşməsi nəticəsində neft hasilatmm yüksək templərlə artması və dünya neft bazarlarmm əlverişli konyunkturası tədiyyə balansının cari hesabında iri həcmli profisitin formalaşmasma səbəb ohnuşdur. 2006-cı ildə cari əməliyyatlar hesabımn profisiti 3,7 mlrd, dollaraa çatmış, nəticədə strateji valyuta ehtiyatlannın həcmi 4,3 mlrd dollan ötmüşdür. Bununla belə, əvvəlki illərdə olduğu kimi 2006-cı ildə də xarici iqtisadi əməli>7atlar neft-qaz sektoru üzıə müsbət saldoya, qeyri-neft sektom üzrə isə mənfi saldoya malik olmuş, neft-qaz sektom üzrə yaranmış ümumi müsbət saldo iqtisadiyyatın digər sektorlarmm xarici valyutaya tələbatımn maliyyələşdirilməsini və ölkənin valyuta ehtiyatlannın artmasım təmin etmişdir. Məhz, həyata keçirilən uğurlu neft strategiyasmm nəticəsidir ki, 2011-ci ilin məlumatlarma görə, artıq ölkənin valyuta ehtiyatlan 44 milyard dollaıa

çatrruşdıı.

Neft-qaz sektoru üzrə üınumi daxilolmalar əsasən neftin ixracı və bu sektora cəlb edilən xarici kapitalın hesabma formalaşır. Bu sektor üzrə ödənişlər isə mənfəətin və investisiyalann repatriasiyasım, avadanlıqlann idxalının və Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzunun əsas ixrac boru kəmərlərinin tikintiləri ilə bağlı Türkiyə və Gürcüstan ərazilərindəki işlərin maliyyələşdirilməsinə sərf olunan vəsaitləri əks etdirir.

Milli Bankm hesabatından molum olur ki, 2006-cı ü ərzində ölkənin beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətinin cari əməliyyatlar üzrə bütün sahələrində məcmu daxilolmalar və ödənişlər arasmdakı balansda-cari əməliyyatlar hesabmda 2005-ci ildə 3707,6 mln. $, 2007-ci ildə isə 9018,9 mln. $,
2008- ci ildə 16,5 mlrd, dollar, 2009-cu ildə 10,1 mlrd.dollar, 2010-cu ildə isə 15,0 mlrd, dollar məbləğində profisit yaranmışdu. Caıi əməliyyatlar hesabmda profisitin yaranması əsasən neft-qaz sektonı üzrə malların ixracmın aıtması ilə izah olunur. Belə ki, 2005-ci ildə neft-qaz sektoru üzrə mallarm ixracı 6,9 mlrd. $ olmuşdursa, 2006-cı ildə bu göstərici 1,8 dəfə artaraq 12,1 mlrd. $-a çatmışdır. Bu isə öz növbəsində xarici ticarət balansmm saldosunun da müsbət 3,3 mlrd. $-dan 7,7 mlrd. $-a qədər yüksəlməsini şərtləndirmişdir.

Milli Bankın məlumatlarma əsasən 2007-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 11,8 mlrd, dollar, 2008-ci ildə isə 54,9 mlrd, dollar, 2009 və 2010-cu illərdə isə, 20,8 və 28,0 mlrd, dollar təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci ilin müvafiq göstəricisindən 1,4, 6,4, 2,5 və 3,3 dəfə çox deməkdir. O cümlədən 2010-cu ildə ölkəyə idxal olunan malların həcmi 6,6 mlrd, dollar və ya ÜDM-in 15,9 %-ni, ixracın həcmi isə 21,4 rah'd. dollar və ya ÜDM-in 51,4 %-ni təşkil etmişdir. Xarici ticarət balansı 14,8 mlrd, dollar məbləğində və ya ÜDM-in 35,6%-i həddində müsbət saldo ilə nəticələnmişdir.

Bütövlükdə, 2010-cu ildə, əvvəlki illə müqayisədə, xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 7,2 mlrd, dollar, o cümlədən ixrac 6,7 mlrd, dollar, idxal isə 0,5 mlrd, dollar məbləğində artmışchr.

Hesablamalar göstərir ki, əmtəələrin ixracı üzi'ə ümumi artımı 26,2%-i qiymət və çeşid faktoru ilə, 73,8% isə fiziki həcm artımı ilə bağlı ohnuşdm*. Əmtəələrin idxalma gəldikdə isə qiymət və çeşid faktoru üzrə 94,3%, fiziki həcm faktoru üzrə isə 5,7% artım olmuşdur. Ümumilikdə
2009- 2010-cu illərin tədiyyə balansmm müqayisəli təhlili isə aşağıdakı kimidir:

<u>Əsas tendensiyalar</u> - 2010-cu ildə tədiyyə balansmm ümumi saldosu müsbət 10,5,2009-cu ildə isə 2,7 mlrd, dollar olmuşdur ki, bu da ötən illə

müqayisədə 3.9 dəfə artım deməkdir. Bu artım cari əməliyyatlar balansmm pozitiv saldosundan qaynaqlanmışdır. Tədiyyə balansının cari əməliyyatlar balansında 2010-cu ildə müşahidə olunan profisit ötən illə müqayisədə 1.5 dəfə artaraq 15,0 mlrd, dollar təşkil etmişdir. Cari əməliyyatlar balansının tərkib hissəsi olan xarici ticarət balansının müsbət saldosu, keçən illə müqayisədə 1.3 dəfə artmışdır. Bu da k^italm və maliyyənin hərəkəti hesabına yaranmış mənfi saldonu maliyyələşdirərək tədiyyə balansının ümumi müsbət saldosunu şərtləndirmişdir. Əvvəlki illərdə olduğu kimi 2010-cu ildə də xarici iqtisadi əməliyyatlar neft-qaz sektoru üzrə müsbət saldoya, qeyri-neft sektoru üzrə isə mənfi saldoya malik olmuşdur,

Tədiyyə balansı

Cədvəl 9.5.

	1 2009-cu il		2010-CU il	
|	mln. dollar	ÜDM-də %-lə	mln. dollar	ÜDM-də %-lə
1 I. Cari əməl, hesabuun 1 saldosu; o cümlədən	1017 2,8	23,0	15039,6	29,0
j Xarici ticarət balansı	1458 2.9	33,0	1973 0,4	38,0
1 Xidmətlər balansı	1612,6	-3,6	1732,9	-3,3
Gəlirlər balansı	3519,2	-7,9	3467,1	-6,8
İnves. gəliri, repalrias.	3)52,6	'7,2	-3052,4	-6.0
Cari transfer, balansı	72 1.7	1.6	50 9.2	1.0
n. Kapital və maliy. hərəkəti hesab, sald	6018,8	-13,5	3589,7	-6.9
Birbaşa investisiyalar	146,2	7.2	329.1	6,9
-Azərb. cəlb edilmiş	2899,0	6.3	334 7,3	6,4
-Xaricə yönəldilmiş	326,1	-0.7	231,9	-0,4
- Investis. repatriasiyası	2426,7	5.9	2786,2	6,0
Neft bonusu	1,0	0	2.0	0 1
Kredit, və digər invest.	7628,0	'17.2	-4907,5	-9,5
m, Tədijyə balansmm ümumi saldosu	2691.0	6.1	1Ö461.2	20,3

Mənbə: huo .'V.V.TX sa}'tmda verilmiş məlumat lar əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cari əməliyyatlar hesabı - 2010-ci ildə cari əməliyyatlar hesabında

15,0 mlrd, dollar məbləğində profisit yaranmışdır ki, bu da 2009-cu ilin müvafiq göstəricisindən 4,9 mlıd. dollar çoxdur ki, bu da əsasən xam neftin ixracınm artması və baxılan dövrdə neftin qiymərinin yüksəlməsi ilə izah oluna bilər. Nəticədə ölkədən ixrac olunmuş xam neftin ümumi dəyəri 1,5 dəfə artaıaq 22,3 mlrd, dollara çatmışdır. Bu da, yekunda, xarici ticarət balansımn müsbət saldosunun da 3.9 dəfə yüksəlməsinə səbəb ohnuşdur.

Xarici ticarət balansı ~ Xarici ticarət dövriyyəsi 33.2 mlrd. $ təşkil etmiş və xarici ticarət balansı 19.7 mlrd. doUai' məbləğində müsbət saldo ilə nəticələnmişdir. 2010-cu üdə Azərbaycamn dünyanm 15 O-dək dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 12%-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 88%-i isə digər xarici dövlətlərin payına düşür. Dövlətimizin İtaliya, ABŞ, Fransa, Rusiya, İsrail, Birləşmiş Kıallıq, Türkiyə, Ukrayna, Gürcüstan və Çin ilə daha intensiv ticarət əlaqələri ohnuşdur.(Ümumi ticarətdə bu ölkələrin payı 68% təşkil etmişdir).

2010- cu üdə əsas xarici ticarət tərəfdaşları, mln. dollar

Cədvəl 9.6.

Ölkələr	Əmt. dövriy.	İxrac	İdxal	Saldo
İtaliya	7476	7356	120	+7236
ABŞ	2665	2451	214	+2237
Fransa	2ÖÖİ	1865	136	+1729
Rusiya Fed.	1968	862	1106	-244
İsrail	1 8 İ İ	1751	60	+1691
B.Krallıq	1761	1452	309	-^1143
Türkiyə	1619	905	714	+191
Ukrayna	1328	910	418	+492
Gürcüstan	981	939	42	+897
Çin	945	311	634	-323
Başqaları	10667	7674	2993	^4681
Cəmi: 0 cümlədən:	33222	26476	6746	+19730
MDB dövlətləri	4117	2165	1952	+213
Digər dövlətlər	29105	24311	4794	+19517

http:/An\'\v.cbar.az/assels/l 726/X.SB.2010.pdf

Əmtəə ixracı - 2010-cu ildə əmtəə ixracı 26.5 mlrd, dollaı- təşkil etmiş, ixrac olunmuş malların strukturunda neft-qaz məhsullarımn payı 94.9% ohnuşdur. Xaıici dövlətlərə 23.8 mlrd, dollar neft məhsullan ixrac olunmuşdur ki, bunun da 1571.5 mln, dollan neft emalı məhsullannın, 22.3

mlrd, dollan isə xam neftin ixracının payına düşür.İxrac olunmuş xam neftin 21.0 mlrd, dollan Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) tərəfindən hasil olunmuş neftin ümumi dəyəridir. O cümlədən, ümumi xam neftin 1.3 mlrd, dollan isə digər müəssisələr tərəfindən xaricə göndərilmişdir ki, bunun da 126,3 mln. dollan Şahdəniz yatağından hasil edilmiş kondensatın, 1162.5 mln. doUan isə ARDNŞ-nin payına düşür. Bütün bunlarla yanaşı, 2010-cu ildə ölkənin qeyri neft-qaz ixracı ötən ilə nisbətən 20% artaraq 1.4 mlrd, dollar təşkil etmişdir.

İxracın strukturu

Cədvəl 9.6.

	2009-cu]]		2010-cu U	
	iVləblə ğ, mln. $	Xüs. çəkisi, %-lə	Məblə ğ, mln. $	Xüs. çəki s i, %-lə
İxrac - cəmi O cümlədən;	21096.8	100.0	26476.0	100.0
I. y anacaq-xammal məhsullan	20217.3	95.9	25398.6	95.9
-neft məhsullan	19969.5	94.7 İ 25107.5		94.8
-digər xammal	247.8	1.2 i 291.1		1.1
U. Maşm və avadanlıq	257.0	1.2 i 336.1		1.3
III. İstehlak raallan	594.3	Z8 ^ 725.6		2.7
rv. Digər mallar	28.2	0.1 15.7		0.1
- təbii qaz	**U**	**2.5 _____M_**		- -V

Mənbə: h.. p;/Av\\'.\ cl>ıı ;ı//as.t.-t.Vl72i'/XNH

Əmtəə idxab - 2010-cu ildə əmtəə idxalı 6.7 mlrd, dollar təşkil etmişdir. İstehlak mallannm idxalınm ümumi dəyəri isə 2954.3 mln. dol- lai' olmuşdur ki, bunun da 1050.4 mln. dollan ərzaq məhsuUannm payma düşür. İdxalm strukturunda xarici investisiyalar hesabma gətirilmiş maşm-avadanlıq və mallarm xüsusi çəkisi 10.2% təşkil edərək 689.0 mln. dollar olmuşdur. Bunun 81.1%-ni beynəlxalq neft-qaz kontraktlan çərçivəsində istifadə olunmuş investisiyalar hesabma idxal edilmiş mallar təşkil edir. Bundan başqa ölkəyə ümumi məbləği 3102.3 mln. dollar olan istehsal təyinath maşm-avadanljq, kimya, qara və əlvan metal məhsullan da gətirilmişdir. Ümumilikdə idxalm strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur.

idxalın struktura

Cədvəl 9.8

	2009-cu il		2010-cu U	
	Məblə ğ, mln. $	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məblə ğ, mln. $	Xüsusi çəkisi, %-lə
İdxal - cəmi 0 cümlədən;	6513.9	1UO.O	6745.6	100.0
I.İstehlak malları	2587.0	39.7	29543	43.8
-ərzaq məhsullan	826.7	12.7	1050 4	15.6
-digərləri	1760.3	27.0	1903.9	28,2
II. İnves. yön. mallar	773.3	11.9	689.0	10.2
-beynəl. neft-qaz kon.	402.2	6.2	559.0	83
-digərləri	37İ.1	5.7	1300	1.9
111.Digər mallar	3153.6	48.4	3102.3	46.0

Manbo: httpı/Avvw.cbar.az/asscts/l 726/XSB.20lO.pdf

Xidmətlər balansı - 2010-cu ildə xarici dövlətlərlə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində qaışılıqlı xidmətlər əsas yerlərdən birini tutmuş və bu xidmətlərin ümumi həcmi 5862.7 mln. dollar təşkil etmişdir. Bımun 3797.8 mln. dollan qeyri-rezidemlər tərəfindən Azərbaycamn rezidentlərinə, 2064.9 mln. dollan isə Azərbaycan rezidentlərinin xarici ölkələrin rezidentlərinə göstərilən xidmətlərdir. Beləliklə, xidmətlər balansmm saldosu mənfi 1732.9 mln. dollar olmuşdur’. Qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsinin 24.6%-i nəqliyyat xidmətləri üzrə aparılan əməliyyatlann payma düşür. Ümumi dəyəri 1444.7 mln. $ olan nəqliyyat xidmətlərinin 55.4%-i Azərbaycan rezidentlərinin xarici dövlətlərin nəqliyyat sistemlərindən istifadə etmələri ilə əlaqədardu'. Azərbaycamn rezidentlərinin qeyri-rezidentlərə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin ümumi dəyəri isə 644.0 mln. dollar təşkil etmişdir. 2010-cu ildə xarici Ölkə vətəndaşlarına turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri 620.7 mln. dollar məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bunun 33.5%-i qeyri-rezidentlərin Azərbaycana işgüzar səfərləri ilə bağlıdır. Öz növbəsində xarici Ölkələr tərəfindən Azərbaycan rezidentlərinə turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri əvvəlki ilə nisbətən 2 dəfə aıtai’aq 745.0 mln. dollar məbləğində olmuşdur. Bunun 73.9%-i Azərbaycan vətəndaşlannm şəxsi səfərləri ilə bağlı xarici ölkələrdə olarkən sərf etdikləri vəsaitlərin payına düşür. Üraumh'yətlə, qarşılıqlı xidmətlərin

ölkənin xarici dövlətlər ilə əmtəə və xidmətlər üzrə ümumi idxal-ixrac dövriyyəsində xüsusi çəkisi 15% təşkil etmişdir.

Gəlirlər balansı - 2010-cu ildə gəlirlər üzrə daxilohnalarm və ödənişlərin ümumi dövriyyəsi 4818.2 mln. **dollara** çatmışdu-. Bunun 86%-ni və **ya** 4142.6 mln. **dollannı** Azərbaycandan ödənişlər təşkil edir ki, bu məbləğin də əsas hissəsini, yəni 3082.4 mln.**dollannı** beynəlxalq neft-qaz konsorsiumları üzrə xarici investorlann payına düşən gəlirlərin repatriasiyası (əsasən xam neft şəklində), qeyri-rezidentlərə ödənilmiş əmək haqlan (113.6 mln. **dollar)** və xarici kreditlərdən istifadəyə görə ödənilən faizlər (212.0 mln. **dollar)** təşkil edir.

Cari transferlər balansı - 2010-cu ildə cari tiansfertlər üzrə xarici ölkələrlə apanlan əməliyyatlann ümumi dəyəri 2,3 mlrd, dollar məbləğində qiymətləndirilmişdir ki, bunun da 60.9%-ni ölkəyə daxilolmalar təşkil edir. Cari transfertlər üzrə ümumi daxilohnalarm 94.2%-ni xarici ölkələrdən fiziki şəxslərin pul baratlan, 2.3%-ni ölkəyə gətirilən humanitar idxal mallarımn dəyəri, 3.5%- ni isə digər daxilolmalar təşkil edir. Bütövlükdə, cari transfertlər üzrə əməliyyatlann müsbət saldosu 509.1 mln. dollar təşkil etmişdir.

Kapitalın və maliwənin beynəlxalq hərəkəti - 2010-cu ildə xaıicdən cəlb olunmuş kapitalm ümumi həcmi, əvvəlki illə müqayisədə, 1.5 dəfə artaraq 8.3 mlrd, dollar təşkil etmişdir. Bu göstərici əsasən ölkəyə cəlb olunmuş birbaşa investisiyalann və xarici kreditlərin hesabma fonnalaşmışdu.

Birbaşa investisiyalar - 2010-cu ildə Birbaşa investisiyalar formasmda xaıicdən cəlb olunmuş səimayələrin ümumi məbləği 3347.3 mln. dollar olmuşdur. Bu investisiyalann strukturunda neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi 76.9% təşkil etmişdir. Cəlb olunmuş sərmayələr iri neft-qaz layihələrinin, əsasən BP Eksploreyşn (Şah Dəniz) Ltd. layihəsi və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin Azəri-Çıraq- Günəşli yatağında görülən işlərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar Ölkə iqtisadiyyatmda istifadə olunmuşdu-.

Cəlb edilmiş xarici kapitalm strukturu

Cədvəl 9.9.

	2009-cu ü		2010-cu il	
	mln. $	**Xüsusi çəkisi, %-lə**	**mln. $**	**Xüsusi çəkisi, %-lə**
Birbaşa invest.	2899.0	51.5	3347.3	40.3
- neft-qaz sektoru	**2146.3**	**38,1**	**2573.4**	**31.0**

- digər sektorlar	752.7	13.4	773.9	9.3
Kreditlər və digər investisiyalar	2729.9	48.5	4966.2	59.7
- dövlət təminatlı kr.	646.8	11.5	735.5	8.8
- dövlət təminatı olmayan kreditlər	1020.9	18.1	2635.3	31.7
- neft-qaz sektoru	77.0	1.4	667.6	8.0
- banklar	734.8	13.0	1686.6	20.3
- digərləri	209.1	3.7	281.1	3.4
- digər investisiyalar	1062.2	18.9	1595.4	19.2
Neft bonusu	1.0	-	2.0	-
cem	5629.9	100.0	8315.5	100.0

Mənbə: ’v\’n^7,nb;ı.a2

Cədvəldən göründü>ü kimi, qeyri-neft sektoruna cəlb olunmuş birbaşa investisiyalarm ümumi məbləği 773.9 mln. dollar olmuşdur. Bu da ölkəyə cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcminin 23.1%-ni təşkü etmişdir.

Kreditlər və digər investisiyalar - Əvvəlki illə müqayisədə 2010-cu ildə kreditlər və digər investisiyalar forraastuda cəlb olunmuş sərmayələrin xüsusi çəkisi xarici kapitalın strukturunda 1.8 dəfə artaraq 59.7% (4966.2 mln. dollar) təşkil etmişdir. Artım əsasən neft-qaz sektoru və banklar tərəfindən cəlb edilmiş kreditlər hesabma təmin edilmişdir. Kreditlərin 21.8%-i və ya 735.5 mln. dollan birbaşa dövlət və dövlət təminatı əsasmda beynəlxalq maliyyə və digər təşkilatlardan cəlb olunmuş kreditlər, 78.2%-i və ya 2635.3 mln. dolları isə dövlət təminatı olmayan kreditlərdir ki, bunun da 1686.6 mln. dollan banklar, 667.6 mln. dollan neft-qaz sektoru, 281.1 mln. dollan isə digər müəssisələr və firmalar tərəfindən cəlb olunmuşdur. Əvvəlki dövrlərdə cəlb olunmuş kreditlər üzrə 2010-cu İldə 2052.0 mln, dollar geri qaytaiılmışdır. Qaytarılmış kıeditlərin 44.3%-i və ya 909.9 mln. dollan bank sisteminin, 12.3%-i və ya 252.2 mln. dollan dövlət və dövlət təminatı əsasmda cəlb olunmuş kreditlərin, 30%-i və ya 615.9 mln. dollan neft-qaz sektorunun, 13.4%-i və ya 274.1 mln. dollan isə digər müəssisələr və firmaların payma düşür.

Beləliklə, 2009-2010-cu illərin müqayisəli təhlilindən belə nəticəyə gəlinir İd, Azərbaycanda əldə edihniş dinamik sosial-iqtisadi inkişaf, arbq tədiyyə balansmdan da aydm hiss edilməkdədir. Ümumilikdə, xidmətlər balansı istisna olmaqla, müsbət saldo təmin edilmişdir ki, bu

da qeyd olunanlan bir daha təsdiq edir. Ölkəmizdə nəqliyyat, turizm və digər xidmət sahələrinin inkişafı və infrastruktxır təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər xidmətlər balansında da, yaxın illərdə müsbət saldoniuı əldə ediləcəyinə imkan yaradacaqdn.

9.6. Tədi>7ə balansının tənzimlənmə mexanizmi

Tədiyyə balansı müvazinətinin pozulmasının iqtisadi nəticələri - Ölkələrin əksəriyyətində tədiyyə balansı müvazinatının pozulması müasir dövrün mühüm xarakterik cəhotlorindən biridir və bu müvazinətin pozulma səbəbləri haqqmda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Adətən hesab olunur ki, tədiyyə balansı kəsirinin meydana gəlməsinə bii’ sua makroiqtisadi göstəricilər - milli məsrəflərdə özünü göstərən dövri dəyişikliklər, valyuta mozənuəsinin dalğalanması, tələbdə və məhsudarlıqda özünü göstərən dəyişikliklər ciddi təsiı- göstərir. Digər fikrə görə, BVF yaradılmamışdan qabaq (30-cu illərdə) müxtəlif ölkələrin öz valyutalarının məzənnələrini qorumaq üçün bir-biri ilə rəqabət vasitəsi kimi devalvasiyalardan geniş istifadə etmələri (qonşuya ziyan vunnaq siyasəti) statik müvazinatm pozulması İlə nəticələnirdi. XX əsrin ikinci yan sında dünya təsərrüfatının iqtisadi inkişaf sürəti bəşəriyyət tarixində ən yüksək nöqtəyə çatmışdır. Belə bir şəraitdə ayn-ayn ölkələrin iqtisadi inkişafında özünü göstərən qeyri-bərabərlik dalıa ciddi xarakter almışdır. Məsələn, Yaponiya və Almaniyamn iqtisadi mövqeyinin dünya iqtisadiyyatmda aıtması onlarm tədiyyə balansında müsbət qalıq yaranması üzrə nəticələnmişdir. Başqa sözlə, tədiyyə balansmm müvazinatı iqtisadi vəziyyətin müəyyən mənada güzgüsüdür. Dünya iqtisadiyyatmda müvazinatm pozulması isə tədiyyə balansmda da müvazinətin pozulmasına gətirib çıxam.

Hər şeydən əvvəl daxili iqtisadi proseslərin tənzimləyiçisi olan tədiyyə balansı müvazinatmm pozulması ölkə iqtisadiyyatı üçün bir sua arzu edilməz nəticələr doğurur.

Tədiyyə balansımn cari əməliyyatlar üzrə sabit müsbət qalıqı milli valyutanm mövqeyini möhkəmləndirir və ölkədən kapital ixracı üçün möhkəm maliyj'ə bazası yaradu. Balansın xroniki mənfi qalığı isə, bunun əksinə olaraq, milli valyutanın mövqeyini zəiflədir və ölkəni daha çox xarici kapital cəlb etməyə vadar edir. Əgər belə kapital axmı uzunmüddətli sahibkarlıq investisiyaları şəklinıte deyil, uzunmüddətli dövlət və özəl bank istiqrazları şəklində keçirilirsə, bu ölkənin xarici borcunun və bu borclar üzrə faizlərinin sürətlə artmasına səbəb olur. Ölkə kreditlər hesabma yaşamağa başla>nr.

Tədiyyə balansının cari əməliyyatlar üzrə qabğımn güclü şəkildə dalğalanması (bu və ya digər tərəfə) ölkə üçün ağır nəticələr doğurur. Belə ki, müsbət qalığm sürətlə artoası ölkədə pul kütləsinin sürətlə artmasma və müvafiq olaıaq inflyasiyaımı yaıanmasma şərait yaradır. Mənfi qabğm kəskin artması isə valyuta məzənnəsinin ciddi aşagı düşməsinə səbəb olur və ölkənin xarici iqtisadi əməliyyatlarmda xaos yaradır. Ona görə də tədiyyə balansının müvazinatından söhbət gedəndə diqqət mərkəzində ilk növbədə cari əməliyyatlar balansmm kəsiri və balans qahğmın dalğalanması diqqət mərkəzində durur.

Tədiyyd balansı nəzəriyyəhri - Tədiyyə balansı müvazinannın tənzimlənməsi dünya dövlədərinin iqtisadi siyasətlərinin mühüm istiqamətlərindən biridii'. Bu balansın dövlət tənzimlənmə mexanizmi iqtisadi fikir axınmda uzun tarixə malik olan tədiyyə balansı nəzəriyyələri əsasmda həyata keçiıilir.

Merkantilizm düşüncə tərzi tədiyyə balansmda müvazinət fikrinin əleyhinə idi. Merkantilistlər baha satıb ucuz almaqla tədiyyə balansıün müsbət qabğm təmin olunması və bu yolla da ölkədə rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi fikiini müdafiə edirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, tədiyyə balansı müsbət qalığa malik olduqda milb valyutamn məzənnəsi valyuta bazarında artır və bununla əlaqədai* olaraq ixrac qiymətləri idxal qiymətlərinə nisbətən süıatlə çoxalır. Bu isə onlarm fikrincə baha satıb ucuz almaq üçün şərait yaradır. Onlar balansm müsbət qalığımn daxili qiymətləri yüksələtaıəsi fikrini qəbul etmişlər, lakin bunun ixracatı azaldaraq idxalatı artırması, bunun nəticəsində isə ölkədən qızdın çıxarılacağı fikrini görə bilməmişlər. Merkantilistlər tədiyyə balansına böyük əhəmiyyət versələr də, bu sahədə nəzəriyyə yarada bilməmişlər.

Klassik iqtisadçılar tədiyyə balansı müvazinatıımı qiymət və valyuta məzənnəsi mexanizmi vasitəsilə avtomatik şəkildə təmin olumnası fikrini müdafiə etmişlər. Davud Hume 1752-d ildə tədiyyə balansı müvazinətmm qiymətlərin təsiri ilə təmin olunması fikrini irəli sürmüşdür.

Nəzəriyyəni sistem hahna ilk dəfə C.Stuart Mili salmışdır. Sonralar isə 1930-cu ildə A.Lemer və C.Robinson nəzəriyyəni tənqid etmişlər. 1936-cı ildə Keyns nəzəriyyəsi meydana çıxana qədər klassiklər qiymət və valyuta məzənnəsində dəyişmələri beynəlxalq müvazinat mexanizmi hesab etmişlər. Bu dövrdə isə qızıl standartı sistemi mövcud idi. Klassiklərin fikrincə xarici müvazinatm pozulması nəticəsində qızıl və valyuta hərəkətləri idxal və ixrac qiymətlərinə təsir göstərərək balansı tarazlaşdınr. Nəzəriyyəyə görə tədiyyə balansı kəsirlə bağlanan hər

hansı bir ölkə bu kəsiri bağlamaq üçün qızıl ixrac etməlidir. Pulun miqdar nəzəriyyəsinə görə qızıl ixracı ölkədə pul miqdannın azalmasına, pul miqdannın azalması isə öz növbəsində qiymətlərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Borc bazarmda pulun azalmasma müvafiq olaraq faiz dərəcələri yüksəlir. Digər tərəfdən, tədiyyə balansında müsbət qalıq olan ölkəyə qızıl axını olur. Qızıl isə ölkədə pul miqdarmı və müvafiq olaraq qiymətlərin səviyyəsini yüksəldir. Bununla da əlaqədar olaraq ixracat azalarkən idxalat artır. Bu yol ilə xarici müvazinət təmin edilir. Ölkələr arasmda kapital və maliyyə hərəkəti də bu prosesə öz təsiıini göstəril'. Klassik düşüncəyə görə ixracat və idxalat valyuta məzənnələri ilə yaxından bağlıdır. Kapital hərəkəti də valyuta məzənnəsi ilə sıx əlaqədardır. Valyuta məzənnəsi isə ölkənin tədiyyə balansından asılıdır. Bu balansda müvazinət pozulduqda onu tənzimləmək üçün ən təsirli vasitə valyuta məzəimələrindəki dəyişmələrdir.

Balansda kəsir meydana gəldikdə valyuta tələbi təklifindən artıq olur və bunun nəticəsində xarici valyutalann məzənnələri milli valyuta məzənnəsinə nisbətən artır. Müvafiq olai'aq yerli əmtəələrin qiyməti xarici valyutalarda azalır. Bu proses ixracatı təşviq edir. Balans müsbət qalığa malik olduqda isə əks proses baş verir. Beləliklə, qarşılıqlı təsir nəticəsində ölkələr arasmda tədiyyə balanslan tarazlaşır.

Keynsin tədiyyə balansı nəzəriyyəsi ilə yeni beynəlxalq müvazinət nəzəriyyəsi meydana gəldi. Nəzəriyyəyə görə bir ölkədə tədiy>'ə balansı kəsir verirsə iqtisadiyyatda həmin kəsir məbləğində pul azalır və ona görə də tələb həani daralır. Tələbdə meydana gələn daralma iqtisadiyyatda məşğulluq və istehsal səviyyəsi və müvafiq olaraq milli gəliri də azaldır. Milli gəhrin azalması ilə idxala tələb də məhdudlaşır. Digər tərəfdən, tədiyyə balansı müsbət qalığa malik olan ölkələrdə pul həcminin genişlənməsi ümumi tələbi aıtıraıaq istehsal və milli gəlir həcmini yüksəkdir. Milli gəlirin aıtımı isə müvafiq olaraq idxah təşviq edir. Müxtəlif ölkələrdə baş verən bu əlaqədar proseslər az müddət soma onlar arasında beynəlxalq müvazinatı tarazlaşdırır. Xarici müva- zinətm təmin olunmasına, şübhəsiz, qiymətlər də öz təsirini göstərir.

S.Aleksander, C.Midin və Y.Tinberqan ideyalanndan və Keyns nəzəriyyəsindən istifadə edərək problemə "gəlir udma" (icome- absorption approach) adlanan yanaşma tərzini işləyib hazırladı. Belə yanaşma tərzi vasitəsilə tədij^ə balansı (ilk növbədə ticarət balansı) məcmu daxili məhsulun əsas elementləri ilə hər şeydən əvvəl, özəl istelılak, dövlət istehlakı və investisiyalarm ümumi məbləğindən ibarət olan məcmu daxili istehlak və investisiya tələbi (bunu ifadə etmək üçün

“gəlir udmaq”-absorbasiya-termiıımdən istifadə edilir) ilə uzlaşdmlmağa çalışdır. Belə yanaşma tərzi ilə sübut edilir ki, tədiyyə balansı vəziyyətinin yaxşdaşması (o cümlədən milli valyıtanm devalvasiyası vasitəsilə) ölkənin gəliıini çoxaldır və bunun nəticəsində isə ümumiyyətlə 'gəlii' udmanı' (absorbasiyam), yəni istehlakı və kapital qoyuluşunu artırır.

Keyns nəzəriyyəsinin mahiyyətinin açılması üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə eddir:

Yekun məsrəfləri (D) - bütün milli təsərrüfat vahidlərinin (istehlakçı və istehsalçdarm) istehlakı (S) və investisiyalan (Y) təmin etmək üçün həyata keçirdikləri ümumi məsrəflər. Deyilənlər belə bh formulada öz əksini t£q)ir:

D=S+Y+E-M

burada: E-ixracat; M-idxalatdu’.

Yekun məhsul buraxılışı (O)- investisiya və istehlak mallannm ümumi istehsalı (yaxud əgər söhbət hər hansı bir dövrdən (ildən) gedirsə məcmu milli məhsul);

Milli gəlir (U) - istehsalda iştirak edən bütün “amillərin” əldə etdikləri gəlir, (yəni milli gəliıin özündə birləşdirdiyi əmək haqqı, faiz dərəcəsi, renta və mənfəət) D və O -nun bir-birinə bərabər olduğunu və D=^S+Y*E-M foraıulunda nəzərə alsaq sadə riyazi hesablamalar ilə aşağıdakı fomulanı əldə etmək mümkündür.

0=S+Y+E-M yaxud E-M=0-(S+Y)

burada S+Y məcmu daxili məsrəflərdir.

Keynsçilər belə, bir nəticəyə gəlirlər: hər şeydən əvvəl milH əmtəə və xidmətlərin rəqabət gücünün artmlması vasitəsilə (yalnız milli valyutanı devalvasiyası vasitəsilə deyil) baacatı hərtərəfli təşviq etmək və idxalatı isə məhdudlaşdırmaq lazjmdır.

Tədiyyə balansı haqqında monetarizm nəzəriyyəsi - Monetarizm ideyası ayn-ayn fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyət prosesnndə aşağıdakı üç parametrlər arasında təsbit olunmuş nisbətin təmin olunmasından ibarətdir:

a) mövcud olan pul vəsaitinin məbləği (M) ilə

b) ümumi məhsul buraxılışı yaxud gəlirlər arasında.

Nəticədə hər iki göstərici istehsal olunan məhsulun həcminə vurulan qiymət (Ra) şəklində ifadə olunur **Qa(Pa,Qa);**

v) habelə aktivlər (puldan başqa) arasında. Bu da əmtəə miqdarma (Qa) wulan qiymətlər də **(Pa)** ifadə olunui'.

Pul vəsaiti məbləği isə son nəticədə belə ifadə olunur:

M-Pe,Qa=Pa,Qa

Monetarizm ideyalarına görə, yuxanda göstərilən müvazinət pozulduqda şəxslər və şirkətlər öz pul vəsaitlərinin həcmini bərpa etməyə çalışırlar. Məsələn, əgər dövlət buraxılan pul vəsaitinin miqdarmı azaldarsa, nəqd vəsait tələbatdan az olduğu üçün özəl bölmədə müvazinət pozulur. Ona görə də özəl bölmədə fəaliyyət göstərən fiziki və hüquqi şəxslər caıi məsrəfləri və əsas vəsait alınması xərclərini (məsələn, əsas vəsaitləri satmaq yolu ilə) ixtisai' etməklə öz pul məsrəflərində müvazinat yaratmağa çahşırlar.

Nəticədə ölkədə əmtəə və əsas vəsaitin "artıqlığı" yaramr. Bazara daxil olan əmtəə və əsas vəsaitin qiyməti azahr. Bu o vaxta qədər davam edəcəkdir ki, Pa,Qa və Pa,Qa həcmlərində azalma pul vəsaiti miqdaımdakı M<, ilk azalma səviyyəsinə çatsm.

Beynəlxalq monetarizm nəzəriyyəçiləri bu vəziyyəti belə izah edirlər: bazara əlavə əmtəə və əsas vəsaitlər çıxanidıqda onlan xarici alıcılar alır. Beləliklə, nə məhsul buraxılışı, nə də əsas vəsaitin miqdarı yaxud qiymətləri azahnır.

Əgər dövlət pul buraxılışı həcmini artırırsa, xarici istehsalçılar kifayət qədər əmtəə təklifi miqdarım təmin edirlər. Milli əmtəə çatışmazlığı idxal ilə ödənilir, izafi pul tələbinin xarici əmtəə idxalma istiqamətlənməsi tədiyyə balansı kəsirlərində aydm şəkildə ifadə olunur. Məsrəflərin azalması ilə əlaqədar olaraq pul vəsaiti çatışmazlığı olduqda (deflyasiya) ixracat genişlənəcək və bunun natiçəsi olaraq, tədiyyə balansında müsbət qalıq özünü göstərəcəkdir.

Beləliklə, tədiyyə balansmın kəsiri, yaxud müsbət qalığı inflyasiyalı və ya da defilyasiyalı dövlət siyasəti yeridildiyini göstərir.

Başqa sözlə, monetaristlər hesab edirlər ki, tədiyyə balansı müvazinə- tınm pozulması hər şeydən əvvəl real tələbata nisbətən tədavülə izafi pul vəsaiti buraxılması ilə ələqadardır. Əgər izafi pul həcmi müəyyən həddi keçərsə tədiyyə balansında kəsir baş verti. Pul vəsaiti çatışmazlığı gətirilən xarici valyutadan geniş istifadə olunmasına yol açır. Xarici valyuta ölkəyə kifayət qədər daxil olduqda və ya ölkədən getdikdə tədiyyə balansımn kəsiri, yaxud müsbət qalığı ləğv edilir.

Monetarizm nəzəriyyəsinin klassik və neoklassik tədiyyə balansı nə- zənyyəsindən fərqi odur ki, onlai' tədiyyə balansına əmtəə və xidmət hərəkəti kimi deyil, pul-maliyyə fenomeni kimi baxırlar. Tədiyyə balansmm sabitləşməsi, yaxud tarazlığımn pozulmasmda pul tədavülü həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Balans müvazinətinin pozulması isə müvəqqəti hal hesab edilir.

Monetarizm anlayışı əsas diqqəti tədiyyə balansının “dövlət ehtiyatlan” maddələrinə yönəldir, qalan bütün maddələri isə xəyali xəttin yuxan hissəsində bir vahid qrupda birləşdirir. Moiietaristləri xəyali xətdən yuxandakı ayn-ayrı maddələrin, əmtəə və xidmət satışı, kapital hərəkəti və balanslaşdmimas] maraqlandırmır. Balansa bir növ 'aşağıdan yuxan’ baxılır, əmtəə dövriyyəsi deyil, pul dövriyyəsi təhlil edUn.

Tədiyyə balansının dövlət tənzimlənməsi üsullan. Tədiyyə balansı vəziyyətinə dövlət təsirinin bir necə üsullan vardn:

Birinci üsul- birbaşa nəzarət şəklində həyata keçirilir. Buraya daxildir: idxalm tənzimlənməsi (məsələn, miqdai' məhdudlaşdırılması vasitəsilə), göraıük və digər yığımlar, xaıici investisiyalai' üzrə gəlirləri və özəl şəxslərin pul transferlərinin xaricə köçürühnəsinin qadağan edilməsi, ya da məhdudlaşdırılması, əvəzsiz yardımların, uzun və qısamüddətli kapital ixracının kəskin surətdə azaldılması və s. Belə birbaşa nəzarət tədbirləri adətən ölkədə bir çox firmalai' üçün ciddi çətinliklər yaradır və müvafiq olaraq pis qarşılanır.

Birbaşa nəzaıot qısamüddətli planda müsbət səmərə veıir. (Bu, fmnalar tərəfindən təsərrüfat qanunvericiliyinə riayət olunmasından və hökumətin Öz qərarlan üzərində nəzarəti həyata keçirə büməsi qabiliyyətindən asılıdır). Uzunmüddətli planda bu tədbirlərin səmərəsi ziddiyyətlidii'. Çünki, belə tədbirlərlə yerli istehsalçılar üçün “istixana rejimi” yaıadıhr, gəlirlərin xaricə köçürülməsinə məhdudiyyət qoyulduğu üçün xarici investorların ölkəyə maıağı azalır, xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsində çətinlik yaıanır, milli ixracatçılar üçün xaricdə əmtəə və xidmətlərin daşmma şəbəkəsinin genişləndirilməsində maneçilik yaraıuı*.

Lakin, ixraca subsidiyalai' verilməsi kimi birbaşa tədbirlər milli firmalar tərəfindən yaxşı qaışılaıur. Amma o çox bahalıdır və ona görə də onun tətbiqi adətən dövlət büdcəsinin vəziyyətindən asılıdır.

Tədiyyə balansına dövlət tərəfindən təsir göstərilməsində ikinci üsul- daxili iqtisadi vəzifələrin yeıinə yetirilməsinə yönəldilmiş, lakin, eyni zamanda tədiy>'Ə balansı vəziyyətinə təsir göstərən deflyasiya (yəni, inflyasiya ilə mübarizə) tədbirlərindən istifadə olunmasıdır. Hesab olunur ki, deflyasiya siyasətinin ənənəvi nəticələri istehsal, investisiya və gəlirlərin azalması, idxalm ixtisar olunmasma və ixracm artmiması üçün ehtiyat istehsal güclərinin çoxalmasına apanr. Deflyasiya siyasəti üçün adi hal olan faiz dərəcələrinin yüksəlməsi ölkədə inkişaf etmiş kredit - bank şəbəkəsinin mövcudluğu və siyasi riskin az olduğu bir şəraitdə qısamüddətli kapitalın gəlməsinə yol açır.

Lakin, başqa nöqteyi-nəzər də mövcuddur: deflasiya ixracatı azaldır və idxalatı artırır. Deflyasiya şəraitində milli valyutanın məzəmıəsi yüksəlir ki, bu da idxalatçıların imkanlarmı artırır. İxracatçılar üçün isə yüksək milli valyuta məzənnəsi ona səbəb olur ki, ixrac gəliılərini milli valyutaya dəyişərkən onlar az gəlir (milli valyutada) əldə edirlər. Bu isə, şübhəsiz, ixracatı təşviq edə bilməz.

l'ədiyyə balansma dövlət təsirinin üçüncü mexanizmi-mübadilə məzənnəsinin dəyişməsidir. İstər təsbit olunmuş, istərsə də üzən valyuta məzənnəsi sistemində mübadilə dövlət təsiri və nəzarəti altmda keçir. Belə ki, hətta üzən valyuta məzənnəsi şəraitində dövlət (adətən ölkənin mərkəzi bankı vasitəsilə) məzənnədəki dalğalamnalan yuxanda gördüyümüz küni müəyyən istiqamətə yönəldir və onu bu və ya digər hüdud daxilində saxlamağa çalışır.

Mübadilə dəyərinin dəyişməsi mexanizmi dövlətə tədiyyə balansımn müvazinatını nizamlamaq imkanı verir. Lakin, bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, revalvasiya yaxud devalvasiyadan əldə olunan səmərə ixrac və idxalın elastikliyi və xarici ticarət axınlarmın ətaləti ilə azalır. Ona görə də tədi>7Ə balansma mübadilə məzənnəsindəki dəyişikliklərlə qısa, orta və uzunrauddətli təsii' formalaıım bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Belə ki, xarici ticarət axınlarındakı ətalət bəzən onmıla nəticələnir ki, milli valyuta məzənnəsi ciddi surətdə aşağı düşdükdən sonrakı ilk aylarda ticarət balansımn vəziyyəti dəyişmir və hətta, qəribə də olsa, onun vəziyyəti pisləşə bihr. Çünki, ixıacatçılara ixracatı artıımaq, idxalatçılara isə kontraktlan azaltmaq üçün vaxt lazımdır. Ona görə də xarici ticarət axınlan nə qədər ki, əvvələr bağlanmış müqavilələrlə gedir, ixrac və idxalın dollar ilə dəyəri azalmır. Lakin, daxili bazarda ixrac əmtəələrinin dəyəri valyuta ilə əvvəlki səviyyədə qalır, idxal mallarmın dəyəri isə artır. Buna baxmayaraq az vaxt keçdikdən sonra tiçarət balansının vəziyyəti dəyişir: ixracat artu və idxalat azalu. Mübadilə məzəıməsindəki dəyişikliklərin kapital hərəkətinə təsiri müxtəlifdir. Ölkəyə uzunmüddətli kapitalın daxil olması perspektv' məqsədlərlə müəyyən edilir. Ona görə də mübadilə məzənnəsindaki dəyişiklik ona az təsir göstərir. Ölkəyə sərbəst dönərli valyuta Üə qısamüddətli kapital daxil olması üçün, əksinə, bu böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki bu zaman məzənnədəki dəyişikliklərdən istifadə etmək mümkündür. Gözlənilən revalvasiyadan əvvəl ölkəyə gətirilən qısamüddatli kapitahn miqdan artu*, revalvasiyadan sonra isə əksinə, kapital ixracı artır.

FƏSİL X
Qloballaşma dövründə beynəlxalq iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri

10.1. Qlobal iqtisadiyyatın əsasları

Müasir dünya son illər ciddi transformasiya proseslərinə səhnə olmuşdur. Bu transformasiyalar beynəlxalq münasibətlərdə, milli münasibətlərdə, ictimai qruplararası münasibətlərdə, insanların gündəlik həyat tərzində ciddi nəticələr doğurur, yeni proseslər yaradır və bəzən də insanların dünyagörüşlərində də dəyişikliklərə yol açır. İstər iqtisadi, istərsə də siyasi və mədəni sahələrdə baş verən və çoxsaylı qeyri-müəyyənliklərlə müşaiyət edilən bu dəyişikliklər mahiyyətcə qloballaşma prosesləri kimi səciyyələnir. Bu mənada qloballaşma anlayışı yaşadığımız dünyada beynəlxalq iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərin genişlənməsi, dərinləşməsi və sürətlənməsi ilə əlaqədar olan bütün təmayülləri və hadisələri əhatəli şəkildə əks etdirir. Bu proseslər və hadisələr dünyanı həm genişləndirir, həm də kiçildir. Bu genişlənmə-kiçilmə prosesi artıq çox sürətlidir və təsiri də sürətlə hiss edilir. Burada iki məsələyə diqqət vermək lazımdır:

a) Rabitə və bilik texnologiyalarının təkanverici gücü ilə ictimai münasibətlər və hadisələr bir sahə kimi durmadan genişlənir, dünyanın hər hansı bir yerində baş verən hadisə digər guşələrində də hiss edilir.

b) Bu hissedilmə yalnız məlumat almaq çərçivəsində qalmır, həm də "müsbət və mənfi ciddi təsirlər" yaradır, yeni proseslərə yol açır.

Beləliklə, qloballaşma beynəlxalq ictimai münasibətlərin zaman və məkan çərçivəsində genişlənmə, dərinləşmə, kiçilmə və sürətlənmə hadisələrinə meydan vermiş, özünün müsbət və mənfi təsirləri ilə həm aktyorlar, həm təsisatlar, həm də dünyagörüşü baxımından daim yeniliklər tələb edir.

İnformasiya texnologiyasında baş verən inqilab cəmiyyətin maddi əsasını köklü sürətdə yenidən quraraq, bəşəriyyətin sosial mənzərəsini keyfiyyətcə yeni səviyyəyə yüksəltdi.

Hələ 1960-cı ildə Amerikan iqtisadçısı Uolt Rostou cəmiyyətin iqtisadi inkişaf mərhələlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdi:

1) ənənəvi cəmiyyət; 2) yüksəliş üçün şəraitin yaradılması; 3) yüksəliş (sıçrayış);

4) kamilliyə doğru irəliləyişi; 5) yüksək kütləvi istehlak əsri.

Fransız sosioloqu Raymon Aron bəşəriyyətin getdikcə yeni vahid sənaye cəmiyyətinə çevrildiyini əsaslandırmışdır. Vahid sənaye cəmiyyətinin digər müəllifi fransız alimi Ellul hesab edirdi ki, bu yeni cəmiyyət iqtisadi qanunları yalnız modifikasiya etmir, həmçinin onların mahiyyətini dəyişdirir: mülkiyyətin

apancı rolu aradan qaldmhr, iqtisadi hakimiyyət iri korporasiyalann əlinə keçir, dövlətin köməyi ilə varhlıq və dilənçilik qütbləri ləğv edilir. Yeni sən^e cəmiyyət nəzəriyyəsi amerikan iqtisadçısı Con Qelpı^eyt tərəfindən həb 1967-ci ildə əsaslandırılmışdır. Onun fikrinə görə, müasiı* dünyanın iqtisadi sistemi iki müxtəlif təbiəöi bölmənin vəhdətidir: "planlaşdırılan sistem" və "bazar sistemi". Birinci bölməyə o yalnız qiymətlər, texnologiya və s. üzərində deyiL ^li zamanda dövlət və cəmiyyət üzərində nəzarəti həyata keçirən nəhəng koıporasiyalar dünyasını, ikinci bölməyə isə kiçik biznesi aid edirdi. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, azad rəqabətə nisbətən oliqopoliyaiarm höbnranlıq etdiyi bazarlarda tənzimləmə və planlaşdırma qarmaq daha asandır. İqtisadiyyatm iki sistemə bölünməsinin əsasmda, onun fikrinə görə, istehsahn təşkiiati-texniki amilləri dayanır. O, qeyd edirdi; “Bn şəxsin tam nəzarəti altında olan müəssisə və teşkil olunmadan mövcudluğu mümkün olan müəssisə aıasmda dərin konsqptual fərq vardır”. Bu fərq milyonlarla kiçik müəssisələri planh sistemə daxil olmayan minlərlə nəhəngdə ayıran divai dır.

Cəmiyyətin inldşafinda keyfiyyətcə yeni məıhələni amerikan sosioloqu D.Beli postsənaye cəmiyyəti adlandırnuşdır. Onun jökrinə görə postsənaye cəmiyyəti aşağıdab əsas əlamətlə xarakt^zə edilir:

1) iqtisadiyyatın əmtəə istehsalından xidmət istehsalına keçməsi;

2) məşğul olan əhali arasında peşəkar mütəxəssislər və texnikləiin üstünlük təşkil etməsi;

3) nəzəri biliklərin apancı rol oynaması;

4) texniki-iqtisadi mühitin texnologiya üzərində nəzarətə istiqamətlənməsi;

5) elmin kamiUik mərhələsinə çatması;

6) qərar qəbul etmə prosesinin yeni "inteüektual texnologiya" ilə təmin edilməsi. "S^ayeləşmə" böhranından çıxışı o, "postsənaye tan^lillərinin" inldşafinda görül'.

Amerikah sosioloq *A.* To:fi3er "Üçüncü dalğa" adh kitabında (1980) postsənaye cəmiyyətini super sənByeləşraə nəzəriyyəsi ilə əsaslandım*. O nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır ki, tarixi inkişaf prosesində ardıcıl olaraq özünü göstərən "dəyişik dalğalan" son nəticədə "yeni sivilizasiyanın" yaranması ilə nəticələnir. Onun fibinə göıə, on min il əvvəl "sivilizasiyanın aqrar dalğası" baş vomişdir. XVD əsrin sonundan isə Avropada sən^e inqilabı qələbə çalmış və "planet miqyash dəyişikliklərə" yol açaraq industrial sivüizasiya cəmiyyətinin bəi'qərar olması ilə nəticələnmişdir. XX əain 60-cı illərindən sonra "üçüncü dalğa" yaxınlaşmağa başlamışdır.

Müasir ictimai fikirdə özünəməxsus yer tutan "Vahid sivilizasiya" nəzəriyyəsinin yaradıcıları hesab edirlər ki, dünyanın bütün dövlətləri vahid

belə bir quruluşa artıq Qərbdə nail olunmuşdur. Dünyanın bütün digər dövlətləri də liberallaşma yolu ilə gedərək belə bir quruluşa nail olduqda, dünya vahid cəmiyyətə çevriləcəkdir.

Tarixin inkişaf mərhələlərinin nəzərdən keçirilməsi bəşəriyyətin gələcək təkamül proseslərinin müəyyən istiqamətləri haqqında da fikir yürütməyə imkan verir.

Cəmiyyətin inkişafının təhlili göstərir ki, XX əsrin ortalarında inkişaf etmiş ölkələrdə formalaşmağa başlamış olan postsənaye cəmiyyəti XXI əsrin əsas aparıcı təmayülünü təşkil edərək, getdikcə daha geniş əhatə dairəsinə malik olur. Sənaye cəmiyyətindən postsənaye cəmiyyətinə keçmə təmayülü bütün dünya dövlətlərinin də artıq irəliyə doğru hərəkətinin əsas istiqamətini təşkil edir.

Mürəkkəb və ziddiyyətli qloballaşma (ingiliscə qlobal-ümumdünya) proseslərinin dərinləşməsi bəşəriyyətin ictimai və iqtisadi inkişafında yeni mərhələ yaratmış və meqacəmiyyət adlanan ümumbəşəri cəmiyyətin formalaşmasına yol açmışdır.

Sosialist sistemi adlanan süni iqtisadi sistem süqut etdikdən sonra, demək olar ki, vahid qaydalarla inkişaf edən qlobal postbazar iqtisadiyyatı sistemi yarandı.

Qloballaşma haqqında son dövrlərdə söylənən fikir və mülahizələri şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: birinci qrup fikirlərin müəllifləri mürəkkəb və ziddiyyətli qloballaşma prosesinin, hər şeydən əvvəl iqtisadi sahədə mahiyyətini obyektiv şəkildə açmağa çalışır, müasir dünyada real olaraq baş verən və insan cəmiyyətinin maddi həyatını kökündən dəyişdirən hadisələri şərh etməyə çalışırlar. Onlar belə bir mürəkkəb şəraitdə milli dövlətləri qloballaşma prosesinə necə uyğunlaşmaq haqqında düşünməyə çağırırlar. İkinci qrup müəlliflər isə dünyada yaranmış yeni "hökmranlıq ideologiyası" mövqeyindən çıxış edirlər və milli dövlətlərə bu baxımdan hərəkət tərzi üçün müqavimət göstərməyə çağırırlar.

Qloballaşma iqtisadi sistemin bütün əsas proses və ünsürlərində özünü göstərir. Tarixdə ilk dəfə olaraq kapitalın idarə olunması real vaxt rejimində qlobal maliyyə bazarlarında fasiləsiz olaraq həyata keçirilir. Yeni texnologiya kapitalı qısa müddət ərzində bir iqtisadiyyatdan digər iqtisadiyyata keçirməyə imkan verir. İnvestisiya və valyuta kimi müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatı da qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı asılı və qlobaldır. Başqa sözlə, qloballaşma dünya təsərrüfatının vahid əmtəə, xidmət, kapital, işçi qüvvəsi və biliklər bazarına çevrilməsi deməkdir. Bu, beynəlmiləlləşmənin yeni və yüksək mərhələsidir. Dünya TMŞ-lər üçün vahid bazara çevrilir, bütün ölkələr onların fəaliyyəti üçün açıqdırlar. Onları iqtisadi ədəbiyyatda bəzən sərhədsiz dövlət adlandırırlar. TMŞ-lərin müasir dövrdə əsas məqsədi mənfəətin maksimallaşdırılmasından çox, bazarın maksimallaşdırılmasıdır. Çünki onların əsas məqsədi mənfəəti

maksimmi) dəı^əcədə artırmaq olsa, roqabət mübarizəsində başqa şirkətlərə uduzarlar. Qloballaşma beynəlxalq rəqalıoti daxili bazarlara da keçirir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatının əsas postulaü olan ləqabət mexanizmi özünün qanunlarına ityğun olaraq bütün dünya miqyasında işləyir. Texnoloji inqilab istehsal amillərindən daha səmərəli istifadə edən şirkətlərə texnoloji üstünlük əldə etməklə mənfəətlərini optimallaşdırmaq imkanı veıir. İnformasiya cəmiyyətində yüksək nailiyyətlərlə yanaşı, sosial gərginlik və sosial ziddi>7ətlər də artır.

Mütəxəssislərin əksəriyyəti hesab edirlər ki, qloballaşma prosesinin əsasında son onilliklərdə iqtisadiyyatm və bütün bəşəriyyətin texraki-texnoloji, nəqliyyat- kommunikasiya və informasiya bazasında dərin inqilabi d^şikliklər dayanır. Məhz həmin sahələrdə son yüzillikdə baş vaən sıçr^şlar dünya iqtisadi məkanının müxtəlif hissələrinin bir-biri ilə üzvi şəkildə birləşməsinə yol açdr Bu proses təsərrüfat həyatınm çoxəaiik beynəlmiləlləşmə təmayülünün məntiqi nəticəsidir. Burada kapitahn hölanranlığı daha çox texnologiya və rəqabət üstünlüyünə əsaslanır.

İqtisadi qlobaöaşma - milli təsəırüfatlann vahid dünya iqtisadiyyatına çeviTİməsi prosesidir. Əvvəllər dünya iqtisadiyyatı yer kürəsində mövcud olan və ticarət və digər əlaqələrlə bir-birinə bagh olan, müəyyən dərəcədə qapah iqtisadiyyatlarm məcmuyundan ibarət idi. İndi isə o, dövlətiəi' və müxtəlif ölkələrə məxsus transmilli təsəiTüfat subyektləri arasında dövlətin iştirakı olmadan baş verən mürəkkəb qarşıhqh münasibətlər toplusudur.

İqtisadi qloballaşma işçi qüvvəsi, kapital, texnologiya, əmtəə bazarlannm bw- nəlxalq mahiyyət alması və ölkə bazailannm bir-birinə açılması prosesini əks etdirir.

I>ünya Bankmı veıdiyi təıifə görə, qloballaşma fərdlərin və firmalann digər Ölkə lezidentİəri ilə könüllü iqtisadi əlaqələr q)aımaq imkanı və azadhqlanchr.

Qlobal maliyyə-iqtisadı mühit qlobal və legjonal iqtisadi məkanda əmtəə və xidmətlərin, kapital və maliyyənin, işçi qüvvəsinin hərəkətini təmin edən şəraiti və bu sahədə mövcud olan qaydalan özündə ehtiva etdirir.

Qloballaşma döviündə beynəkalq iqtisadi əlaqələrin apancı lıəlqələrindən biri olan maliyyə və valyuta münasibətləri öüral^ təsərrüfet h^atmın yaxınlaşmasında mühüm rol oynayır. Məlum olduğu Idmi, ümumdünya maliyyə-valyuta sistemi əmtəə istehsahmn inkişafi, pul dövriyyəsi və beynəkalq iqtisadi münasibətlərin bazası əsasmda tediyyə dövriyyəsinin iştirakçılan arasında fomıalaşmış hesablaşma qaydalandır. Bu qaydalar hökumətiərarası sazişlər və beynəkalq təşkiMaım mzamnamələri ilə reqlamentJəşdirilir. Nisbi müstəqilliyə malik olan valyuta münasibətləri tədiyyə balansı, valyuta məzənnəsi, kredit və hesablaşma əməliyyatları vasitəsilə ictimai təkrar istehsalın

gedişinə, ölkələrin iqtisadi inkişaf sürətinə, proporsiyalarına və istiqamətinə ciddi təsir göstərir.

Qlobal maliyyə-iqtisadi mühiti onunla səciyyələnir ki, ayrı–ayrı ölkələrin təsərrüfat subyektləri yalnız ölkə daxilində deyil, həm də xarici bazarlarda əvvəllər görünməmiş dərəcədə sərbəstlik əldə etmişlər. Əgər onlar əvvəllər sərhədləri epizodik hallarda keçirdilərsə, indi belə hallar daimi xarakter almışdır. Digər tərəfdən, milli dövlətlər qeyri rezidentlərə imkan vermişdir ki, onlar qarşılıqlı səmərəlilik prinsip əsasında həmin ölkədə maneəsiz olaraq ticarət və bizneslə məşğul olsunlar. Hətta onlara milli sahibkarların malik olduqları hüquqları da verirlər.

Bazarlar sürətlə qloballaşır. Bazarların qloballaşması dedikdə, əmtəə, xidmət və mobil mahiyyətə malik olan istehsal amillərinin sərbəst beynəlxalq hərəkəti başa düşülür. Bu hərəkət dünya miqyasında rəqabət mühitində formalaşan qiymətlər əsasında gerçəkləşir. Məsələn, müasir neft və ərzaq, o cümlədən, taxıl bazarı daha çox qlobal mahiyyət daşıyır. Bazarların qloballaşmasını bazar iqtisadiyyatının yüksək mərhələsi hesab etmək olar.

Son onilliklərin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri maliyyə bazarlarının qloballaşmasıdır. Maliyyə bazarlarının qloballaşmasının zəruri şərti kapitalın əsas formalarının liberallaşdırılması, onun texniki vasitəsi isə pul vəsaitlərinin bir anda dünyanın istənilən nöqtəsinə köçürülməsini təmin edən qlobal telekommunikasiya sistemidir. Maliyyə bazarları isə, məlum olduğu kimi, valyuta, kredit və qiymətli kağızlar bazarlarından ibarətdir. Maliyyə bazarları möhtəkirlik əməliyyatlarına, yəni aktivlərə sahib olmaq üçün deyil, onların yüksək qiymətli satışından yüksək mənfəət əldə etmək üçün alqı-satqı əqdlərinə geniş imkanlar yaradır. Məhz möhtəkirlik əməliyyatları qlobal maliyyə bazarlarına qeyri-sabitlik mahiyyəti verir.

Qlobal maliyyə-iqtisadi mühiti dünya iqtisadiyyatı üçün yeni və yüksək səviyyəli risklər yaratmışdır. XX əsrin ikinci yarısı dünyada yüksək iqtisadi inkişafı və dərin elmi-texniki tərəqqi ilə xarakterizə edilir. Bazar iqtisadiyyatına xas olan inkişafda tsiklik xarakteri nisbətən zəif təzahür edirdi.

İqtisadi böhranlar, əsas etibarı ilə qısamüddətli xarakter daşıyır, bir ölkədə ciddi, digərlərində isə nisbətən az özünü göstərir və hətta bəzilərində heç özünü göstərmir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin intensiv inkişafı dünyada tsiklin yaranmasına və iqtisadi böhranların inkişafına mane olurdu.

Lakin 90-cı illərdə qloballaşmanın sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə maliyyə böhranları dünya iqtisadiyyatı üçün ciddi təhlükəyə çevrildi. Belə böhranlar Şərqi və Cənubi-Şərqi Asiya, Latın Amerikası ölkələrində və Rusiyada özünü göstərdi. Fond bazarlarının çökməsi, bankların və firmaların kütləvi şəkildə iflası, valyutaların devalvasiyası, inflyasiyanın güclənməsində ifadə olunan

həmin böhranlar həm daxili, həm də xarici amillərin nəticəsi idilər. Ancaq onların miqyası və formaları onu göstərirdi ki, həmin böhranların meydana gəlməsində və inkişafında beynəlxalq borclar, kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətinin nəhəngliyi, ticarət və maliyyə axın-larının liberallaşdırılması ciddi rol oynayır.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv olaraq dərinləşməsi prosesi milli iqtisadiyyatların bir-birinə açılmasını tələb edir. Bunun nəticəsində, dövlətlər həm milli təsərrüfat subyektlərinin xaricdə, həm də qeyri-rezidentlərin ölkə daxilində ticarət-iqtisadi əlaqələri üzərində özünün inhisarçı nəzarətindən məhrum olmuşlar. Sahibkarların xarici bazarlarda uğurlu fəaliyyətinin əsas şərti onların yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olmasıdır. Ona görə də belə açıqlıq dərəcəsindən ilk növbədə TMŞ-lər istifadə edirlər. Beynəlxalq maliyyə kapitalının həmin çoxistiqamətli şirkətləri milli "oyunçulara" nisbətən rəqabət mübarizəsində adətən həmişə qalib çıxırlar. Qloballaşmanın özünü daha çox göstərdiyi maliyyə sahəsində onların qalib vəziyyəti daha aydın şəkildə görünür. Belə ki, dünya maliyyə bazarlarında və fond birjalarında pul kapitalının və qiymətli kağızların təmərküzləşməsi nəticəsində nəhəng miqdarda fiktiv kapital toplanmışdır. Müəyyən hallarda belə təmayüllər olduqca təhlükəlidir. Qiymətli kağızlarla aparılan möhtəkirlik, onların real maddi dəyərlərdən ayrı mövcud olması, şirkətlərin və sahibkarların real vəziyyətinə təsir göstərməyən səhmi alqı-satqıları menecerlərə imkan verir ki, onlar öz şirkətlərində mövcud olan əsl vəziyyəti ört-basdır etsinlər.

Rabitə texnologiyasında özünü göstərən sıçrayışlar maliyyə sahəsində qloballaşmanı olduqca sürətləndirmişdir. Bu sahədəki qloballaşmanı birbaşa investisiyalar daha da dərinləşdirir. İqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi nəticəsində xarici ticarətdə ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verməsinə baxmayaraq bu sahə maliyyə və birbaşa qoyuluşlardan geri qalır. Əməyin beynəlxalq hərəkəti isə qloballaşma prosesinin ən məhdud sahəsidir:

Maliyyə-iqtisadi mühitdə aşağıdakı ümumbəşəri təmayüllər özünü göstərir.

1. Özəl biznes dövlətlərarası sərhədləri asanlıqla dəf etməyə başlamışdır. Düzdür, hələlik buna əsas etibarilə transmilli şirkətlər və beynəlxalq banklar nail ola bilirlər.

2. Dövlətlər xarici əmtəə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi qarşısında əvvəllər qoyduqları gömrük və digər maneələri tədricən azaldır və hətta tamamilə aradan qaldırırlar.

3. Xarici ticarətin liberallaşdırılmasını və onlara ÜTT çərçivəsində riayət olunmasını təmin edən ümumdünya qaydaları meydana gəlmişdir.

4. Valyuta - maliyyə böhranlarının qarşısının alınması üçün BVF xətti ilə ümumdünya maliyyə tənzimləmələrinə cəhd edilir.

1. Birbaşa xarici investisiyalar yolu ilə və bir sıra nəhəng fond biijalan və qiymətli kağızlarla biqadankənar ticarət vasitesilə i^dısalat və bank kqıitalmın sa'bost miqrasiyası prosesi başlamışdır.

2. Sərnişin və yük daşınmasında aviasiya və digər nəqliyyat növlərində sürət amilinin rolu artmış və nəqliyyat xidmətində ümumdünya şəbəkəsi yaranmağa başlamışdır.

3. Sözün əsl mənasında, qlobal rabitə sistemi kimi internet şəbəkəsi yaranmışdır. Bu xarici ticarət, maliyyə və digər sahələrdə əqdlərin ba^anmasını və yerinə yetirilməshü sürətləndirir və xeyli asanlaşdun.

maddi mühitin və informasiya məkanının transformasiyası. XX əsrin ikinci yansmda elmi-texniki və texnoloji inqilabların süi'əüənməsi nəticəsində cəmiyyətin maddi h^atında yeni keyfiyyət ^yişiklikləri baş verdi. Ebn bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çexıildi, ön plana isə infoımasiya texnologiyalan çıxdı.

Qloballaşmanın əsasında istdısal sfeıusında baş vo'ən dəyişikliklər dayamr. Mürəkkəb texnologiyanın tətbiqi, ixtisaslaşma və əməyin kooperasiyası sahəsində getdikcə özünü daha çox göstərən dəyişikhkləı- xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İstehsal prosesində baş verən tərəqqi nəqliyyat, rabitə, ticarət və təhsil sahəsində tərəqqi üə müşaiyət olunur.

Elektron texnologiyaya əsaslanan müasir telekommunikasiya sistemində tətbiq edilən informasiya texnologiyası tamamilə yeni hadisədii*.

Maddi sahədə baş verən həmin dəyişikliklər isə insanlann həyatında, tələbatında, davranışında və psixologiyasında yeni təmayüllərlə müş^ət olunur.

Ölkə daxilində iqtisadi hökmranhğı ələ keçirən k^ital hələ orta əsrlərdən dünya miqyasında hökraranhq etməyə can atmağa başlamışdır. Bu prosesin başlanğıcı Avro - Atlantik ölkələrin ticarət kapitalının hökmranhğuu təmin edən meıkantilizm dÖ\Tünə təsadüf edii\ Sənaye inqilabı baş VQ-ənə qəd^ *apma.* Qərb dövlətlərinin rəsmi siyasətinin əsasını teşkil edən meıkantilizm ideyalannm son nəticəsi dünyanın zəngin xammal mənbələrini Qabin ticarət kapitalının yığım məntiqinə tabe etməkdən ibarət olmuşdur. Sürətlə zənginləşən avropah tacirlər öz dövlətlərinin bilavasitə hərbi dəstəyi üə yeni-yeni bazarlara və k^ital maibələrinə can aürdılai'. Qızıla, yeni-yeni torpaqlara və xarici mallara olan hərislik yeni ticarət yollarının açılmasına, müstəmləkəçüik sisteminin yaranmasına və o dövrün dünya bazarmm hüdudlaıınm yeni r^onlar hesabına genişlənməsinə səbəb oldu.

Sənaye mqüabımn qələbəsi, azad rəqabət və bazar mexanizminin tam şəküdə işləməyə baraması və fabiik-zavod istehsalının küüəvüəşməsi dünya bazanna qoşulan yeni regionlarla təsarrüfet əlaqələini daha da genişləndirdi. XIX əsrin sonlannda dünya bazan fomıalasdı Tədricən maLlarm hərəkəti üə

amüiorinin (k^ital işçi qüvvəsi sahibkarbq qabiliyyəti texnologiya) do beynəbtalq həıəkəti sürəÜOTərək, dünya təsərrüfeü sistouini formalaşdırdı. I.akin Asiya (Yjqıoniyadan başqa). Afrika və Latın Amerikası ölkələri sənaye inqilabından kənarda qalaraq, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində kənd təsərrüfatı və dağ-mədən sənayesinin məhsuUan ilə iştirak etməli oldular.

Yeni yaranan iqtisadi və maliyyə mühitində istehsal amillərinin tərkib hissələrinin b^ıəlxalq miqyasda hərəkəti eyni şəkildə cərəyan etmir və bir-birindən fərqlənir. Məsələn, dünyn bazarında kapitahn çevakliyi ilə işçi qüvvəsinin çevikliyi eyni deyildir. Belə ki, ümumi ekMvalentdə - pulda təzalmr edən k^itabn hərəkəti dövlətlər arasında əslində maneəsiz baş verir. Onun hərəkətinin yeganə meyan-yüksək mənfəət əldə etməkdir. Lakin işçi qüvvəsinin hərəkəri'erici meyarlan mürəkkəb və müxtəlifdir. Yüksək əmək haqqı bu meyarlardan yalnız biridir. Onun əsas meyan isə əh'erişü təbii, sosial və mənəvi mühitin oknasKÜr. Ona görə də hətta milh tə.sərrüfetlar daxilində də işçi qüvvəsi bazarının çevikliyi digər bazarlara nisbətən zəifdir. Beynəbcalq miqyasda isə dil, mədəni və s. maneələr də mövcuddur. Ona görə də məhdud da olsa əmək baznrı da qlobal mahiyyət daşıyn; l)fimıalar dünyanın istədikləri yerində yerləşa^k əmək dhtiyaüarmdan maneəsiz istifodə edə büərlər; 2) firmalar hər ya-dən istədikləri mütəxəssisləri cəlb edə bilirlər; 3) insanlar düityanın istənilən nöqtəsindən müxtəlif səbəblərlə (mühaıibə və s.) öz ölkəsini tərk edərək, öz təşəbbüsləri ilə istənilən əmək bazarlarına müraciət edə bilərlər).

Elm, texnologiya və informasiyanın beynəkalq miqyasda lo-əkəti səıbəstdir və qlobal mahiyyət daşı>ar. Texnoloji informasiya üzərində mülki>'yət hüququ rəqabət üstünlüyünü yaradır. Texnologiya və bilik mübadiləsi qlobal iqtisadij'yatın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir.

Postsən^e cəmiyyətində yüksək mənfəəti ən yeni texnologiyaya malik olanlar əldə edirlər. Bunun üçün elmi tədqiqatian intensivləşdiıraək, onlann nəticələrinin tetbiqini sürətləndirmək, təhsilin səviyyəsini yüksəltmək, informasiya sisteminin geniş şəbəkəsini yaratmaq, sosial təminatm etibarh müdafiəsini tamin etmək lazımdır. Yeni şəraitdə cəmiyyətin fiziki deyil, intellektual potensialı ön plana çıxır. Kadrlarm professionalhğı, yeni texnologiya üə əlaqədar sahələrə maraq yaradılınası xüsusi əhəmiyy’ət kəsb edir.

Klassik kapitalizm işçi qüvvəsinin ölkə daxüi həmkətində, xammal əldə etmək üçün müstəmləkələrin zəbt olunmasında maraqlı idi. Yaıi şəraitdə insanların və ideyaların ölkəlaarası hərəkəti ön plana çıxır. Bu zaman elmi idtyaiar və yiiksək ixtisaslı mütexəssislər geniş miqyasda, yalnız həyat səviyy'əsi kifayət qədər yüksək olan qabaqcıl sənaye ölkələrində istifadə edilir. Ona görə intellekt idxalı sərfəli gəlir mənbəyinə çevrilmişdir. lEOÖ-ə

Postsənaye cəmiyyəti təşkilatçılıq və idarəçilik sahələrində ciddi dəyişikliklər ilə xarakterizə edilir. Texnoloji üstünlük üçün yüksək təşkilatçılıq, işdə dəqiqlik, çeviklik tələb olunur. İstehsal prosesinin yenidən qurulması imkanı vaxt itirilmədən nəzərdən keçirilməlidir. Əsas məsələlərdən biri- istehsal prosesində idarəçiliyin texniki-təşkilat və sosial aspektlərini öyrənən elm sahələrinin inkişafıdır. Elektron birjalar və elektron ticarət sisteminin təşkili kapitalın dövriyyəsi və dövranını xeyli sürətləndirmişdir.

Müasir iqtisadiyyat həddən artıq mürəkkəbləşmişdir. Onu canlı orqanizmin inkişafı ilə müqayisə etmək olar. Müəssisələrarası əlaqələrin, onların bir-birindən asılılığının artdığı bir şəraitdə inkişaf imkanlarından birini daim seçmək tələb olunur. Bu seçim isə həlledici olur. Kəskin iqtisadi dəyişikliklər neqativ nəticələr yaradır, tərəqqi yalnız tədrici dəyişikliklərlə mümkündür.

Qloballaşma dövründə təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyətində xarici mühitin rolu getdikcə artır. Xarici mühit dedikdə, müəssisələrin fəaliyyətinə təsir göstərən xarici şərait nəzərdə tutulur. Müəssisələr beynəlxalq bazarlara çıxdıqda menecerlər qlobal iqtisadi və maliyyə mühitinin tələblərini nəzərə almalıdırlar. Beynəlxalq rəqabət mühitinə uyğunlaşmaq zərurəti olduqca vacibdir. Məlum olduğu kimi hər bir sahədə müxtəlif rəqabət şəraiti hökm sürür. Çevik siyasət yeridən firmalar xarici mühitin verdiyi üstünlüklərdən məharətlə istifadə edirlər. Ölkə daxilində də bəzi firmalar xarici rəqiblərlə daha uğurlu rəqabət mübarizəsi apara bilirlər. Qlobal iqtisadi sistemin yaranması xarici bazarlar, yeni məhsullar haqqında informasiyanın tez yayılmasına imkan verir. Müəssisələr çevik şəkildə istehsalı xaricə köçürməyə və yaxud xaricdən ölkəyə gətirməyə şərait axtarır. Beləliklə də, himayəçilik meyllərinin müəyyən dərəcədə sərtləşməsinə baxmayaraq, əmtəə və xidmət bazarları getdikcə daha çox qloballaşır.

Qloballaşma dövründə maliyyə mühitinin transformasiyası. İstehsalın miqyasının artması və mürəkkəbləşməsi investisiyaya ehtiyacı ciddi şəkildə artırır və kapitalın hərəkətini sürətləndirir. Həyata keçirilən saysız hesabsız maliyyə əməliyyatlarının məqsədi və obyekti çox vaxt milli sərhədlərdən kənarda olur. Kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi istehsal sferasında nisbətən bank-maliyyə sferasında misli görünməmiş dərəcədə sürətlənmiş və qloballaşmışdır. maliyyə, investisiya və informasiya ehtiyatları əldə etmək uğrunda rəqabət mübarizəsi şiddətlənmişdir. Nəhəng beynəlxalq banklar, bu mübarizənin fəal aparıcı qüvvələridir.

Bank-maliyyə əməliyyatlarının yeni kommunikasiya vasitəsilə aparılması "elektron pulların" hərəkətini nəzərdə tutan yeni anlayışın "virtual iqtisadiyyat" anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qloballaşma şəraitində kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. Başqa sözlə,

qloballaşma özünü maliyyə sahəsində daha qabarıq şəkildə göstərir. XX əsrdə milli maliyyə bazarları dünya bazarının tərkib hissəsinə çevrilmişdilərsə, həmin əsrin sonunda dünya maliyyə bazarı qlobal bazara çevrildi. Corc Soros «Açıq cəmiyyət. Qlobal kapitalizm islahat edilərkən» adlı (M., 2001) əsərində maliyyə sahəsində qloballaşmanın mahiyyətini belə açır: «Biz qlobal iqtisadiyyatda yaşayırıq, onun üçün isə əmtəə və xidmətlərin sərbəst mübadiləsi, daha böyük dərəcədə isə kapitalın azad hərəkəti xasdır. Bunun nəticəsində müxtəlif ölkələrdə faiz dərəcələri, valyuta məzənnələri və birja kotirovkaları sıx şəkildə qarşılıqlı asılıdır. Qlobal maliyyə bazarları isə bütün dünyada iqtisadi şəraitə güclü təsir göstərir. Maliyyə kapitalı imtiyazlı vəziyyətdədir. Ümumiyyətlə götürüldükdə kapital digər istehsal amillərinə nisbətən, maliyyə kapitalı isə onun başqa formalarına nisbətən daha mobildir. Maliyyə bazarları ayrı-ayrı ölkələr üçün kapitalın vergiyə cəlb edilməsini hədsiz dərəcədə çətinləşdirmişdir, çünki onu hara istəsələr apara bilərlər. Nəzərə alınsa ki, beynəlxalq maliyyə kapitalı ayrı-ayrı ölkələrin həyatında həlledici rol oynayır, bu gün artıq qlobal kapitalist sistemi haqqında danışmaq olar».

Qlobal maliyyə mühiti dedikdə, qloballaşma dövründə dünya maliyyə bazarlarının inkişafına və bankların, maliyyə korporasiyalarının və investorların qərarlarına təsir edən qlobal və regional şərait nəzərdə tutulur. Qlobal maliyyə mühiti transformasiya edən (inkişaf edən) beynəlxalq pul sistemləri, ayrı-ayrı ölkələrin tədiyyə balanslarının vəziyyəti, aparıcı dünya dövlətlərinin və regionlarının inkişaf modellərinin təsiri altında ciddi dəyişikliklərə məruz qalır. Qlobal maliyyə mühiti beynəlxalq maliyyə bazarlarında, beynəlxalq bank işində, beynəlxalq maliyyə korporasiyalarında və beynəlxalq portfel investisiyalarında mövcud olan şəraiti özündə birləşdirir.

Qlobal kapital və maliyyə bazarlarının aşağıdakı başlıca xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar:

- əməliyyatların nəhəng miqdarda dünya maliyyə mərkəzlərində, habelə offşor zonalarda (dünya iqtisadiyyatının "qara bazarlarında") cəmlənməsi. 90-cı illərin əvvəlində yalnız "yeddilər" arasında gündəlik maliyyə axınları 420 mlrd. ABŞ dollar təşkil edirdi ki, bu da dünya ticarəti həcmindən 34 dəfə çox idi;
- coğrafi sərhədlərin olmaması;
- əməliyyatların bütün sutka ərzində aparılması;
- qabaqcıl ölkələrin valyutalarından, habelə AVRO və SDR-dən istifadə olunması;
- iştirakçıları əsasən yüksək reytinqə malik olan birinci dərəcəli banklar, şirkətlər, maliyyə-kredit institutları və hökumətlərdir;
- maliyyə xidmətlərində inqilab özünü göstərdiyi bir şəraitdə bazar seqmentləri və sövdələşmə alətlərinin çoxşaxəliliyi;

- beynəlxalq faiz dərəcələrinin spesifik olması;

- ən dəqiq elektron hesablama maşınlarından istifadə olunması əsasında kağızsız əməliyyatların yüksək informasiya texnologiyası və standartlaşdırılması;

- bütün dünyada sərbəst dəyişən valyuta məzənnəsi sisteminə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının geniş vüsət alması. Valyuta birjası qlobal maliyyə bazarının aparıcı ünsürünə, valyuta məzənnələrinin gözlənilməz dəyişməsi və möhtəkirlik hücumları onun mühüm atributuna çevrilmişdir;

- əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq hərəkətinə xidmət edən dünya maliyyə axınlarının böyük vüsət alması;

- qısamüddətli kreditlər və qiymətli kağızlara qoyuluşlar şəklində "qaynar" və ya "çılğın" pulların böyük məbləğlərdə axınının yaranması;

- maliyyə bazarlarının bütün seqmentlərində (valyuta, kredit, sığorta və s.) "heç nədən" pul düzəldən möhtəkirlik əməliyyatlarının görünməmiş dərəcədə artması;

- cinayətkarlıq yolları ilə əldə edilmiş qeyri-leqal pulların böyük miqdarda mövcud olması.

Qlobal bazarların yeni subyektləri TMŞ və TMB-lardır. Dünya iqtisadiyyatının, o cümlədən, dünya maliyyə bazarlarının qloballaşmasında və müasir dövrdə fəaliyyətində onlar aparıcı rol oynayırlar. Nəhəng TMŞ-lərin dövriyyəsi bir çox ölkələrin MMM- undan, TMB-ların aktivləri isə dövlət büdcələrindən qat-qat çoxdur. Onların valyuta ehtiyatları dünyadakı bütün Mərkəzi bankların ehtiyatlarından bir neçə dəfə çoxdur.

Şübhəsizdir ki, TMŞ və TMB nəhəng maliyyə ehtiyatlarına malikdirlər və ona görə də onlarla hesablaşmayan ayrı-ayrı ölkələrin hakim dairələrini "cəzalandıra" və ya "təşviq edə" bilirlər. Bu zaman onlarla vahid iqtisadi məkana daxil olmayan və güclü iqtisadi, elmi-texniki potensiala malik olmayan ölkələr daha çox "cəzalandırılırlar". Lakin bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, (Məsələn, Argentinanın) ölkənin iqtisadi inkişaf tələblərinə cavab verməyən təklif və tövsiyələrin qəbul edilməsi ölkədə ciddi çətinliklər yaradır, bəzən isə böhranla nəticələnir.

Lakin məlum olduğu kimi, müstəqil dövlətlər TMŞ və TMB-ın fəaliyyətinin ölkə daxilində hüquqi tənzimlənməsi imkanına malikdirlər. Beləliklə, beynəlxalq kapital və maliyyə hərəkətində qloballaşma prosesində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri təsərrüfat və maliyyə həyatında yeni reallıqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmin reallıqların nəzərə alınması transformasiya mərhələsində olan ölkələr, o cümlədən, Azərbaycan üçün olduqca vacibdir.

Dünya təssrüfetı sisteminin beynəlmiləl xarakteri artdıqca beynəlxalq kapitalın h^kəti də söıəüənii. Azad rəqabət dö^TUndə ölkələr arasında əmtəə hərəkəti ənənəvi olduğu halda, XIX əsrin sonlan XX əsrdə kapital hərəkəti b^əlxalq əlaqələrin daha tipik cəhətinə çevrilmişdir. 1914-cü ildən ikinci dünya müharibənin sonlanna qədər xarici k^tal qoyuluşları təxminən 1/3 qədər artmışdır, ikinci dünya müharibəsindən sonra xarid k^ital qoyuluşlan hər on Üdə, birbaşa investisiyalar Lsə hər 6-7 ildə iki dəfə artmışdır. Yalnız 1945- 1985-ci illərdə sənaye ölkələı-iniı kapital ixracı 40 dəfədən çox artmışdır. 1983- 1989-cu illərdə isə BVF-nə üzv olan ölkələrdə bütün fomıalarda kapital ixracı 3, 5 dəfədən çox artmışdu’ (299 mlrd dollardan 1103 mlrd dollara yüksəlmişdir). İqtisadi Əməkdaşhq və inkişaf Təşlrilatınıı (lƏİT) məlumatlanna göıə 1983-cü ildən sonra birbaşa xarici investisiyalamı orta illik arüm süıəti 34% olmuş və bu da dünya ticarətinin arüm sürətindən 5 dəfə yüksək olmuşdur. Xaricdə külli miqdarda əcnəbi k^italı fəaliyyət göstərir. BMT-nin məlumatına görə xaricdə toplanmış yahuz birbaşa investisiyalar 1993-cü ildə 2,0 trilhyon dollar təşkil etmişdir. 1992-d ildə xarici kapital iştirak edən müəssisələrdə 5,5 trilhyon dollarhq məhsul və xidmət istehsal edilmişdir. Sonrakı illərdə kapital ixracının arüm sürəti həm məanusu rrdlh məhsulun, həm də əmtəə ixracmm artimından çox yüksək olmuşdui'. Yalnız 1990-2000-ci illər ərzində qlobal val>nıta bazarlarında gündəlik əməh>yaüar 2 dəfə, istiqraz bazarlamıda 5 dəfə, səhm bazarlarında isə 20 dəfə artmışdu'. Beynəbcalq k^ital hərəkəti dünya təs^rüfat əlaqələrinin mühüm amilinə çevrilmişdir. Xarici investisiyalann artması və borc k^italının beynəlmiləlləşməsi nəticəsində dövlətlərarası kredit təşkilatlan sistemi yaradılmış, nəhəng beynəbcalq pul bazan formalaşmışdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr xarici l^ital üzrə yeritdikləri siyasətdə bu k^i- tallann ixracat yönlü istehsala qoyulmasım geniş təşviq ediria*. Çünki TMŞ-nin xarici bazaılarda bütün dünya miqyasında böyük şəbəkə və təcrübəli ^^dn‘.

Xarid kapital iqtisadiyyata dinamik xarakter verir və daxih rəqabəti arünr. Əgər ölkə daxilində hər liansı bir sahədə inhisar varsa, xarici kapitalın daxil olması onu aradan qaldırır, istehsalın artmasına və qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Xhrid kapital sahəsində dünya dövlətləri müxtəlif siyasət yeridirlər. Onlaım əksəriyyəti hberal siyasət yeritdiyi halda, bəzüəri onlann fəaliyyətini məhdudlaş- dumağa çalışırlar. Bu məhdudiyyətlər k^itahn qoyulma sahəsi (məsələn, dağ- mədən sənayesi, bank işi, qəzet buraxıiması, sərinləşdirici içkilər istehsahnda xarid k^ital bəzən məhdudlaşdmhr və ya qadağan edilir), gətirilən texnologiyanın növü, xarid k^italın yerh iştiraklarda payı, mənfəəti

Bir çox iqtisadçılar biıbaşa xarici k^ital qoyan TMŞ-nin yaratdıqlan müəssisələrin idarə olunmasını öz əllərində saxladıqlan üçün ditiyat edirlər ki, onlar ^pancı iqtisadi sahələri ələ keçirərək bütün iqtisadiyyatı öz nəzarəti altına ala bilərlər. Bunun nəticəsində isə ölkə müstəqil maliyyə, kredit və xarici ticarət siyasəti yeddə bilmək imkanım itirər, siyasi təşkilatlar da xaricilərin təsiri altına düşə biİOT.

Rusiyanın iqtisadçı alimləri A.Libman və B.Xeytets kapital və maliyyənin hərəkətində ümumi məkan anlayışından isti&də edirlər. Chılarm fikrinə görə kapital hərəkətində ümumi məkan dedikdə beynəlxalq miqyasda ölkələrin hüquqi və fiziki şəxslərinin mobü kapitallarmm sərhədlərdən keçiılməsi zamara qarşıya çLxan maneələrin aradan qaldırılması üçün eyniləşdirilmiş qaydalar sisteni nəzərdə tutulur. Belə qaydalar beynəlxalq regional iqtisadi birliklər tərəfindən müəyyən edilir. İnvestisiya fəaliyyətində ən çox yelmiş məhdudiyyətlər öz ifadəsini konkret olaraq aşağıdablarda t^ır

1. Xaricdə qız şirkətlərinin yaradılması və yaxud şirkətin xaricdə pay siHiədlə- rinin (səhmlərin) saün aimması qaydası. Ümumi mühit bu sahədə məhdudiyyətlərin ai'adan qaldmlmasım tələb edir"

2. İnvestisiyaların icazəli xarakteri kapital hərəkətinin ümumi mühiti tələb edir ki, inteqrasiya birliyinin digər ölkələrinin şirkətlərinin investisiya qərarlarım məhdudlaşdıra bilməz, (məsələn, milli təhlül^sizlik məsələləri ilə əlaqədar və s.);

3. Xarici investorlar üçün ölkəyə gəlmək məsələsində məhdudiyyət qoyulma- mahdır;

4. Mülıləşdiıilmə təhlükəsinə qarşı zəmanət olmalıdır;

5. Mənfəətin transferinə məhdudiyyət qoyulması problemi;

6. Xarici şirkətin idarə olunmasında yerli kadrlann iştirakına qoyulan tələblər.

Ölkə iqtisadiyyatmm inkişafinda inkaıedilməz əhəmiyyətə mahk olduğu halda,
Kanada, Y^niya və Qəıhi Avı opa kimi bh’ sıra inkişaf etmiş ölkələr milü iqtisadi mexanizm üzərində nəzarət sükanını itirməkdən qorxaraq öz qazisində xa- rid investisiyalan məhdudlaşdırmağa çahşular.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin mövqeyi ikilidir: onlar öUrayə xarid k^ital qoyuluşlanmn həm artmasından, həm də azalmasmdan narahatdırlar. Onlar, bir tərəfdən xarici istismarın artmasmdan qorxurlar, digər t^əfdən isə xarid k^hal və texnologiyanın məhdudlaşa biləcəyiadan ehtiyat edirlər. Ancaq ümumiy>'ətiə götürüldükdə dünya təsərrüfat əlaqələrində birbaşa xarici investisiyalar sahəsində liberallaşdırma mey'li, məhdudlaşdımıa mehdindən qat-qat yüksəkdir.

tal qoyan ölkə xarici kapital siyasətini xarici siyasətin tərkib hissəsi kimi istifedə edə bilir.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarının qloballaşması dünya maliyyə mərkəzləri və şirkətləri arasında qiymətli kağızlar sahəsində mövcud olan rəqabəti olduqca kəsldnJ^dimıişdir. Məsələn, əgər İrar hansı bir dövlət milli bazarda qi>mətli kağızlar üzrə məhdudlaşdına tədbirləri azaldırsa, rəqabətə davam gətirmək üçün digər dövlətlər də məhdıdlaşdma tədbirlər göıməyə məcburdurlar. Beləliklə, maliyyə sisteminin inkişafıiun hərəkətverici qüvvəsi rəqabətdir. Rəcıabətin yaratdığı dinamik güc isə maliyyə yenilikləri - innovasiyadır (innivation).

Beynəlxalq maliyyə bazarlarında qloballaşma prosesləri XX əsıin 80-ci illərində yüksək süi'ət akmşdır. Beynəlxalq maliyyə bazarlarında qloballaşma prosesinin sürətlənməsi aşağıdakı amillərlə əlaqədardır:

- əvvəlcə sənaye ölkələrində, sonralar isə inkişaf etməkdə olan Ölkələrdə əmtəə və kapital hərəkətlərini tənzimləyən qanunvericiliyin tədricən libeı aUaşdırılması;
- rabitə və konpüter texnologiyasmm sürətli inkişafı və banklarda həmin texnologiyaların geniş tətbiqi;
- beynəlxalq maliyyə bazaıiannda digər mali^^ə təşkilatlanıun da banklarla rəqabət mübarizəsinə daxil ohnası.

Bretton-Vuds valyuta sisteminin süqut etdiyi və dünya neft bölıramnın özünü göstərdiyi 70-ci illərdə beynəkalq maliyyə bazarlannda banklarm rolu sürətlə artmışdır. Bretton-Vuds sistemi ləğv olunduqdan sonra bir çox ölkələ* sabit məzənnə siyasətindən sabəst dəyişən məzənnə sisteminə keçdilər və valynta rejimlərini dəyişdirəıək k^ital hərəkətlərini məhdudlaşdıran müddəalan yumşaltmağa başladılar. Neft qiymətlərinin qısa müddət azində dörd dəfə artması nəticimdə neft banc edən ölkələrin (OPEC) əlində külli miqdarda valyuta ehtiyatlannm toplanmasma yol açdı. Bu ölkələr isə həmin äitiyalian inkişaf etmiş sənaye ölkələri banklarında müxtəlif şəkildə yedəşdirdilər. Bu banklar isə astronomik rəqəmlərlə i&də olunan həmin dıtiyallann dünya maliyyə bazarlarında yenidi yeıiəşdirilm^ ən^liyyatianm h^ata keçinn^ə başladılar. Bütün bunlar beynəbcalq maliyyə bazarlannm sürətlə genişlənməsini şərtləndirdi.

80-ci illərdə kompyuter və rabite texnologiyasmda özünü göstərən sürətli inkişaf bank əməliyyatlanna çəkilən xərclərin (maya dəyirinin) azalması ilə nəticələndi. Bu isə bank əməliyyaüarmm genişlənməsinə, sayının artmasına səbəb oldu. Bu bazarlarda banklarla yanaşı sığorta şirkətləri, pensiya fondİan, investisiya institutlanna geniş fədiyyət sahəsi açıldı.

B^əbcalq maliyyə intecpasiyası (maliyyə inqilabının ikinci tərəfi) daxili və h^əkalq maliyyə bazarlan arasında mövcud olan maneələrin aradan

kapitalı sərbəst olaraq heç bir məhdudiyyət olmadan daxili bazardan dünya bazarına doğru və əks istiqamətdə hərəkət edə bilir.

Maliyyə inqilabının üçüncü tərəfi maliyyə yenilikləri, yəni yeni maliyyə alət və texnologiyalarının yaradılmasıdır. Bütün bunlar maliyyə sahəsində qloballaşmanı olduqca sürətləndirmişdir.

10.2. Qlobal iqtisadi inteqrasiya proseslərinin nəzəri əsasları

Qloballaşma dövründə təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsi və inteqrasiya prosesləri daha əhatəli mahiyyət almağa başlamışdır. Amerikan iqtisadçısı Martin Şouvin qeyd etdiyi kimi: "Yaşadığımız dövrün əsas tarixi dəyişikliyini başa düşmək bizim iqtisadi, mədəni və siyasi transformasiyalar arasındakı, eləcə də bazarlar, dövlət institutları və sosial hərəkatlar arasındakı əlaqəni başa düşməyimizlə bağlıdır. Qloballaşma iqtisadi və mədəni proseslə eyniləşdirildiyi müddətdə daha geniş mənada qlobal dəyişiklik daha siyasi xarakter daşıyır.

Digər Amerikan iqtisadçıları A. Kruqman və M. Obstfeld isə haqlı olaraq göstərirlər ki, "Beynəlxalq iqtisadiyyat nəzəriyyələrinin təməl problemi nə etmək lazım olduğu haqqında hansısa dünya dövlətinin müdaxiləsi olmadan müxtəlif ölkələrin xarici ticarət və valyuta siyasətində harmoniya yaradılmasından ibarətdir".

İnformasiyaya əsaslanan istehsal və rəqabətin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində formalaşan qloballaşma ölkələrarası asılılıq, regionallaşma və hər bir regionda diversifikiasiyanın durmadan artması ilə xarakterizə edilir, tarixən formalaşmış iqtisadi coğrafiyanın dəyişdirilməsinə doğru aparır.

Hər bir ölkədə geniş təkrar istehsalı prosesinin mühüm amillərindən biri olan beynəlxalq əmək bölgüsü (BƏB) milli iqtisadiyyatla qlobal iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirir, zəruri beynəlxalq iqtisadi proporsiyaları formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Təbii sərvətlərin milli dövlətlər arasında qeyri-bərabər bölgüsü BƏB-in mövcudluğunu şərtləndirir və hər bir ölkə ərazisində milli iqtisadiyyatın formalaşmasının əsasını təşkil edir. Lakin qloballaşma dövründə baş verən informasiya və texnologiya inqilabları təbii şəraitin və sərvətlərin həlledici rolunu ikinci plana keçirir. Müasir dövrdə hər bir ölkədə sosial-iqtisadi tərəqqi informasiya və texnologiya sahəsində durmadan baş verən dəyişikliklərdən necə və nə dərəcədə istifadə olunmasından asılıdır.

Ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələr də BƏB sahəsində özünü göstərən təmayüllər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Qloballaşma prosesləri sənaye ölkələrində irimaşınlı sənayenin inkişafının daha da sürətlənməsi ilə nəticələnir. Bu isə istehsalın miqyasını əvvəllər görünməmiş dərəcədə artırmaqla onların

saüşı və xammal mənbələri uğrunda dünya bazariarmda gedən mübarizəni olduqca kəskinləşdirir. Amerikan iqtisadçısı Phillip G.COTiyin göstərdiyi kimi; Bu gün bizim son bir ə.sr yanmda tanıdığımız dövlətlər onların fıınksiyalarmı, roUannı və fəaliyyətlərini ciddi şəkildə dəyişdirən və məhdudlaşdıran güc sistemlərinin yenidən qurulmasına nail olurlar”. Digər tərəfdən isə tEOÖ-ləıin elmi-texniki nailiyyotləıdən istifadə etmə zəruıəti də durmadan artır.

Qloballaşma da, əslində bu ehtiyaclann təsiri alünda yaranmış və inkişaf edii’. Beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşdikcə kapital və maliyyənin, işçi qüva'əsiniıı beynəlxalq hərəkəti genişlənir.

Qəlbin apancı tədqiqatçılarının BƏB-nün modenüəşdirüməsi sahəsind^i görüşlərini iki qmpa böhnək olar.

1. Ölkələrin qarşıhqh asılılığının müxtəlif variantlan;
2. Mövcud BƏB modelinin yenid^ı qurulmasına yönəlmiş tövsiyələr.

Xaıici asılıhq nəzəriyy^əsi 20-ci illərdə ”Üçüncü dünya" ölkələrində populyarhq qazanmağa başlamışdır.

Sözügedən nəzəriyyəyə əsasən, zəif inkişaf etmiş ölkələr varh İEÖ tərəfindən istismar olunui' və ölkəlain yoxsulluğu onlann dünya iqtisadiyyatına necə inteqrasiya olmasından asifidir. Nəzəıiyyəyə görə, gələcək fıikişafin təmin olunmasında zəif inkişaf etmiş ölkələr üzərindəki müstəmləkəçiliyin təsirləri nəzərə alınmahdır. Sözügedən nəzəriyyə qeyd edir ki:

- Kasıb ölkələr varlı ölkələr üçün təbii resurslar, ucuz işçi qüv\'əsi və onlann texnologiyalan üçün bazar rolunu oynayır.
- ədar olaraq, üçüncü dünya ölkələri xarid valyuta əldə etmd< üçün daha çox İEÖ müxtəlif siyasət və təşəbbüslə’ vasitəsilə kasıb ölkələri özlərindən asıh vəziyyətə salırlar.

« Asılı ölkələr İEÖ-in təsirlərinə müqavimət göstərdikdə isə varh ölkələr tərəfindən onlara tətbiq edilən iqtisadi sanksiyalarla, hərbi təcavüzlə və güclü nəzai’ətiəüzləşiılər.

Bu nəzəriyyə ilk dəfə P. Baraıun Amram əsərində öz əksini t^smışdır. O qeyd edirdi ki, qərbin İEÖ əslində İEOÖ-in yoxsuUuqdan azad olmasına mane olur. Baran həmçinin vmğulayır ki, tEOÖ əldə etdikləri mənfəətləri iqtisadi artıma səbəb olacaq sərm^ə qoyuluşlarına yatırmırlar. Baranın nəzəriyyəsini təkmilləşdirən *A.* Frank qeyd edirdi ki, Qərbin buğualan İEOÖ-i inkişafını ləngitməklə öz hazır əmtəələri üçün bazar və zavodlan üçün isə ucuz xammal təchizatmı təmin edirlər. Bu yoUa da İEOÖ İEÖ-dan asıh vəziyyətə düşürlər. Kapitalist öUralərtte üçüncü dünya ölkələrinin dominant təbəqələri ilə alyans yaradaınq h®nin ölkələrin inldşaJBına mane olmuşdur. Kapitalist ölkələrdən asıh olan üçüncü dünya ölkələrinin dominant təbəqələri O^ ölkələrinə xammal

edirlər. Sözügedən nəzəriyyə ölkələri 2 müxtəlif inkişaf kateqoriyasına - mərkəz və periferiyaya bölmüşdür. Mərkəzə inkişaf etmiş və müstəmləkəçi dövlətləri, periferiyaya isə inkişaf etməkdə olan və müstəmləkə dövlətləri daxildir. Mərkəz periferiyanı istismar edir və müstəmləkəçilik nəticəsində inkişafını təmin etmiş olur.

Bu nəzəriyyəyə görə, Qərb şirkətləri İEOÖ-in bazarlarına girməyə, oradakı ucuz işçi qüvvəsindən istifadə etməyə can atır, kapitaltutumlu və ekoloji cəhətdən zərərli zavodları bu ölkələrə köçürür. Lakin həmin ölkələrə özlərinin tədqiqat və inkişaf potensialını ixrac etmirlər. Nəticədə, üçüncü dünya ölkələrinin sənayeləri "ikinci nəsil" texnologiyalara əsaslanır, xaricdən gətirilən xammal istifadə edən əcnəbilərə məxsus olur, az sayda iş yerləri açılır və ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən digər istehsalçılar ilə az bağlılıq yaranır. Eyni zamanda, üçüncü dünya ölkələrinin xarici valyuta ehtiyatları azalır, çünki xarici şirkətlər öz mənfəətlərini ölkələrinə göndərirlər. Bununla əlaqədar xammal ixrac etməyə məcbur olurlar. Buna görə, üçüncü dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının sağlamlığı inkişaf etmiş ölkələrə xammal ixrac etməkdən asılı olacaqdır. Bununla yanaşı, iş yerləri açılmadığından həmin ölkələrin əhalisi bu artımın yalnız kiçik faydasını görəcəklər. Ona görə də, üçüncü dünya ölkələrində baş verən hər hansı iqtisadi inkişaf müəyyən sosial inkişafa gətirib çıxaracaqdır, lakin yenə də birinci dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının inkişafı ilə müəyyən olunacaqdır. Elə bu səbəbdən də, sözügedən nəzəriyyənin nümayəndələri qeyd edirdilər ki, İEOÖ öz davamlı inkişaflarını İEÖ-dən asılı olmaqla təmin edə bilməzlər. Bununla əlaqədar olaraq, üçüncü dünya ölkələrinin müstəqil milli inkişaf strategiyasına ehtiyacları vardır. Həmin ölkələr birinci dünya ölkələrindən asılı olaraq inkişaf etməməli, iqtisadi cəhətdən öz tələblərini təmin edə bilməlidirlər.

Qeyd olunmalıdır ki, bütün dünya ölkələri bu və ya digər dərəcədə bir-birlərindən asılıdırlar. Həmçinin, hər bir ölkə özünün iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün digər ölkələrlə iqtisadi və ticarət əlaqələri qurur. Qloballaşma şəraitinin bütün dünya ölkələri qarşılıqlı sürətdə bir-birilərindən asılıdırlar və özlərinin iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə öz səylərini əsirgəmirlər.

ABŞ iqtisadçısı R.Kuper qarşılıqlı asılılıq problemini müxtəlif nöqteyi nəzərdən araşdırır. Onun fikrinə görə, dörd növ qarşılıqlı asılılıq mövcuddur:

1. Struktur asılılığı. Ölkələr bir-biri ilə o qədər qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədirlər ki, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatında baş verən əhəmiyyətli dəyişiklik dərhal digər ölkələrdə əks-səda doğurur.

2. İqtisadi siyasət sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərin qarşılıqlı asılılığı;

3. İqtisadi inkişafın xarici amillərinin qarşılıqlı asılığı.

4. Siyasi cəhətdən qarşılıqlı asılılıq həmin nəzəriyyə öz reallığı ilə fərqlənir.

Göstərilən nəzəriyyələr qloballaşma dövründə BƏB sisteminin modernl
dirilməsi sahəsində digər nəzəriyyələrin meydana çıxmasına şərait yaratmışlar.

BƏB modernləşdirilməsi və milli dövlətlərin bu prosesə uyğunlaşması ide
la-rının əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, İEOÖ himayəçilik siyasətindən imt
et-mə-lidirlər və xarici kapitalın ölkəyə daha çox daxil olması üçün şər
yaratmalıdırlar. İEOÖ-in çoxu həmin nəzəriyyələrin işığında "açıq qa
siyasətini həyata keçirir, müştərək müəssisələrin, azad iqtisadi zonala
yaradılmasını sürətləndirirlər.

Bu sahədə Cənubi-Şərqi Asiya və Latın Amerikası ölkələri xeyli nailiyyətl
əldə etmişlər. Bununla yanaşı, onlar himayəçilik siyasətindən də tam imtina
məyiblər. Onlar himayəçilik rejiminin yumşaldılması siyasətinin İEÖ tərəfind
də həyata keçirilməsini tələb edirlər.

Qloballaşma dövründə BƏB sisteminin modernləşdirilməsi ideyasının əs
məzmununu İEOÖ-lərin sənayeləşmə siyasətinin sahə strukturunun yeni istiq
mətlərinin müəyyən edilməsi təşkil edir. Onlara təklif olunur ki, İEÖ-
ehtiyaclarını ödəmək üçün əməktutumlu, materialtutumlu, standartlaşdırılm
məhsul və məmulatların istehsalına üstünlük versinlər. Həmin məhsulların ixra
hər vasitə ilə stimullaşdırılsın. İEÖ isə yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi tələb olun
elmi-texniki tərəqqinin özünü çox göstərdiyi sahələrin inkişafına üstünl
verməlidirlər.

80-ci illərdə ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya və AFR-da konservativ hökum
lərin hakimiyyətə gəlməsi iqtisadi nəzəriyyədə və siyasətdə neoklass
əksinqilab ilə nəticələndi. Onlar İEÖ-lərdə məcmu təklifin stimullaşdırılması
və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə üstünlük verdilər. Həm
nəzəriyyənin tərəfdarları üçüncü dünya ölkələrində iqtisadiyyata dövl
müdaxilələrinin ixtisar olunması ideyasını irəli sürdülər. Həmin ideyalar apar
beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar olan BVF və Dünya bankı tərəfindən qəb
olundu. Ona görə də azad bazar ideyalarını əsas götürən neoklassik məktəb
nümayəndələri asılılıq nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına qalib gəldilər. Onlar hes
edirdilər ki, bazarlara sərbəstlik verməklə, dövlət müəssisələrini özəlləşdirməkl
ixracatın qarşısındakı maneələri götürməklə və xarici kapitalı cəlb etmək
iqtisadi inkişafı sürətləndirmək mümkündür.

Asılılıq nəzəriyyəsi tərəfdarlarından fərqli olaraq neoklassiklər hesab edirdil
ki, üçüncü dünya ölkələri öz inkişafında İEOÖ-lərin irticaçı siyasətlərinə gö
deyil, iqtisadiyyata dövlət müdaxilələrinin yüksək olmasına görə geri qalırlar.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri olan C. Bhaqvatı, V. Ramasvami, H. Conso
B. Balassa, Ə. Kruqer və V. Korden əsas diqqəti proteksionizmin itkilərinə
valyutanın həddən artıq yüksək qiymətləndirilməsinə yönəltmişlər. Onlar hes
edirdi ki, üçüncü dünya ölkələri bazara və özəl təşəbbüsçülüyə sərbəstl

vermәkls ehtiyatlanıı sәmәrәli bölgüsünü vә sürәtli inldşafi tәmin edә bilәrlәr. Buna misal olaraq, Cәnubi-Şәrqi Asiya ölkәlәri göstәrilir. Lakin üçüncü düitya ölkәlәrinin tәcrübәsi göstәrdi ki, neoklassik nәzәriyyәlәr uzun müddәtli prespeküvdә özünü heç dә hәmişә doğrultmur. Xüsusәn keçid iqtisadiyyatı ölkәlәrindә sosial-iqtisadi proseslәrin tәnzimlәnmәsindә bazar mexanizminә bir mәnah şәkildә üstünlük verilmәsi vә dövlәt tәnzimlәmәlәrinin rolunun zәiflәdilmәsi hәmin ölkәlәrdә mövcud problemlәrin uzunmüddәtli perspektivdә hәllini sürәtlәndirә bilmәz. Amerikan tәdqiqatçısı Manuel Kastelsin fikrinә görә, qlobal proseslәr dәrinlәşdikcә rәqabәt mübarizәsi dünyanın iqtisadi mәrkәzlәri, regionları vә ölkәlәri arasında getdikcә kәskinlәşir, BӘB sisterniriin strukturunda dddi dәyişikliklәr baş verir.

Yeni BӘB anlayışı qlobal iqtisadiyyatda dörd әsas istehsalçılar qrupunun mövqeyini әks etdirir: ixtisash әmәyә әsaslanan yüksәk dәyәı- istehsalçıları; az әmәk haqqı ödәmәlәrinә әsaslanan miqdai'ca böyük hәcmdә mәhsul istehsalçıları; tәbii ditiyatlara әsaslanan xammal istehsalçılan; qiymәtdәn düşmüş mәhsul istehsalçıları. Lakin hәmin müxtәlif növ әmәk bölgüsfi ölkә bölgüsü üә uyğun gәlmir. Onlar qlobal iqtisadiyyatın infbraıasiya hıfra-struktmımdan istifadә edilmәklә şәbtikә vә axınlai' şәklindә tәşkil olunurlar. Coğrafi cәhәtdәn onlar planetin bir sıra regionlarında tәmәrküzlәşir vә qlobal iqtisadiyyata diferensial xarakter veriılәr. Lakin yeni BӘB ölkәlәa* arasında deyil, yuxanda göstәrilәn dörd әmәk növü şәklindә qlobal iqtisadiyyatda şәbәkә vә axınlai' şәklindә yerlәşdirilmiş iqtisadi agentlәr arasmda baş voiı*. Hәmin dörd mövqe bütün ölkәlәrdә mövcuddur vә onlar öz reallığı vә mәqsәdlәri baxunın- dan qlobaldırlar. Hәtta әn maıjinal iqtisadiyyatda belә, az da olsa, yüksәk d^әr istehsalçılan mövcuddur vә әksinә, әn qüdrәtli iqtisadiyyatda da, marjinal seqmentlәr mövcuddur (Mәs. Nyu-York, Osaka, London vә yaxud Madriddә).

BӘB-dә mövqe, prinsip etibarilә, ölkәnin xarakteındәn deyil, onun әmәk dhti- yatiannın xüsusiyy^әrindәn, bilik sәviyyәsindan vә onun qlobal iqtisadiyyata daxil ohna dәrәcәsindәn asıh olduğu üçün dәyişikliklәr qısa tarixi dövi' әrzindә baş verә bilәr. Bu prosesdә hökumәtlarin vә biznes stnıkturlannın fәaliyyәti hәlledici rol oynayır. Yeni beynәlxalq әmәk bölgüsü, әmәk ehtiyatlan vә texnologiya bazası әsasmda formalaşır vә hökumәtiәr vә sahibkarların fәat^әti ilә istiqamәtlәnir.

Belәliklә, qloballaşmanın әsas problom sahәsi qloballaşmanın mürәkkәb proseslәrinin necә dәyişmәsi vә necә p^laşdmlmasmdan, hәmçinin etibarh vәzitәl^ mәnbәlәıinin vә kolldktiv aksiyalarm sәmәıәliliyini saxlamaqdan ötrü ölkәlәrin imkanlarını sarsılmaqdan ibarәtdir. Faktiki olaraq biz soruşuruq ki, Polşanın böyük transformasiyası ɐıasında reallaşan әsas stmktm' şәbәkәlәri

böyük ü^sfomıasiya dövlətdə öz-özünə baş verəcdoni?”. Beləliklə müasir iqtisadi proseslər diqqətlə nəzərdən keçirildikdə aydm olur ki, yeni mfonnasiya iqtisadiyyaü qlobal miqyasda fəaliyyət göstərir. Lakin bunu şübhə altına alanlar da vardır. Məsələn, Stiven Koen hesab edir ki, b^ıəlxalq iqtisadiyyat hələlik qlobal deyildir. Belə ki, bazarlai' hətta strateji əhənıiyyəth sənaye sahələri və nəhəng fiımalar üçün hələlik tam şəkildə inteqrasiya olunmamışdır; maliyyə axınlan valyuta və bank əməliyyatlanmn həyata keçirilməsi salıəsindəki qadalarla məhdudlaşdmimışdır, imraiqrasiya nəzarəti nəticəsində əməyin mobilliyi azaldılır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma təməlləri hələlik tam reallaşmamışdır. İstdısalın beynəlmiləlləşməsi sahəsində nail olunmuş səviyyə baxımından inteqrasiya birləşmələri fonnal və real xarakter daşıyır. Formal inteqraaya istehsalın elə beynəlxalq ictimailəşməsini nəzəıdə tutur ki, onun əsaanda ölkələr araanda iqtisadi əlaqələr BƏB prinsipləri əsasmda qarşılıqh əlaqədar olan ölkələrdə istehsahn inkişaf səviyyəsinin müvafiq paramelrləri üə şərtləndirilməmişdir. İstehsalın beynəkalq ictimailəşməsi inkişaf edə bilər, amma onun iştirakçılan son nəticəyə təsir edən müxtəlif iqtisadi şəraitdə ola bilərlər. Real iqtisadi inteqrasiya isə iaehsalın ictimailəşməsinin elə bir səviyyəsi deməkdii’ ki, bu zaman iştirakçı ölkələrin əsas sosial-iqtisadi parametrləri nəzərə alınır, təşkilatlanma prosesləri həyata keçirilir.

10.2. Qlobal maliyyə böhranın mahiyyəti, səbəbləri və təzahür formalan

Qloballaşma dövrü milli iqtisadiyyatlarm qeyri-sabitliyinin artması və böhmnlann yaranması ehtimalının artması ilə səciyyələnir. Maliyyə böhranlan bu dövrdə bir çox ölkələrdə davamh xarakter almağa başlamışdır.

1970-ci illərin əvvəllərindən etibaıən vaxtaşırı özünü göstərən başlıca maliyyə böhranlarmı açıqlayan nəzəriyyələri altı başlıq altmda toplamaq olar:

\. *Dövrü borc yığımı*- Fişer, Minsk kimi alimlərin araşdırmalarma görə istər şirkətlərin, istərsə də ölkələrin sürətli böyümə dönəmində dövrü olaraq borc yığımına rast gəlinir. Borcların artum maliyyə böhranmm meydana gəlməsində başlıca faktor rolunu oynayır.

2. *Bank sahəsində yaşanan böhran* - Fridmen, Kaqan kimi monetaristlər tərəfindən irəli sürülən bu nəzəriyyəyə görə yüksək inflyasiya bankçılıqda təşvişə yol açır. Bu zaman sərt pul siyasətinin iqtisadi aktivlik üzərində təsiri azalır.

3. *Rasional nəzəriyyə* - Flud, Qerber, Votson kimi iqtisadçılara görə ən önəmli amil faktiki olaraq qiymət dəyişmələrində gözləmələrdir.

4. *Qeyri-muayyənlik nəzariyyasi* - Bu nəzəriyyə gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlə risk arasında nisbət haqqında qərar qəbul etmənin vacibli>rini açıqlayır. Bu məktəbin nümayəndələri olan Molozer, Neninqə görə maliyyə böhranlanna səbəb gələcəyə yönəlmiş qeyri- müəyyənlikdir.

5. Kredit nəzəriyyəsinə görə kreditin miqdannda olan azalmalar ona olan tələbdə ani bir artıma səbəb olur.

6. *Maliyyə bazarının struktur nəzəriyyəsi* - Davis tərəfindən inkişaf' etdirilən bu nəzəriyyəyə görə qlobal maliyyə bölırammn səbəbi maliyyə bazarlanmn sərbəstləşdirilməsidir. Bazara giriş sahəsində maneçiliklərinin azaldıbnası rəğbət artunma, bu artım isə kredit tələbində artıma və kredit standartlannda azalmaya yol açır. Bu isə böhrana səbəb olui'.

Digər tərəfdən, dünya konyunktuıasmdakı dəyişmələrlə birlikdə kompüter sahəsindəki süıətli inkişaf nəticəsində artan inteqrasiya, bir bölgədə yaşanan böhramn sürətlə digər ölkələrə təsirinin daha sürətlə artmasma səbəb oIui'. Bunun son nümunəsi Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində yaşanan böhıandır.

Xaıici ölkə sakinlərinin sərbəst olaraq daxili maliyyə bazarlannda, istər depozit yerləşdirməsi, istərsə də kredit ala bilməsi sakinlərin sərbəstcə bütün valyuta əməliyyatlan apara bilməsi deməkdir. Beynəlxalq bazarlarda maliyyə sərbəstləşməsi portfel investisiyalanmn həcminin aıtmasma səbəb oldu. Bu cür investisiyalarm verilməsində inkişaf etmiş ölkələrin payı 90%-i keçir. Onlar isə mərkəz ölkələrdə yerləşdirilmişdi.

London biıjası dünyanm əsas maliyyə mərkəzlərindəndii'. İngiltərədə 1986-cı ildə həyata keçirilən maliy}'ə bazarlarmın sərbəstləşdirilməsi siyasəti və elektronika sisteminə keçid beynəlxalq maliyyə əməliyyatlannın həcmini artırmışdır. Mərkəz ölkələrdə faiz hədləri (1990-cı illərdə) aşağı olduğu üçün investorlar “inkişaf edən bazaı-lar”a yəni İEOÖ-dəki kapital bazanna doğm hərəkət edirlər. Həmin çevrə ölkələrində risklər yüksək olsa da, gəlirlik nisbəti inanılmaz dərəcədə yüksək səviyyəyə çatır. Çevrə ölkələrinə (İEOÖ-lər) portfel investisiyaları 1987-ci ildə sıfıra yaxm ikən, 1993-cü ildə 81,6 milyard doUara çatdı. Bunun 73%-i istiqrazlai’, 27%-i səhm ohnuşdui'. 1990-cı ildən sonra Çevrə ölkələrinin həm dövlət, həm də özəl sektoru borc bataqlığına düşdü və nəticədə bir tərəfdən ixracat artai'kən (kapital), digər tərəfdən məhsul istehsalı azalmağa doğru hərəkət etməyə başladı. 1994- cü ilə qədər poıtfel investisiyalan əsasən 5 ölkə üzrə təmərküzəşləşmişdir; Argentina, Braziliya, Meksika, Cənubi Koreya,

Türkiyə. Bu ölkələrdə ıniUi pul vahidi üzrə daxili bazara ixrac edilən mallar doUai' üzrə rəqabət gücünü itirirdi. Buna görə də cari əməliyyatlar üzrə defisitin artma.sı nəticəsində risk sistematik artır və maliyyə böhranı reallaşır.

Ciddi bir borc böhranı 80-ci illərdən başlamışdır ki, bu da neftin qiymətinin arümı ilə müşahidə olunurdu. Neftdən gələn bö>nik gəlirlər, hansı ki, ixracatçılar öz iqtisadiyyatına qoya bilmədilər, böyük həcmdə sərbəst kredit resurslarına yol açdı. Borc alan qismində Latın Amerikası, həmçinin Mərkəzi və Şərqi Asiya ölkələri çıxış edirdilər. Onlaım çoxu yanacağın qiymətinin belə artımından çox ağır vəziyyətə düşmüşdülər. Borclular ödəmə üçün valyuta toplamağa çətinlik çəkirdi. İnkişaf etmiş dünya staqflyasiya ilə rastlaşdı. Belə ki, İEOÖ-də mallara olan tələb enmişdi. 1981-82-ci illərdə Argentina və Çilidə borc böhranı yarandı. Elə bu zaman Kolumbiya, Meksika, Peru və Uruqvayın bank sistemi tamamilə çökdü. Maliyyə böhram kreditor ölkələrin borcunu ödəmə qabiliyyəti olmayanlara yardım tədbirlərini həyata keçirməyə məcbıu etdi. ABŞ borclu ölkələrin böyük borclanm kiçik borclarla əvəz etmək piam hazırladı.

Müəyyən müddət sürən nisbi sabitlikdən sonra 1994-1995-ci iUərdə beynəlxalq valyuta-kıedit sferasında yenidən Meksikada bank, valyuta və borc böhram baş qaldırdı. Sonra isə 1997-98-ci illərdə Cənub-Şərqi Asiyada, Braziliyada, Rusiyada, Türkiyədə, Argentinada maliyyə valyuta sistemində problemlər yarandı.

Böhranlan araşdırarkən bütün ölkələrdə eynilik aşkar olunur. Cənub- Şərqi Asiyada pul və fond bazarlannda dövlət büdcəsi və tədiyyə balansmm kəsiri gərginlik yaratdı. Səhm və daşınmaz əmlak qiymətlərinin spekulyativ artum qeyri bank şirkətlərin borclarmın artmasma səbəb oldu. Bir çox banklar borclanmaıun mümk*ün normalarmı keçdilər. Qısamüddətb və uzunmüddətli borclar arasmdakı nisbət pozuldu. Amq verilən kreditlərin təminatı kimi yüksək qiymətləndirilən şirkət aktivləri, torpaq sahələri, daşınmaz əmlaklar çıxış edirdi. Birinci enmənin göstəriciləri zamam banklar likvidliklərini iki dəfə itirdilər. Onlar lik-vidliki kompensasiya etmək üçün >^sək faizli xarici kreditlərə müraciət etdilər. Xaıici investorlar isə kreditləri qısa müddətə verirdilər ki, təhlükə yaranan zaman vəsaiti geri çəkmək mümkün olsım. Belə təhlükə olan zaman onlar pulunu geri çəkməyə başladılar. Nəticədə adlan çəkilən ölkələrdə banklar bankrot halında idilər.

Bu regionda bank kollapsı, büdcə defisiti, həmçinin val>mta ehtiyatlanmn 62 nılrd.-dan 24 mlrd, dollara qədər azalması 1997-ci ildə

milli valyutaya inanım düşməsino və xarici valyutada tələbin artmasma, ajiotaja səbəb oldu. Sonunda bütün qrup ölkələrdə valyuta kursları azalmağa başladı. Belə ki, yahuz 1997-ci ildə nıilb valyutalar 30-50% devalvasiya etdi. Bu hal ən çox İndoneziya rupisində baş verdi (52%). 1998-ci ildə Koreya, Malayziya, Filippin və 'Failandda devalvasiyanı zəiflətmək mümkün oldu. İndoneziyada isə bu proses davam ediidi.

Asiya mali>7Ə böhranı bu region ölkələrinə böyük vəsait yatıran sənaye ölkələrinə həyəcan siqnalı oldu. Onlann buradan neft, xammal və digər mallann idxalma ehtiyacı var idi. Bu baxımdan onlai' böhranın aradan qaldırılmasına xidmət etməyə hazır idilər. Asiyada böluamn ıiornıallaşması başlayanda Braziliya maliyyə uçunmıu ilə üzləşdi. Daxili borcu ödəmək üçün 100 milyard vəsait tələb olundu. Borc verənlərdə isə belə vəsait yox idi. Ölkənin qızıl valyuta ehtiyatlan 41 mlrd, dollara kimi azaldı. Braziliya sabit məzənnədən üzən vahoıla məzənnəsi sisteminə keçdi və valyutası 43% devalvasiya etdi. Böhranm kəskinliyi bir ildən sonra səngidi və əsas iqtisadi indikatorlar yaxşılaşdı. Bu, digər ölkələrin banklan və beynəlxalq təşkilatlarm köməyi ilə baş verdi.

Bu tip analoji hallaıia növbəti dəfə Türkiyə və Argentina qarşılaşdı. Hər iki ölkə kapital bazarmdan borc alan ölkələr sırasındadır. 1999-2000-ci illərdə onlann payına 20%-ə yaxın belə borclanma və 10% İEOÖ-in məcmu borc payı düşürdü. Yenə də inkişaf etmiş dünya bölıranımn qlobal maliyyə sisteminə neqativ təsirindən qorunmaq üçün hər iki ölkəyə yardmı tədbirləri hazırlandı.

BcynəLxalq krcditləşmə sistemindəki bütün problemlər, böhranlann qarşısmın alınması üçün təxirəsalınmaz xərclər sübut edir ki, yaıanmış beynəlxalq maliyyə memarlığı qloballaşma şəraitində ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi vəziyyətinə və əlaqələrinə cavab vermir. Beynəlxalq maliyyə sabitliyinin qorumnasımn hansı xərclər hesabına başa gəlməsi aşağıda əks olunur.

2008-ci ildə dünya iqtisadiy>utında daha bir maliyyə böhram başladı. Əv\'əlki böhranlarm əsas səbəbi valyuta sistemində yaranan problemlərlə əlaqədardırsa, sonuncu maliyyə böhranının əsasında bank sektorunda yaranan problemlər dayanır.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dünya ölkələıinin qlobal böhrana doğra sürükləndiyi aşağıdakı məlumatlardan aydın şəkildə görünür.

Regionlar və ölkələr üzrə ÜDM-un dinamikası (1990-2009), %-1ə

Cədvəl 10.1

—	1990-2002	r 2002-	2005	2006	2(MFT	2008 j	2009
Dünya	42.3	2j.r	4,5	İ.l	5,0	3,7 1	2.2
Lıkü^f etmiş ölkələr	.3?;2	17,6			2l~'	1,4 i 1	-0,3
AB	29T*	■'T77T'	■-2-2 ■	■“53 -	■ TF'	I	-ö,5
“ÄBŞ	• -.nT?"” ■		2:9			' r.4 i	-0.7
Yaponiya	m	12.1	1,9	'2,4	2,1	Ö,5 1	-0.2
İnkişaf etmokdə olan dikələr	5ı,3	59.7	9,1	7,9	gT(J ~	6,6 j I	5,1 1

Maliyyə böhranı termini son zamanlar çox geniş və ümumi mənada istifadə olunur. Əvvəllər, əgər söhbət, dövrü iqtisadi böhıanlara səbəb olan hadisələrdən gedirdisə, indi daha çox “pul böhranı”ndan danışılır. Maliyyə böhranının səbəbləri müxtəlifdir. İlk növbədə bunun səbəbləri əsassız makı*oiqtisadi siyasət, dövlət köçürmə ödəmə münasibətləri sisteminin kökündən pozulması, inflyasiyanın güclənməsi, bank sektorunda çaxnaşma, zəif milli maliyyə sistemi, əlverişsiz xaıici şərtlər (milli ixrac əmtəələrin qiymətinin düşməsi, idxal əmtəələrin qiymətinin qalxması), düzgün olmayan mübadilə kursu, siyasi qe>'ri-sabitlikdir. Əksər iqtisadçılai' maliyyə böhramnı maliyyə sisteminin böhram kimi qələmə verirlər. Maliyyə sisteminin böhram əsas maliyyə institutlarimn öz borcunu ödəyə bilməməyi ilə ifadə olmıur və “maliyyə çaxnaşması*' ilə müşayiət olunur. Maliyyə sistemi böhramnm bu cür institutsionai anlaşılması onun kredit müəssisələrinin müflisləşməsi ilə əlaqələndirilməsinə və bank böhranı kimi anlaşılmasma səbəb olur. Maliyyə böhramnm komponentləri aşağıdakılardır: büdcə, bank, pul dövriyyəsi, valyuta və bhja. Maliyyə böhranı dedikdə valyuta sisteminin böhranı, bank sisteminin böhıanı, fond birjası böhram başa düşülür.

Maliyyə böhram maliyyə-kredit sisteminin tarazlığımn pozulmasıdır ki, bu da özünü maliyyə müəssisələrinin və kredit maliyyə təsisatlarımn qeyri-sabitliyində, milli valyutanın dəyərsizləşməsi və suveren borclann ödənilməsində göstərir.

ABŞ-in Milli iqtisadi tədqiqatlar bürosunun ekspertləri maliyyə böhi'amm 3 kateqoriya üzrə qruplaşdınrlar: bank, borc, valyuta böhranlan. Səbəb kimi aşağıdakılar müəyyənləşdirilir: faiz dərəcələrinin qalxması fond bazarlarında qiymətlərin düşməsi, qiymətlərin ümmni səviyyəsinin gözlənilmədən düşməsi,

qeyri-müəyyənliyin artması və baak çaxnaşması, hədsiz kredit və borclar, xarici beynəlxalq şoklar, valyuta riski, qlobal infeksiya.

Valjoıta böhranı valyuta bazarındakı vəziyyətin ağırlaşması ilə əlaqədardır. O, özünü valyuta kurslaıındakı kəskin tərəddüdlərdə, kapital axuınında, devalvasiyada, revalvasiyada, beynəlxalq likvidlikin zəifləməsində, valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərində qaışıdurmanın kəskinləşməsində göstərir.

BVF-nin verdiyi tərifə görə, valyuta böhranı mübadilə kursuna spekulyativ hücumlar zamam faiz dərəcələrinin kəskin qalxmasına səbəb olur. Valyuta böhranı bank-sektonmdakı qeyri-sabitliyin yaranmasına yol açu'. Valyuta və bank qeyri-sabitliyinin yaıanmasmı iqtisadçılar xüsusi terminlərlə ifadə edirlər - “ikiqat böhran”. Milli valyutanm devalvasiyası bank çaxnaşmasmm yaxmiaşmasmı göstərir, xüsusən əgər bank öhdəliklərinin əsas hissəsi xarici valyutada ifadə olunmuşsa. Eləcə də milli valyuta kursunun kəskin qalxması bank böhjanı yarachr. Bu halda xammal ixrac edən ölkələrin ixi'acmı sarsıdan həddindən aıtıq yüksək valyuta kursu səbəb olur.

Məsələn 1999-cu ildə Braziliyada maliyyə böhram başladı, bunun səbəbi ölkənin milli pul vahidinin 30-40% revalvasiyası idi. Bu zaman Çili, Braziliya, Kolumbiya, Rusiyada baş verən bank böhramnm səbəbi milli valyutalannm məzəmıələrinin yüksək olması və faiz dərəcələrinin qaldınimasıdır. Digər tərəfdən İEÖ-də bank faizlərinin qaldırılması onlardan kredit tələb edən ölkələrdə bank böhranımn yaranması ehtimalım 3 səbəbdən artınr;

Birinci, yüksək fazi dərəcələri nəticəsində defolt ehtimah artn.

İkinci, İEÖ-də faiz dərəcəsinin qalxması İEOÖ-in valyutasımn dəyərsizləşməsinə səbəb olanda xarici valyutada olan bordan ödəmək üçün daha çox milli valyuta tələb olunur.

Üçüncü, spekulyativ hücumlar İEOÖ-in bank sisttaninin sabitliyinə ciddi təhlükə yarada bilər.

Məsələn, 1998-ci il böhramna qədər Rusiya banklanmn əksəriyyəti valyuta qiymətli kağızlar və digər maliyyə alətləri vasitəsi ilə spekulyativ əməliyyatlar edərək yüksək gəlir əldə edirdilər. Bu da maliyyə böhramnm başlamasma səbəb oldu.

Maliyyə böhranımn bir elementi də borc böhramdır. Borc böhıam dövlət və özəl subyektlərin kreditorlar qarşısında Öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməmə5ddir. Bu mənada borc böhranı bank böhram ilə oxşar görünə bilər. Ona görə də bank böİıram mahiyyət etiban ilə kredit

böhramdjT, yəni kreditorun problemini öyrənib təhlil edir, borc böhranı isə debitorun və ya borc alamn fəaliyyətindəki qeyıi-sabitliyə işarədir. Borc böhranı bank böhranına ilkin real şərait yaradır, S.Fişerin fikrincə borc böhram 3 səbəbdən yarana bilər:

1. Borclu ölkələrin öz iqtisadiyyatlaıını düzgün idarə etməməyi; büdcə kəsri vo yüksək valyuta kursu.
2. Banklar tərəfindən kreditlərin ehtiyatsız paylanması, yəni tələb və şərtlərin yumşaldılması.
3. Borc verən ölkələrin % dərəcələrini yüksəltməsi.

1980-cı ildə dünyada neft böhıam oldu. Buna səbəb olaraq neft ixrac edən ölkələrin yüksək neft gəlirləri əldə etməsi idi. Bu isə neftin qiymətinin gündən-günə yüksəlməsi hesabına baş verirdi. Bu vəsaitin haımsım öz iqtisadiyyatlannda istifadə edə bilməyən neft ixracatçıları ehtiyacı olan ölkələrə kredit verməyə başladılar. Halbuki kredit verilən bu ölkələr, onsuz da neftin yüksək qiymətindən ağır vəziyyətə düşmüşdülər. Nəticədə həmin ölkələr krediti və onun faizlərini ödəməkdə çətinlik çəkməyə başladılar. Bu isə borc böhram yaratdı.

Bu böhranm digər səbəbi dövlət borc öhdəliklərinin üst-üstə yığışıb qalmasıdn. Bu 1997-1998 Asiya böhranmın başlıca katalizatoru oldu.

Beləliklə 90-cı ildən başlayaraq Transmilli banklar İEOÖ-ə kredit verilməsində ehtiyatlı strategiya işləyib hazırladılar. Lakin buna baxmayaraq, 2008-ci il böhramnda sadalanan bu amillərin böyük rolu oldu.

Hazırda qlobal miqyasda öz əhatə dairəsini genişləndirən maliyyə böhram öz başlanğıcım ABŞ-dan götürüb. ABŞ-m bu dərin maliyyə böhram ilə üzləşməsi bir neçə səbəbin nəticəsində baş verdi. Öncə onu qeyd edək ki, ABŞ-da böhranm başlanmasma şərait yaradan sünptomlai’ bir müddət əvvəl formalaşmağa başlamışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

Birinci, ABŞ-İraq müharibəsinə bu günə qədər 3 trilyon vəsait xərcləyibdir ki, bu maliyyə itidsi də özünü iqtisadiyyatda göstərməyə bilməzdi. Əslində bu dövlət üçün böyük məbləğdə rəsmi ehtiyatlar itkisi deməkdir.

Digər mühüm faktor dövlətin ipoteka kreditləri sahəsində həyata keçirdiyi səmərəsiz siyasət ohnasıdır. Qanunlar çərçivəsindən baxsaq, maliyyə böhramnda “günahkar” iki qanun layihəsidir. Bunlar 1995-ci ildə ABŞ prezidentinin imzaladığı İctimai Yenidən İnvestisiya Aktma dəyişikliklər və eyni prezident tərəfindən 1990-cı ildə imzalanan Maliyyə Xidmətləri Modemizasiyası Aktıdır. Birinci qanun orta və aşağı gəlirli əhalinin ev və digər istehlak kreditləri almasma şərait yaratdı. Nəticədə kredit verən qurumlar öz tələblərim yumşaltdılar. Artıq banklar öz müştərilərini

yüksək gəlirlər arasında seçməyəcəkdilər. Eyni zamanda akta edilən digər dəyişikliklər dövlət tərəfindən öhdəliklərmə zəmanət verilən və dövlətdən limitsiz kredit ala bilən Fannie Mac və Freddie Mac açıq səhmdar cəmiyyətlərinin həmin aşağı və orta gəlirlilər qrupuna da investisiya etməsi idi. Bu əslində kredit qabiliyyəti olmayan qrupa kredit verilmə prosesinin başlamnası idi.

İkinci qanun layihəsi isə banklara həm kommersiya, həm də investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı verirdi. Dövlətin kommersiya banklarınm toplayacağı əmanətlərə verdiyi zəmanət eyni zamanda həmin banklann investisiya fəaliy>^ətindən yaranan zərərləri də örtəcəkdir. İnvestisiya banklan isə ə\"vəllər depozit yığa bilmirdilərsə aktdakı dəyişiklikdən sonra depozit yığan kommersiya banklan ilə birləşmək hüququ qazandılar. Yığılan depozitlər riskli maliyyə alətlərinin dövriyyəsinə sərf olunurdu. Məsələn, İpoteka Qiymətli Kağızlara (İQK) Qanun dəyişiklikləri çoxlu problemlər yaratdı. Orta və aşağı gəlirlilərə onlaın gəlirləri ev almasma imkan vennəsə də, onlara güzəştli kredit verilməyə başlandı. Səbəb isə ipoteka verən şirkətlərin qazanc əldə etmək istəyi idi. Həmin kredit verən şirkətlər komissiya gəlirləri əldə etmək üçün az gəliii və kredit keçmişi olmayan kütləni hədəf alaraq, onlara ipoteka krediti satımşdır. İQK>mn dəyəri evlərin ilkin alqı-satqı qiymətinə bağh idi və əsas gəliii ev alamn ödədiyi məbləğdir. Nəticəcfe gəliri riskli olan əhaliyə verilən ipotekalarm girav göstərildiyi İQK üçün maliyyə bazarları yaranır və müxtəlif maliyyə şıkətləri İQK-a yardun edirdi.

Fannie Mac və Freddie Mac şirkətləri İQK bazarmm likvidlikini artırmaq məqsədi ilə dövlət tərəfindən IQK-a investisiya etməyə məcbur edildi. Artıq 2007-ci ildə bu iki şirkət 12 trilyon dollarlıq ipoteka bazaıınm yan sına sahib idi. Qeyd edək ki, əksər maliyyə alətlərinin iki əsas riski olur, bu faiz və kredit riskidir. 80-ci iUər maliyyə böhi'amnda səbəb % riski idisə, cari böhramn əsas səbəbi kredit riskidir. Bildiyimiz kimi kredit riski alman kreditin və onun % dərəcəsinin ödənilməsinin yerinə yetirilə bilməsidir. Həmçinin bu zaman ipoteka qiymətli kağızlanna edilən spekulyativ hücumlaı- nəticəsində onun nominal dəyəri real dəyərindən bir neçə dəfə artmasına gətirib çıxarmışdı.

Belə ki, ipoteka kreditləri ilə əlaqədar kontraktlarm ifrat dərəcədə mürəkkəbləşməsi qlobal maliyyə böhramna yoluxucu surətdə təkan verdi. Bunun da əsasmda “Mortgage” böhranı durur. Amerikada insanlar ev alarkən iki seçimlə qarşılaşırdılar. Qəbul olumnuş qaydaya görə evlər sabit və dəyişkən kreditə verilirdi. İnsanlar da gələcəkdə iqtisadiyyatın

yaxşı olacağını nəzərə alaraq dəyişən faizlə kredit götürürdülər. Yəni, onlar "dəyişən faiz krediti" prinsiplərini əsas götürərək, gələcəkdə kredit faizlərinin aşağı düşəcəyinə ümid edirdilər.

Lakin 2007-ci ilin sonu 2008-ci ilin əvvəllərində neftin qiymətinin gözlənilmədən qalxması Federal Ehtiyatlar Sisteminin faizləri yüksəltməsinə səbəb oldu. Bu da vətəndaşlann kredit və onun faizlərinin ödəmə qabiliyyətini aşağı saldı və nəticədə evlər istehsalçı şirkətlərə geri qaytanidı. Həmin şirkətlər isə kreditləri banklardan götürdükləri üçün banklai' kredit riski ilə üzləşdilər. Avtomatik olaraq geri gəlməyən pullar böhıamn başlanmasına səbəb oldu. Əgər ev sahibi ödənişi yerinə yetirmirsə ev satılır, satış dəyəri İQK-m sahibinə gedir. Bildiyimiz kimi bu İQK dəyərini ev sahibləri ödəvə bilmədilər və İQK riski artdı və onun qiyməti düşdü. Amerika biıjalannda daşınmaz əmlakm qiyməti sürətlə düşməyə başladı. ABŞ biıjalannda baş verən dəyişikliklər dünyanın digər biıjalanna təsir edir. Bu gün Nyu-York birjası dünyamn ən apancı birjasıdır və dünya birjalannda qiymətlərin müəy>'ənləşməsində mühüm rol oynayu. ABŞ büjalaımda yaşanan hallar digər dünya ölkələrinin birjalannda da yaşanır.

Beləliklə yuxanda sadalanan səbəblər ABŞ maliyyə böhramnın başlanmasma səbəb oldu. Nəticədə maliyyə instimtlan böyük risklə üz-üzə qaldılar. Qaışısı ahna bilinməyən böhran ABŞ iqtisadiyyatından bütün dünya iqtisadiy'yatma yayıldı, ABŞ-dan başlayan və əksər dünya ölkələrinə yaydan maliyyə böhranı müxtəlif analitiklərə görə 1930-cu il durğunluğımdan sonra ən dəhşətli böhıandu.

Dünya iqtisadi sisteminin üzləşdiyi qlobal böhranın ən mühüm amilindən biri də ayn-ayn dünya ölkələrində müxtəlif formalarda təzahür edən maliyyə böhranmm ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri getdikcə toplanan və risk artıran qlobal kapital yığımıdır. Dünyadakı investorlar AİBŞ-dakı əsas böhramn ardmca ağır itkilərə məıuz qaldıqca, dünya üzrə kapital çatışmazlığı müşahidə etməyə başladdar. Eyni zamanda kapital sahibləri, böyük vəsaiti əri idarə edənlər tədricən əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, risklərə diqqətlə yanaşmağa, alternativlər seçməyə və mümkün qədər kapital yığımına üstünlük verməyə başladdar.

İndiki zamanda bu o deməkdir ki, riskli borc alanlann və ya dünya üzrə kapital meylli layihələrin ssudalara, qiymətli kağızlara ehtiyacı olduğu halda, artıq qiymətli kağızlar bazannda bunlarla bağlı böyük çatışmazlıq yaramb.

Bu da nəticədə böyük layihələrin təxirə salınmasına, infrastnıktur və ayn-ayn sənaye sahələrinin inkişafı üçün kapitaldan asılı olan Latın

Amerikası, Avropamn İEOÖ-i və Balkan yarımadası ölkələri kimi regionlarda artım tempinin zəifləməsinə gətirib çıxanb.

Maliyyə böhranmm doğurduğu kapital yığımı digər tərəfdən dünya bank sisteminə dağıdıcı təsir göstərib.

Dünyanın heç bü regionunda bank sektoru sənaye sahələri ilə Avropada olduğu kimi inteqrasiya olunmayıb. Ona görə də burada təsir daha da ciddidir.

ABŞ-da isə bununla müqayisədə daxili əmtəəiyyə ehtiyaclan üçün qiymətli kağızlar daha etibarlı sayılır və ona görə də onlara üstünlük verilir.

Dünya iqtisadiyyatmın qlobal böhran nəticəsində üzləşdiyi mühüm problan iqtisadi artım tempinin qlobal azalmasıdır ki, bu da:

- maliyyəyə olan tələbin və bunun nəticəsi olaraq istehsalın azalmasıdır,
- istehsalm zəifləməsi, xammal təchizatçısı ölkələri bazalanmn zəifləməsi nəticəsində ixrac həcminin azahnasıdır.

Dünya iqtisadiyyatımn üzləşdiyi digər problem-beynəlxalq bazarda neftə tələbin azalması və onun qi>mıətinin süıəöə aşağı düşməsi nəticəsində iqtisadiyyatı xammaldan asılı olan ölkələrdə, xüsusilə də Rusiyada əmtəəiyyə sektoru ilə yanaşı iqtisadiyyatın real sektonında və sosial sfeı-ada baş verən tənəzzül.

Ümumiyyətlə, bütün dünyada işsizlik artır, əmtəə qiymətləri azalmaqda davam edir, neftin qiyməti cəmi 1 il bundan əwəlki yüksək səviyyədən 3 dəfədən çox aşağı düşüb və hələ də düşməkdə davam edir, yaxm gələcəkdə bunun realist davamı isə hələ qeyri-müəyyəndir. Böhramn nəticələri aşağıdakılardır:

Neqativ təsirlər:

- istehsala olan tələb azaldığından istehsal və bölgü zəifləyəcək;
- işsizlik avtomobil və hava nəqliyyatmdan istifadəm azaldacaq;
- əlaqələndirilməmiş maliyyə tədbirləri, xüsusilə də böyük ölkələr tərəfindən əsas sənaye sahələrinə subsidiyalar istənilən yerdə əks təsir törədə bilər (1930-cu illərdə “qonşunu zəiflət” siyasəti tənəzzülü daha da dərinləşdirmişdi);
- maliyyə sektorunda zəruri islahatlarm aparılmamağı maliyyə oməliyyalian iştirakçılanmn fəaliyyətinin və əməliyyatlarmm qeyri-şəffaf qalmasına, bu da öz növbəsində bərpaya mane olan likvidlikin azalmasma səbəb olur;

Dünya bankımn tədqiqatlanna görə dünyada neft məhsullarına tələbat sürətlə aşağı enəcək və xammalm qiyməti də aşağı düşəcək. Lakin 1990- cı il səviyyəsinə enməyəcək.

1982-ci ildən indiyə qədər birinci dəfə beynəlxalq ticarət azalacaq və bu tendensiya bir çox sənaye sahələrini əhatə edəcəkdir.

Pozitiv təsirlər:

- İran və Əfqanıstandakı münaqişə tədricən ai'adan qalxacaq;
- dünyanın nəhəng ölkələri olan Çin və Hindistan inkişafın lokomotivi olaraq beynəlxalq münasibətlərin hərəkətverici qüvvəsinə çevriləcək;
- neft ehtiyatlan tükənmək üzrədir və onun bərpası dalıa çox vəsait tələb edəcək;
- Rusiya kimi OPEK-ə qeyri-üzv ölkələr bu təşkilata qoşularaq valüd eneıji siyasəti aparmağa məcbur olacaqlar.
- enerji sərfində də qənaətli evlər və avtomobillər yaradılacaq;
- ictimai nəqliyyat sektoınnun inkişaf etdirilməsinə böyük investisiya cəlb ediləcək;
- OPEK üzvləri müəyyən edilmiş kvotalara əməl etməmək məcburiyyətində qalacaq;
- alternativ enerji mənbələri ticarət baxımından daha əlverişli və rəqabət qabiliyyətli olacaq;
- əlavə ehtiyatlar kəşf ediləcək.

UoU“Stı*it mütəxəssisləri Dünya Bankımn pessimist proqnozlan ilə razılaşmn' və iddia edirlər ki, üç il müddətinə bir bai'el neftin qiyməti 75 dollara qalxacaq, yeyinti məhsulları isə indikinə nisbətən 50 faiz ucuzlaşacaqdır.

Qlobal böhrana qarşı 20-lik təıəfmdən ayrılmış vəsaitlərin təhlili

Londonda keçiıilmiş 20-lərin görüşü nəticəsində ölkə liderləri böhrana qarşı mübarizənin 6 əsas istiqamət müəyyən etmiş və 1,5 il ərzində 5 ül. dol. həcmində vəsaitin ayrılması barədə razılığa gəlmişdilər. Antiböhran istiqamətləri kimi aşağıdakılar nəzərdə ttıtulur:

1. BVF ehtiyatlanmn artınhnası və böhrandan ən çox əziyyət çəkmiş ölkələrə yardım;
2. “Vergi oazislərə” qarşı mübarizə;
3. Müflis olmuş şirkətlərin və banklann rəhbərliyinə bonus ödəmələrinin tənziraləmnəsi;
4. Ölkələr səviyyəsində stimullaşdırıcı tədbirlər;
5. Maliyyə bazailan nəzai'ətinin gücləndiıihnəsi;
6. Milli iqtisadiyyatlarının sabitliyinin təmin edilməsi.

Aynhmş 5 trl. dollardan 1,1 trl. dollarm (təqribən beşdə büi) BMF və sair maliyyə institutlanna verilməsi nəzərdə tutulur. BVF aynhmş 1,1 trl. dollardan 750 mlrd, dollarm kreditləşmə prosesinin bərpasına, iqtisadi altımın təmin edilməsinə və yeni iş yerlərin açılmasına, o cümlədən 250

mlrd, dollar ölkələrin tədiyyə balanslarının tənzimlənməsinə yönəlməsi nəzərdə tutulur.

Böhrana qarşı tədbirlərin görünməsi və vəsaitlərin aynlması nətic-əsində dünya iqtisadiyyatı artımımn 4% səviyyəsində və ekoloji təmiz və eneıjini qənaət edən olması gözlənilir.

20-lik göriişünün əsas nəticələri kimi ekspertlər ikisini qeyd ediıiər:

1) aynbTıış vəsaitlərin böyük məbləği böhrandan zərər çəkmiş ölkələrə və ölkələrin tədiyyə balanslannm tənzimlənməsinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur;

2) vəsaitlər qısamüddətli xarakterli olan tələbin stimullaşdınlması tədbirləri ilə yanaşı iqtisadi stiıktuınn dəyişməsinə yönəldiləcək. Belə ki, ekoloji təmiz və enerjini qənaət edən artım modelinə keçid nəzərdə tutulur. Yəni ekspeıtlərin fıkıincə tədbirlər uzunmüddətli xarakteı* daşıyır və onlarm məqsədi dünya iqtisadiyyatının yeni şəraitə adaptasiyasının təmin edilməsindən, qısamüddətli dövrdə isə böhranın şiddətliyinin azalması üçün zərər çəkən ölkələrə yardımm göstərilməsindən və tələbin stimullaşdmhnasından ibarətdir.

10.3. Qloballaşma və milli dövləHərin mənafeləri

Milh təsənlifadann iqtisadi, elmi-texniki, hüquqi və infoımasiya baxımından bir-birindən asıldığını kəskin şəkildə artıran qloballaşma, dünyanm inkişafında aşağıdakı bir sua səciyyəri cəhəüərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Hər şeydən əwəl dünya iqtisadi birliyi keçmişdə bir-birindən az-çox asılı olan ölkələrin məcmusundan ibarət idisə, indi bu birlik vahid iqtisadi sist^ə çevrilməyə başlamışdır. Həmin vahid iqtisadi sistandə milli təsənrüMar sadəcə olaraq beynəlxalq əmək bölgüsü mexanizmi üə deyil, öz miqyasına görə nəhəng, ümumdünya istdısal-satış strukturu, qlobal maliyyə sistemləri və informasiya şəbəkələri ilə bir-birinə “lehimlənərək” vahid ümumdünya iqtisadi orqanizmin ayrılmaz terkib hissəsinə çevrilmişləi’. XX əsrin ortalanna qəd^ xarici ticarət dövriyyəsi bütün dünyada ÜDM-un cəmisi 10-16%-ini təşkil edildisə, XXI əsrin əvvəlində kommasiya xidməflərinin idxah və ixraa da nəzərə aldıqda bu hədd 48%-ə çatmışdır.

Son onillikdə (l995-2008-ä illərdə) dünya xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi istdısaldan üd dəfə çox olmuşdur.

Qloballaşma prosesində milli və ümumıkinya iqtisadi mexanizmbr öz rollannı da dəyişdirirlər. Belə İd, məlum olduğu kiıni, ke^nişdə ^ancı rol milli təsənüMara məxsus idi. Müasir dövrdə isə dövlətlarüstü maliyyə-əmtəə

münasibətlər bəşəri proseslərin tənzimləıımәsində ^ancı rol oynamağa başlamışlar. H^ta, ən inkişal' etmiş dövlətlərin də öllcə daxili münasibətiəri qlobal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyəti qarşısındadır. Bəşəri münasibətlərin tənzimlənməsiııdə ümumdünya iqtisadi raünasibətlərm q>ancı amilə çevrilməsi isə öz növbəsində beynəlxalq proseslərdə milli dövlətlərin rolunun azalmasına gətirib çıxanr. Çünki onlar milli sərlıədlərdən kənarda baş verən və müstəqil cərəyan edən ümumbəşəri prosesləri tənzimləmək icıtidannda d(^llər. Bundan əlavə, milli dövlətlərin bağladıqlan beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq makroiqtisadi tənzimləməli’ q)armaq üçün gömrük sədlii, valyuta tənzimləmələri və digər ənənəvi vasitələrdən istifadə ^ək hüquqlan məhduddur. Onlar beynəbcalq iqtisadi təşldlallann, nəhəng trananiUi şirkətlərin təbbliinə uyğunlaşmağa məcburdurlar. Başqa sözlə, qloballaşma prosesində dünya iqtisadiyyatının əsas həıəkətvoıd qüvvəsi olan transmilli sən^e və bank koqDorasiyalannın gücü və təsir dairəsi genişlənmişdir. Qlobal iqtisadiyyatın ənənəvi subyekti olan milh dövlətlər isə müəyyü baxımdan sıxışdmimışlar. Onlar könüllü olaraq, bir çox milli hüquqlarmdan beynəbralq hüquq nor- malannm lehinə imtina etmişİOT.

Lakin bütün bunlar milli dövlətlərin rolunun heç də azalması d^ək deyildiı*. Əksinə, müasir döwdə bəşaiyyətm inkişafının mühüm xardcterik xüsusiyyətlərindən biri ölkə daxilində gedən sosial-iqtisadi proseslərm tənzimləyicisi kimi müli dövlətlərin rolunun dunnadan artmasıdır. Bazai' iqtisadiyyatı tələb edir ki, dövlətlər iqtisadiy>'ata ən azı iki məqsədlə geniş müdaxilə etsinlər; birincisi, digər ölkələrin iqtisadiyyatı ilə maksimum rəqabət qabiliyyəth olmaq, ikincisi isə, maliyyə-kredit kimi yenidən bölgü mexanizmindən istifedə etməklə ölkə daxilinıfe yaranan sosial və siyasi gərginliyi mümkün qədər azaltmaqdır. Məhz həmin funksiyalarm genişləndirilməsi sürətlə artan qloballaşma prosesinin ən mühüm əlamətlərindən biridir. Bu məsələ keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün xüsusən aktualdır.

Həqiqətən dünya miqyasmda mövcud ehtiyatlardan istifedə uğrunda rəqabət raübaıizəsmm əhəmiyyəti və daha da kəskinləşməsi qlobal miqyas almışdır. Belə bir rəqabət mübarizəsində təsərrüfet subyektlərinin uduzması nəticəsində maddi, insani və hətta siyasi ehtiyatlann mümkün itkiləri də çox dddi və bəzən qlobal əhəmiyyət kəsb edə bilər. Təsadüfi deyildir ki, qloballaşma prosesində apancı mövqeyi məhz təsərrüfet subyektlərini məqsədli şəkildə tənzimidən dövlədər çıxa biliblər. Çünld har hansı bir ölkədə mövcud olan rəqabət üstünlüyünü qloballaşma prosetində <*sı* səmərdi şəkil(^ hd^ta keçirmək üçün ölkənin bütün potensiahndan yalnız milh dövlədər maksimum istifadə edə bilərlər. QlobaUaşmanın real gedişi ölkə potensialının milh dövlədər vasitəsilə tam mənası ilə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsilə

Qloballaşmaya, bir qayda olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mənfi münasibət bəslənilir, inkişaf etmiş sənaye ölkələıinin elmi və ictimai dairələrində isə adətən bu proseslər pozitiv baxımdan dəyərləndirilir. Lakin son vaxtlar sonuncular arasında bu proseslərə tənqidi mövqedən yanaşanların da s^ı artmaqdadır. Bu qəbildən olan alimlərə görkəmli amerikan alimi, 2001-ci ildə iqtisadiy>^at üzıə Nobel mükafatı laureaü Cozef Stiqlis də aiddir. Onun «Globalizatioıı and Discontents» adlı kitabı dünyada böyük əks səda doğurmuşdur. C.Sliqlis akademik dairələrdə özünün fundamental tədqiqatlan ilə tamınTuş və iqtisad elminin müasir mərhələdə inkişafina əhəmiyyətli təkan veımişdir. O, iqtisad ehninin yeni saliasi olan «İnfonnasiya iqtisa-diyyatının» banisi hesab olunur. C.Keynis nəzəriy>'ələrinin və F.D.Ruzveltin «Yeni kuı- sunun» davamçısı kimi iqtisadiyyatda dövlətin fəal rolunun tərəfdandır və hesab edir ki, müasir kapitalizm təkmilləşə biləi' və təkmilləşməlidir. 1993-cü ildə

C. Stiqlis ABŞ prezidenti B.Klinton yanında iqtisadçı məsləhətçilər Şurasının başçısı təyin edilmişdir. 1997-2001-ci illa'də o. Dünya Bankmın baş iqtisadçısı və prezident müavini olmuşdui' ki, bu, ona B^əlxalq Valyuta Fondunun (BVF) praktik fəali>'yəti ilə yaxından taıuş olmağa imkan vermişdir və belə bir inam əldə etmişdir ki, bu nəhəng təşkilatın fəaliyyəti əksər hallarda qQoi- səmərəlidİJ'.

Nə üçün bu qədər faydalı nəticələrə malik olan qloballaşma kəskin mübarizə predmetinə çevrilmişdir? - sualına o belə cavab verin beynəkalq ticarət üçün bazaıiann açılması bir çox ölkələrə imkan verdi ki, onlar çox süratli iqtisadi inkişafi təmin edə bilsinlər, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, beynəkalq ticarət o zaman iqtisadi inkişafi sürətləndirir ki, ixracat ölkənin iqtisadi aromma təsir göstərir. C.Stiqlis sürətlə inkişaf edən və əhalisini varlandıran Asiya ölkələrini buna misal göstəril'. Məhz qloballaşmanm nəticəsində dünyanın bii' çox xalqlannda ömür uzanmış, rifah səviyyəsi yüksəldilmişdir. Qloballaşma inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təcrid olunma hissini azaltmış, onlann çoxu üçün müasir yüksək biliklərin qapısım açmışdır. Antiqloballaşma hərəkaö da dünya ölkələrinin qarşılıqh asıhhğmm artmasımn nəticəsidir. Bu hərəkat İnternet vasitəsilə bütün dünyada öz fəaliyyətini tənzimləyir və qüdrətli dövlətləri pis nəticələi' verə biləcək müəyyən tədbirlərdən, məsələn, sih^ər əleyhinə minalardan istifadə olunmasmdan imtina etməyə vadar etmişdir. Kasıb ölkələrin borclannm bir hissəsinin .silinməsi, xarici yardunlann artması da qloballaşmanm müsbət cdıətiərindəndir. C.Stiqlisə görə qloballaşmam tənqid edənlər çox vaxt onun faydah nəticələl'ini nəzərə almulai'.

Bununla yanaşı o hesab edir ki, qloballaşma tərəfdarlan da çox vaxt qabaqcadan hasil olan qənaəti əsas götürürlər. Sonuncular hesab edirlər ki,

olmaq və kasıbçılığı aradan qaldırmaq istəyirlərsə, mütləq onu qəbul elməlidirlər. Lakin ölkələrin bir çoxu qloballaşmadan gözlədikləri iqtisadi faydalara nail ola bilmirlər. Varlı və kasıb ölkələr arasında mövcud olan uçurumun daha da artması (diçüncü dünya» ölkələrində əhalinin böyük əksəriyyətini kasıbhğm qəddar məngənəsində saxl^r. 90-ct illərdə dünyada adambaşına gəlirin orta hesabla ildə 2,5% artunına baxmayaraq, kasıbçılıq şəraitində yaşayan insanlar daha 100 milyon nəfər artmışdır. Afiikada müstəqillik əldə edüdikdən sonra yaranmış böyük ümidli puç oldu.

C.Stiqüsin fibinə görə, əgər qloballaı^a yoxsuUuğun azaldılmasında bir şey edə bilməmişdirsə, sabitliyin təmin edilməsində daha az nəticəyə nail olmuşduı*. Asiya və l^atm Amerikasında özünü göstərən böhranlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin hamısının iqtisadiyyatı və sabitliyi üçün ciddi təhlükə yaratdı. O, hesab edir İd, qloballaşma Rusiya və kommunizmdən bazar iqtisadiyyatına keçən bütün digər ölkələrdə də gözlənilən nəticəm vermədi. Qərbin verdiyi vədlərə baxmayaraq, yeni iqtisadi sistem bu ölkələrin əhalisinin çoxu üçün onlann kommunist liderlərinin öncə gördüklərindən də pis nəticələr doğurda Bazar iqtisadiyyatma keçid bu ölkələrdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarm sxemi əsasında həyata keçiiilmiş və bəzən çox pis nəticələr əldə edilmişdir. Halbuki, öz proqramı əsasında hanin prosesləri idarə ecbn Çində çox böyük nəticələrə nail olunmuşdur.

Bu prosfö raakro və nukro səviyyədə özünü göstəril'. Milli dövlətin müasir dövrdə mühüm tarixi vəzifəsi həmin strategiyam hazıiiayıb həyata keçilməkdir. Yeni beynəkalq iqtisadi və maliyyə mühiti dünyada golən qlobal inkişafin və ^ni zamanda milli dövlətlərin beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə iştirakı şərtlərini müəyyən edir. Hənin mühit bu pros^ərdə milli dövlətləi təmsil edən tesəiTüfat və maliyyə subyeköərini müə^isə və şhkətlərin qəbul etdikləri qərarlara təsir edii*. Milli iqtisadi inkişafin sənayeləşmə aasının tələbləinə uyğun olaraq həyata keçirilməsini təmin etmək üçün yoii iqtisadi və maliyyə mühitinin özəlUklərini nəzərə almaq olduqca vadbdir.

Qloballaşma bir çox baxımdan neoliboal modelin sət qanunlan əsastuda inkişaf edir. Bu modeldə isə dünya müli dövlətlərin maraqİanmn harmoniyası, onlarla olan müxtəlif təsərrüfat ukladlan və milli mədən^yətlərin qorunması prinsipi əsasuıda deyil, sosial darviniztn pıinsipləri əsasmda inkişaf edir. Bu sərt qanunlara uyğunlaşa bilənləi’ sürətlə inkişaf ediı; uyğunlaşmayanlan isə udurlaı*. Qlobal proseslərə uyğunlaşa bilməyən ölkələr üçün iqtisadiyyatm daha çox beynəlmiləlləşaıəsi onlar üçünmilh iqtisadiyyatı tənzimləmə qabiliyyətinin daha da azalmasına yol açır. Bu ölkələrdə bü- çox iqtisadi prosesləin qlobal təbiəti ilə onlann milli təsarüfat çərçivəsində tənzimlənməsi arasında uyğunsuzluq artır. Təbiidir İd, bu uyğunsuzluq özünü müxtəlif

Çünki miUi dövlətlar qloballaşma proseslərini müxtolif dərəcədə həll ediliblər müxtəlif “çəkiyə” malikdirlər, qlobal bazarlardan müxtəlif dərəcədə “fayda” və ya “zərəri’ əldə edirlər. Bütün bmlar isə mənafela' arasında ziddiyyətin yaranmasını labüd edir. Çünki xarici saüş bazarlarından, xaıici maliyyə ehtiyatlanndan, texnoloji və idarəçilik teaübəsindəD güclülər daha çox istifedə edə bilirlər. Ona görə də əsas makıoiqtisadi göstəricilər arasında fərq bir çox lıal- larda artmaqda davam edir.

(kıa görə də qloballaşmanın ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən pıoblanlərindən biri bu prosesin ölkələr arasında inkişaf səviyyəsi baxımından olan kəskin fərqə necə təsir etməä, qloballaşmamn faydalannın ölkələr arasında necə bölünməsi problemidir.

Müasir mərhələdə heç bir dövlət həmin proseslərdən kənarda qala bilməz. IvƏkin getdikcə daha çox dərk edilir ki, bəşəıiyyətin inkişafi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edan qloballaşmamn faydalan qeyıı-bərabər bölüşdürülür. Müasir beynəlxalq siyasi-iqtisadi sistandə az sayh inkişaf etmiş sənaye ölkələri apancı rol oynayır. Texnoloji və informasiya inqilablan iqtisadi inkişafin xaraktcıini də>dşmişdir. Qabaqcıl saı^e ölkələri və müəyyən dərəcədə orta inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələr üçün rifah sə\iyyəsinm artınlmasmda yeni imkanlar daha çox yaranmışdır.

Bununla yanaşı tədqiqatlar göstərir ki, ziddiyyətli malıiyyətinə və sosial iqtisadi nəticələıinə baxmayaraq, XX əsrdə baş vemiış elmi-texniki inqilablar inkişaf etməkdə olan ölkələrin *vs* keçid iqtisadiyyatı ölkələıinin sosial-iqtisadi tərəqqisinə ciddi təsir göstərmişdir. Faktlar bunu əyani şəkildə sübut edir.

Belə ki, sənaye istehsalı XX əsr ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 21, 9 dəfə artdığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 62, 1 dəfə artmışchr. Yalnız son 30 il ərzinıfc (1970-2ü00-d illər) sonuncularm sənaye istehsah 55 dəfə artmışdu'.

2000-2005-ci illərdə isə ÜDM bütün dünyada 19,5, inkişaf etmiş ölkələrdə 10,
1 və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 32, 9% bəndi artmışdır. Eyni zamanda, bu ölkələrin istelısal stmkturunda da dddi dəyişikliklər baş vermişdir. Onu da nəzərə almaq lazımdn ki, həmin struktur dəyişildikləri, bəzi iqtisadçıların iddia etdikləri kimi, heç də materialtutumlu və əməktutumlu sahələr hesabına baş verməmişdir. Belə ki, 1980-1998-d illər ərzində inldşaf etməkdə olan ölkələrin ixracatında baza ehtiyatlannm (yanacaq nəzərə alınmasa) 50, 8%-dən 19%- ə enmiş, əməktutumlu hazır məhsullan isə müvafiq olaraq 21,8 və 23,2% təşkil etmişdir. Həmin dövrdə ixracatda yüksək texnoloji tutumlu məhsullarm xüsusi çəkisi isə 11,6%-dən 31%-əyüksəlmişdiı-.

Sənaye ölkələıində yaranmış zəngin hazır texniki potensialdan istifadə

Belə ki, 1970-2000-ci illər ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına məhsul istehsalı 1,7 dəfə artdığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu artım 2,5-ə bərabərdir. Bununla yanaşı real həyat göstərir ki, qloballaşmanın bəhrələrinin ilk olaraq güclü dövlətlər tərəfindən mənimsənilməsi nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərq azalmır, əksinə daha da artır. Bu haqda iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər dəlillər və faktlar mövcuddur. Məsələn, adambaşına düşən ÜDM inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 1900-cü ildə ABŞ səviyyəsinə görə 11,3% təşkil etdiyi halda bu rəqəm 2000-ci ildə 10,7%-ə enmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın verdiyi imkanlardan bütün inkişaf etməkdə olan ölkələr özləri də eyni dərəcədə istifadə etmirlər. Dünya Bankının hesabatlarının birində göstərilir ki, aşağı gəlir səviyyəsinə malik olan Azərbaycan da daxil olmaqla 49 ölkədə adambaşına ÜMM 1995-ci ildə 700 dollardan az olmuşdur. Həmin göstərici üzrə bu dövlətlərin böyük əksəriyyəti ABŞ səviyyəsinə görə (1987-ci illə müqayisədə) xeyli geriləmişlər. Lakin kamil bazar iqtisadiyyatı mexanizmi yaradaraq qloballaşmanın üstünlüklərindən uğurla istifadə edən bir çox zəif inkişaf etmiş ölkələr isə (Cənubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur, Çin və s.) sosial iqtisadi tərəqqi yolunda sürətlə irəliləyirlər. 2000-2006-cı illərdə bütün dünya üzrə ÜDM-un orta illik artım sürəti 2,5-4,8% olduğu halda, bu ölkələrdə 7-8% olmuşdur.

Nəticədə, bu ölkələr arasında da təbəqələşmə sürətlənir. Onların arasından texnoloji inqilabların və yeni beynəlxalq iqtisadi-maliyyə mühitinin verdiyi üstünlüklərdən səmərəli istifadə edən ölkələr öz inkişaf səviyyələrinə görə sənaye ölkələri ilə aralarında olan fərqi aradan qaldırırlar.

Lakin təbii istehsal amillərindən istifadəyə əsaslanan ölkələrdə vəziyyət ağır şəkildə qalmaqda davam edir, onların dövlət borcları sürətlə artır, istehsalın strukturunda hasilat sənayesinin payı yüksək səviyyədə qalır.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan azad bazar iqtisadiyyatına transformasiya prosesinin tarixdə analoqu yoxdur və qloballaşma dövrünə təsadüf etdiyi üçün olduqca mürəkkəbləşir. Bu ölkələrdə gedən proseslər iqtisadi münasibətlərin qloballaşmasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qloballaşma dövründə isə dünyanın iqtisadi inkişafında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. İnformasiya inqilabı, kapital axınının beynəlmiləlləşməsi iqtisadi inkişaf modelində dərin keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmışdır. Ticarətin və maliyyə bazarlarının liberallaşması bu ölkələr qarşısında yeni perspektivlər açmaqla yanaşı, yeni problemlər də yaradır. Bu ölkələrdə ticarətin liberallaşması və maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi qapalı olan iqtisadiyyatın açıq iqtisadiyyatla əvəz olunması prosesi ilə paralel gedir. Bunun nəticəsində, həmin ölkələr beynəlxalq əmək bölgüsünə daha çox cəlb edilir və

onlarda xarici ticarət dövri>'yəsi sənaye istehsabna nisbətən çox sürətlə artır. Həmin ölkələrin gələcək taleləri üçün əhəmiyyətli olan məsələlərdaı biri də odur ki yerli və xarici sahibkaıiann milli bazarlara sərbəst daxil olmalan və fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradılır. Kapital hərəkətinin liberallaşması isə həmin ölkələrin yeni yaranmağa başlayan bazarlannm dünya maliyyə bazarlannm tərkib hissəsinə çevrilməsinə səbəb oldu. Xarici investorlar isə neft- enei'getika və maliyyə saliəsində dalıa fəallıq göstərirlər. Bu isə onlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin k^fıyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olmaqla, digər tərəfdən "asılı kapitalizm" adlanan hadisənin baş vemıəsi ehtimabra aıtınr.

Qloballaşma prosesləri dəıinləşdikcə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı münasibətlər "Vaşinqton konsensusu" adlanan sənəddə cəmləşmiş olan tövsiyələr (BVF, Dünya bankı və digər b^əLxalq təşkilatlann) əsasında fomıalaşmağa başlamışdır. Həmin sənəddə ^ı çəkilən ölkələrə tövsiyə edilk kl onlar bank, xarici ticarət, xarici investisiyalar haqqında qanunvericiliyi daha da liberallaşdırsınlar, vagiləri və büdcə xərclərini ixtisar isinlər, geniş micjyash özəlləşdhmə tədbirlərini həyata keçirsinlər, inflyasiyanın qaışısım qətiyyətlə aismlar və əmləəiyyə vəziy>'otlərini sabitləşdirsinlər, xarici borcları restruksizasiya etsinlər. Bu tövsiyələr C.Stiqlisin göstərdi>i kimi, standart xarakta- daşı>or və heç də istənilən müsbət nəticə vemıədi: "BVT-nin bazarların öz-özlüyündə kənar müdaxilə olmadan səmərəli fəaliyyət göstərməsi kimi kölınəlmiş fikirlərə əsaslanan siyasi kıırsu, bazar iqtisadi>'yaönın düzgün istiqa-rnətləndirilməsmə və əlıalinin maddi rifah hahmn yüksəldilməsinə səbəb ola biləcək aızu olunan dövlət müdaxiləsinə imkan yamda bilməmişdir

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud olan köklü problomlaıin həlh üçün inkişaf etmiş ölkələrin və beynəlxalq təşkilatlann lib^al görüşlərə əsaslanan tövsiyəlffli ciddi tənqidə məruz qaldığı üçün "Vaşinqton konsensusunun" bir sna müddəalan yaıidən nəzərdən keçirildi. Bu zaman heç liberal postulatİann bir su-a radikal müddəalanndan əslində imtina edildi və yeni islahat tədbiriəri liazulandı. Bu tövsiyələr (müəllifi C.Stinqlis) "postvaşinqton konsensusu" admı aldı. Bu zaman əvvəl verilmiş tövsiyələr (məsələn, inflyasiyanın boğulması, dövlət mülkiyyətinin irimiqyaslı özəlləşdirilməsi, ticarət və maliyyə bazarlarının liberallaşduTİması, xarici borclarm ıcstruksizasiyası və liberal siyasətin digər "alətləıi" vasitəsilə maliyyə sabitliyinin yaıadüması) yemdən nəzərdai keçirildi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət-bazar münasibətlərinə bu sənəddə yaıidən baxılır.

Sənaye cəmiyyətindən postsənaye cəmiyyətinə keçidin təkamül yolu ilə hərəkət etməsinə baxma>'araq, bu proses ölkə daxilində ciddi dispropoısiya və konfliktlər yaradu- Bu özünü bir çox maddi istehsal sahələrinin

işsizliyin artması ilə büruzə verir. Sənayeləşmə sürətləndikcə əksər sənaye sahələrində, xüsusən xidmət bölməsində az ixtisaslı işçilərə tələbat da azalır. Cəmiyyətin yüksək bilik və təhsilə yiyələnmiş postsənaye hissəsi ilə az ixtisaslı hissəsi arasında ziddiyyət yaranır və getdikcə dərinləşir.

Beləliklə, qloballaşma istər dünya miqyasında, istərsə də ölkə daxilində keyfiyyətcə yeni iqtisadi və maliyyə mühitinin formalaşmasına yol açmışdır. Mütəxəssislərin əksəriyyəti hesab edirlər ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin liberallaşması eyni tipli qanunlarla idarə olunan, vahid və yaxud yüksək dönərli ödəmə vasitələrindən istifadə edilən vahid və yekcins qlobal bazar məkanının yaranmasını sürətləndirir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəticəsində ölkələrarası mövcud maneələr getdikcə aradan qaldırılacaqdır. Bu isə rəqabətin qlobal xarakter olmasını təmin edəcək, dünya ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə edilməsinə səbəb olacaqdır.

Qloballaşma proseslərinin həm ölkələr, həm də fəaliyyət sahələri baxımından qeyri bərabər nəticələri təsirli milli dövlət modelinin formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan dövlətin 3 mühüm funksiyasının təkmilləşdirilməsini tələb edir:

1. Dövlətin texnoloji infrastruktur və insan kapitalının formalaşdırılması sahəsindəki strateji funksiyası – belə ki, qloballaşma prosesində ölkələrin texnologiya və insan kapitalı sahəsində infrastrukturunun yenilənməsi və inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Dövlətin bazarları və rəqabət tənzimləyici funksiyası – dövlətin bazarları, xüsusən bank sistemini və maliyyə strukturunu tənzimləyən funksiyasının əhəmiyyəti son dərəcədə artmışdır. Son dövrlərdə maliyyə sahəsində özünü göstərən dərin dünya böhranları (1998–2008) onu göstərdi ki, maliyyə sektorunda dövlətin tənzimləyici rolu zəif olan ölkələr həmin böhranlardan daha çox itki ilə çıxırlar.

3. Dövlətin bölgü sahəsindəki funksiyaları – qloballaşma prosesinin qeyri – bərabər gedişi istər ölkələr arasında, istərsə də ölkə daxilində gəlir bölgüsünün tənzimlənməsini tələb edir.

10.5. Beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiya sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsi

Qlobal proseslərə səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmasında Çin təcrübəsi çox əhəmiyyətlidir. Son 30 ildən artıq bir dövrdə Çin iqtisadiyyatı yüksələn xətlə tərəqqi edir. Bu dövr Çinin xarici dünyaya açılması dövrü kimi xarakterizə edilir. Bu müddət ərzində Çinin universallaşması və qloballaşması sürətlə genişlənmişdir. Bu genişlənmə prosesində ənənəvilik və bəşəri universallığın (qloballaşmanın) optimal sintezi mühüm rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki,

Çin bir çox baxımdan dünya təsərrüfatının dinamik inkişaf edən liderləri sırasına daxil olmuş və iqtisadi qloballaşmanın ən uğurlu iştirakçılarından biri hesab edilir.

Çin iqtisadi möcüzəsinin mahiyyəti və əsas istiqamətləri Akademik Ziyad Səmədzadənin «Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi» (Bakı, 2001) adlı monoqrafiyasında hərtərəfli şərh edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Çin sənayesi, elm və texnikasının nailiyyətləri onun qlobal proseslərə uğurlu inteqrasiyasının vacib şərtidir. Bununla yanaşı, ölkə sivilizasiyasının nailiyyətləri bir çox baxımdan aqrar bölmə ilə əlaqədardır. Amerika sosioloqu R. Merfinin göstərdiyi kimi Çində şəhər və kənd dünyası arasında «Qərbdə formalaşmış olduğu kimi dərin fərq yoxdur... orada kənd ənənə və dəyərləri ləkələnməyibdir, əksinə şəhərlilərin çoxu kəndlər üçün darıxır və qocalığını qayıdıb orada keçirirlər».

Çin islahatlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadi struktur unifikasiya edilərək vahid şəklə salınmamışdır. Çin dövləti ictimai kollektiv mülkiyyətlə yanaşı, yeni təsərrüfat formalarını (fərdi, ailə, özəl, qarışıq təsərrüfatları) stimullaşdıraraq, ukladlar, siniflər və təbəqələr, müxtəlif regionlar, maraqlar qrupu arasında münasibətlərdə arbitr və tənzimləyici funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Onun mühüm funksiyalarından biri də, ənənəvi və müasir «iki sivilizasiyanın» sintezini təmin etməkdir. Köhnə dəyərlərdən, tarixi təcrübədən maksimum istifadə edilməsi müasir Çin sivilizasiyasının mühüm fərqləndirici cəhətlərindən biridir. Lakin mütəxəssislərin fikrinə görə, ənənəvilik və müasirlik müqayisə edildikdə, ənənəviliklə sintez edilmiş müasirliyin aparıcı xətt təşkil etdiyi məlum olur.

Çinin informasiya erasına adaptasiyasını kompüterləşmə çox asanlaşdırır. Çin mədəniyyəti üçün ənənəvi olan biliyə yiyələnmə ənənəsi kompyuter kimi yeni alət əldə etmişdir. Ölkə çox yüksək səviyyəli informasiya - analitik bazaya malikdir, kütləvi şəkildə tərcümə işləri aparılır. Çinin inkişaf mexanizmində xarici dünya ilə bütöv qarşılıqlı əlaqə sistemi yaradılmışdır. Bu ölkə adətən regional derjava adlandırılır. Onun siyasətində regionallaşma qloballaşmaya nisbətən açıq-aşkar üstünlük təşkil edir. Çin rəhbərliyi coğrafi cəhətdən uzaq ölkələrdən çox, yaxın qonşularına daha böyük əhəmiyyət verir.

<u>ÜTT və Çin təcrübəsi</u> - ÇXR-nin ÜTT-na daxil olması prosesi 15 il davam etmişdir. Bu müddət ərzində milli qanunvericilik həmin təşkilatın çox saylı qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır. QATT ÜTT-na çevrildikdən sonra danışıqlar xarici şirkətlərin xidmət (maliyyə, bank, sığorta, distrübitor fəaliyyəti, informasiya texnologiyası, nəqliyyat xidməti və s.) sahəsində fəaliyyətinin liberallaşdırılmasını da əhatə etmişdir. Çin qarşısında milli maraqların ÜTT-nin və ayrı-ayrı iştirakçı ölkələrin tələbləri ilə uyğunlaşdırılması kimi taleyüklü

məsələ dururdu. Çoxsaylı danışıqlardan, ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmalardan sonra ÇXR-ı 2001-ci ilin noyabrından ÜTT-nın tam hüquqlu üzvü qəbul edildi. Bu zaman ÇXR ona müvafiq üstünlüklər verən «inkişaf etməkdə olan ölkə statusu» almağa müvəffəq oldu. Bu, ona imkan verir ki, xarici iqtisadi fəaliyyəti mərhələ-mərhələ liberallaşdırsın, milli qanunvericiliyin ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırılmasında vaxt qazansın, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsində, subsidiyalar verilməsində müəyyən güzəştlər əldə etsin. ÇXR hakimiyyətin və əhalinin ÜTT-nin prinsip və vəzifələri haqqında geniş məlumatlar almasına şərait yaradır. KİV-lər onun fəaliyyətini daim geniş işıqlandırır. Minlərlə hüquqşünas və iqtisadçılar ÜTT-nın qaydaları və proseduraları üzrə xüsusi hazırlıq keçirlər. Çin tərəfi ÜTT-ı qarşısında öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməklə həmin təşkilatın verdiyi hüquq və üstünlüklərdən geniş istifadə etməyə çalışır. Əsas diqqət Çin əmtəələri üçün yeni bazarların açılmasına, Çin mallarının ixracının genişləndirilməsinə və keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilir. Xarici kapitalın cəlb edilməsi sahəsində əsas diqqət həmin kapitalın strukturunun optimallaşdırılmasına (qabaqcıl texnologiya axınının artırılmasına) verilir.

Qloballaşmanın verdiyi üstünlüklərdən uğurla istifadə olunmasında Cənubi-Şərqi Asiyanın Yeni sənaye ölkələrinin (YSÖ) təcrübəsi keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün əhəmiyyətlidir. Qloballaşma İEOÖ-in ümumi strukturunda da köklü dəyişikliklərə yol açdı. YSÖ həmin qrup ölkələrini tərkibindən bir çox parametrlərə görə ayrılaraq, İEÖ-lər qrupuna yaxınlaşdılar. Bir sıra cəhətlər YSÖ-ni həm İEOÖ-dən, həm də İEÖ-dən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir. Bu xarakterik xüsusiyyətlər yeni sənayeləşmə modelinin yarandığını söyləməyə imkan verir, həm iqtisadiyyatın daxili dinamikası, həm də xarici iqtisadi fəaliyyət baxımından həmin ölkələrin təcrübəsi Üçüncü dünya ölkələrində bir nümunə rolunu oynayır. YSÖ qrupuna daxil edilmək üçün BMT-nin müəyyən etdiyi metodikaya əsasən aşağıdakı meyarlar əsas götürülür:

1. adambaşına ÜDM-un miqdarı;
2. onun orta illik sürəti;
3. ÜDM-da emaledici sənayenin xüsusi çəkisi 20%-dən az olmamalıdır;
4. sənaye məhsullarının ixracına həcmi və ümumi ixracatda xüsusi çəkisi;
5. xaricə birbaşa kapital qoyuluşlarının həcmi.

Həmin göstəricilərə görə YSÖ İEOÖ qrupundan yüksəkdə durur. XX əsrin 70-80-cı illərində bu ölkələrdə sənayenin köklü sürətdə yenidən qurulması nəticəsində onun məhsuldar qüvvələrinin formalaşması və inkişafı iqtisadi tərəqqinin dinamikasını əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmiş, yığım kütləsi və normasının artırılmasına, investisiyaların və məşğulluğun strukturunun transformasiyasına səbəb olmuşdur. Resurs-xammal və investisiya bazasının

məhdudluğu və qloballaşmanın genişləndiyi bir şəraitdə həmin ölkələr iqtisadi inkişafın xarici ticarət və maliyyə aspektlərinə xüsusi əhəmiyyət verməyə başladılar. İxracat potensiallarının genişləndirilməsi iqtisadi inkişaf strategiyasının aparıcı xəttini təşkil etdi. Nəticədə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin ümumdünya təsərrüfat əlaqələrində rolu durmadan artır, həmin ölkələr beynəlxalq təsərrüfat subyektləri üçün intensiv sənaye, ticarət, texnoloji və valyuta-maliyyə fəaliyyəti üçün əlverişli zonaya çevrilmişdir. Həmin ölkələr qısa tarixi dövr ərzində, yalnız özlərinin sənaye məhsulları üzrə ixracatını durmadan artırmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində ixtisaslaşmanı dəyişmiş, beynəlxalq səviyyədə yeni istehsal strukturlarının formalaşması prosesinə inteqrasiya etməyə başlamışlar. Onların sənaye cəhətdən inkişafının əsas təmayülü beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşma prosesidir. Onların inkişafına Sakit okean regionunda, ilk növbədə onun iki mərkəzi ABŞ və Yaponiyada gedən proseslərin təsiri kifayət qədər yüksək olmuşdur.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi və istehsalda elmin rolunun artması, əmək məhsuldarlığının kəskin şəkildə yüksəlməsinə, yeni tipli texnologiyaya keçilməsini şərtləndirdi, istehsalın strukturunun keyfiyyətə dəyişməsinə səbəb oldu. Bunun əsas təzahürü istehsal və istehlak təyinatlı yeni məhsulların və yeni sahələrin yaranmasında özünü göstərdi. Onlara olan tələbin sürətlə artması ictimai istehsalın strukturunda xidmət sahələrinin xüsusi çəkisinin çoxalması və müvafiq olaraq digər sahələrin, o cümlədən emaledici sənayenin xüsusi çəkisinin azalması və sonuncunun keyfiyyətcə yenidən qurulması ilə nəticələndi. İstehsalın optimallaşdırılması, onun tərkibində elmtutumlu, material və resurslara qənaət edən sahələrin xüsusi çəkisinin çoxalması bu ölkələrdən ixracat axının kəmiyyət və keyfiyyətcə artırılmasına gətirib çıxardı. TMŞ-lər həmin proseslərin fəal iştirakçıları idi. Onların fəaliyyəti beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən təşviq edilirdi. Təsadüfi deyildir ki, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin qlobal əmək bölgüsü sisteminə yüksək dərəcədə inteqrasiya etməsində, məhz TMŞ-in rolu olduqca yüksəkdir. Daxili və xarici kapital qoyuluşlarının ciddi sürətdə artırılması YSÖ-nin iqtisadi dinamizminin əsasını təşkil edir. Təcrübədə YSÖ-nin iki modeli mövcuddur: birinci model, milli iqtisadiyyatın, əsas etibarilə, xarici bazarlara, ixracata istiqamətlənməsinə, ikinci model isə idxalın əvəzolunması siyasətinə əsaslanır. İkinci modeldən ən çox Latın Amerikası ölkələri istifadə etmişlər.

Türkiyədə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərinin maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə intensivləşdirilməsi təcrübəsinin də öyrənilməsi vacibdir.

T.Özal dövründə ixracatın təşviq olunması sahəsində həyata keçirilmiş və olduqca müsbət nəticələr vermiş tədbirlər sistemi keçid iqtisadiyyatı ölkələri

üçün ömək ola bilər.

Bu tədbirləri dörd qrupa bölmək olar:

ixracat miqdan və ya məbləğindən asılı olaraq birbaşa subsidiyalar vasitəsilə təşviqlər: məhsullar ixrac olunarkən ödənilmiş daxili vergilərin geri qaytarüması, dəstəkləmə və qiyməti sabitləşdirmə fondu üzrə verilən subsidiyalar;

- ucuz maliyyə mənbəyinin təmin edilməsi yolu ilə təşviq (ucuz ixracat diskont krediti);

~ vergi iLstünlüyü verilməsi yolu ilə ixracatçtlann təşviqi (bu bir çox vergilər üzrə teş\iq edilirdi);

- digəi' dola>ı imkanlai'yaradan və üstünlük veıən təşviqlər (ixracat məhsulları istehsal etmək üçün əmtəə idxalında gömrük istisnaları, idxalat üçün valyuta toplanması, valyutalann ölkə xaricində saxlanılmasına icazə verilməsi və s.)

Bu tədbirlər arasmda məhsul ixrac edilərkən daxildə ödənilmiş vergilərin geri qaytaiılması sistemi xüsusən təsirli idi. İxracatın yansına qədəri bu sistemdən faydalanırdı. 1980-1990-cı illərdə ixracatçılara bu yol ilə 4,3 mlrd, dollar məbləğində vergi geri qa>4anlmışdır.

İnflyasiyaya qarşı mübarizə tedbirləıinin həyata keçirilməsində qəribə bir təzad özünü göstərirdi. Bir təıəfdən, mövcud izafi tələbi mahdudlaşdımıaq, digər tərəfdən isə büdcə kəsirlərini «adi» (inflyasiya yaratmayan) mənbələr hesabına ödəmək üçün vergi gəliılərinin aıtınlması istər-istəməz işgüzar fəalhğın mü^- yən dərəcədə sönməsi ilə nəticələnir. Həyata keçirilən iqtisadi strategiyanın məntiqi isə əks vəziyyəti - işgüzar fəaliyyətin dddi olaraq canlandınlmasıııı tələb edirdi.

T.Özal ona görə də, özünün iqtisadi siyasətində pul-dəyər amillərindən ölkədə işgüzai’ fəalhğı canlandırmaq üçün geniş istifadə etməyə başladı. Məsələn, vergi mexanizmində ciddi güzəştlərdən istifadə edilərək föşəbbüsçülər teşviq edilir, onlann investisiya fəaliyyəti istiqamətiandirilməyə ^hşılırdı. Xdq tesərrüfetının inkişafi üçün biiinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən sahələrin inkişafi, sosial-iqtisadi tərəqqi baxunmdan geri qalmış Şərq regionlarının canlandınimasına cəlb etmək üçün təşəbbüsçülərə böyük güz^aa* nəzərdə tutulurdu. Ölkədə «əsas» vergi olan gəlir vergisinin yüksək həddi 1985-d ildə 63 feizə (1963-cü ildə 68 və 1981- ci ildə 75 feizdən) endirildi. Xəzinənin maliyyə ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutuhnuş ən aşağı həddi 10 faizdən 25 faizə qaldırıldı. Son nəticədə miUi gəlii'də vergilərin xüsusi çəkisi 80-ci illər boyu 20-23 faiz səviyyəsində qalınışdı.

ixracını sürətləndirmək üçün birbaşa maliyyə dəstəyi mexanizmindən də geniş istifadə edildi. Müəyyən edilmiş əmtəələrin ixracında mükafat sistemi tətbiq edilməyə başlandı. Bu sistemdən yararlanan ixrac əmtəələrinin vahidinə və ya fiziki həcminə görə (1 ton ixracat üçün 1-100 dollar arasında) mükafat verilirdi. Bu sistem türk mallarının xarici bazarlarda rəqabət gücünü artırmaq məqsədini güdürdü. Həmin sistem təxminən 120 məhsul növünə şamil edilmişdir. Ödəmə məbləğləri 1987-ci ildə 19, 5 mlrd. türk lirəsindən 1990-cı ildə 1290 mlrd. lirəyə çatmışdır.

İxracatın təşviqində kredit mexanizmi təsirli bir vasitəyə çevrildi. İnflyasiya ilə monetarist mübarizə üsulu kimi sərt pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi kredit faizlərinin ciddi sürətdə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə bir şəraitdə «kredit subsidiyaları» adını daşıyan mexanizm ixracatın təşviq olunmasında təsirli bir vasitə kimi istifadə edildi. Subsidiyalar xəzinə və qismən də mərkəzi kanallar vasitəsilə ödənilirdi. Bunlar aşağıdakılardan ibarət idi:

- ixracatçılara aşağı faizlə «ixracata hazırlıq» kreditləri;
- ixrac malları gömrükdən çıxdıqdan sonra onların pula çevrilməsinə imkan verən «vəsiqəli sənəd» kreditləri;
- tütünün istehsalçıdan alınaraq emal edilməsi və ixracata hazır hala gətirilməsi üçün tütün ixracatçılarına banklar vasitəsilə Mərkəzi Bank mənbələrindən «tütünü» maliyyələşdirmə kreditləri;
- ixracatçılara möhkəm valyuta ilə ixrac edilməsi öhdəliyi altında banklar vasitəsilə «ixracat diskont kreditləri»;
- xaricdə podrat tikinti xidmətləri göstərənlərə bu xidmət müqabilində valyuta təmin etmək məqsədilə «xaricdə podrat tikinti xidmətləri diskont» krediti;
- ildə 100 milyon dollardan çox məhsul ixrac edən xarici ticarət sərmayə şirkətlərinə «özəl ixracat diskont krediti»;

Bunlardan başqa ixracatı təşviq proqramı çərçivəsində ixrac olunan əmtəələrdən əldə edilən valyutanın hökmən ölkəyə qaytarılması məcburiyyəti də ləğv edildi.

Türkiyənin dünya bazarlarında rəqabət gücünün artırılmasının yalnız iri ixracat şirkətləri vasitəsi ilə mümkün olduğu nəzərə alınaraq, xarici ticarət şirkətlərinin möhkəmləndirilməsi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətinə çevrilmiş açıq qapı siyasəti 1990-cı ildən sonra da dönmədən həyata keçirilmiş beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi yolunda ciddi addımlar atılmışdır.

Sovet imperiyası 1990-cı ildə süqut etdikdən sonra, Türkiyə keçmiş sosialist bloku ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri hər vasitə ilə genişləndirilməyə başlamışdır.

Xarici ticarətin liberallaşdırılması mexanizmi təkmilləşdirilmiş, ÜTT-nın yaradıcısı olan və beynəlxalq ticarətə yeni normalar gətirən Uruqvay Round Nihai

Sazişinə imza atmışdır.

Avropa Birliyinə daxil olmaq üçün qarşıya çıxan hər cür maneələrin dəf edilməsi və 2002-d il Kopenbagen zirv’əsində qoyulan tələblərin yeınə yetirilməsi yolunda qətiyyətli və tarixi addımlai' aür. İstər ÜTT-nın, istərsə də AB-nin şərtləri daxilində xarici ticarət rejimi köklü sürətdə yenidən qurulmuşdur.

1980-1990-a illərdə ixracatın təşviqi sahəändə həyata keçirilmiş geniş miqyaslı tədbirimdə ladikal d^şikliklər aparılmışdır; beynəkalq noımalara uyğun olaraq daxildə və xaricdə İşləmə Rejimi təsdiq edilmiş, 1995-ci ildən sonra ymıi dövlət yardunlan tətbiq edilməyə başlanmışdır. İxracat üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən nəqliyyat, rabitə və digər infiastruktura sahələrinə investisiya qoyuluşlan artınlmış; ixrm^at nüfiızlu məşğuliyyət sahəsinə çevrilmişdir, ixracat sahəsində mövcud olan bürokratik migəllər qəti>'yətiə ləğv olunmaqla davam etmişdir; valyuta nəzarəti təkmilləşdirilmiş, həi’ növ valyuta idxah tam sərbəstləşdirilmişdir. 1990-a ildə qəbul edilmiş qəraria Türk lirəsinin dönmliliyi artmlmış sonralar isə müli valyuta üə idxal və ixrac sərbəstləşdirilmişdir;

80-ci illərdə irimiqyasb <ocarid ticarət şirkətlərb) toşviq edilmişdir. Bu iş 90-a illərdə daha da genişləndirilmiş, xırda və orta şii'kətiərin ixracat sahəsində qüvvələrinin birləşdiiTİməsi istiqamətində də ^arümışdır;

İxracatçı firmalar sərbəst ixi acat ^ara bildikdən sonra 80-a illərdə onlara edilən birbaşa maliyyə dəstəyi dayandırılmış və ixiacat krediti və sığoıta mexanizmi vasitəsilə təşviq edilmişdir. Açıq qapı siyasəti çərçivəsində qianlan islahatlar mərkəzdən idarəçÜik sistani getdikcə daha çox bazai' mexanizmi vasitəsilə əvəz olunmağa başladı. 1981-ci ildə kapital bazarı haqqmda Qanun qəbul edildi. Qanunun əsas məqsədi yığımm daha çox qiymətli kağızlara qoyulmasım təmin etmək yolu ilə xalqm iqtisadi inkişafda iştirakma şərait yaratmaq idi. Bir az sonra Türkiyənin kapital bazannda tənzimləyici və nəzai’ətedici bir orqan yaradıldı. 1986-cı ildə isə İstanbul Qiymətli Kağızlar Biıjası (İQKB) işə başladı və ölkənin iqtisadi inkişafinda mühüm rol oynadı. Biıjamn rolunun artmasında vergüərin sadələşdiıilməsi, xarici investorlann kapital bazannda iştirakımn sərbəstləşdiıilməsi mühüm rol oynadı. Həmin biıjada 4 bazar fəaliyyət göstərir. Bunlara daxildir; pay sənədləri bazan, istiqraz və bon bazan, beynəkalq bazar və müddətli əməliyyatlar bazan. Türkiyədə hal-hazırda ən liberal valyuta rejimi fəaliyyət göstərir. Tüık lirəsinə tam dönərlilik statusu vailməklə yanaşı 1989-cu ildən sonra xarici fiziki və hüquqi şəxslər İstanbul Büjasmda tam sərbəst əməliyyat ^ara bilərləi'. Həmin Biqa dünyanm ^ana Maliyyə Biıjalamım tam hüquqlu üzvüdür. Hal-hazu’da İstanbulun dünya maliyyə mərkəzlərindən birinə çevrilməsi üçün dddi iş apanlıi'. Ölkənin nəhəng maliyyə institutlarI o

Türidyədə mövcud olan libəi'al valyuta rejiminin əsaslan aşağıdakılardır:

" Müəssisələr maliyyə dıtiyaclanrun ödənilməsi üçün xaıicdən kredit ala bilərlər.

- Türkiyədə yeriəşən fiziki və hüquqi şəxslərin xaricdə ticarət anəliyyatlan ^larmalan üçün k^tal ixrac etmələri sərbəstdir. Yalnız müəyyən məbləğdən çox olduqda səlahiyyətli orqandan icazə almalıdırlar. Xarici ticaıətin liberallaşdınlması və ixracatın hərt^əfii təş\iq olunması ölkənin xarici ticarət əlaqəl^inə böyük dinamizm gətirmişdir.

Xarici kapitalın və yeni texnologiyalann ölkəyə dalıa inUaısiv daxil olmasmı, ixrac üçün k^ital qo>nluşlannm artınlmasmı, xaıici maliyyə və ticarət imkanlarından daha geniş istifedə edilm^ini təmin etmək məqsədilə ölkədə "azad zonalar" yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə ciddi fikir verilir. 1985-ci ildə "Səıbəst Bölgələr Qanunu " qüv\'əyə minmişdir. 1987-ci ildə Mersin və Antalya azad zonalan açılmışdır. 2002-d ilə qədər cəmisi 21 sərbəst zona açılmış və hazırda da fəaliyyət gösterir. Bu zonalarda yarılan ticarət həcmi 11.5 mlrd, dollara çatmışdır.

XXI əsrin astanasında Azərbaycan Respublikasınm müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması Ölkəmizin gələcək sosial-iqtisadi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu və bu təkamül prosesində taleyüklü dəyişikliklərin meydana gəlib genişlə- məsi üçün zəmin təşkil etdi. Dün>^ada gedə irimiqyaslı qloballaşma prosesi, iqtisadi həyatin getdikcə daha çox beynəlmilləşməsi bu və ya digər ölkənin ictimai inkişafinda xarici amillərin rolunun sürəüə artmasma səbəb olmuşdur. Hazffkı şəraitdə ölkələrin zəginliyi onlarda olan təbii sərvətlərin bolluğu dərəcəsi ilə deyil, bu sərvətlərdən beynəlxalq anək bölgüsünün üstünlüklə nəzərə ahnmaqla, bacanqla istifadə edilməsində əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

70 il ərzində Azəıbaycam SSRİ xalq tesəırüfet kompleksinə bağlayan siyasi və iqtisadi d^aqlann ləğvi ölkəmizin Şimala yönəlmiş birtərəfli iqtisadi əlaqələıınə son qoymuş, bu əlaqələrin iqtisadi coğrafi, istərsə də məzmun baxmımdan yeni istiqamət və mahiyyət kəsb etməsinə imkan vermişdir. Mübaliğəsiz demək mümkündür ki, inkişaf etmiş və raüıəkkəb dünya bazan ilə iqtisadi mteqrasiya- smm və qarşılıqlı tesərrüfet əlaqələrinin formalaşan yeai mexanizmi respublikamızm gələcək inkişaf perspektivini müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Ona görə də ölkəmizin b^ıəlxalq iqtisadi inteqrasiyasmm strateji istiqamətləri mövcud dünya təcrübəsi nəzərə alıımıaqla müəyyənləşdirilməli və bu sahətte ciddi dövlət tenzimləıımməsi həyata keçirilməli, iqtisadi proseslərə məqsədyönlü istiqamət vailməlidir. Dünya bazarma və ona nəzarət edən nəhəng Transmilli şirkətlər (TMŞ) şəbəkəsinə qoşulma yollan üraumdünya iqtisad tarixindən yaxşı məlumdur. Bu yollar son nəticədə iki istiqamətdə özünü gösterir və şərti olaraq Latın

Birinci yol llVlŞ-lə sıx bagb olan komprador k^italınm inkişari vo ölkənin iqtisadi inkişaf mexanizmi sükanının xarici kapitalm əlinə verilməsi yoludur. Latın Amerikası ölkələrinin dünya iqtisadi ədəbiyyatında çox vaxt "banan respublikalan" adlandırılması heç də bu ölkələrdə banan istehsalının geniş yayılması ilə əlaqədar deyildir. Bu, ilk növbədə, həmin ölkələrin iqtisadiyyatının əsasım təşkil edən banan istdısalma və onunla əlaqədar olan təsəıxüfat sahələrinin TMŞ-lərin əlinə kegnəsi və bu ölkələrin bütün iqtisadi mexanizmi üzərində nəzarətin onlar tərəfindən həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu acı tecrübənin nəticələri dünya ictimaiyyətinə yaxşı məlumdur.

İqtisadi inkişafda bütün ümidlərin ölkədə bol olan bu və ya digəi’ məhsul ix- mcmuı artmhnasma bağlanması ilə əlaqədai- dünya ədəbiyyatına "Hollandiya xəstəliyi", "kasıblaşdma aröra" adı ilə daxü olmuş acınacaqh hallar da iqtisad tarixində özünəməxsus yer tutur. Bu gün Rusiya və bəzi IVDDB ölkələrində də belə qoıxulu temayülün özünü göstərdiyi haqqında həyəcan siqnalı çalıranağa başlanmışdu-.

İkinci yol Yaponiyaıun inkişafi yoludur. Məlum olduğu kimi, üdnci dünya müharibəsindən sonra Yapon hakim dairələri Qərbin yardımmdan və Qaibdə onlara yönəldilmiş əlverişh "açıq qapı" siyasətindən faydalanmaqla yanaşı, özlərinin spesifik inkişaf yolunu seçdilər. Bu speäfik inkişaf yolunun əsas xəttini istehsahn min illərlə sınaqdan çıxmış milli y^on dəyarlərinə əsaslamnasL Qaibin müsbət iqtisadi təcrübəsindən bu dsyərlərə uyğun süıətdə maksimum istifadə edilməsi və iqtisadi potensialın, ilk növbədə, daxih bazaıın tələblərinin ödənilməsinə yönəldilməsi təşkil edirdi. İstelısal imkanlarının daxih bazamı ehtiyaclarına istiqamətləndirilməsi isə bu bazarın formalaşdmlması və əhalinin alıcıhq qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün əmək haqqının ciddi olaraq artınlmasmı zəruri etmişdir.

Dünya bazan ilə iqtisadi inteqrasi)^ strategiyası müəyy^nləşdirüəi'kən dünyada iqtisadi proseslərin inkişaf təmayüllərimn müask xüsusiyyətləri diqqətlə öyrənilib nə^rə alınmalıdır. Məlum olduğu kimi, elmi-texniki tərəqqi inldşaf edib dərinləşdikcə Qərbdə istelısalm teraərküzləşməsi və mərkəzləşdirilməsi, kapitalm inhisarlaşması öz yüksək həddinə çatmışdır. Dünya iqtisadiyyatı üzərində nəzarət nəhəng Transmilli şirkətlarin əlində cəmlənmişdir. Beynəlxalq iqtisfflii əlaqələrdə də onlar həlledici rol oynj^-. Respublikamızda özəlləşdiraıə siyasəti ardıcıl olaraq keçirildtyi bir şəraitdə dünya iqtisadiy^’aünm göstərilən cəhəti nəzərə aitnmahdır. Heç İ^s üçün sin' d^dir ki, re^ublikaraızda iri kapital yığımınm həyata keçmədiyi bir şəraitdə təsəii'ü&t obyekdəriıiin həddən aröq "xırdalanması" TMŞ-lərin Ölkəmizdə şəriksiz hökmranhğtna gətirib çıxara bilər. Ona görə də respublikamızda vaxtilə sahə ni'insini üzrə yaradümıs sirkətlərin Özəlləsdirmə prosesində

II HISSƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR SİSTEMİNDƏ

FƏSÜ. J

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri *1.1.*

.Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri sovet hakiıniyyəti illərində

Müstəqillik yolu ilə inamla irəliləyən Azərbaycanın sərt və mürəkkəb qanunların hökmran olduğu dünya bazarma inteqrasiyasmm əsas parametrlərini müəyyən edən uzunmüddətli xarici inkişaf strategiyası zaman keçdikcə təkmilləşdirilir.

Azərbaycanm Rusiya daxil olmaqla bütün digər respublikalarda olduğu kimi 70 il ərzində "dəmir pərdələrlə" dünya birliyindən təcıid olunması və inkişaf etmiş regionlarm aqrar-xammal bazası olması dünya birliyinə inteqrasiya prosesinin obyektiv amilləri olmaqla, iqtisadiyyatm müjisir dünya bazanmn tələblərinə uyğunlaşdınlması üçün köklü və təxirəsalmmaz tədbirlər görülməsini təkidlə tələb edirdi.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkibində olan respublikaların yalmz ikisi - Rusiya və Azərbaycan tam müstəqil olaraq mövcud olmaq imkanma malik idilər. Bununla yanaşı "SSRİ-nin iqtisadi vəziyyətinin elə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır ki, onlar iqtisadiyyatm tədricən tənəzzülə uğramasma səbəb olmuş və nəticə etibarilə, keçmiş sovet respublikalannda siyasi proseslərin gedişinə təsir göstənnişdir. Bu xüsusiyyətlərdən biri bütün digər respublikalarda olduğu kimi Azərbaycanda da xarici iqtisadi, o cümlədən xarici ticarət əlaqələrinin Sovet İttifaqı dövründə iqtisadiyyatın müstəqil bir sahəsi kimi mövcud olmamasıdu. Respublikamız Ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi kimi xarici dünyadan yalnız, siyasi cəhətdən deyil, həm də iqtisadi cəhətdən təcrid olunmuşdu. Mərkəzin icazəsi olmadan onun xarici aləmlə nə siyasi, nə də iqtisadi əlaqə yaratmaq hüququ yox idi. Xaıici ticarət üzərində dövlət inhisan bu saliədə bütün məsələlərin mərkəzi dövlət tərəfindən həll edilməsinə icazə verirdi.

Cədvəl Jfs2.1.1-də verilmiş raəlmnadardan görünür ki, Azərbaycanm dünya də iqtisadi əlaqələrini yalnız şərti olaraq "xarici" əlaqələr adlandırmaq olardı. Çünki xarici ticarət əlaqələri əsas etibarilə (idxalatm 80, ixracatm isə 95%-i) Sovet dövlətinin tərkibində cərəyan edirdi. Respublika SSRİ-dən kənai'a 1991-ci ildə (daxili qiymətlərlə) cəmisi 744 mln. rubl əmtəə ixrac etmişdir. İstehsal amillərinin (kapital, işçi qüvvəsi) hərəkətindən isə heç söhbət də gedə bilməzdi. Yəni, yalmz SSRİ daxilində hərəkət edirdi. Nəticədə ölkəmizin qapılan Qərbdə baş verən texnoloji inqilab üçün uzun tarbd dövr əızində bağlı olmuş və istehsalın

ümumi geriliyini şərtləndirmişdir.

Məsrəfçi iqtisadiyyatın maraqlı olmadığı elmi-texniki yeniliklər Azərbaycana SSRİ səviyyəsində yalnız mərkəzi xətt ilə daxil olurdu. Respublikanın istehsal potensialının texniki tərkibinin böyük əksəriyyəti dünyada özünə satış bazan tapa bilməyən sovet mənşəli əmtəələrdən ibarət idi.

Azərbaycanda 1991-ci ildə iqtisadiyyat sahələri ttzrə məhsul gətirilməsi və göndərilməsi'^ (mln. rub)

Cədvəl 2.1.1

	Gətirilmişdir			Göndərilmişdir		
	Cəmi	O cümlədən		Cəmi	O cümlədən	
		SSRİ daxilində	İdx. (daxili qiym.)		SSRİ daxilində	İxr. (daxili qiym.)
Cəmi maddi ist. sahələri	11009,7	8836,6	2173.İ	12199,3	11455,8	744,0
0 cüml. sənaye	10530,0	8752,0	1778,0	11919,5	11189,2	730,3
0 cüml. Elektroenergetika				115,8	115,8	
Neft qaz sənayesi	905,8	776,7	129,0	1449,8	1249,6	200,2
Qara metallurgiya	903 5	810,6	92,9	269,8	268,0	1,8
Əlvan me tallurgiya	1297,7	1230,0	67,6	383,4	378,9	4,5
Kimya və neft-kimya	642,8	599,3	43,6	1161,0	1131,0	30,0
Maşınqayırma və metal emal)	1999,8	1941,1	58,7	2115,0	2056,0	56, 1
Meşə, ağac emalı,	362,2	293,6	68,5	14,7	14,5	0.2
Tikinti mat. sənayesi	151.5	144,4	7,1	40,5	40,2	0,3
Yün. sənaye	1212,1	906,1	306,0	2269, 9	1861,1	408,9
Yey. sənaye.	2865,4	1862,0	1001,4	3891.5	3882,2	9,6

İ Digər 1 186,0	182,9	3,1	207,5 1 188,8		18,7
f Kənd I *Ä79,n* I ləsor. I	84,6	395,5	279,9	266,1	13,8
*[41, 1991, s. 26-28]					

Ümmnittifaq təsərrüfat kompleksinin tərkib hissəsi olan respublika iqtisadiyyatımıı digər respublika və regionlarla əlaqələrini iqtisadi inteqrasiya adlandırmaq düzgün deyildir. Çünki müasir anlayışlara uyğun olaraq beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya yalnız müstəqil dövlətlər arasmda baş verir.

Zəngin neft elitiyatlanna malik olan Azərbaycanm ixıac etdiyi raəhsullarm ümumi həcminin yansmdan çoxu - 51,7%-i >1mgül və yeyinti sənayesinin məhsullarından ibarət idi. Bunun isə 56,1%-ni pambıq, üzüm, tütün və digər xammal və yanmfabrikatlar təşkil edirdi.

Respublikadan ucuz qiymətlərlə mərkəzin ehtiyaclan üçün apanlan qiymətli xammal kənarda emal olunur, sonradan hazır məhsul şəklində, xammalın sahibi olan, Azərbaycan dövlətinə qat-qat baha qiymətlə satılırdı.

Bu mexanizm, həmçinin Azərbaycanm zəngin sərvətlərindən alman gəlirin Respublika büdcəsində deyil, ümumittifaq büdcəsində əks olunması üçün uzun illərin smanmış bir mexanizmi idi. Azərbaycandan daşman xammaldan respublika büdcəsinə valyuta ayınnaları isə cəmi 8-10% təşkil edirdi.

Respublika zəngin sərvətlərə malik olduğu halda sənayenin təxminən yansı kənardan gətirilən xammal ilə işləyirdi. Əsas istehsal sahələri kənardan yaiımfabrikat və ehtiyat hissələrinin gətirilməsindən asılı idi. Ümumiyyətlə götürüldükdə bütün digər respublikalar kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı da qapalı xarakter daşıyndı. Belə ki, adambaşına düşən xarici ticarət dövriyyəsi 60-70 ABŞ dollan miqdarmda idi. Müqayisə üçün nəzərə almaq lazımdu' ki, 1988-ci ildə həmin göstərici ABŞ-da 3200, Avropa Birliyində 6600, Yaponiyada 3700 və SSRİ-də isə 800 dollar idi.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, İttifaq ehtiyaclan üçün daşman sərvətlər bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən dolaşıq vəziyyətə düşmüş statistik molumatlai da öz əksini tapmırdı.

Azərbaycan Respublikasına 1991-ci ildə xalq isteblak mallarının gətirilməsi və göndərilməsi* (mln. rubl.)

Cədvəkl 2.1.2.

	Göndərilmişdir (ixracatla birlikdə)	Gətirilmişdir (idxalatla birlikdə)	Fərq göndəriləndən (+) çox gətirilmiş, göndəriləndən (-) az gətirilmişdir
Cəmi xalq istehlakı malları o cümlədən:	2520, 1	2308,2	-211,9
A. Qida məhsul.	515,3	743,7	+228, 4
Heyvandarlıq	-	398,4	+398, 4
Bitkiçilik məhsulları	116,7	26,3	-90,4
Emal edilən qida məhsulları	398,6	319,0	-79,6
B. Alkoq. içkilər	1016,6	0,5	-1016, 1
V. Qeyri-əıvaq mail an onlardan	988,2	1564,0	1575, 8
Parça, paltar, ayaq.	603,8	786,2	+ 182,4
Mədəni-məişət mal.	0.3	279,4	+279, 3
Təsərrüfat mal.	99,4	193,5	+94,1
Xırdavat mal.	251,0	283,6	+32,6
Tütün məmulatı	33,9	21,3	-12, 8

*[s.41, 1991, s. 24.]

Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, ölkəmizdə istehsal olunan milli gəlir və onun istifadəsi arasmda uzun müddət 2 mlrd, rubldan çox fərq olmuşdur. Yəni, daha çox milli gəlir əldə edilmiş, onun respublikada istifadəsi isə həmişə az olmuşdur. Ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələri haqqmda məlumatlar əslində yalnız "yenidənqurma" dövründən çap olunmağa başlamışdır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya sahəsində müstəqil Azərbaycanın qarşısında olduqca ciddi və mürəkkəb problemlər mövcud idi.

1.2. Müstəqil Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması

Tarixin keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə daxil olduğu - qloballaşma dövründə dünya bazarı ilə intensiv inteqrasiya edən gənc respublikamızda xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində strateji kursun hazırlanaraq həyata keçirilməsi üçün müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyət sisteminin yaradılması və dunnadan təkmilləşdirilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Müstəqil dövlət mexanizminin formalaşması və köklü iqtisadi isla- hatlaıın mühüm tərkib hissəsi kimi Azərbaycamn xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin yaranması və inkişafını bir-biri ilə daxili məntiqi əlaqəyə nuüik iki mühüm mərhələyə bölmək mümkündür:

- mövcud ictimai-iqtisadi sistemin sürətlə dağılması ilə cəmiyyətdə yaranmış şok vəziyyətinin və yeni sistem axtanşlarının mövcud olduğu və bu sistemin fonnaUışmasmın izafi məsrəflərinin özünü göstərdiyi 1992- 1994-cü ülər;
- daxili siyasi çəkişmələrə son qoyulması, ilk müstəqil Konstitiısiyanm qəbul edilməsi, islahatlarm ilkin mərhələsinin başa çatması ilə siyasi və iqtisadi həyatda sabitliyin getdikcə möhkəmləndiyi 1995-ci ildən sonrakı dövr.

Xarici iqtisadi əlaqələrin intcnsivləşdirilməsi məqsədilə birinci mərhələdə bu sistemin təşkilati hüquqi bazasmın ilkin variantı formalaşdmİnnşdır. 20 sentyabr 1994-cü ildə isə neft-qaz sektoru üzrə dünyanın aparıcı Transmilli Koıporasiyalar ilə "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra ikinci mərhələ başlanmışdır. Bu müqavilə bütün dünyaya Azərbaycanm müstəqil dövlət olduğunu bəyan etməklə yanaşı, be>ıələxalq iqtisadi güc mərkəzlərin nəzər-diqqətini ölkəyə cəlb edilməsi, respublikanın dünya iqtisadi>7atına inteqrasiyası yönümündə çox güclü təsiıə malik bir təkan idi.

12 may 1994-cü ildə Ermənistanla atəşkəs haqqında müqavilənin imzalanması da Azərbaycanın bütün qüvvə ilə müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirihnəsinə başlaması üçün əlverişli imkanlar yaratdı.

Məlum olduğu kimi xarici iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamətləri xarici ticarət, beynəlxalq kapital və maliyyə hərəkəti, texniki-iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq və s. istiqamətləri əhatə edir.

Azərbaycamn suverenlik əldə etməsi bütün istiqamətlərdə müstəqil və modera xarici iqtisadi qurumlai' yaradılmasına imkan verdi. Az bir müddət içərisində müvafiq sahədə dövlət siyasətini həyata keçirmək məqsədilə Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi, İnvestisiyalar üzrə Dövlət Komitəsi və Dövlət Gömrük Komitəsi yaradıldı. Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində islahatlar müstəqillik əldə edildikdən sonra ardıcıl suıətdə həyata keçirilən bazar iqtisadiyyatı mexanizminin yaradılmasma yönəldilmiş köklü islahatlann tərkib liissəsi və mühüm istiqamətlərindən biri olmuşdur. Görülən tədbirlər nəticəsində xarici iqtisadi və valyuta əməli>7atlannın apanhnası üzərində mövcud olan dövlət inhisan ləğv edildi, eləcə də xaıici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşduilması istiqamətində tədbirlər görülməyə başlandı.

Stıateji əmtəələrin ixracı sahəsində dövlət tənzimləmələrinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyalaşdmna və kvotalaşdırma sistemindən istifadə edilirdi. MərkəzləşdirilmJş valyuta fondu hesabma ilkin tələbat əmtəələrinin idxalı başlıca olaraq dövlət təşkilatlan vasitəsilə həyata keçirilirdi.

İnvestisiyalar üzrə Dövlət Komitəsi yaradılsa da əslində onun fəaliyyəti kağız üzərində qaldı. Bu Komitə öz funksiyalarım lazımmca icra edə bilmədiyi üçün xarici investisiya və kreditlər bir neçə bürokratik dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənirdi. Bütün bu boşluqlar strateji əmtəələrin ixracında, ilkin tələbat mallannın dövlət kanallan ilə idxalmda, gömrük işinin təşkilində, xarici investisiyalarm ölkəyə cəlb olunmasında korrupsiyaya geniş yol açmaqla yanaşı yerli və xarici sahibkarlığın inkişafi yolunda ciddi maneçilik törədildi. Bütün bunlar xarici iqtisadi əlaqələr kompleksində apanlan islahatlann sürətləndirilməsini tələb edirdi. Əvvəlcə investisiyalar üzrə Dövlət Komitəsi ləğv edildi. 90-cı illərin ortalannda bu sahədə struktur islalıatlan sü-rətləndi. Xarici İqtisadi Əlaqələr və Ticarət Nazirlikləri ləğv edildilər. Onlarm fiınksiyaları 1997-ci ildə yaradılan Ticarət Nazirliyinə, həm də təsdiq olumnuş nomenklatura üzrə əmtəələrin idxalı və ixracı planlarmm hazırlanması və yerinə yetirilməsi funksiyası verilmişdir. Dövlət maddi-texniki ehti-yatlar komitəsi də ləğv edilərək əvəzinə “Azkontrakt” Dövlət İdarəsi yaradıldı. Həmin idarənin funksiyasma büdcə vəsaiti hesabma olan müqavilələrin bağlanması və yerinə yetirilməsi daxil edilmişdir. Xarici investisiya və yardımlann tənzimlənməsi məqsədilə Nazirlər Kabineti yanmda Xarici Kredit və Yardımlar üzrə Milli agentlik təsis edildi. Bunlardan başqa Ticarət-Sənaye Palatasmda təşkilati-kadr dəyişiklikləri apanidı. Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyinin tərkibində olan “Azərticarət”, “Şərq xarici ticarət” və “Azərinkomves” yeniləşdirilərək səhmdar cəmiyyətlərə çevrildilər.

Beləliklə, iqtisadi islahatlann daha da dərinləşməsi prosesində xarici ticarətin və xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artiniması, xarici ticamt mexanizminin təkmilləşdirilməsi, xaricə məhsul satışında müəssisələrin fəaliyyətinin sərbəstləşdirilməsi, respublikanm valyuta ehti- yatlanmn və ixracat potensialınm artinimasında onlann marağmın gücləndirilməsi iqtisadi sahədə dövlət siyasətinin əsas xəttini təşkil edir.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət siyasətinin formalaşması və inkişafı, respublikamız üçün tamamilə yeni olan bu sahədə həyata keçirilən islahatlar bazar islahatlannm mühüm və ayılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Həyata keçirilən kompleks tədbirlər

nəticəsində, hələ islahatlarm start mərhələsində xarici iqtisadi, ticarət və valyuta əməUyyatlan üzərində mövcud olan dövlət inhisaıı ləğv edilmişdir. Nəticədə müasir mərhələdə xarici ticarət əlaqələrinin böyük əksəriyyəti qeyri-dövlət sektoruna məxsus olan subyektlər tərəfindən həyata keçirilir, İxrac-idxal və valyuta əməliyyatları üzərində mövcud olan hərtərəfli dövlət nəzarəti xarici iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi sistemi ilə əvəz edilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən müəssisə və firmalar bu tənzimləmə sistemində böyük sərbəstlik qazanmışlar.

Məlum olduğu kimi xarici ticarət siyasətinin formalaşması uzun tarixi dövr tələb edən bii' məsələdiı*. Lakin müstəqillik əldə edildikdən sonra yaranmış Özünəməxsus tarixi dövr respublikmızda bu prosesin qısa müddət ərzində sürətlə formalaşmasını tələb edirdi. Məsələ bu baxımdan nəzərdən keçirildikdə aydın olur ki, 1992-1994-cü illərdə ölkədə total əmtəə çaüşmazbğı, daxili bazar və pul tədavülünün ciddi disproporsiyaya və defonnasiyaya məruz qaldığı, real valyuta məzənnəsi və normal bazar qiymətlərinin olmadığı bir şəraitdə xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin geniş miqyasda liberallaşdınlması şərtləri olduqca ağır idi. Ona görə də liberallaşdırma əslində yalmz 1994-cü ildən sürətlənməyə başladı ki, xaıici ticarətin tənzimlənməsi də bir sistem kimi bu dövrdən etibarən formalaşmışdır.

Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu, onun bazaı- iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi və ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sisteminin bərabərhüquqlu üzvünə çevrilməsi respublikamızda xarici ticarətin tənzimlənməsi sistemi qarşısmda olduqca mühüm və tamamilə yeni vəzifələr qoyurdu.

Xarici ticarət siyasəti hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikasının öz təbii sərvətləri üzərində suverenliyi prinsipim reallaşdımıağa xidmət ediı*. Bu məqsədlə xarici ticarət siyasəti: 1) ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi və maliyyə mülıitinə cəlb edilməsi və inkişaf etmiş ölkələrin bazar strukturuna yaxınlaşdmimasmı, onun sərbəst və müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyətinin həyata keçi-rilməsində və tənzimləmnəsində müstəsna hüququnu təmin etməli; 2) daxili və xaıici iqtisadi sahibkarlığın azadhğı prinsipini həyata keçirməli; 3) təsərrüfat subyektləri arasında ayn- seçkiliyə yol vermədən, onlann hüquq bərabərliyi prinsipini hər vasitə ilə qorumalı; 4) qanunun aliliyi prinsipini təmin etməlidir.

Dünya təsərrüfatuıda vahid hüquqi, inzibati və maliyyə məkanının yaranması prosesi getdikcə intensivləşir. Bu məkan çərçivəsində ayn-ayrı dövlətlərin xarici ticarəti inkişaf edərək dünya miqyasmda konfranta-

siyalardan uzaqlaşaraq vahid tama çevrilir. Ölkəmiz hüquqi, inzibati və texniki xarici iqtisadi fəaliyyətin vahid şəklə salınmış hüquqi əsasmı yaradan çoxtərəfli dövlətlərarası sazişlərin və razılaşmalarm geniş sisteminə daxil olur.

Xarici ticarətin tənzimlənməsinə Azərbaycan iqtisadiyyatında və əhalinin ilkin tələbat mallarma olan tələbatının ödənilməsində bu sahənin oynadığı mühüm rola uyğun olaraq, istiqlaliyyət əldə edildikdən sonra xüsusi əhəmiyyət verilir. Təsadüfi deyildir ki, xarici ticarət Azərbaycanda iqtisadi islahatlarm daha sürətli getdiyi bir sahədir. İqtisadiyyatın düşmüş olduğu dərin böhrandan çıxması zərurəti xarici ticarətdə liberallaşmanm həyata keçirilməsini, bu sahədə totalitar rejimdən miras qalmış buxovlann süıətlə aı adan qaldınimasmı təkidlə tələb edirdi. Azərbaycana yardım göstərən beynəlxalq təşkilatlar da eyni tələblə çıxış edirdilər. Xarici ticarətdə liberallaşdırma tədbirləri ilk növbədə qeyri-taıif tənzimləmələrinin bazar iqtisadiyyatımn prinsiplərinə uyğunlaşdmhnasına, inzibati-amirlik amillərinin məhdudlaşdınimasma yönəlmişdir. Bu sahədə 1994-cü ildən sonra Respublika Prezidentinin dörd fərmanı qəbul edihtıişdir:

1. 10 yanvar 1994-cü ildə - "Azərbaycan Respublikasmda xarici ticarətin səmərəliliyin artırılması tədbiiləri haqqmda";
2. 5 aprel 1994-cü il tarixdə - "Azərbaycan Respublikasmda xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqmda";
3. 17 dekabr 1996-cı ildə - "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqmda" haqqmda.
4. 24 iyun 1997-ci il tarixdə "Azərbaycan Respublikasmda xarici ticarətin daha da liberallaşchnlması" haqqmda.

Həmin fərmanlar əsasında müvafiq normativ aktlai' qəbul edihnişdir. Tədbirlərin əsas istiqaməti xarici ticarətin bazar iqtisadiyyatmm prinsiplərinə uyğun olaraq liberallaşdırma yolunda addımlamaqdu-. Qəbul edilmiş qanun-larla daxili və xarici kvota və lisenziyalann (qismən) ləğvi, strateji məhsulla-nn xarici ticarətinin mərkəzləşdirilməsi qaydasmm aradan qaldınlması, qiy-mətiərin sərbəstləşdirilməsi, dövlət sifarişlərinin ləğvi və s. kimi tədbirlər hə-yata keçirilmişdir. Bu isə beynəlxalq ticarətin libeıallaşduılması üçün çox mühümdür. Xarici ticarətdə konyukturaya daha həssas olan özəl bölmə payı-mn respublikamızda getdikcə artması beynəlxalq təşküatlann fəal iştirakı ilə həyata keçiıilən liberallaşdırma siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir.

"Azərbaycan Respublikasmda xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmil

ləşdirilməsi haqqmda" 17 dekabr 1996-cı il tarixli fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasında istehsal, emal, təkrar emal olunan əmtəələrin ixracmda rezidentlər sərbəstdirlər və bir sıra hallardan başqa onlarm fəaliyyətinə məhdudiyyətlər tətbiq edilmir.

Başqa sözlə, bəzi əmtəələr istisna olmaqla, Azərbaycan Res- publikasmda istehsal olunan bütün əmtəələrin ixracına icazə tələb olunmur və onlar gömrük orqanlarmda bəyan edilməklə ixrac edilirlər. İxrac edilməsinə fərmamn 1 Xo-li əlavəsində məhdudiyyət qoyulmuş və lakin keçmişdə “strateji əmtəələr” adlandınlan məhsullar “respublika ixracmda mühüm əhəmiyyət kəsb edən əmtəələr” adlandınimışlar. İxracı xüsusi qayda ilə həyata keçirilən bu əmtəələr neft və neft məhsullan, elektrik enerjisi, əlvan metallar və pambıq mahhcı daxil edilmişdir. Dünya təcrübəsində olduğu kimi, adı çəkilən fərmanda da silah və hərbi texnika, bant və partlayıcı maddələr, narkotik və psixotrop vasitələri, incəsənət əsərləri, çöl heyvanlan və s. mallann ixracı və idxalı müvafiq dövlət orqanlarının icazəsi ilə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət sektorunda özəl bölməyə nisbətən xarici ticarətin liberallaşdıniması daha məhdud xarakter daşıyu. Məsələn, kreditlə ixrac əməliyyatlan, kossiq- nasiya yolu ilə ixrac əməliyyatlan və müvəqqəti ixrac əməliyyatlan kommersiya strukturlan tərəfindən sərbəst sürətdə apanidığı halda, dövlət müəssisələri tərəfindən həyata keçirildikdə bağlanmış müqavilələr İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə apanlır.

Rezidentlər tərəfindən öz vəsaitləri, kossiqnasiya və ya dövlət zəmanətinə əsaslanmayan kreditlər hesabına aparılan idxal əməliyyatlan üzrə bağlanmış müqavilələr, bir sıra əmtəələr istina ohnaqla, sərbəst sürətdə (yalnız gömrük orqanlanna bəyan edilməklə) həyata keçirilir. Bir sıra mallarm etil (yeyinti) spirti, alkollu içkilər (pivədən başqa), tütün məmulatınm idxahmn məhdudlaşdınimması nəzərdə tutulmuşdui’. Həmin mallann idxalı İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən verilmiş lisenziyalar əsasmda həyata keçirilir. Fənnanda lisenziyalann tender və inzibati üsulla verilməsi qaydası müəyyənləşdirilməmişdir ki, bu da sui-istifadə hallanna yol aça bilər. Dempinq əleyhinə mübarizə tədbiri də nəzərdə tutulmuş və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən müəyyənləşdirilən siyahıya daxil edilmiş əmtəələrin idxalı zamanı siyahıda göstərilən qiymətlər və onlarm mümkün dəyişmə hədlərinin əsas götürülməsi qaydası müəyyən edilmişdir. Barter əməliyyatlanna da bir çox qeyri-tarif məhdudiyyətləri (müqavilələrin qeydiyyatdan mütləq keçirilməsi, ekvi- valentliyin təmin edilməsi məcburiyyəti, vaxt məhdudiyyəti və s.) qoyulmuşdur,

Xarici ticarətin liberallaşdınlmasında mühüm addım 24.06.1997-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında xaıici ticaıətin daha da liberallaşdınlnıası haqqında” Fərman oldu. Fomıana əsasən Azərbaycan Respublikasında istehsal, emal, təkrar emal olunan əmtəələrin ixracında rezidentlərə tam sərbəstlik verildi. Kreditə ixrac, təkrar ixrac, konsiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatlarına aydınlıq gətii’ildi və sadələşdirildi. Fərmana əsasən rezidentlərin ö/ vəsaitləri, konsiqnasiya və ya dövlət zəmanətinə əsaslamnayan kreditlər hesabına aparılan idxal əraəliyyatlan üzrə bağlanmış müqavilələr yalnız gömrük orqanlarında bayan edilməklə həyata keçiilməyə başladı.

Bununla yanaşı, satılan əmtəələrin dəyərinin bəzən xarici banklara axması hallarmm qarşısımn alınması üçün əmtəə satışmm bir qayda olaraq yahuz onlann haqlarmın qabaqcadan ödənilməsi əsasında həyata keçirilməsi qaydasmın saxlanmasım şərtləndiidi. Bu qayda satılan əmtəələrin dəyərinin Respublikaya gəlməsini təmin etməklə yanaşı rəqabət qabiliyyəti onsuz da zəif olan əmtəələrin ixracına müəyyən maneçilik törədir.

Azərbaycanda XİF-in tənzimlənməsinin mühüm formalarından biri də gömıük-tarif tənzimlənməsindən ibarətdir. Respublikamız müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra gömrük tənzimləməsinə dair əsasnamələr qəbul olunmuşdur. Bu haqda respublikada uzun müddət xüsusi qanunvericilik aktlanmn olmaması məhz bu gömrük əsasnamələrinin tez-tez dəyişdirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

1994-cü il iyulun 1-də Respublika Nazirlər Kabinetinin 242 Jf2İi qərarları olmuşdur. Bu qərar ilə respublikada idxal və ixrac əməliyyatlannm gömrük mexanizmi vasitəsilə tənzimlənməsi qaydalan müəyyən edilmişdir. Bu qərarla “Azərbaycan Respublikası ərazisindən çıxarıl ai'kən gömrük ixrac rüsumuna cəlb olunan əmtəələrin qruplar üzrə siyalusı və gömrük ixrac rüsumlanmn dərəcələri”, “Gömrük ixrac rüsumu haqqmda müvəqqəti əsasnamə”, “Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilərkən gömrük idxal rüsumuna cəlb olunan əmtəəlann qruplar üzrə siyahısı və gömrük idxal rüsumlanmn dərəcələri”, “Gömrük idxal lüsumu haqqmda müvəqqəti əsasnamə”, “Gömrük xidmətləri göstərilməsi qaydalan” təsdiq edilmişdir. Bu əsasnamə ilə əlaqədar ixracat üzrə bir sıra məhsullar gömrük riisumlanndan azad edihnəmişdir. Bu məhsullara dövlət tqjşmğı ilə əmtəə mübadiləsi əməliyyatlan Ü2xə göndərilən əmtəələr, müəssisələrin istehsal tələbatı üçün xammal, ehtiyat hissələri, məmulatlar, avadanlıq, tikinti texnikası və maşmlar, yük və sərnişin nəqliy>'at vasitələri alınması üçün barter əməliyyatlan əsasmda

göndərilən qeyri-strateji əhəmiyyətli əmtəələr; dövlət tapşırığı ilə xarici valyutaya satılan əmtəələr, respublikada istehsal olunan maşınlar, avadanlıqlar, texnoloji qurğular və digər hazır məmulatlar; kompensasiya və kooperasiya əsasında göndərilən əmtəələr; tam məhsullar və yarım-fabrikatlar hazırlanması üçün sifarişçinin göndərdiyi xammallar; hökumətlərarası sazişlər üzrə qarşılıqlı razılaşmalara müvafiq ixrac edilən əmtəələr daxildir.

İdxalat zamanı da bir sıra məhsullar gömrük rüsumundan azad edilmişdir. Bunlara uşaq geyimləri və ləvazimatı, dərman məhsullan, tibb avadanlığı və məmulatları, hökumətlərarası sazişlər üzrə qarşılıqlı razılaşmalar əsasən alman əmtəələr, materiallar, texnologiya və ya avadanlıqlar; Azərbaycan Respublikası ərazisində yaradılan müştərək və tamamilə xarici investorlara məxsus olan müəssisələrin, beynəlxalq birliklərin və təşkilatların nizamnamə fonduna xarici iştirakçılar tərəfindən pay ödənişi şəklində respublikaya, avadanlıq, istehsalat tələbatı üçün xammal və materiallar; xarici investisiyaya qoyulmuş müəssisələrin əcnəbi işçilərin öz ehtiyacları üçün Azərbaycan Respublikasına gətirdikləri əmlak; Azərbaycan Respublikasma müvəqqəti olaraq gətirilmiş və gətirilmə şərtlərinə görə müəyyən olunmuş müddətdə dəyişiklik etmədən xaricə apanlası əmtəələr, müəssisələrin istehsal tələbatı üçün gətirilən xammal, material, məmulat və avadanlıqlar; humanitar və texniki yardım, xeyriyyə məsələsi və gətirilmiş əmtəələr, avadanlıqlar idxal rüsumundan azad edilmişdir. Bu qərara uyğun olaraq gömrük ixrac rüsumları əmtəələrin müqavilələr əsasmda satılması valyuta ilə ödənilir. Əsasnamədə qeyd edildiyi kimi Azərbaycan Respublikasından digər xarici dövlətlərə ikitərəfli azad ticarət haqqında saziş olduğu təqdirdə əmtəələrin ixrac və idxalına gömrük rüsumu tutulmur. Gömrük tənzimləmə mexanizmini bir az yumşaltmaq və təkmilləşdirmək üçün Azərbaycan Respublikası bir sıra dövlətlərlə əlverişli rejim şəraiti yaladılmışdır. Bu dövlətlərdən Türkiyə, Rusiya, İran, Ukrayna, Qazaxıstan, Böyük Britaniya, Finlandiya və b. ölkələrdə olmuşdur. Bu əlverişli şəraitin yaradılması respublücanın xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında müəyyən səvi>7ədə köməklik göstərirdi.

Bu sahədə apanlan islahatlar ilk illərdə xeyli ləng gedirdi. Yeni Gömrük Məcəlləsi yalnız 1997-ci ilin əvvəlində qəbul edilmiş və gömrük orqanları uzun müddət Sovet İttifaqmdan qalmış məcəllə əsasmda öz fəaliyyətini təşkil etmişlər. Həmin ildən etibarən Azərbaycan dövləti iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq daxili və xarici siyasətin tərkib hissəsi kimi gömrük siyasətini həyata keçirməyə başladı. Gömrük

siyasətinin məqsədi gömiiik məcəlləsində aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

- Azərbaycan Respublikasmm gömrük nəzarəti və əmtəə dövriyyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən dalıa səmərəli istifadənin təmin edilməsi;
- Azərbaycanda daxili bazarm qonumıası;
- milli iqtisadiyyatın inkişafinın təşviq edilməsi;
- Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edilməsi.

Ölkəmizin gömrük siyasəti müvafiq beynəlxalq əməkdaşlığm genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Respubükamızda gömrük işi hamıbqla qəbul edilmiş beynəlxalq norma və təcrübə ilə uyğunlaşdırma və eyniləşdinnə istiqamətində inkişaf etdirilir. 20 iyun 1995-ci ildə "Götmük tarifi haqqmda Azərbaycan Respublikasmm Qanunu” qəbul edilmişdir. Lakin Qanun yalnız Azərbaycan Respublikasmm Gömrük Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra qüvvəyə minmişdir. Gömıük tarifi haqqmda qanunda göstərilir ki, gömrük tarifi Azərbaycan Respublikasmm gönutik sərhəd- dindən keçirilən əmtəələrə tətbiq edilir və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusudur.

İdxal və ixrac gömrük ılisumlarmın dəmcələri və həmçinin əlverişli ticarət rejimi tətbiq olmıan ölkələrin siyahısı Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Əlverişli Ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin əmtəələrinə və mənşə ölkəsi müəyyənləşdirilməyən əmtəələrə idxal gömrük rüsumlanmn dərəcələri iki dəfə artuilır.

Qanuna əsasən Azərbaycanda aşağıdakı gömrük rüsumları tətbiq edilir:

- advalorem - əmtəələrin gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanan gömrük rüsumu;
- spesifik- əmtəə vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlə hesablanan gömrük rüsumu;
- kombinə edilmiş - hər iki növü birləşdinnəklə hesablanan gömrük rüsumu.

Əmtəələrin ixracını və idxalım operativ tənzimləmək üçün bəzi əmtəələrə mövsümi rüsumların (6 ay müddətində) tətbiq olunmasma icazə verilir.

Himayəçilik məq.sədilə idxal edilən əmtəələrə a.şağıdakı müvəqqəti rii-sumlarm tətbiqinə də icazə verilmişdir: xüsusi rüsumlar, antidempinq rüsumlan və kompensasiya rüsumlan.

Xüsusi rüsmnlar aşağıdakı hallarda tətbiq olunur:

- əmtəələr Azərbaycan Respublikasmm gömrük ərazisində bu qəbildən

olan əmtəələnn yerli istehsalçılarına ziyan vura biləcək kəmiyyətdə və şərtlə gətirildiyi təqdirdə;

- digər dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə toxunan ayrıseçkilİk və digər hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi.

Antidempinq rüsumlan idxal olunan əmtəələrin qiyməti Azərbaycan Respublikasmm gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən xeyli aşağı olduqda; belə bir idxal bu qəbildən olan əmtəələrin yerli istehsalçılara ziyan vurduqda, və ya bu hal istisna edilmədikdə; Azərbaycan Respublikasında onların istetealının təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Kompensasiya rüsumları Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən əmtəələrin istehsalı və ixracı zamanı birbaşa və dolayı subsidiyalardan istifadə olunduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan əmtəələrin yerli istehsalçılanna ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, Azərbaycan Respublikasında bu əmtəələrin istehsalınm təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Gömrük tarifi haqqmda qanunda xarici ticarətdə iştirak edən əmtəənin və gömrük dəyərinin və bu ərатəənm mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi qaydası müəyyənləşdirilmişdir.

Qanunda həmçinin əmtəələrin idxalı və ixracı zamanı bir sıra gömrük tarifi güzəştlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur. Tarif güzəştləri (tarif preferen- siyaları) dedikdə, ölkənin ticarət siyasəti həyata keçirilərkən qarşılıqlı və ya birtərəfli qaydada gömrük sərhəddindən keçirilən mallar üzrə əvvəl ödənilmiş rüsumun qaytarılması, rüsumdan azadetmə, onun dərəcələrini aşağı salınması, malın preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotaları şəklində verilən güzəştlər başa düşülür. Gömrük güzəştləri verilməsi qaydası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Fərmanda gömrük rüsumlarından azadetmə, gömrük dərəcələrinin aşağı salınması halları konkret olaraq göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasmm gömrük əsasnaməsi öz struktur və tərkibinə görə bir sıra Avropa ölkələrinin gömrük kodeksinə yaxınlaşsa da, onların göstərdiyi fəaliyyət sferasmm səviyyəsinə görə onlardan geri qalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarətin beynəlxalq tənzimlənməsi gömrük vergiləri siyasəti dünya miqyasmda beynəlxalq təşkilat olan ÜTf tərəfindən həyata keçirilir.

Dünyanm əksər ölkələri bu təşkilatm üzvləridir və bu təşkilat gömrük vergilərini tənzimləyir. Azərbaycanın da, bu təşkilata üzv olması və gələcəkdə öz XtƏ-in tənzimlənməsində gömrük mexanizmindən istifadə

etmok ən vacib məqsədlərdən biri hesab edilir. Bildiyimiz kimi dünyada əmtəələrin hərəkətinə gömrük vergilərinin təyin olunması ÜTT tərəfindən təsdiq olunmuş harmonik kod sisteminə uyğun olaraq həyata keçirilir. Harmonik kod sistemi 9999 çeşiddə məhsulu özündə əks etdirir.

Ümumiyyətlə, xaınci ticarət və gömrük tənzimlənməsini təkmilləşdirmək üçün bir sıra ciddi tədbirlər toplusu elmi əsaslara uyğun işlənib hazırlanmalıdır. Xarici ticarətin tənzimlənməsində qcyri-taiif tənzimləmə mexanizmindən geniş istifadə olımmalıdır. Respublikada bu fonnadan çox təssüf ki, kifayət qədər geniş istifadə olunmur. Bunun nəticəsi olaraq Respublikaya bəzi dünya ölkələrindən bir sıra texniki və s. dünya standartlarma uyğun olmayan məhsullai' daxil olui'. Respublikada daxili bazarm qorunması da diqqət mərkəzindədir.

Dünya iqtisadiyyatımn müasir inkişaf mərhələsində və ölkələr arasında qai'şılıqlı aslılığın dalıa aydm təzahür etdiyi bir zamanda hər bir ölkənin və regionun müvəffəqiyyəti onun XİF-nin həyata keçirilməsilə əlaqədar gömilik tənzimləmə mexanizmin tətbiqindən çox-çox asılıdu.

Respublikamızda xarici ticarət əməliyyatlan «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlanmn tənzimləmnəsi qaydalan» haqquıda 24 iyun 1997-ci il taıixli fərnıam ilə həy'ata keçüilir.

Xarici iqtisadi əlaqələr saliəsində apanlan struktur islahatlan özünün yeni mərhələsinə 2001-ci ilin birinci yarısında İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yaradılması ilə qədəm qoydu. Çox geniş funksiya və səlahiyyətlər verilmiş həmin nazirlik eyni zamanda Azərbaycan Respubli- kasımn beynəlxalq əməkdaşlığı sahəsində dövlət siyasətini formalaşdıran və həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyy'əti orqanıdu*. 11 iyun 2001-ci il tarixli Prezident Formam ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməyə əsasən Nazirlik beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində aşağıdakı çoxprofilli funksiyaları həyata keçirir:

- xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsinin vəziyyətini araşdıru' və inkişafinm proqnoz göstəricilərini hazulayır;
- nəqliyyat, əmtəələrin tianziti, habelə xarici ticarət daşınmalanmn hüququ, tarif və digər tədbirləri sahəsində beynəlxalq müqavilələri hazırlayır, razılaşdınimasında və həyata keçirilməsində iştirak edir;
- Azərbaycanda istehsal edilən əmtəə və xidmətləiin xarici bazarlara çıxanlması, ixraca həmçinin artınıması üçün əlverişli şəraitin yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya olunması və s. İdmi məsələləri təmin etmək üçün tədbirlər işləyib hazırlayır və həyata keçirir;
- sənaye, ticaıət və ictimai iaşə təşkilatlaımda mövcud norma və

qaydalara, dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərə, əmtəələrin (qiymətli metallardan və ya qiymətli, yanmqiymotli daş-qaşlardan və onlardan hazırlanmış məmulatlar istisna olmaqla) keyfiyyət və təhlükəsizliyinə riayət edilməsinə nəzarət edir;

- daxili və xarici ticarət ilə bağlı elmi tədqiqatların aparılmasını təşkil edir, o cümlədən xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarını zəruri elmi- texniki, iqtisadi, hüquqi informasiya ilə təmin edir, xarici iqtisadi fəaliyyət məsələləri üzrə informasiya sistemlərini və baza göstəricilərini yaradır;
- dünya əmtəə və xidmət bazarlarının konyuktrunu təhlil edir;
- xarici ticarət fəaliyyətinin qeyri-tarif tənzimləmə tədbirlərini müəyyən edilmiş qaydada tətbiq edir, o cümlədən qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda və müəyyən edilmiş qaydada ixrac və idxal üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün lisenziyalar verir. Azərbaycan Respublikasmın gömrük ərazisində əmtəə çıxarılarkən zəruri olduqda və bu müvafiq müqavilələrdə (sazişlərdə), normativ hüquqi aktlarda və ya Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində (sazişlərində) nəzərdə tutulduqda əmtəənin mənşəyi haqqında sertifikat verir;
- Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın qorunması üzrə müvafiq tədbirlər işləyib hazırlayır;
- ticarətdə rüsum və vergilərin dərəcələri ilə bağlı təkliflər verir;
- xarici dövlətlərdə, eləcə də beynəlxalq iqtisadi və ticarət təşkilatlan yanında Azərbaycan Respublikasının ticarət-iqtisadi nümayəndəliklərini qanımvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yaradır və onlarm operativ fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirir;
- Ümumdünya 'i’icarət Təşkilatı və digər beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlığı təşkil edir, onlarm keçirdiyi tədbirlərdə Azərbaycan Respublikasını təmsil edir;
- Azərbaycan Respublikasının üzv olduğu beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatları ilə mütəmadi əsasda işgüzar əlaqələr yaradır, onlarm maliyyə vəsaitlərinin ölkənin iqtisadiyyatma cəlb olunması üçün məqsədyönlü iş aparır;
- xarici ölkələrin, beynəlxalq iqtisadi və mali>7Ə təşkilatlannm keçirdiyi tədbirlərdə iştirak edir və Azərbaycan Respublikasma investisiya qo>niluşu ilə bağlı onlarla danışıqlar aparır;
- Azərbaycan Respublikasmda yerli və xarici şirkətlərin sərgilərini və yarmarkalarmı, eləcə də xarici ölkələrdə Azərbaycanın təsərrüfat subyektlərinin iştirakı ilə beynəbcalq sərgiləri və yarmarkaları təşkil edir;
- i.stehlak bazarını keyfiyyətsiz əmtəələrin idxalından mühafizə etmək

məqsədilə aidiyyəti dövlət orqarılarımn cəlb etməklə müvafiq tədbirlər görür;

- əmtəələrin idxalı barədə mühafizə tədbirlərinə dair təkliflərin hazırlanması məqsədi ilə tədqiqat, o cümlədən xarici dövlətlərin müvafiq orqanlan ilə məsləhətləşmələr aparır və bu işin nəticələri üzrə müvafiq tədbirlər həyata keçirir;
- əmtəələrin, işlərin və xidmətlərin ixracının və idxalmm tənzijıiləmnəsi sahəsində müvəqqəti texniki tədbirlərin (standartlai", təhlükəsizlik noımalan, keyfiyyətə uyğunluq sistemləri, əmtəələrin qablaşdırılması qaydalan, əmtəəyə qoşulan sənədlərin formalan, yükləmə qabağı inspeksiya tələbləri, ekoloji, baytarlıq, sanitar və fitosanitar normaları, milli təhlükəsizliyin təmin olunması tədbirləri, əmtəələrin, işlərin və xidmətlərin göstərilən normalara uyğunluğunun təmin edihnəsi raetodlan) tətbiqi məqsədi də digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlan ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir;
- ticarət sahəsində Azərbaycan Respublikasına qarşı a>Ti-seçkilik siyasəti yürüdən dövlətlərə qaışı müvafiq sanksiyalannm tətbiq edilməsinə daii’ təkliflər verir və s.

Beləliklə xarici iqtisadi fəaliyyət kimi çoxtərəfli dövlət siyasətinin çoxpilləli idai'ə sistemindən təkpilləli idarə sisteminə keçirihnəsi sahəsində uzun müddətdir ki, apanlan iş İqtisadi inkişaf Nazirliyinin yaı adılması ilə başa çatmış oldu.

Məlum olduğu kimi, /\zərbaycan Respublikasıma ÜlT-nin üzvlüyünə qəbul olunma prosesi 1997-ci ilin i>om ayından Azərbaycan Respublikası Hökumətinin ÜTf-yə üzvolma niyyətinin bildirilməsi ilə başlayıb və bu tarixdən ÜTT-yə müşahidəçi kimi dəvət olunub.

Bundan somu «Xarici Ticarət Rejimi haqqında Memorandum» ÜTT- nin Cenevrədəki Katibliyinə təqdim etmiş və ÜTT-nin qaydalan na uyğmı olaraq, bu təşkilata üzvolma prosesində Azərbaycan üzıə müvafiq işçi Qrupu yaradılmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında CTT üzvlüyünə qəbul olunma prosesinin son mərhələsi başa çatma ərəfəsindədir.

1.3. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin inkişaf dinamikası

Müstəqillik elan edildiyi ilk günlərdən həyata keçiıibnəyə başlanan tədbirlər ölkənin xaıici iqtisadi əlaqələr sahəsində "açıq qapı" siyasətinin yeridildiyini göstərir. Müstəqillik illərində respublikamızm beynəlxalq əlaqələrinin xarakteri, forma və miqyası, xaıici ticarət dövriyyəsinin

quruluş tərkibi və coğrafi istiqamətləri ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Re^ublika BMT-niıı üzvü və beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyekti kimi dünyamn bütün ölkələri ilə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaradılması üçün ciddi cəhdlər göstərir. Ölkəmiz dünyamn aparıcı və regional təşkilatlannm bərabərhüquqlu üzvü kimi be>'nəlxalq əmək bölgüsündə öz yerini tutmağa başlamış, beynəlxalq əlaqələrin bütün formalarını müstəqil sürətdə həyata keçirir, ölkənin iqtisadi inkişafı üçün xarici investisiya və kreditlərdən istifadə edir. Xarici ticarət əlaqələrinin yaradılması və qarşıhqh tənzimlənməsi üçün yaxm və uzaq dövlətlərin çoxu ilə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr bağlambdu'.

Statistik məlumatlar göstərir ki, 1991-ci ildə SSRİ xalq təsəiTüfaü kompleksinin, mərkəzdən planlaşdmlan "hazu*", "nomenklatura” bazanmn dağılması, ənənəvi iqtisadi əlaqələrin qıniması bütün keçmiş sovet respublikalan kimi Azərbaycanda da istehsal və ticarətin iflic vəziyyətinə düşməsinə səbəb oldu. Yalnız bir il - 1992-ci il ərzində ölkəmizin xarici ticarət dö\TİyyəSi 40% azaldı. Süni sürətdə yaradılmış nəqliyyat blokadası da daxil olmaqla müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altmda xarici ticarət dövriyyəsi 1995-ci ilə qədər süi'ətli azalma meyli göstərdi. İxiacın və xüsusən ilkin tələbat mallan idxalımn kəskin azalması ölkədə ciddi sosial-iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi.

Qapalı və birtərəfli inkişaf etmiş iqtisadi struktur "hazır" bazar əlaqələri pozulduqdan sonra dünya bazan ilə ilk təmasdan iflasa uğradı və tökülən qanlar hesabma nail olunmuş müstəqilliyi də ciddi təhlükə altmda qoydu. Əhalinin ilkin tələbatım ödəmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən ixrac hər il azalaraq 1996-cı ildə 1992-ci ilə nisbətən 42,5% təşkil etmiş, idxal da bir il ərzində (1992-ci ilə nisbətən 1993-cü ildə) 40%-dən çox azal- mışdu:. Xarici ticarət dövriyyəsi isə 1996-cı ildə 1992-ci ilə nisbətən 65,6% təşkil etmişdir. Əhalinin ən zəruri istehlak mallanna tələbatımn nəyin bahasma olursa olsun Ödənilməsi zərurəti bütün qtiv\'ələri bu məqsədə yönəlmıəyə vadar etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, 1992-1996-cı illər ərzində ixrac 2,3 dəfə azaldığı halda, idxal 1996-cı ildə 1992-ci il səviyyəsini ötüb keçmişdir, sonrakı illərdə xarici ticarət dövriyyəsi daha da süitələ artmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə bu amm 2000-ci ilə nisbətən 2,9 dəfə, 2007-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 1,4 dəfə, 2008-ci ildə isə 2007- ci ilə nisbətən 4,7 dəfə olmuşdur. Göründüyü kimi, 2000-ci ildə başlayaraq xarici ticarət dövriyyəsində dinamik amm əldə edilmişdir.

Altıq Azərbaycan dünya iqtisadiyyatınm qloballaşması və beynəlmiləl-

loşmosi, BƏB-nün dorinloşnıosi şəraitində öz qapılarını beynəlxalq aləmə daha çox açan, xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla aktiv iqtisadi, siyasi, elmi-texniki, mədəni və s. əlaqələr (münasibətlər) yaradan bir ölkəyə çevrilmişdir. Bu əlaqələr içərisində xaıici ticarət daha önəmli yer tutur. Ölkəmiz dünya ölkələri ilə ikitərəfli və çox tərəfli müqavilələr bağlayaraq, qaışılıqlı faydalı ticarət əlaqələri yaradn, ölkənin inkişafı üçün xarici texnika və texnologiya idxal edir və BƏB-də öz yerini tutmağa ciddi cəhdlər göstərir.

Bu baxımdan, respubbkanuzm xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması və inkişafi müstəqilliyimizin ilk on ili ərzində mürəkkəb və ağrılı bir şəraitdə reallaşırdı. Təsadüfi deyildir ki, yuxanda qeyd edildiyi kimi, ümumi ticai'ət dövıiyyəsi 1991-ci il səviyyəsini yalnız 2000-ci ildə ötüb keçmişdir.Makıoiqtisadi təhlil nöqteyi nəzərindən xarici ticarət göstəricilərinin respublikanın ÜDM-i və ya milli gəliri ilə müqayisə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu göstəricilər arasmda birbaşa və sıx əlaqə mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-ə nisbəti (%-lə)

Cədvəl 2.1.3.

İLLƏR	Xarici ticarətin ümumi həcmi min. S	ÜDM mln. S	Xarici ticarətin ÜDM-a nisbəti %-İD
1995	1304, 9	2415	54
20Ö0	2917, 3	5273	55
2001	3749, 3	5707, 7	66
2002	3832,9	6235,9	61,5
2003	5216,6	7276,0	71,7
2004	7131,4	8680,4	82,2
2005	8558,4	13238,6	64,7
2006	11639,8	20983,0	55,5
2007	11766,9	31249,4	37,7
2008	54922,8	46921	117,1
2009	20824,5	44297,0	47,0
2010	27960,8	51799,9	54,0

2010-cu il ərzində respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən 147 ölkə ilə aparılmış xaric ticarət əməliyyatlanmn həcmi 28,0 milyard ABŞ dollan olmuşdur. Bu müddət ərzində 21,4 milyard ABŞ

dollan məbləğindo ixrac, 6,6 milyard A13Ş doUan dəyərində idxaJ olunmuş, ixrac-idxal əməliyyatları üzrə müsbət saldo 14,8 mlrd. ABŞ dollan təşkil etmişdir. Xaıici ticarətin inkişaf dinamikasının və meyllərinin kompleks tədqiqində idxal-ixıac əməliyyaüanmn coğrafi strukturunun araşdmiması xüsusi maraq doğurui’. Xarici ticai’otin, xüsusilə ixracın coğrafıyasma əsasən xaıici ticarət əlaqələrinin prioritet (üstün) istiqamətləri, dövlətin digər ölkələrlə siyasi-iqtisadi münasibətləri və xarici iqtisadi siyasəti haqqmda mülahizə iıəli sürmək mümkün olur.

Müstəqilliyimizin elə ilk illəıindən başlayaraq Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin ənənəvi coğrafiyasmda dərin dəyişikliklər baş verdi. Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin istiqaməti dərin böhrana məruz qalmış ənənəvi ticarət-iqtisadi partnyorlardan, yeni xarici bazarlara - yaxın xaıicdən uzaq xarici ölkələrə yönəldi. Bu proses Qərb dövlətləri ilə inteqrasiyanın Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində dönməz və prioritet xarakter daşıdığının təzalıürüdür.

Uznq xarici ölkələrin Azərbaycamn idxalında xüsusi çəkisi 1992-ci ildə 35%-dən 2000-ci ildə 63%-ə qədər artmış və 2010-cu ildə 64% olmuşdur. İxracda isə müvafiq olaraq 51%-dən 2007-ci ildə 82%-ə, 2010-cu ildə isə 84%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu rəqəmlər uzaq xaıici ölkələrin respublikamızm idxal-ixrac əraəliyyatlannda xüsusi çəkisinin yüksək səviyy’ədo sabitləşdiyini və Azərbaycanın 90-cı illərdə xarici ticarətinin inkişafının xarakterik meyimi nümayiş etdirir.

Respublikanın idxal və ixiacmda son illər AB üzvü olan ölkələrin payı xeyli artmışdır. 2010-ci ildə Azərbaycamn xarici ticarət dövriyyəsinin 39,7%-i bu Ölkələrin payma düşmüşdür. Burada əsas amil yeni neft yataqlannm işlənməsi ilə əlaqədar neft və neft məhsullannın ixracı və neft avadanbqlai'inın idxalıdır. Eyni zamanda, ölkəmizin əsas ixrac bazan İtaliya, ABŞ, İsrail, Hindistan və Fransadır ki, idxalda da ən yüksək xüsusi çəki bu dövlətlərə məxsusdur.

Açıq iqtisadi inkişaf modelini dinamik şəkildə inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikası AvTopaya inteqrasiya etmək üçün AB ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrini genişləndirməyə çalışır.

Məlum olduğu kimi Azərbaycanın AB ilə yalnız az miqdai'da ticarət və turizm əlaqələri mövcud idi. Məlumat üçün göstərmək lazımdır ki, 1991- ci ildə Azərbaycanm ticaıət dövriyyəsində AB ölkələrinin payı cəmisi 0, 8% təşkil edirdi. Som-akı illərdə Azərbaycanm AB ölkələri ticarət- iqtisadı əlaqələri dinamik şəkildə inkişaf etməyə başladı. Məlum olduğu kimi, AB-nin Ümumi xarici siyasət və Təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində xarici iqtisadi və xarici siyasi prioritetlərindən biri Av

ropada regional əməkdaşlığın genişləndirilməsidir. AB ölkələri keçmiş SSRİ-nin ərazisində yaıaımuş müstəqil dövlətlər ilə də əməkdaşlığı hərtərəfli genişləndinııəyə çalışırlar. Regional əməkdaşlığı Şərqə doğru genişləndirmək və “sabitlik və çiçəkləımıə zonası” yaratmaq məqsədilə AB 1996-cı ilin aprel aymda Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinin çoxu ilə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında saziş imzaladı. Azərbaycanla belə bir saziş 22 aprel 1996-cı ildə Lükscnburqda imzalandı. Həmin saziş ilə razılaşdmlmışdır ki, Əməkdaşhğın əsas istiqamətlərini müəyyən etmək üçün hər il Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində görüşlər keçirilsin. Habelə Ticarət və İqtisadi Əməkdaşlıq Yanmkomitəsi yaradılmışdır.

Azərbaycanın AB ölkələri ilə ticaıət dövriyyəsi illər üzrə aşağıdakı rəqəmlərlə xarakterizə edilir (mln. ABŞ dolları). 1991- 3,7, 1992- 326.3, 1993- 105.9, 1994- 163.3, 1996- 178.2, 1996- 194.7, 1997- 189.9, 1998- 366.4, 1999- 613.5, 2000 - 1280.8. 2001- 1862.6. 2002- 1856.9, 2005- 3277.0, 2006- 5267.6, 2007- 3347.5, 2008-ci ildə 32553.4 mln. dol., 2009-cu ildə 11095,6 mln. dollar, 2010-cu ildə isə 16134,1 mln. dollar həcmindədir.

Bu ölkələrdən Azərbaycana əsasən neft sektoru üçün mallar (avadanlıq, metal məmulatlaıı və neft sektoru üçün yardımçı konstnıksiyalar) və digər avadanhq və maşmlar idxal edilh.

Azərbaycamn xarici ticarət dövriyyəsində regional iqtisadi inteqrasiya birlikləri arasmda birinci yer İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) məxsusdur. Belə ki, 2010-cu ildə idxalm 49.4%-i, ixracm isə 72.4%-i bu Təşkilata daxil olan ölkələrlə ^anlmışdır.

Azərbaycan Respublikası MDB ölkələri ilə çoxtərəfli və ikitərəfli səviy-yədə bütün sahələrdə əməkdaşlıq edir, onlarla 350-yə yaxm dövlət-lərarası, hökumətlərarası və idarələrarası müqavilə, saziş və digər ikitərəfli sənədlər imzalanmışdır. Bunlardan 100-dən aıtığı ölkələr arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri tənzimləyir. MDB ölkələrinin yeddisi ilə sərbəst ticarət haqqında ikitərəfli Sazişlər imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasmdau dörd MDB ölkəsinə (Rusiya Federasiyası, Gürcüstan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası və Ukrayna) məhsullann idxahn- dan rüsum tutulmur.

MDB dövlətləri arasında iqtisadi səmərəli əməkdaşlıq mexanizminin yaradıla bilməməsi və hər bir sıra digər siyasi və iqtisadi amillərlə əlaqədai' olaraq, həmin dövlətlərin Azərbaycanm xarici ticarətində paymın getdikcə azalması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, onların xüsusi çəkisi Azərbaycanın əmtəə dövri>yəsində 1993-cü ildə 50%-dən 1998-ci

ildə 37,8%-ə, 2002-ci ildə isə 31,1%-ə, 2007-cı ildə 25,5%-ə qədər azalmışdır. Eyni zamanda, mütləq formada, MDB ilə xarici ticarət dövri>/yəsi 2008-ci ildə 3417,8, 2009-cu ildə 2964,6, 2010-cıı ildə isə
4035.0 mln, dollar təşkil etmişdir.

Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrində GUAJVl amili bir növ MDB-yə alternativ kimi getdikcə mühüm rol oynamağa başlamışdır. ABŞ və AB ölkələrinin Azərbaycanda və onun yerləşdiyi geosiyasi məkanda maraqlannin reallaşdınıması işində bu təşkilata xüsusi əhəmiyyət verilii'.

2011- ci ildə ölkənin dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlan və ayn-ayn fiziki şəxsləri 147 xarici dövlətlə 29,8 milyard ABŞ dollan məbləğində ticarət əməliyyadan aparmışlar. Əmtəə mübadiləsinin 4,6 milyard dollan MDB üzvü dövlətləri, 25,2 milyard dollan digər ölkələrlə həyata keçirilmişdir. 2010-cu illə müqayisədə ölkə üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi müqayisəli qiymətlərlə 9,0 faiz, o cümlədən MDB üzvü dövlətləri üzrə
34.0 faiz, digər dövlətlər üzrə isə 6,8 faiz çox olmuşdur. Xarici ticarət dövriy>'əsinin 22,2 milyard dollarmı Azərbaycandan ixrac olunmuş mallar, 7,6 milyard dollannı Ölkəmizə idxal edilmiş məhsullar təşkil etmiş, 14,6 milyard dollarlıq müsbət xarici ticarət saldosu yaranmıştür. Xarici ticarət əməliyyatlarmın beşdə dörd hissəsindən çoxu (81,8 faizi) İtaliya, Fransa, Rusiya Federasiyası, Amerika Birləşmiş Ştatları, Türkiyə, Ukrayna, Almaniya, İndoneziya, İsrail, Malayziya, Koreya Respublikası, Belarus, Çin və Gürcüstan dövlətləri ilə apanlraışdır.

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasmın əsas ticarət tərəfdaşları

Cədvəl 2.1.4.

İxracda			**İdxalda**		
Ölkələr	**Milyon** ABŞ **dollan ilə**	**Ümumi ixracda xüsusi çəkisi, %**	**Ölkələr**	**Milyon** ABŞ **dollan ilə**	**Umumi idxalda xüsusi çəkisi,%**
İtaliya	7 [illegible]	33,28	Rusiya	1144,86	17,35
Fransa	1 [illegible]	8,71	Türkiyə	771,19	11,69
İsrail	1 [illegible]	8,18	Almaniya	607,18	9,20
ABŞ	1 [illegible]	7,21	Çin	587,19	8,90
Ukrayna	888,64	4,17	Ukrayna	465,45	7,05
Xorvatiya	787,17	3,69	B.Britaniya	302,75	4,59
İndoneziya	782,16	3,67	Qazaxıstan	293,43	4,45
Rusiya	773,53	3,63	ABŞ	206,27	3,13

Malayziya	740,78	3,47	Sinqapur	173,89	2,63
Sinqapur	510,88	2,40	Braziliya	161,62	'2,45 "
Digər	4 604,48	21,59	Digər	1 885,52	28,57
Cəmi	**21 324,78**	**100,00**	**Cəmi**	**6 [illegible]**	**100,00**

http:/A»"W'w.economy **jiov.a7yindc\.php?optjon==com_content&\iew=anicle&ıd"255&Iteınıd=91**

2010-cu üdə xarici ticarət dövriyyəsində AB, MDB və digər ölkələrin payı

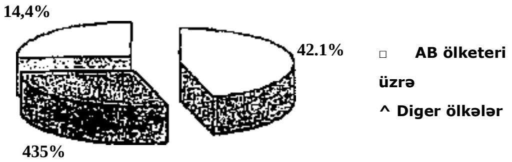

Xarici ticarətin əmtəə strukturu olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, strukturun təhlili zamanı iqtisadiyyatm daha çox inkişaf etmiş sahələri aşkar edilir, həmin sahənin məhsullamım rəqabət qabiliyyəti nöqteyi-nəzərindən dünya bazanna çıxanhnasmm potensial imkanlan və üstünlüklərinə real qiymət verilir, xarici ticarət nəzərə alınaraq iqtisadiyyatın inkişafının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilir. İxrac və idxalın strukturmum dinamikasında iqtisadiyyatdakı mənfi və müsbət meyllər öz əksini tapn.

Azərbaycamn xarici ticarətinin əmtəə stmkturu təhlili göstərir ki, ölkəmizin xarici ticarətinin qınuluş tərkibi müstəqilliyin ilk illərində mürəkkəb bir şəraitdə formalaşmışdır.

Hər şeydən əwəl diqqəti belə bir cəhət cəlb edir ki, Azərbaycanın xaıı- ci ticarəti başlıca olaraq sənaye məhsulları ilə təmsil olunmuşdur. Milli gəlirin bir hissəsinin yaradıldığı kənd təsərrüfatı isə öz qapalı xarakterini müəyyən qədər davam etdirir. Respublikaraızm malik olduğu təbii üstünlüyə uyğun olaraq neft və neft məhsullan ixracatın apancı sahəsinə çevrihnişdir. Ölkəmiz beynəlxalq əmək bölgüsündə bu sahədə öz yerini

tapmağa başlamışdır. Emal olunmaq üçün gətirilən neftin miqdan ciddi sürətdə azaldığı halda (digər mineral məhsullarla birlikdə) neft və neft məhsullannm ixracı 1996-cı ildə cəmd ixi'acatın 66,7?^-nə qədər yüksəlmişdir. Hazirda isə bu rəqəm 94,8%-ə bərabərdir. Ölkəmiz beynəlxalq əmək bölgüsündə bu sahədə özünün müvafiq yerini tutmağa başlamışdır.

Beynəlxalq Standart Ticaıət Təsnifatı (BSTT) üzrə Azərbaycanda ixra- cm stnıkturu haqqında statistik göstəricilərin təhlilindən məlum olur ki, 2008-ci ildə cəmi ixracm tərkibində mineral yanacaq, sürtgü yağlan və anoloji materiallar- 97,1%, yeyinti niəhsullan və diri heyvanlar-0,8%, kimya sənaye məhsullan- 0,4%, alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar- 0,9%, bitki və heyvan mənşəli yağlar-0,2%, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar-0,4% və s. təşkil etmişdir.

İdxalın strukturu iqtisadiyyatın ümumi tənəzzül, durğunluq və inkişaf meyllərinə uyğun olaraq dəyişmişdir. Respublikamızm iftixan olan maşınqayırma sənayesinin tənəzzül vəziyyətinə uyğun şəkildə 1991-
1994- cü illərdə idxalatın tərkibində maşınqayırma və metal emalı, əlvan metallurgiya sənayesi məhsıdlannm xüsusi çəkisi 31, 4%-dən 14, 2%-ə qədər azaldı. Sonrakı illərdə neft kontraktlannm işləməyə başlaması nəticəsində idxalatm tərkibində maşın və avadanlıqlann pa>a artmağa başladı. Son dörd ildə, o cümlədən 2008-ci ildə (47,5%) raaşm, mexanizm elektrotexniki avadanlıqlan idxalı öz həcminə görə Respublika idxalmda ardıcıl olaıaq birinci yeri tutui’.

Respublikama hal-hazırda mövcud valyuta gəlirlərinin istehsaİm maddi-texniki bazasının yeniləşdirilməsi və məhsullann rəqabət gücünün artmiması üçün kənardan yeni texnika və texnologiya alınmasına sərf edilməsi bu gün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızda uzun illər boyu istehsal ilə istehlak, tələblə təklif aıa- smda ciddi fərq mövcud olmuşdur. Əmtəə qıtlığı hələ durğunluq dövründən ictimai həyatın ən başlıca xarakterik xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. İsthesahn böhran keçirdiyi dövrlərdə göstərilən dərin uçurumun xarici əmtəələr hesabma Ödənilməsi zərurəti respublikamızm milli bazanmn 90-cı illərin birinci yansmda xarici və daxili iş adamları üçün olduqca əlverişli "yaşıl adaya" çevirmişdir. Xaricdən idxal olunan bir çox əmteələr, o cümlədən ilkin tələbat əmtəələri milli bazarda dünya bazar qiymətlərindən uzun müddət yüksək qiymətə satılırdı. Məsələn, 90-cı illərin əwəllərində un və taxıl məhsullanmn daxili bazar qiyməti orta dünya qiymətlərindən xeyli yüksək idi. Bitki yağlannm l tonu xaricdə 900-1000 dollar olduğu halda onlai' respublika əhalisinə 1400-1500 dollara satılırdı.

Sonrakı illərdə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölko> nili ərzaqla təminatında ciddi müsbət dəyişikliklər özünü göstərdi. İdxalın stnıktunmda ərzaq mallarmın xüsusi çəkisi kəskin azaldı.

2010-cu ildə idxalın strukturu; yeyinti məhsulları və diri he>'\'anlar - 14,6 %, nəqli>7at vasitələri və onların lıissələri-52,3%, içkilər və tütün- 1,8%, qeyri-ərzaq (yanacaqdan başqa)- 3,7%, mü.xtəlif sənaye məmulatlan 11,4% və s. təşkil edir.

Ölkə başçısı İlham Əliye\in 25 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proq- ramı”nda ölkənin ərzağa olan tələbatının əsas etiban ilə yerli istehsal hesabına ödənilməsi məqsədi qarşıya qoyuhnuşdur. Proqramda ölkədəki makroiqtisadi göstəri-cilərin mövcud vəziyyəti və artun dinamikası, torpaq, su və s. kimi təbii resurslardan istifadənin müasir vəziyyəti, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulla-nnın istehsal və anal edilməsi imkanları, aqrar sektor üçün kadr hazırlığı və bu sahədə fəaliyyət göstərən elmi müəssisələrin mövcud vəziyyəti, ərzaq məhsulları istehsalının infrastruktur təminatı və s. məsələlər ətraflı təhlil edilmişdir. Təh-lihn nəticələri belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu sahədə mövcud potensialdan tam və səmərəli istifadəyə hələ nail olunmamışdır. Başqa sözlə de-sək, inkişaf üçün potensial tükənməmişdir, sadəcə bu sahədə müəyyən tək-milləşdirici tədbirlər həyata keçirməklə mövcud potensialı hərəkələ gotinnək lazmıdır ki, bu istiqamətdə də görülməsi zəruri olan bütün tədbirlər öz əksini ttqımışdır.

FƏSİL II
Azərbaycan Respublikasının kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətində iştirakı
2.1. Xarici investisiya sahəsində dövlət siyasəti

Bazar münasibətlərinin inkişafına və iqtisadi tərəqqiyə təkan verən mühiün amillərdən biri Azərbaycanın qısa müddət ərzində beynəlxalq kapital hərəkətində ləal iştirak etməyə başlamasıdır. Kapitahn beynəlxalq miqrasiyası dövıümüzün xarakterik xüsusiyyətini təşkil etməklə, təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsinin dərinləşməsində və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm ünsür olmasına baxmayaraq, ölkəmiz inzibati-amirlik sistemi dövründə bu prosesdən tamamilə kənarda qalmışdır.

Məlum olduğu kimi müasir mərhələdə qlobal təsərrüfata qoşulmanm səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə nə dərəcədə malik olmasmdan asılıdır. Amerikan iqtisadçısı M. Porierin təklif etdiyi sxemdən istifadə etsək, aydın olar ki, uzun müddət Azərbaycım iqtisadiyyatmın beynəlxalq rəqabət gücü əsas etibaıilə istehsal amillərindən istifadəyə əsaslanmışdır.

Azərbaycan ixıacımn 9/10-nım uzım müddət yanacaq-energetika kompleksi məhsullanndan ibarət olması o deməkdir ki, ölkəmizin dünya bazarında tutduğu birtərəfli mövqe yerli istehsalçılarm təbii ehtiyatlannm verdiyi üstünlüklərdən istifadə etməsindən irəli gəlir. Dünya dövlətlərinin təcrübəsi isə göstərir ki, belə bir üstünlük daimi deyildir. Dünya bazıulannda ölkənin zəmanətli üstimlüyünü isə investisiya və innovasiyalar əsasmda təmin etmək mümkündür. Bu yol inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin lider vəziyyətinə gəlməsində, postsənaye cəmiyyətinin yaıanmasmda əsas rol oynamışdu. İnvestisiya yolu ilə rəqabət gücünün inkişaf etdirilməsi milli firmalan müasir texnika və texnologiya, lisenziyalann əldə edibnəsi və müştərək müəssisələrin yaradıbnası üçün investisiya qoyuluşlanna vadar edir. Firma və müəssisələr texnika və texnologiyam idxal etməklə onlarm yerli şəraitə uyğunlaşdınlmasma çalışmalıdmlar. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə bu proses artıq arxada qabmş bir mərhələdir. Həyat bütün kəskinliyi ilə yeni texnikamn yalnız idxalım deyil, öz qüvvəsi ilə yaradılmasım da tələb edir.

l'əbiidir ki, müstəqillik əldə edildikdən somakı ilk illərdə ağu* texniki-iqtisadi və maliyyə vəziyyətində olan Azərbaycan müəssisələri yüksək kapitaltutumlu həmin məsələlərin həllini öz qarşısına qoymaq üçün kifayət qədər potensiala malik de>aldilər. Lakin investisiya və innovasiyalar hesabına rəqabət üstünlüyünə keçmək üçün onlann belə bir

şoraildo xarici tərəfdaşlann fəaliyyətinin bu və ya digər ünsürlərindən faydalanmaİan olduqca vacibdii'. Neft gəlirləri ilə yanaşı bu ünsürlərdən ən mühümü xarici investisiyalamı cəlb olunmasıdır.

Hər şeydən əwəl Azərbaycanın geopolitik mövqeyi, onun Avropa və Asiya qovşağmda beynəlxalq biznesə qoşulmaq baxınmıdan cəlbedicidir. Avropa-Asiya hanzit nəqliyyat yoUanmn Azərbaycan ərazismdən keçməsi, Xəzər dənizinə yaxınlıq, ölkədə və regionda səmərəli və perspektivli bazarların olması istər istehsal olunan, istərsə də ölkəyə gətirilən əmtəələrin satış imkanlarını genişləndirir. TRACECA proqramı çərçivəsində qədim İpək Yolunun bərpası istiqamətində işləiıı sürətlənməsi nəhəng xarici investorlann, kredit təşkilatlanam ölkəyə marağmı artırır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan zəngin təbii xammal ehtiyatlarma malikdir. Təsadüfi deyil ki, son illərdə kai'bohidrogen yataqlannın kəşfiyyatı, işlənilməsi və istismarı üzıə 15 ölkənin 33 şirkətinin iştirakı ilə 23 beynəlxalq müqavilə ünzalanraışdır. Bu müqavilələr üzrə 1997- 2007-ci illər ərzində neft sektormıa 24413.1 milyon ABŞ dollan investisiya qoyulub və bütövlükdə 60 milyard dollann qoyulması nəzərdə tutulur. Lakin neft Azərbaycamn malik olduğu yeganə təbii ehtiyat de- >dldir. Ölkəmiz digər mineral resurslarla da zəngindir. Kifayət qədər inkişaf etmiş sənaye potensialma, ucuz və keyfiyyətli əmək ehtiyatlarma malikdir.

Xarici investisiyalarm cəlb edilməsi yolu üə beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, xüsusən Azərbaycan kimi keçid iqtisadiyyatı ölkələrində müstəqillik əldə edildikdən sonrakı ilk illərdə onsuz da ağır maliyyə vəziyyətində olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən müstəqil olaraq həll edilə bilməzdi. Bu prosesin həyata keçməsi və sürətlənməsinə dövlətin ciddi müdaxiləsi neft gəlirlərinin ilk növbədə bu məqsədə yönəldilməsi və təşkilatçılıq tədbirlərini əhatə edən məqsədyönlü hökumət siyasəti tələb olunur.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində dövlət orqanlan qarşısmda bu sahədə duran başlıca vəzifə milli və xaıici investorlar qarşısında milli maraqlara uyğun əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasmdan və bu yolla elmi- texniki potensialın dəstəklənməsi və inkişafına yardım edilməsindən ibarətdir.

Məlumdur ki, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən maksimum istifadə edilmədən, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formalan intensiv şəkildə genişləndirilmədən ölkə iqtisadiyyatınm inkişafında qlobal dönüş mümkün deyildir. Xarici kapital, texnika, texnologiya və

digər istehsal amillərinin respublikaya gəlirilməsi bu məsələdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Respublika istiqlaliy>'ət əldə etdikdən dərhal sonra müstəqil sürətdə xarici kapital cəlb oluıunası üçün geniş tədbirlər həyata keçinnəyə başlamışdır. 15 yanvar 1992-ci ildə qəbul edilmiş "Xarici investisiyanın qorunması" haqqmda Azərbaycan Respublikasınm Qanunu ilə Respublika ərazisində xarici investisiya qoyuluşumm hüququ və iqtisadi prinsipləri müəyyən edilmişdir. Qanun iqtisadiyyatda xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl xarici texnikamn və texnologiyamn idarəetmə təcrübəsinin cəlb olumnasma, bunlardan səmərəli istifadə olunmasma yönəldilmişdir və xaıici investisiyalarm hüquqlarınm müdafiəsinə təminat verir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investisiya hüquqi cəhətdən tam və qeyd-şərtsiz müdafiə olunur. Belə müdafiə müvafiq qanunvericilik aktlan ilə təmin olunur. Eyni zamanda xarici investisiya Respublikada qanunvericiliyin dəyişdirilməsi ilə bağlı hallarda da bəzi təminatlar alır. Belə ki, somakı qanunvericiliklər investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirərsə on il ərzində xaıici investora investisiyanın qoyulduğu zaman qüw'ədə olmuş qanunvericilik tətbiq edilir. Qanunda milliləşdirmə və regvizisiya ilə bağlı təminatiaı* da müəj'yən edilir. Qorai'a alınmışdır ki, xaıici investisiya xalqa və dövlət mənafeyinə zərər vuran hallar istisna olmaqla, rekvizisiya edilmir. Milliləşdirmə və rekvizisiya tədbiiləri görüldükdə xarici investora dərhal müqabil və səmərəli kompensasiya ödənilir. Kompensasiya xarici valyuta ilə ödənilir və investorun arzusu ilə xaricə köçürülə bilər.

Qanunla xaıici investisiyalar, həm müştərək müəssisələrin, həm də 100% xaıici kapitala malik müəssisələrin yaradılması üçün cəlb edilə bilər. Xarici fiziki və hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasınm ərazisində mövcud olan bütün müəssisələrin səhm və digər qiymətli kağızlanm satin ala bilər, dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirihnəsindo iştirak edə bilər, xarici banklaım təsisçisi ola bilər. Belə banklaım fəaliyyətinin hsenziyalaşdınlması qaydası müəyyən edilmişdir. Onlar birləşib assosiasiyalar, konsernlər, konsorsiumlar və başqa birliklər yarada bilərlər.

Xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmış müştərək müəssisələrə öz fəaliy-yə-tini həyata keçirmək üçün “Azərbaycan Respublikasınm Torpaq məcəlləsi”(12 fevral 1992-ci il) əsasında torpaq daimi istifadəyə verilə bilər. Xarici investorlar təbii ehtiyatlardan istifadə etmək hüququnu konsessiya əsasmda əldə edə bilərlər.

"Xarici İnvestisiyanın Qomnması" haqqında Qanunla müvafiq vergi və rüsumlar ödənildikdən sonra xarici investorlann investisiya ilə əlaqədar qanuni əsaslaıla xarici valyuta şəkilində əldə etdikləri gəlir və başqa məbləğləri, o cümlədən kompensasiya və zərərin ödənilməsi məbləğlərinin xaricə köçürülməsinə təminat verilir. Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investorlaıın götürdükləri mənfəət həmin pul vahidi şəklində yenidən investisiya kimi qoya bilər (reinvestisiya), Azərbaycan Respublikasının banklannda saxlana bilər. Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydada xarici valyuta almaq üçün səıf edilə bilər.

Xarici investisiyalı müəssisə istehsal etdiyi məhsula (işlərə, xidmətlərə) qiymət qoymaq, ölkənin daxili bazanıda onun satışı şərtlərini müəyyən etmək, bu bazardan məhsul (işlərə, xidmətlərə) göndərənləri seçmək ixtiyarma malikdir. Tamamilə xarici investora məxsus müəssisələr və nizamnamə fondunun 30 faizindən çoxu xarici investisiyadan ibarət olan müəssisələr öz istehsal etdikləri məhsulu (işləri, xidmətləri) lisenziyasız ixrac edə bilərlər.

Birgə müəssisənin niz^anmamə fonduna xarici investorun əmanəti kimi və ya tamamilə xarici investora məxsus müəssisənin yaradılması üçün Respublikaya gətirilən əmlak gömıük rüsumundan azad edilir. Xarici investisiyalı müəssisəni əcnəbi işçiləıinin öz ehtiyaclan üçün gətirdikləri əmlak gömrük rüsumundan azad edilir.

Beləüklə, xarici investisiyalar haqqında qanunvericilik bazasımn təhlili göstərir İd, ölkədə müstəqillik əldə edildikdən sonra geniş normativ baza yaradılmışdır. İnvestisiya fəaliyyəti aşağıdakı mühüm zəmanətlər verilməsi yolu ilə təşviq edilir:

- əmlakm milliləşdirilməsi və müsadirəsi əleyhinə zəmanətlər;
- qanunvericilikdə dəyişikliyə qarşı zəmanət;

• ölkəyə əmtəələrin rüsumsuz idxaL üzrə zəmanət;

> əsassız yoxlamalaıa qarşı zəmanət;

- əldə edilmiş mənfəətin xaricə azad çıxarılması haqqmda zəmanət;
- investorun şəxsiyyətinin və onun əmlakımn təhlükəsizliyinə zəmanət;
- ikiqat vergitutmaya yol veıilməyəcəyi haqqmda zəmanət.

Qanunun 5-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir ki, investisiya qoyuluşu sahəsində xarici investorlann fəaliyyətinin hüquqi rejimi Azərbaycan Respublikasınm hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlanmn əmlakı, əmlak hüquqlan, habelə investisiya fəaliyyəti üçün yaıadılraış rejimdən az əlverişli ola bilməz.

Azərbaycan Respublikasınm Prezidenti İlham Əliyev 20 fevral 2008-ci ildə Macanstanda səfərdə olarkən qeyd etmişdir: “ Xarici sərmayənin

həcmiinə göro Azərbaycan bölgədə birinci sıralardadır. Azərbaycanda bütün investisiyalar, o cümlədən xarici investisiyalar çox etibarlı şəkildə qorunur. Bizim üçün strateji olan layihələr, hətta qanım kimi qəbul edilii' və beləliklə, həm investorlarda, həm də yerli qurumlarda tam əminlik var ki, bu sazişlərə, layihələrə, razılaşmalara heç kim müdaxilə etməyəcəkdir. Biz xarici investisiyaları maksimum dərəcədə qorumaq üçün əlimizdən gələni edirik və bu günə qədər bu saliədə heç bir narahatçılıq olmamışdır. Biz bu etibaiı qazanmışıq və yüksək qiymətləndiririk. Azərbaycan bu yaxınlarda Dövlət İnvestisiya Şirkətini yaratmışdır. Şirkətin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, dövlət xarici investisiyaları cəlb etmək üçün özü müəyyən layihələrdə səhmdar kimi iştirak edə bilər, edir və edəcəkdir".

Azərbaycan iqtisadiyyatmda xarici investisiyalann rolu 1995-ci ildən sonra sürətlə artmışdır.

1995- ci ildə ölkəmizə 78.7 mln. manat xarici investisiya qoyulduğu hal-
da, 2008-ci ildə onun məbləği 2225,4 mln. manata çatmış və ya illik məbləği 28,3 dəfə artmışdır. Cəmi investisiyalarda xarici investisiyalann xüsusi çəkisi 2008-ci ildə 24,5% təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə yerli sahibkarlığm maddi-texniki bazasımn möhkəmlənməsi daxili investisiyaların durmadan artmasma və xaıici və daxili investisiyalar arasmdakı nisbətüı ikincinin xeyrinə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Neft müqavilələrinin icrası ilə əlaqədar olaraq respublikaya cəlb olunmuş birbaşa xaıici investisiyalann böyük əksəriyyəti neft sektoruna yönəldilmişdü. 1995-2010-cu illər ərzində xarici investisiyalann ayrı-ayn sahələr üzrə strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur;

Azərbaycan iqtisadiyyatma yönəldilmiş xarici investisiyalar

(mln. ABS dollan)

	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010	1995-2010
Cəmi Xarici investisiyalar	375,1	927,0	4893,2	6674,3	6847,4	5468,6	8247,8	54250,3
Malh'və kreditləri	220,4	262,9	698,4	1576.6	2357,9	1438,3	3405,9	12644,2
Ondan neft sektonma kredlthr	**0,0**	0,0	287,9	160,4	4.8	0,0	0,0	7273
Birbaşa investisiyalar	154.7	564,1	4030,4	4442,4	3844,8	3037,1	3614,9	374373

Neft bonusu			1,0	68,2	3,5	1,0	2,0	**172,9**
Portfel investisiyalar			78,4	156,4	152,4	305,8	0,0	**781,7**
Digər investisiyalar	0,0	0,0	85,0	430,7	488,8	686,4	1225,0	**3213,7**

http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=1710&Itemid=15

Ümumilikdə 1995-2010-cu illər ərzində cəmi xarici investisiyaların 69,0%-ni birbaşa xarici investisiyalar, 23,0%-ni maliyyə kreditləri, 2,0%-ni portfel investisiyalar, 6,0%-ni isə digər investisiyalar təşkil etmişdir. Eyni zamanda, qeyd olunduğu kimi, xarici investisiya qoyuluşlarında Türkiyə, ABŞ, Almaniya, Hollandiya, BƏƏ, Rusiya və s. daha çox üstünlüyə malikdir. Bu sahədə, ümumi vəziyyət aşağıdakı kimidir.

1995-2010-cu illər ərzində xarici ölkələr üzrə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyalar (mln. ABŞ dolları)

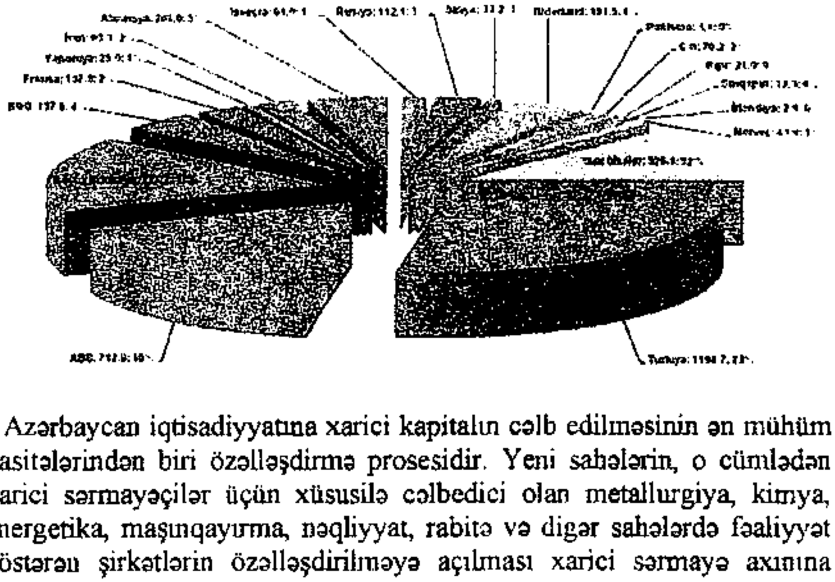

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb edilməsinin ən mühüm vasitələrindən biri özəlləşdirmə prosesidir. Yeni sahələrin, o cümlədən xarici sərmayəçilər üçün xüsusilə cəlbedici olan metallurgiya, kimya, energetika, maşınqayırma, nəqliyyat, rabitə və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin özəlləşdirilməyə açılması xarici sərmayə axınına güclü təkan vermişdir.

Yeyinti, yüngül sənaye məhsullarının, inşaat materiallarının və digər məhsulların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin xarici şirkətlər tərəfindən özəlləşdirilməsi, energetika, metallurgiya müəssisələrinin uzunmüddətli idarə etməyə verilməsi həyata keçirilən tədbirlərin uğurundan xəbər verir.

Bütün bunlan nozorə alaraq inveslisiyalarm ölkəyə cəlb edilməsi ilə bağlı aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri hesab edilir:

1. .Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya qoyuluşlan təcrübəsi ümumiləşdirilərək və ölkənin inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla uzunmüddətli dövlət investisiya proqramı tərtib edilməli və bu sahədə dövlət siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün kompleks tədbirlər görülməlidir.

2. Ölkəyə xarici inveslisiyalarm cəlb olunmasmın daha da libcrallaş-dınlması istiqamətində işlərin sürətləndirilməsi, "Xarici investisiyalann qorunması haqqında" və "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" qanunların təkmilləşdirilməsi sürətləndirilməlidir.

3. Qeyri-neft sektoruna investisiya axuunın sürətləndirilməsi işinə xüsusi qayğı göstərilməlidü. Bu zaman Azərbaycamn maşınqayıima, yüngül və yeyinti sənaye kimi ənənəvi emaledici sənaye sahələri, kənd təsərrüfatmm inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb etməlidir.

Xüsusi ixrac zonalarmm yaradılması, neft sahəsində olduğu İdmi iqtisadiyyatın digər saliələrində də xaıici şirkətlərlə konsorsiumun yaradılması, məhsulun pay bölgüsü üzrə sazişlərin imzalanması və bu sazişlərə qanun statusunun verilməsi də qeyri-neft sektorunda xarici sərmayələrin əhəmiyyətli dərəcədə aıtmlmasmda səmərəli mexanizm ola bilər.

Sərmayələrin sahələr və regionlar üzrə tarazlığmm təmin edilməsi baxı-mmdan, regionlarda infi-astruktur, ilk növbədə elektrik enerjisi, qaz, su ilə təminatm yaxşılaşdırılması, təşviq tədbirlərinin həyata keçirilməsi zəruıidir.

5. Kiçik və orta sahibkarüğm inkişaf etdirilməsi məqsədilə bu sahəyə əmtəəiyyə yardımı göstərilməsi üçün dövlət proqrammm real həyala keçirilməsi mexanizm hazırlanmasıdır. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlardan qeyd edilən strukturlann inkişafı üçün aynimış kreditlərin və yardımlann istifadəsində pərakəndəliyin aradan qaldınlması və bu işlərin bir mərkəzdən idarə olunması üçün tədbirlər görülməsi.

6. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarmın xarici ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri əmlak, pul və s. varidat sənnayə şəklində Azərbaycana gətirilərsə bunlara da xarici sərmayə üçün nəzərdə tutulmuş qaydalar və təminatlar tətbiq olunəmtəəıdır.

7. Azərbaycan Respublikasının xarici investisiyaların cəlb olunması ilə bağlı reytinqinin yüksəldiyi nəzərə alınmaqla ölkəyə hökumət zəmanəti tələb olunmayan investisiyalarm cəlb edilməsi praktikasından geniş istifadə edilməlidir.

Respublikamızda müştərək müəssisələr 1988-ci ildən yaradılmağa baş

lanmışdır. Lakiıı onlanıı sayı yalnız 1992-ci ildə "Xarici invesrisiyalann qorunması" haqqında qamın qəbul edildikdən sonra sürətlə artmışdu'. Azərbaycanda 2008~ci ildə xarici investisiyalı müəssisələrin və onlann fəaliyyətinin əsas göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmiş məlumatlar ilə xarakterizə edilir. Cədvəldən göründüyü kimi xarici investisiyalı müəssisələrin sayı 1.01.2009-cu ildə 551 olmuşduj'. Onlann buraxdıqlan məhsuUann həcmi 1,24 mlrd, manat təşkil etmişdir. Xarici investisiyalı müəssisələrin mənşəyi ölkələr üzrə araşdırıldıqda məlum olur ki, say etiban ilə bu sahədə 'I'iirkiyə birinci yeri qomyub saxlayn. Lakin onlann çoxu kiçik və orta müəssisələrdir. Ona görə də Türkiyə fırmalannın ya- ratdıqlan xaıici investisiyalı müəssisələr analoji müəssisələrin 35,5%-ıü təşkil etdiyi halda, istehsal etdikləri əmtəə və xidmətlər cəmisi 8,7%-dir.

Ölkəmizdəki xarici investisiyalı müəssisələrin 95,6%-i, onlann istehsal etdikləri əmtəə və xidmətlərin isə 99,7%-i həmin ölkələri təmsil edən firmalara məxsusdur. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin cəmi 54-ü MDB ölkələrinə, onlann isə 40-ı Rusiyaya aiddir. Bu sahədə uzaq xaıici ölkələr getdikcə mütləq hegemonluğu ələ keçirirlər.

Statistik araşdırmalardan da göründüyü kimi, xarici və müştərək müəssisələrin əksər hissəsi ticarət və xidmət sahələrini əhatə edir. Əvvəlki illərlə müqayisədə, bu müəssisələıin fəaliyyətində xidmət sferası istehsalı üstələyir.

Statistik məlumatlann təhlili göstərir ki, 2008-ci ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələrin cəmisi 19,8%-i sənaye sahəsində fəaliyyət göstərdi. Lakin onlar əsas etibarilə iri həcmli və böyük kapitala malik müəssisələr olduqlan üçün xarici və müştərək müəssisələrdə istehsal edilən məhsulun (iş və xidmətlərin) 76,3%-i sənaye məhsullarmm payına düşür. Ölkəmizdə sənaye məhsulunun 30,0%-ə yaxını həmin müəssisələrdə istehsal edilir. Tikinti, topdan və pərakəndə satış, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliy>'atlar, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə sahəsində də xarici və müştərək müssisələr müəyyən mövqeyə malikdirlər.

Müştərək müəssisələr məşğulluq probleminin həll olunmasında müsbət rol oyna>ırlar. Bu müəssisələrdə çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı 2010-cu ildə 1008,0 manat təşkil etmişdir. Aşağıdakı cədvəldə verilən rəqəmlər xarici və müştərək müəssisələrin fəaliyyətini daha aydın xarakterizə edir.

Xarici və müştərək müəssisələrin fəaliyyəti (2010-cu il)

Cədvəl 2.2.2.

Sahələr	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı	kşləyənlərin orta siyahı sayı, nəfər	Orta aylıq əmək haqqı, manat	Məhsulun (işlərin və xidmətlərin) həcmi, min man
CƏMİ	1091	55936	1008.0	24011939.
Sənaye	218	21859	1128.8	19767854.
Tikinti	111	7479	918.6	1225239.3
Kənd təsərrüfatı	6	286	161.9	5802.3
Topdan və pərakəndə satış; avtomobillərin. məişət mallannın təmiri	311	7397	399.1	123973.3
Mehmanxanalar və j restoranlar | 23		1647	530.5	48742.4 j
Nəqliyyat anbar təsər. və rabitə	96	7439	977.0	2422617.7
Daşmmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə fəaliwəti	9	211	679.0	8800.6
Təhsil	32	1298	233.3	14923.1
Səhiyyə və sosial xidmətlər	21	582	358.4	5217.9
Digər	264	7738	1233.Ö	388768.9

Mənbə; ■v\Trv';,i)Z3'uOi'%

Statistik göstəricilərdən, eyni zamanda aydm olur ki, Azərbaycan sənayesində fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələrin böyük əksəriy}'əti hasilat sənayesində cəmlənmişdir. Başlıca olaraq xarici mülkiyyətə məxsus olan bu müəssisələr əsas etiban ilə mineral ehtiyatlann ixracı üzrə ixtisaslaşmışlar. Emaledici sənayedə də bütünlüklə xarici mülkiyyətə məxsus olan müəssisələrin xüsusi çəkisi yüksəkdir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələr əsas etiban ilə daxili bazarda pərakəndə əmtəə dövriyyəsi ilə məşğul olurlar və ixracda onlann payı azdır.

Xarici investisiyalı müəssisələrin fəaliyyəti regionlar üzrə təhbi edildikdə isə aydm olur ki, onlann böyük əksəriyyəti (2008-ci üdə müəssisələrin 89.4%-i, əmtəə və xidmətlərin isə 92%-i) Bakı şəhərində cəmlənmişdir.

Onlann qeyri-neft sektorunda və Azərbaycamn bütün regionlarmda

proporsional şəkildə işlirakınm təmin edilməsi üçün təşkilatçılıq və təşviq todbüləri genişləndirilməlidir. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi üçün xarici investisiyalı müəssisələrin iqtisadi)'>'atın müxtəlif sahələrində yeni texnika və texnologiyanın, müasir idarəçilik üsullarmm intensiv şəkildə tətbiqi vacibdir. Dövlət başçısının göstərdiyi kimi ölkəmizdə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Azərbaycamn qlobal iqtisadi sistemə səmərəli qoşulması perspektivləri tələb edir ki, xarici investisiyalı müəssisələr yalnız hasilat sənaye məhsullarının istehsalı və ixracı sahəsində ixtisaslaşmasın, eyni /.amanda daxili bazarın ehtiyaclarmuı ödənilməsində və qeyri-neft sektoru məhsullarının ixrac potensiahnın inkişaf etdirilməsində də əhəmiyyətli rol oynasm. Həmin müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti sosial yönümlü tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı modelinin strateji istiqamətlərinə uyğun şəkildə inkişafı ölkənin iqtisadi tərəqqisi üçün vacibdir.

Beləliklə, xarici investisiyalı müəssisələrin fəaliyy'ətinin yaxşılaşdırılması bir sıra məsələlərin həll edilməsini, məsələn, valıid iqtisadi mexanizmin sünkturunda qeyri-mütənasibliyin aradan qaldırılması, texniki və texnoloji tərəqqinin sürətləndirilməsi, ərzaq, mənzil, ekologiya və digər sosial problemlərin həll edilməsində onlann rolunun aıtınlmasını tələb edir. Məhz, bunlarla əlaqədar olaraq qlobal iqtisadi sistemə səmərəli şəkildə inteqrasiyanın mühüm forması kimi xaıici sərmayəli müəssisələrin inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin süateji istiqamətlərindən birinə çevrilmişdh.

2.2. Beynəlxalq kredit və Azərbaycanda xarici borc problemi

Beynəlxalq kredit Azərbaycanın qlobal iqtisadi və maliyyə mühitinə inteqrasiyasınm mühüm kanallanndan biridir və dövlət bordan problemi ilə sıx əlaqədardu'. Dövlət borcu hökumət tərəfindən həyata keçirilən məqsədli maliyy'ə-kıedit siyasətinin vacib həlqələrindən biridir. Azərbaycamn dünya iqtisadi və maliyyə mühitində mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün ölkəmizin beynəlxalq ödəmə gücünün artınl- ması və xarici borclara xidmətin təmin olunması, gənc dövlətimizin və onun iqtisadi subyektlərinin caıi öhdəliklər üzrə etibarlı maliyyə tərəfdaşı kimi beynəlxalq reputasiyasının yüksəldihnəsi olduqca vacibdir.

Digər bazar iqtisadiyyatı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət borcu münasibətlərində milli iqtisadi maraqları əsas götürən modern maliyyə siyasətinin həyata keçirihnəsi, dövlət krediti kanallan ilə daxil olan vəsaitdən maksimum səmərəli istifadə edilməsi və qaytarılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi, hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi

dövlətin səraərəli fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Dövlət borcu müasir dövrdə dövlətin yeritdi>d maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, milli-iqtisadi təhlükəsizliyi müəy>'ən edən ciddi məsələlərdən biri hesab edilir.

Dövlət borcu - dövlətin fiziki və hüquqi şəxslər, xarici dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq hüququn digər subyektləri qarşısında icn'a olunmamış maliyyə öhdəlikləridir.

Dövlət borclannm meydana gəlməsini şərtləndirən əsas səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İnvestisiya layiliələrinin maliyyələşdirilməsi zərurəti;
- Büdcə kəsirlərinin ödənihnəsi;
- Tədiyə balansı kəsirlərinin maliyyələşdirilməsi və valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi;
- Xarici ticarətin kreditləşdirihnəsi;
- Fövqəladə hadisələrin maliyyələşdirilməsi.

Azərbaycanın xarici borcunun yaranması Rusiya Federasiyası ilə "sıfir variantı” haqqmda sazişin bağlanması ilə başlanmışdır. Həmin sazişə görə Azərbaycan keçmiş SSRİ-yə olan iddialarından imtina edərək, əvəzində isə keçmiş SSRİ-nin xarici borclarına xidmət etmək üzrə bütün öhdəliklərdən azad olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra qlobal təsərrüffat sisteminə intensiv inteqrasiya strategiyasına uyğun olaraq dünyanm apancı beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlanmn üzvlüyünə qəbul edilmiş və onlarla əməkdaşlığı fəal sürətdə inkişaf etdirir. Bu təşkilatlar arasında BVF, Dünya Bankı Qrupu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və digər maliyyə təşkilatlan xüsusilə əhəmiyyətlidirlər. Həmin təşkilatlar ölkə iqtisadiyyatmın müxtəlif sahələrində layihə və proqramlarm həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaiti təqdim edir.

Xarici istiqraz və xarici borc məsələləri üzrə siyasi kursun müəyyən edilməsi və reallaşdırılması ölkənin iqtisadi strategiyasuun mühüm istiqamətlərindən biridir və dünya borc böhranı yarandıqdan sonra bu problemə diqqət bir çox ölkələrdə obyektiv olaraq artmışdır.

Xarici borclanmalar borclanma tipinə görə aşağıdala kateqoriyalara bölünür:

- Bilavasitə hökumət tərəfindən borclanmalar (G);
- Hökumətə verilən və sonradan öncədən müəyyən edilmiş şəı*dər əsasmda təkrar razılaşma yolu ilə ssuda şəklində icraçıya ötürülən kreditlər (G/0);

- Dövlət müəssisələri və təşkilatlan tərəfindən hökumət zəmanəti ilo alınan kreditlər (G/G).

Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarına əsasən borcun yaıamna mənbələrinə görə Dünya Banh (25.7%), Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı (YBƏB-15.9%) və Kommersiya banklan (33.1%) apancı mövqeyə malikdir.

Azərbaycana xaricdən cəlb edilən kreditlər və onun strukturu 1 aprel 2010-cu il

Cədvəl 2.2.3.

	İmzalanmış sazişlər üzrə cəlb olunmuş vəsait	İstifadə olunmuş və dövlət borcu hesab edilən kerditlər üzrə
I. Cəmi kredit. məbləği	6573.8	3001.1
ÜDM faiz nisbəti	14.0%	6.4%
Adam başına düşən xarici borc	755.6 ABŞ dol.	t* 344.9 ABŞ dol.

1. İqt. islahatlar üçün cəlb edilən kreditlər	490.4	7.5%	344.9 “[U.5%	
BVF	212.8	3.2%	78.9 1 2.6%	
Dünya Bankı	277.7	4.2%	266.0 1 10.8%	
2. İnvestisiya layihələri üçün cəlb edilən kreditlər	6083.4	92.5% ! 2656.1		88.5%
Elektrik enerjisi sektoru	2338.4	35.6%	1194.9	39.82%
Kənd təsər. və meliorasiya	331.5	5.0%	230.9	7.69%
Yol tikintisi və nəql.	1906.8	29.0%	659.9	21.99%
Kimya sənayesi	101.4	1.5%	45.7	1.52%
Neft və qaz sektoru	188.3	2.9%	183.9	6.13%
İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası	68.2	1.0% 58.4		1.94%
Sosial sahələr	938.9	14.3% 1 195.6		6.52%
Digər sahələr	210.0	3.2%	86.8	2.89%

1 yanvar 2011 -ci il tarixinə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcunun həcmi (milyon ABŞ dollan ekvivalentində) 3 857.3 təşkil edir. Dövlət xarici borcunun ÜDM-a faiz nisbəti 7.42 %-dir.

Yuxarıdakı cədvəldən də göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasmın Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlan və xarici ölkələrdən almış olduğu kreditlər iqtisadiyyatın çox geniş sahələrini əhatə edir. Bazar iqtisa- diyyatma keçid şəraitində alman kreditlərin təxminən 1/5-i struktur islahatlannm həyata keçirilməsinə sərf edilmişdir. Bu qəbildən olan kreditlərə bank sisteminin dirçəldilməsi, büdcə və tədiyə balansı kəsirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün aimmış vəsaitlər daxil edilir. Halbuki, büdcə və tədiyə balansı kəsirləıinin ödənilməsi məqsədilə alman kreditlərin heç də hanusı struktur islahatı üçün istifadə edihnir. Bütün xarici kreditlərin 92.5%-i iqtisadiyyat sahələrinə yönəldilmişdir. Energetika və nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi məqsədlərinə 64,6%-i yönəldilmişdir. Nəqli>7at sektoruna isə TRACECA proqramı çərçivəsində Böyük İpək Yolunun bərpa edilməsi məqsədilə Ələt-Qazunəmməd yolunun tikintisi üçün 71,1 mln. dollar aynimışdu*. Azərbaycan iqtisadiy- yatma cəlb olunan investisiya xarakterli kreditlərin həcmi 2003-cü ildə 213. 0 mln. ABŞ dollarından 2008-ci ildə 2656.1 mln. dollara qədər yüksəlmiş və cəmi xarici borclann 88.5%-ni təşkil etmişdir.

Yuxandakı fəsillərdə qeyd edildiyi kimi Azərbaycan kimi keçid iqtisadiyyatı ölkələrində investisiyalann maliyyələşdirilməsi üçün xarici mənbələrə böyük ehtiyac vardır. İnvestisiya kreditlərinin beynəlxalq hərəkəti qloballaşma prosesini sürətləndirir və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi tərəqqi üçün əlavə imkanlar yaradır. Bu əlavə vəsaitlərdən səmərəli istifadə olunması həmin ölkələr qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşlannm tərkibində də xarici investisiya kredtlərinin xüsusi çəkisi 1995-ci üdə 15,2%-dən, 2005-ci ildə 14.2%-ə qədər azalmış, sonrakı illərdə isə sürətlə artaraq 2008-ci ildə 59.3%-ə qədər yüksəlmişdir. Nəzərə almaq lazımdu ki, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlannm investisiya kreditləri adətən güzəştli xarakter daşıyır və onların artması ölkəmizdə xarici kreditlərin səmərəliliyinin mühüm göstəricilərindən biridir.

Respublikanın investisiya ehtiyatlarının maliyyələşdirilməsində Dünya Bankı xüsusilə seçilir (25.7 %) və həmin təşkilatla aparılan işin dalıa da genişləndirilməsi vacibdir. Eyni sözləri Yaponiya beynəlxalq Əməkdaşlıq Ban-kı haqqmda da demək olar. Xarici borcun valyuta tərkibi çox müxtəlifdir. Ən yüksək xüsusi çəkiyə (bütün borclann 27.6%-

i) SDR (xüsusi borcalma hüqu-qu) ilə aJınan borclar təşkil edir. Bu valyuta ilə borcu BVF və Bİ A verirlər. Onun dəyəri, məlum olduğu kiıiü hər gün ərzində dörd valyutadan ibarət səbət əsasında müəyyən olunur. Səbətdəki valyutaların proporsiyalan belədir: ABŞ dollan - 25. 4%, Avro - 20%, Yaponiya iyeni - 15, 9%.

SDR və İslam dinan ilə verilmiş borcların valyuta tərkibi müəyyən edilərkən borclar həmin valyutalann səbətdəki faiz nisbətinə uyğun olaraq bölünür. Bu zaman aydın olur ki, borcların 27.2 %-i ABŞ dollan, 1.^.9 %-i yapon iyeni, 24.4 %-i Avro, 1.7 %-i İsveçrə frankı, və 1.9 %-i islam dinan valyutalarda əks olunmuşdur.

Azərbaycanm xaıicdən aldıqlan borclann faiz dərəcələri təqribən 3,5- 4% təşkil edir ki, orta hesabla götürüldükdə, bu o qədər də yüksək hesab edilmir. Bütün bunlar isə onunla əlaqədardır ki, borclai'm böyük əksəriyyəti beynəlxalq inkişaf institutlan tərəfindən güzəştli şərtlərlə verilir. Məsələn, BYA üzv ölkələri fərdi ortamüddətli inkişaf strategiyası çərçivəsində kreditlər 30 il müddətinə illik 0,75% hesabı ilə verilir. /Minan və Yaponiya inkişaf Fondlan da təxminən eyni şərtlərlə verir. BVF-nun kreditləri isə 3,5-5% arasında dəyişir. Kommersiya şərtləri ılə kreditlər isə çox yüksək faizlə - LİBOR + (3,5%), yəni təxminən 10%-lə təmin edilfr. Uzun və orta müddətli kreditlər üzrə faiz dərəcəsi 2,3 % və orta tədiyyə müddəti 22 ildir. Faiz dərəcələrinin növləri üzrə bölgü belədir: sabit dərəcə 50.2 dəydşkən dərəcə üzrə 47.1 % və BVF-in kreditləri 2.6%.

Lakin Azərbaycan müxtəlif kommersiya və ixrac-idxal banklanndan dəyişən faiz dərəcələri (üstəgəl müəyyən marj) ilə də kreditlər alır. Bu kreditlər ABŞ dollan, İsveçrə frankı, yapon iyeni və avro ilə verilu. Azərbaycanm ümumi borcunun 27%-ni təşkil edən bu dəyişən faiz dərəcələri ilə alman borclar çox riskli hesab edilirlər. Çünki LİBOR-un nominal dərəcəsi 80-90-cı illərdə olduğu kimi çox geniş diapazonda dəyişikliyə məruz qala bilər. Belə hal təkrar olmıarsa ölkənin tədiyə balansı üzərində əlavə ağu yük yarana bilər. Ona görə də onlardan minimum dərəcədə istifadə edilir.

Beləliklə, aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanm xaıici borcları postsovet respublikalan ai'asmda o qədər də >diksək nisbi səviyyəyə malik olmasa da ilk illərdə sürətlə artmışdır. Bu artım 1995-2001-ci illərdə 4, 6 dəfə təşkil etmişdir. 2002-2005 ci illərdə artım cəmisi 55% oknuşdur. Onun xüsusi çəkisi ÜDM-a nisbətən 1995-ci ildə 12%-dən 200l-ci ildə 29%-ə, 2006-ci ildə isə həmin nisbət 9,9 %-ə, 2008-ci ildə isə 6.4%-ə qədər azalmışdır. Neft amili (və ya neft gəlirləri) həmçinin ə\'\'əlki illərlə

müqayisədə xarici borclanmanıı artım tempinin aşağı düşməsinə təsir göstərib. Belə ki, 2002-ci illə müqayisədə 2003-cü ildə Azərbaycanm xarici borcu 15,9 % artaraq 1575 mln. ABŞ dolları, 2004-cü ildə isə artım 0,8 % olmaqla 1588 mkı. ABŞ dollan olub. 2005-ci ildə isə aıtım bir qədər də süıətlənərək 3,9 %-ə yüksəlib. Beləliklə, 2005-ci ildə .Azərbaycanm xarici borcu 1650 mln. ABŞ dolları olub. 01. 01. 2009-cu ildə isə 3001.1 mln. ABŞ dollan olub. Dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycanın xarici borcunun yüksək olmadığım demək olar. 01. 01. 2009-cu ildə Azərbaycanda adambaşına xarici borcun məbləği 344.9 ABŞ dollan olub ki, bu da bir çox keçid iqtisadiyyatlı və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağıdır. Azərbaycanda xaıici borcun inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə az olmasına təsir göstərən əsas amil kimi neft gəlirlərini də göstənnək olar.

2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rƏqabƏt qabiliyyətliliyi

Məlum olduğu kimi elmi-texniki tərəqqi inkişaf edib dərinləşdikcə Qərbdə istehsalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşdirilməsi, kapitalın inhi- sarlaşması öz yüksək həddinə çatmışdır. Dünya iqtisadiyyatı üzərində nəzarət nəhəng Transmilli şirkətlərin əlində cəmlənmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə də onlar həlledici rol oynayırlar. Respublikamızda özəlləşdirmə siyasəti ardıcıl olaraq keçirildiyi bir şəraitdə dünya iqisadiy- yatmın göstərilən cəhəti nəzərə aimmaqdadu-. Heç kəs üçün sirr deyildir ki, respublikamızda iri kapital yığmımm həyata keçmədiyi bir şəraitdə təsərrüfat obyekdərinin həddən artıq "xırdalanması" TMŞ-lərin ölkəmizdə şəıiksiz hökmranlığına gətirib çıxara bilər. Ona görə də respublikamızda vaxtilə sahə prinsipi üzıə yaradılmış şirkətlərin özəlləşdirmə prosesində "xırdalanmasma" yol vermək olmaz. Bu baxımdan banklarm birləşdirilərək BUS Bankın yaradılması və sonra da kapital banka çevrilməsi, banklarm nizamnamə kapitalma tələblərin artnlması tamamilə özünü doğruldur.

Ümumiyyətlə, istər daxili, istörsə də beynəlxalq iqtisadi problemlərin həllində milli kapitalın, milli sahibkarlığm forəmtəəaşması və inkişaf etdiı ilməsi respublikamn strateji məqsədlərindən biri hesab edilir. Yalmz bir tarixi faktı yada salmaq kifayət edər ki, XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə tikilən və bu gün Bakının iftixan olan iqtisadi və digər obyektlərin böyük əksəriyyəti milli kapital tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlıııiləlləşməsi və respublikamızda ardıcıl olaraq "açıq qapı" siyasətinin həyata keçirilməsi istər xaricdə, istərsə də ölkə daxilində məhsullann yüksək rəqabətqabiliyyətü olmasını tələb edir. Respublika daxilində demək olar ki, arüq bütün məhsul növləri üzrə yerli və əcnəbi məhsullar üzrə yüksək rəqabət gedir. Yerli istehsalçılara istehsalı təşkil etmək və onu inkişaf etdinnək sahəsində tədbirlər sistemi həyata keçirilir. İdxalat tarif və qeyri-tarif tənzimləmələri vasitəsilə daha çox məhdudlaşdınla bilər. Lakin bu uzun müddət davam edə bilməz və bu tədbirdən beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, aıtıq geniş istifadə etmək mümkün deyildir.

Ona görə də yerli istehsalın dirçəldilməsi üçün emal olunan məhsullarm keyfiyyətinin və müvafiq olaraq onlann rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi Ölkə iqtisadiyyatınm strateji məqsədlərindəndir. Daxili bazar da, xarici bazar da bunu tələb edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə etməklə iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə idxal və ixracın struktumndan asılıdır. Məhz bu cəhət ölkəmizm iqtisadi inteqrasiyasmm dünya birliyi ilə bərabərhüquqlu və qarşılıqlıfayda prisnipi əsasmda apanidığını və ya onun dünya bazannm xammal əlavəsinə çevrilmiş olub-olmadığını müəyyən edir. 90-a illərdə olduğu kimi Respublika idxalmm böynik əksəriyyətinin istehlak mallarmdan, ixracın isə mineral xammaldan ibarət olması, tamamilə aydmdu- ki, iqtisadi tərəqqini təmin edə bilməzdi. İxrac potensialuun hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, onun çoxçeşidliliyinin artırılması, istehsalm hazır məhsul emalma doğru istiqamətləndirilməsi, satışa çıxarılan əmtəələrin görünüşünün yaxşılaşdırılması ölkəmizə lazım olan valyuta ehtiyatlanmn yaradılması və dalıa da aıtınlması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə xarici ticarətdə liberallaşma siyasətinin aıdıcıl yeridilməsi və təsərrüfat obyektlərinin bilavasitə xaricə çıxmasım təmin edibnəsi olduqca əhəmiyyətli tədbirlərdəndir.

Dünya bazan ilə səmərəli iqtisadi inteqrasiya yalnız iqtisadiyyatın geniş diversifiıkasiyası ilə mümkündür. Bu məqsədlə, gömrük kredit və valynıta mexanizmindən və digər iqtisadi alətlərdən bacanqla istifadə edilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin iqtisadi strukturunun formalaşmasında və xarici iqtisadi əlaqələrinin xarakterində valyuta siyasəti mühüm rol oynayu. Müasir şəraitdə ayn-aym milli iqtisadiyyatlar arasında qarşıhqb asılılığm artması ilə əlaqədar olaraq, valyuta məzənnəsi ınilli iqtisadiyyatın inkişafımn zahiri təzahürünə çevrilmiş, onun iqtisadi potensialmı, əmək məhsuldarlığını müəyyən dərəcədə əks

cidirir, istehsala güclü təsir göstərir.

Bu gün ölkənin müstəqil sosial-iqtisadi inkişafı gedişi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən və ilk baxışda həlli qeyri-mümkün görünən Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət gücünün aıtınlması yollan dövlətin diqqət mərkəzindədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin rolu bu sahədə azalmır, əksinə daha da yüksəlir və getdikcə mülıüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq rəqabət meydanına təsərrüfat subyektləri - müəssisələr çıxsalar da onlann bu sahədə müvəffəqiyyəti bütün digər şərtlər daxilində ölkədə mövcud olan ümumi iqtisadi vəziyyət və o cümlədən ölkə iqtisadiyyatmm və müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinə mənfi və müsbət təsir edə bilər. Dövlət ölkə iqtisa- diyyatınm və müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün məqsədyönlü tədbirlər sistemi həyata keçirmədikdə onun bu sahədə rolu mütəxəssislər tərəfmdən mənfi xtuakterizə edilir. Bu tədbirlər sisteminin mərkəzi xəttini müəssisələr tərəfindən əmək məhsuldarlığının >öiksəldilməsi və onlann malik olduqlan müqayisəli üstünlüklərin möhkəmləndirilməsi, üçün normal işgüzar mühitin yaradılması təşkil edir. Bu məqsədlə müəssisələrin xaricdən yeni texnika və Texnologiya gətirmələri hərtərəfli təşviq edilməlidir. Sovet dövründən qalmış bir ehkama görə, dövlət zəif, səmərəsiz və ziyanla işləyən müəssisələri himayə etməlidii’. Bu yanlış bh fikirdir. Getdikcə qloballaşan bazar iqtisadiyyatı tələb edb ki, beynəlxalq bazaida rəqabət apara bilən müəssisələr dövlət tərəfindən dəstəklənsinlər və onlar öz üstünlüklərini daha da möhkəmləndirsinlər. Bu zaman nəzərə almaq lazundır ki, bu saliədə dövlət himayəçiliyi çoxla- rmın düşündüyü kimi heç də həmin müəssisələrə dotasiya verilməsi demək deyildir. Bu liimayəçilik rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin az məsrəf sərf etməklə, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmələri üçün əlverişli şərait yaradılmasından ibarətdir.

Dünya təcrübəsi əyani şəkildə göstərir ki, dövlətlərin çoxu rəqabət qa- biliy>'ətini ilk mərhələdə be>uəlxaİq bazarda deyil, daxili bazarda yüksəltməyə çalışırlar.

Artıq bütün mütəxəssislər arasında belə bn fikir hakimdir: rəqabət mübarizəsində o ölkələr qalib çıxular ki, onlaida daxili tələb xarici firəmtəəann deyil, ilk növbədə yerli firmalann məhsuluna əsaslanır. Yei'li müəssisələrin xaıicdə davam gətirə bilən məhsullar istehsal edə bilməsində ilk mühüm şərt onlann əvvəlcə ölkə daxilində rəqabətə dözə bilməsi, normal rəqabət mübarizəsi şəraitində daxili tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu işçi qüwəsinə də aiddir. Halbuki, yüksək ixtisaslı hesab etdiyimiz işçi qüw^əsi bəzən daxili

bazarda xarici işçilərlə rəqabətə davam gətirə bilmirlər. Xarici ftrmalann özləri ilə çoxsaylı işçilər gətinnələrini müəyyən dərəcədə məhz bu amil ilə də izah etmək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatmm rəqabətqabiİiyyətinin yüksəldilməsində mühüm strateji istiqamət daxili tələbatm ödənilməsi üçün idxah əvəzetmə siyasətinin yeridilməsidir. Bu siyasət ölkənin keçmişdə olduğu kimi qapalı xarakterinin artınimasma deyil, istehlak mallarmm idxalma yönəldilən valyuta ehtiyatlanna qənaət olumnasma, qənaət olunan val- yutamn texnologiya idxalına və hətta həmin texnologiyanm istehsalmm respublikada təşkil olunması məqsədlərinə tabe edilməsi çox vacibdir. Bu siyasət ölkənin ixracat potensiahmn artmiması üzrə strateji istiqamətin həyata keçirihnəsində mülıüm rol oynaya bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatı beynəlxalq rəqabət mübarizəsində öz üstünlüyünü mövcud olan bol istehsal amillərindən intensiv və səmərəli istifadə olunması, onlardan əldə edilən maliyyə mənbələrini texnaloji inkişafa yönəltmək yolu ilə təmin edir. Bu sahədə bütün qüvvələr Azərbaycana təbiətin bəxş etdiyi zəngin təbii sərvətlərdən və ucuz işçi qüvvəsindən ağılla istifadə edilməsinə, müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullaıımn becərilməsi üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir. İlk növbədə daxili tələbatm ödənilməsi üçün bu sahələrdə qısa müddət ərzində əhəmiyyətli naliyyətlər əldə etmək mümkündür. Haznkı mərhələdə resurs amillərindən innovasiya amil-lərinə keçilməsi məsələsi tam kəskinliklə qarşıya qoyulmuşdur.

Həyata keçirilən məqsədyönlü və genişmiqyash tədbirlər nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatimn beynəkalq rəqabət qabiliyyəti qısa tarixi dövr ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Beynəlxalq təşkilatlar da buna böyük əhəmiyyət verirlər.

Məlum olduğu kimi dünya ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsində “Ümumdünya İqtisadi Forumunun” (ÜİF) hazn-ladığı hesabadar xüsusi yer tutur. Otuz ilə yaxındır ki, ÜİF dövlətlərin rəqabətə davamlılıq səviyyəsini öyrənməkdədir. 1979-cu ildən etibarən hazırlanan “Qlobal Rəqabət Hesabatları”nda dövlətlərin iqtisadiyyatlamun davamlı inkişafmı və uzunmüddətli çiçəklənməsini şərtləndirən faktorlar araşdınlır. 2004-cü ildə dövlətlərin rəqabətə davamlılığmm ölçülməsi üçün təkmil göstəricilər toplusu yaradıb b və Qlobal Rəqabət indeksi kimi ÜİF-ə təqdim edilib.

Məlumat üçün bildirək ki, dövlədərin rəqabətə davamlılığı - “Qlobal Rəqabət indexsi” 12 əsas üzrə müəyyənləşdirilir. Burada təhsil və təlim, insan kapitalı, texnild-tərəqqi, makroiqtisadi sabitlik, sanərəli idarəetmə,

qanunun aüliyi, şəffaf və təkmil işləyən qurumlar, komıpsiyanuı azlığı, bazara yönüralülük, şirkətlərin təkmilləşdirilməsi, tələbat, bazarm həcmi və bir çox başqa istiqamətlər əsas götürülür.

ÜİF-nin Qlobal Rəqabət İndeksi 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda bütün istiqamətlər üzrə güclü inkişaf müşaliidə olunduğunu, ölkənin nəhəng sıçrayışla dünya ölkələri arasmda layiqli yer tutduğunu göstərir.

Birinci əsas kimi institusional qururalar nəzərə almır.

Bu istiqamət hökumətin, hüquqi şəxslərin fəaliyyəti, onların əldə etdiyi gəlir və ölkənin inkişafında rolu qiymətləndirilir. İnstitusional əsasın rəqabətə davamlıhğınm aıtnhnasma və inkişafa böyük təsiri var. Gəlirlərin paylaşdınıması, inkişaf strategiyasının və siyasətinin icrası, həmçinin səraıayə qoyuluşu, istehsalın təşkilində institusional əsas mühüm rol oynayır. Aşağıdakı cədvəl göstərir ki, Azərbaycan institusional əsas üzrə dünya ölkələri arasında 74-ci yer tutui' və MDB məkanında liderdir.

	Sıra	Xal
Azərbaycan	74	3. 58
Ermənistan	86	3. 35
Gürcüstan	84	3.36
Qırğızıstan	119	2. 74
Rusiya	112	2.95
Tacikistan	78	2. 43
Ukrayna	97	3. 14

Hesabatda infrastrukturun yeniləşdirilməsi, inkişafı mühüm amil kimi nəzərə alınmışdn. İnfrastrukturun mövcudluğu iqtisadiyyatm səmərəliliyi üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Yüksək səviyyəli infrastruktur bölgələrin inteqrasiyasmı gücləndirir, bir neçə regionun və ya bir ölkənin bazarlarmın digər ölkələrin bazan ilə inteqrasiyasma güclü təkan verir. Bu istiqamət üzrə Azərbaycan dünya ölkələri arasmda 60-cı yer tutur və MDB məkaranda birincidir.

Ölkəbr	Sıra	xal
Azərbaycan	60	3.49
Ermənistan	87	2. 68
Gürcüstan	91	2. 56
Qazaxıstan	67	3. 19
Qırğızıstan	107	2. 20

Rusiya ا	66 i	3. 27
Tacikistan	93 ا	2. 48
Ukrayna !	71 i	3, 13

Makroiqtisadi mülıütün sabitliyi sahibkarlıq üçün çox vacibdir və ümumilikdə ölkənin rəqabətə davamlılığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstərici üzrə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 45-ci yer tutaıaq. əksər MDB ölkələrini geridə qo>ııb:

Ölkələr	sıra	xal
Azərbaycan	45	5. 23
Ermənistan	66	4. 89
Gürcüstan	98	4. 31
Qırğızıstan	116	3. 47
Ukrayna	80	4. 66

Dördüncü əsas sağlamlıq və ibtidai təhsildir. Sağlam işçi qüvvəsi ölkənin rəqabətə davamlılığı və səmərəliliyi üçün vacibdir. Sağlamlığı zəif olan işçi bütön potensiah ilə işləyə bilmir və daha az produktivdir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasmda 95-ci yeri tutur. Lakin nəzərə alsaq ki, son illər bu sahəyə diqqət gücləndirilib və məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanıb, yaxm gələcəkdə vəziyyətin dəyişəcəyi şübhəsizdir.

Ali təhsil və təlim beşinci əsas kimi götürülür. Məlumdui' ki, istehsal prosesinin və istehsal məhsulunun keyfiyyətini arürmaq istəyən iqtisadiyyat üçün mükəmməl yüksək ixtisaslı kadrlar çox vacibdir. Xüsusilə müasir qloballaşan iqtisadiyyat həi' an dəyişən mühütə uyğunlaşa bilmək qabiliyyətinə malik, yüksək təhsil almış işçi resui'sunım olmasını tələb edir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasmda 79-cu, MDB məkanmda isə 4-cü sıradadır.

Azərbaycamn boloniya sisteminə qoşulması və dövlət başçısmm həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində bu sahədə geniş perspektivlər açılır.

İşçi bazannm effektivliyi (produktuvliyi) və çevikliyi yeddinci əsas kimi işçilərin iqtisadi prosesdə maksimum dərəcədə “istifadə” ohuımasmı təmin edir. Produktiv iqtisadiyyatı olan ölkədə işçilər düzgün şəkildə yerləşdirilir və lazunı stimullarla həvəsləndirilir ki, öz işlərində daha çox səy göstərsinlər. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 38-cidir.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	38	4. 47
Gürcüstan	57	4. 25
Qazaxıstan	78	4. 04
Qırğızıstan	55	4. 26
Rusiya	40	4. 44
Tacikistan	69	"4. 12
Ukrayna	62	4. 2İ

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ölkədə effektiv maliyyə sektoru mövcuddur. Təbii ki, bu da maliyyə bazarmm genişləmnəsi, uğurlu büdcə siyasəti ilə bağlıdır. Belə halda vətəndaşlar maddi resurslardan səmərəli istifadə edə bilərlər. Bu zaman maddi resurslar siyasi məqsədlərdən çox, iş adamlannm əlində cəmləşdirilir, ya da sərmayə layihələrinə istiqamətləndirilıı-. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan Rəqabət İndeksinə görə dünya ölkələri arasmda 72-cidir.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	72	3. 94
Ermənistan	102	3.36
Gürcüstan	83	3.72
Qazaxıstan	53	4. 33
Qırğızıstan	108	3.30
Rusiya	98	3.47
Tacikistan	118	3. 05
Ukrayna	63	4. *U*

Texniki hazırlıq əsası iqtisadiyyatm produktivliyini aıtmnaq üçün yeni Texnologiyalan tez qavramaq qabiliyyətini qiymətləndirir. Bu çox mühüm istiqamətdir, çünki bu sahədə olan fərqlər ölkələr arasmda produktivliyin müxtəlifliyinin göstricisidir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasmda 78-cidir.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	78	2. 69
Ermənistan	89	2. 50
Gürcüstan	104	2. 33
Qırğızıstan	120	1. 97
Tacikistan	105	2. 33
Ukrayna | 86		2. 53

Bazann həcnıi istehsalın gücünə təsü' göstərir, çünki geniş bazarlarda şirkətlər iqtisadiyyatın maksimum imkanlaıından istifadə edir. Ənənəvi olaraq, şirkətlərin fəaliyyət göstordi>n bazarlai' onlarm yerləşdiyi ölkələıin sərhədləri də məhdudlaşu'dı. Qloballaşma dövründə beynəlxalq bazarlar daxili bazailann əvəzləyicisi rolunu oynamağa başlayıb, bu xüsusilə kiçik ölkələrə daha çox aiddir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 65-ci sıradadır.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	65	3. 76
Ermənistan	101	2. 93
Gürcüstan	94	3.09
Qırğızıstan	106	2. 83
Tacikistan	105	2.84 1

Sahibkarlığm təkmilləşdirilməsi əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu da öz növbəsində məhsuldarlığın, ölkənin rəqabətə davamlılığmuı artmasma təsiı* edir. Sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi ölkədə sahibarlar şəbəkəsinin səviyyəsini, həmçinin ayrı-ayn sahibkanıı fəaliyyəti və strategiyasmı əhatə edir. Cədvəldən göründü>ü kimi, Azərbaycan bu gösəriciyə görə dünya ölkələri arasında 73-cü, MDB məkamnda isə birinci yeri tutur.

Ölkələr	sıra	Xal
Azərbaycan	73	3. 78
Ermənistan	93	3. 35
Gürcüstan	111	3. 03
Qazaxıstan	75	3. 75
Qırğızıstan	103	3.22
Rusiya	78	3. 66
Tacikistan	112	3.00
Ukrayna	76	3. 72

Rəqabətə davarahlığın əsaslarmdan biri də texniki iımovasiyalardn. Baxmayaraq ki, institusional inkişaf, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, makroiqtisadi sabitiiym artırılması və ya insan potensialımn yaxşılaşdırılması əhəmiyyətli iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün yetərlidir. Azərbaycan bu göstəriciyə görə dünya ölkələri arasmda 53-cü sırada bərqərar olmuşdur.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	53	3.26
Ermənistan	74	3. 04
Gürcüstan	98	2. 72
Qazaxıstan	65	3. 14
Qırğızıstan	114	2. 40
Tacikistan	91	2. 80
Ukrayna	____	3. 18

Beləliklə, rəqabətə davamlılığın əsas göstəricilərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan MDB məkanmda lider ınövq^ə malikdir və dünya ölkələri arasında öz layiqli yerini tutur. Nəzərə alsaq ki, iqtisadiyyatm dalıa da inkişaf etdirilməsi, əhalinin rifahımn yaxşılaşdırılması, sosial problemlərin həlli iqtisadiyyatm liberallaşması, demoki atikləşmə prosesinin sürətləndirilməsi və digər sahələr üzrə ciddi tədbirlər həyata keçirilməsi davam etdirilir, yaxm gələcəkdə Azərbaycanm rəqabətə davamlılığmm daha da artacağı heç şübhə doğurmur.

Ona görə də Prezident İlham Əliyev tam əminliklə qeyd edir; “Biz daha da çalışmalıyıq ki, gələcək illərdə bu yüksək dinamikanı saxlayaq, iqtisadi artım sürətinə görə dünya miqyasında lidei' dövlət kimi Azərbaycanın lider mövqelərini saxlayaq. Elə edək ki, Azərbaycan vətəndaşlan, Azərbaycan xalqı ildən-ilə, aydan-aya daha da yaxşı yaşasın”.

FƏSIL III
AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİ **SİSTEMİNDƏ**

3,1. TRACECA proqramı və regionda nəqliyyat sisteminin inkişafı

Yol həb qədim dövrlərdən bəşəriyyətin diqqət mərkəzindədir. Təsadüll deyildir ki, fəlsəfi və bədii söz xəzinəsinin nəhəngləri öz hikmətli fikirlərini çox vaxt cəmi üç hərfdən ibarət olan " yol " sözü ilə ifadə etmişlər. Bu həmin anlayışm bəşər tarixində oynadığı rol ilə əlaqədardır, onun ictimai fikirdə əksi, inikasıdır. Qədim Çin filosofu Konfiıtsi qeyd edirdi: “İnsan Yolu genişləndirməlidir, Yol insanı deyil”. Başqa bir yerdə isə o deyirdi; ağıllı insan kasıblıq haqqında deyil, yol haqqında düşünər. Yol haqqında ayrıca bir əsər yazmış qədim Çin filosofu Lao-Tszin belə bir obrazlı ifadəsi var: "Böyük yol rəvan və düzdür, ancaq insanlar cığırlarla getməyi sevirlər". Onun fikrinə görə böyük yolla getmək xeyirxah iş görmək, cığırlarla getmək isə şər iş görmək deməkdir.

Bəşər tarixinin keşməkeşii yollarına diqqətlə nəzər saldıqda məlum olur ki, yol və nəqliyyat lap qədim dövrlərdən insanın həyat uğrunda mübarizəsinin və özü üçün əlverişli və təhlükəsiz həyat şəraitinin yaradılması uğrunda səylərinin nəticəsidir. Başqa ifadə ilə desək, yol tarixin bir növ cığırdaşı, yer üzünün əşrəfi olan insanın təbiətdə və cəmiyyətdə hökmranlıq vasitəsidir. Yol vasitəsi ilə insanlar yeni həyat məkanı təmin etmiş, maddi və mənəvi mübadilə prosesinin əsasını qoymuşlar.

XX əsrin son onilliyində Sovet imperiyasmın süqutu, dünyanın bloklara bölünməsinin aradan qaldınlması soyuq müharibəyə son qoydu, bö>oik bir coğrafi bölgədə geosiyasi vəziyyəti kökündən dəyişdirdi. Bəşəri tərəqqi üçün dünya təsərrüfatı sisteminin bütün həlqələri arasmda qarşılıqlı faydalı hərtərəfli əlaqələrin daha da dərinləşməsi yolunda geniş imkanlar yarandı. Bu coğrafi məkanda Xəzər hövzəsinin zəngin neft yataqlarmm mühüm bir hissəsinə nəzarət edən Orta Asiya və Qafqazm yeni müstəqil dövlətləri özünəməxsus yer tutur. Dünyanm neft xəzinəsi sayılan İran körfəzindən sonra öz əhəmiyyətinə görə ikinci yerdə duran bu regionda neft ehtiyatı 30 mlrd, t., qaz ehtiyatı, isə onlarla trillyon kub metr təşkil edir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə XX3 əsrin ikinci yarısında orta illik neft hasilatı burada 100 mln. tona çata bilər. Uran və digər mühüm filiz növləri, qızıl ehtiyatı, habelə pambıq parça istehsalı imkanları nəzərə alındıqda regionun əhəmiyyəti daha da artır.

Məlum olduğu kimi dünya xalqlarmın dil leksikonuna yeni daxil olmuş geosiyasət anlayışı coğrafi amillərlə ümumbəşəri (siyasi, iqtisadi, sosial,

hərbi) amilləri özündə birləşdirir. Sovet impeyarismjn 70 il bütün gücü ilə qoruyub saxladığı "dəmir pərdələr" Orta Asiya və Qafqaz regionununu, istər öz yaxın qonşu laruıdan, istərsə də bütün dünya birliyindən ümumbəşəri amillər baxımından əhəmiyyətli dərəcədə təcrid etmişdir.

İnformatika, ekologiya, texnoloji sıçrayış və faydalı qazmtılann tətbiqinin genişlənməsi əsıi olan XXI əsr dünyanın məhdud mineral-xaməmtəə ehtiyatlarından optimal səmərəliliklə istifadə olunması zərurətini doğurur. 2010-cu ildə planetdəki əhalinin sayının 10 mlrd, nəfərə çatacağı proqnozlaşdırılır. İstehlak edilən faydalı qazmtılann adambaşına raiqdan nisbi olai'aq azaldılmış olsa da, demoqrafik sıçrayış mineral xainəmtəə və eneıji ehtiyatlanna olan tələbatın gələn əsrdə dünya miqyasında kəskin süıətdə artacağını müəyyən edir. Belə ki, Be>'nəlxalq energetika agentliyinin molumatma görə 2010-cu ilə qədər ilk enerji daşıyıcılannın istehlakı dünyada təxminən *Al%* artacaqdır. Ona görə də region növbəti yüzillikdə qlobal iqtisadiyyatın sabit və səmərəli inkişafmda özünəməxsus yer tutmağa başlamış və buna görə də müasir geosiyasətin apancı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Əsrin əvvəllərində Qafqaz və Orta Asiyada nüfuz uğrunda Rusiya və İngiltərənin apardığı mübarizəni əks etdirən «böyük oyun» ifadəsi əsrin sonunda siyasi leksikona "yeni böyük oyun" ifadəsi altmda fərqli kontekstdə yenidən atıldı. Lakin zaman dəyişmiş, bir regionun digər region, bir dövlətin digər dövlət üzəıində hegemonluğuna əsaslanan imperiyalar süqut etmiş, onlann yeritdikləri işğalçı siyasi kurslar iflasa uğramışdır. Dünya bütün dərinliyi ilə dərk etməyə başlamışdır ki, sivilizasiyamu gələcəyi regionlar və dövlətlər arasmdakı münasibətlərin mahiyyətindən, bu münasibətlərin qaışıhqlı faydalılıq prinsipinə əsaslanmasmdan asılıdır. Məhz buna görə də müxtəlif geosiyasi maraqlarm toqquşmasma deyil, ümumi maraqlann əlaqələndirilməsi prinsipinə əsaslanan «Böyük İpək Yolu» ideyasımn ortaya atüıb, həyata keçirilməyə başlanması bəşəriyyətin qlobal problemlərinin həlli yolunda dünyanm inkişafında, yeni və nəhəng bir addım hesab edilir. Tarixi hadisələrin təbii axan nəticəsində meydana gəlmiş və Qərblə Şərqi qırmızı tellərlə bir-birinə bağlayan qədim "İpək yolu"nun bərpasımn gələcək nəsillərin ümumi rifalumn yüksəldilməsində mühüm rol oynayacağı getdikcə daha aydm dərk edilir.

"Böyük İpək Yolu" layihəsi əhalisinin ümumi sayı 67 mln. nəfər (1991- ci il) təşkil edən və bu layihənin əsas hədəfini təşkil edən Orta Asiya və Qafqazm müstəqil ölkələrinin ümumdünya təsərrüfat dövriyyəsinə fəal

cəlb olunması, onlarm 70 illik sovet dövründə yığılıb qalmış sosial- iqtisadi problemlərinin həll edilməsi və nəhayət, bu dövlətlərin siyasi və iqtisadi müstəqilliklərinin möhkəmləndirilməsi üçün daha geniş perspektivlər açır. Məlum olduğu kimi, sovet iqtisadi sistemini səciyyələndirən bir çox xəstəliklər (məsrəf iqtisadiyyatı, onun qapalı xarakteri, ölkənin inkişaf etmiş dövlətlər üçün yanacaq-xammal bazasına çevrilməsi, əhalinin ən ümdə ehtiyaclannı belə təmin etmək iqtidarmda olmayan zəif kənd təsərrüfatı, dünya bazarlannda rəqabət aparan məhsul istehsal etməyə qadir olmayan sənaye) bu respublikalarda özünü dalı a kəskin şəkildə göstərirdi, (bax: cədvəl Xe 2.3. 1)

Orta Asiya və Qafqaz respublikalarında əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən bəzi göstəricilər (1990-cı il)*

Cədvəl 2.3.1.

	Adambaşma ümumi gəliri ayda 100 rubla qədər olaniann ümumi əhalinin tərkibində xüsusi çəldsi (%)	Adambaşma dövlət və kooperativ pərakəndə-satış ticarəti dö\Tİyvosi (rubl.) '	Əmanət banklarında əhalinin əmanətlərinin ümumi miqdarı (mlrd. man.)
SSRI	11,3	1619	381.4
Azərbaycan SSR	49,4	902	3,7
Gürcüstan SSR	17,7	1397	8.1
Ermənistan SSR	16,7	1436	5,9
Qazaxıstan SSR	24,4	1308	14,2
Qırğızıstan SSR	46,5	1069	2.2
Özbəkistan SSR	54,1	907	8,4
Tacikistan SSR	67,8	815	1,9
Türkmənistan SSR	49,2	1065	1,8

*[208, s. 48, 115, 122]

Zəngin təbii sərvətlərə malik olan bu respublikalarda əhalinin ümumi rifah səviyyəsi statistik məlumatlardan göründüyü kimi dünya standaı tla- rmdan qat-qat aşağı olan sovet reallığından da xeyli geri idi. Türkdilli respublikalarda vəziyyətin daha ağu' olduğu diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Dünya bankımn yuxanda adı çəkilən «hesabatmda» (1997) göstərilən ölkələr adambaşma ümumi milli məhsulun raiqdanna görə dünya dövlətləri arasında ən aşağı gəlir səvi>7əsinə malik (Qazaxıstan və Özbəkistan orta səviyyədən bii' az aşağı) ölkələr qrupuna daxil edilmişlər. Hesabatdan görünür ki, 1995-ci ildə adambaşma ümumi milli məhsul

Azərbaycanda 480, Gürcüstanda 440, Ermənistanda 730, Qırğızıstanda 700, Tacikistanda 340, Türkmənistanda 920, Özbəkistanda 970 və Qazaxıstanda 1330 ABŞ dollan təşkil etmişdir.

Sovet imperiyasının süqutu nəticəsində inzibati-amirlik sisteminin iflası, planlı bölgü prinsiplərinə əsaslanan mövcud iqtisadi əlaqələr mexanizminin dağılması və bazar iqtisadiyyatma keçidin daşlı-kəsəkli yollan bu ölkələrin müstəqilliyinin ilk İllərində dərin iqtisadi böhıana məruz qalmasına, istehsalın, o cümlədən adambaşma məhsul istehsaJmın ciddi sürətdə azalmasına səbəb ohnuşdui'. (bax: cədvəl M>2.3.2)

Orta Asiya və Qafqaz ölkələrinin müstəqilliklərinin ilk illərində əsas iqtisadi göstəriciləri (faizlə)'^

Cədvəl 2.3.2.

	UDM-in dinamikası 1996 (1990-İ00)	ÜDM-in orta illik azalma sürəti	Adambaşma ÜDM-in orta illik azalma sürəti (1990-1995)	Adambaşına ÜDM, ABŞ-a nisbətən faizlə	
				1987	1995
Azərbaycan	40	-20,2	-16,3	21,8	5,4
Gürcüstan	41	-26,9	-17,0	28,1	5,5
Ermənistan	47	-21,2	-15,1	25,4	8,4
Qırğızıstan | 54		-14,7	-6,9	13,6	6,7
Özbəkistan 1 88		-4,4	-3,9	12,6	8,8
Qazaxıstan j 55		-11,9	-8,6	24,2	11,2
Türkmənistan 1 70		-	-	-	-
Tacikistan | 24		-	-	12,1	

* [214, s. 250,270,284; 326,1998, hfo2, s. 109]

Göriindüyü kimi adambaşma ümumi milli məhsulun həcmi ABŞ-a nisbətən bu ölkələrdə 1987-1995-ci illər ərzində 2-4 dəfə azalmışdır.

Bu ölkələrin bir çox sənaye sahələri tənəzzül etmiş, iqtisadi struktur de-foraıasiyaya uğramış, tərəqqinin əsasını təşkil edən kapital qoyuluşlan ciddi sürətdə azalmışdır. Belə ki, əsas fondlara kapital qoyuluşu 1990-cı il göstəriciləri 100 hesab edilərsə 1996-cı ildə Azərbaj'canda 22, Gürcüstanda 14, Ermənistanda 15, Qazaxıstanda 28, Özbəkistanda 71, Qırğızıstanda 26, Türkmənistanda 43 və Tacikistanda *4%* olmuşdur. Bu ölkələrin çoxuna xarici kapital axını gözlənildiyindən qat-qat aşağı səviyyədə qahnışdu.

Tamamilə aydmdır ki, bol təbii sərvət potensialma malik olan Xəzər

hövzəsi və Qafqaz ölliolərmin gələcək sosial-iqtisadi tərəqqisi həlledici dərəcədə onlaruı iimumdünya təsənüfatı sisteminə fəal və səmərəli qoşulması prosesindən asılıdu*.

Ümıumrdlli lider Heydər Əliyev “Bö>'ük İpək Yolu” layihəsində Azərbaycanın xüsusi rol oynadığını bəyan edirdi. O göstərirdi ki: “Azərbaycan “İpək yolu”nun mərkəzində yerləşir. . . “İpək yolu” Yaponiya, Çin və Mərkəzi Asiyadan keçib Xəzərə çıxacaqdır. Xəzərdə Şərq və Qərb sahilləri arasmda keçid bərəsi var və bu bərə Azərbaycana məxsusdui’. Bakı “İpək yolu”nım üstündə yeganə iri dəniz limamdu’. Ona görə də Azərbaycan burada çox mühüm strateji mövqe tutur”.

Məlumdur ki, XXI əsrdə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya daha da dərinləşir. Bu baxundan da bir regionda və ya dövlətdə sosial-iqtisadi proseslərin gedişi əhəmiyyətli dərəcədə bu region və ya dövlətin dünyada mövcud olan hansı nəhəng inteqrasiya birliklərinə daxil olacağından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Texnoloji inqilablann beşiyi olan Avropaya alternativ yollarla çıxış bu ölkələrdə istər iqtisadiyyatın müasir texniki və texnoloji əsaslarla yenidən qurubnası və dirçəldilməsində, istərsə də bazar iqtisadiyyatının formalaşmasmda mühüm rol oynayacaqdıi’.

Tamamilə aydmdu ki, bu ölkələr zəngin təbii sən'ət ehtiyatlannı yalnız öz gücünə arxalanmaqla mənimsəmək imkamndan məhrumdurlar. Onlann ənənəvi tərəfdaşı olan Rusiya isə özünün kifayət qədər iqtisadi problemlər burulğanmda boğulurdu və oradakı imperiyapərəst qüwələr bu ölkələrlə əməkdaşlıqda SSRİ dağıldıqdan sonra da öz imperiya ambisiyalarından əl çəkmirdi, onlann siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi yolunda maneələr yaratmaqda davam edirdilər. Ona görə də Böyük ipək yolu layihəsi Orta Asiya və Qafqaz ölkələrinin Rusiyadan asılıhğınm zəiflədilib aradan qaldınimasmda da müstəsna rol oyıaımşdır. Bu layihə zəngin faydah qazıntı potensialının istisman üçün həmin Ölkələrin xarici k^ital cəlb etmək imkanlarım da genişləndirmişdir.

İpək yolu üzərində yerləşən postsovet ölkələrində nisbətən inkişaf etmiş nəqliyyat sistemi mövcud olsa da, bu sistem, həll edilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edən bir çox ciddi problemlərlə qarşı-qarşıyadır. Qlobal iqtisadiyyatm sabit inldşafi üçün strateji əhəmiyyətə malik olan bu ölkələrin nəqliyyat sistemi sovet dövründə elə təşkil olunmuşdur ki, həmin sistem bu dövlətləri Rusiya bazarlarma bağlamış, onlann xaıici dünyaya (Rusiyadan başqa) çıxışını mümkün qədər məhdudlaşdırmışdır. Mövcud nəqliy>'at sistemi həmin dövlətlərin müstəqillik uğnmda

apardıqlan mübarizədə on zəif həlqələrdən biridir.

Dünya birliyinə müstəqil çıxış yoUanmn olmaması və iqtisadi cəhətdən və xüsusən əhalinin ilkin tələbat maHarma olan ehtiyaclarmm ödənilməsində xaricdən asılılığı onlarm müstəqillik mübaıızəsinə mane olmaq üçün Rusiyanın imperiyapərəst qüvvələrinə geniş istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, bütün nəqliyyat arteriyası ilə Rusiyaya bağlanmış və uzaq xaıicə məhdud çıxış yolu olan Azərbaycan müstəqilHyinin ilk illərində (1992-1994-cü illərdə), bu müstəqilliyin beşiyində boğulması məqsədilə Rusiya tərəfindən geniş nəqliyyat blokadasına alınmışdı. Nəqliyyat blokadası Azərbaycanda həmin dövrdə ciddi iqtisadi, siyasi və sosial nəticələr doğuıdu, Respublika müstəqilliyini ciddi təhlükə altında qoydu. Azərbaycanın qarşı-qarşıya qaldığı fəlakətdən can qurtarmasmda Avropa Birliyinin və Tüi’kiyənin ərzaq və kredit yardımiarı mühüm rol oynadı.

Böyük İpək yolu layihəsi ilk növbədə Qərblə Şərq arasmda etibarlı nəqliyyat dəlilizinin formalaşmasma yönəldilmiş olsa da, region ölkələrinin inkişafmda, dünya birliyi ilə əlaqələıinin genişlənməsində keyfiyyətcə tamamilə yeni proseslərin başlanğıcmı qoymuşdur.

Bu prosesdə həlledici cəhət həmin ölkələrin dünya təsərrüfatı sisteminə inkişaf etmiş Ölkələrin yanacaq-xammal bazası kimi deyil, çoxşaxəli və güclü sənaye potensialı olan ölkələr birliyi kimi daxil olmalandır. Birinci halda regiondakı ümumi gerilik bir çox iraliləyişlərə baxmayaraq, müəyyən dərəcədə konservləşdiıilmiş olacaq, regionda qeyri-sabitlik hökm sürəcək, ikinci halda isə onlar qlobal iqtisadiyyatın qabaqcıl həlqələrindən birinə çevrilərək, regionda uzım müddətli tərəqqi və sabitlik təmin edilə bilər.

Göstərmək lazmıdtr ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında «xaramal-hazır məhsul» modeli üzrə əmtəə mübadiləsi və müvafiq olaraq əmək bölgüsü artıq tarixə qovuşmuşdui’. XX əsrin ikinci yansında dünya bcracatmda kənd təsərrüfatı mallan və hasilat sənaye məhsullanmn xüsusi çəkisi mütəmadi olaraq azalmış və **I955-Cİ** ildə 56,1%-dən 1994-cü ildə 25,5%-ə düşmüşdür. 1994-cü ildə Asiyamn inkişaf etməkdə olan ölkələrindən kənd təsərrüfatı və hasilat sənaye məhsullan ixracının xüsusi çəkisi 33,5% olduğu halda, hazır məhsul ixracatı onlann cəmi ixracatmm 65%-ni təşkil etmişdir. Lakin statistika məlumatlan göstərir ki, dünyada mövcud olan bu ümumi təmayüldən fərqli hallarda da mövcuddur. Belə ki, neft ixrac edən ölkələr qrupunda (OPEK) kənd təsəiTüfatı və hasilat sənaye məhsullan ixracınm xüsusi çəkisi (1992-ci il) 84, 4%, hazu* məsullar ixracı isə **15,3%** təşkil

etmişdir. Həmin təmayül postsovet respublika!annda da saxlanmış və 1992- ci ildə müvafiq olaraq 69,9% və 26,7% təşkil etmişdir. Müstəqillik illərində həmin ölkələrin çoxunda məlum səbəblərə görə bu mey! daha da güclənmişdir. Ona görə də bu meylin qarşısımn alınması və yanacaq- eneıji kompleksi ilə yanaşı, istehsalın texnoloji geriliyinin aradan qaldırılması yolu ilə dünya bazarlarına rəqabətqabiliyyətli hazır məhsul çıxaıa bilən sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi region ölkələrinin iqtisadi strategiyasmm aparıcı istiqamətini təşkil etməlidir. Bütün ehtiyatlarm hər hansı bir və ya bir neçə məhdud istehsal sahələrinin sürətli inkişafina yönəldilməsinin acı nəticələri iqtisad tarixindən yaxşı məlumdur. Ona görə də beynəlxalq əmək bölgüsünün verdiyi üstünlüklərdən səmərəli istifadə etməklə, istehsalın diversifikasiyasmın təmin edilməsi həyata keçirilən iqtisadi siyasətin prioritet sahəsini təşkil etməlidir.

TRACECA proqramının xarakteristikası «İpək yolu» layihəsinin omuğa sütununu 1993-cü ilin may aymda Bmsseldə beş Orta Asiya və üç Qafqaz ölkəsi nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş konfransda təklif olumnuş TRACECA Proqramı təşkil edir. Həmin konfransda Avropa Birliyinin (AB) texniki yardım göstərilməsi proqramı razılaşdınimışdn. Bu texniki yardım proqramı Awopadan Qərb-Şərq oxu ilə Qara dəniz üzərindən, sonra Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizindən Orta Asiyaya keçən nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi məqsədinə xidmət edfr. Layihə AB-nm həmin ölkələrə qlobal münasibətindən meydana gəlmiş və aşağıdakı məqsədləri güdür.

Orta Asiya və Qafqaz ölkələrinin A\Topa və dünya bazarlarma alternativ nəqliyyat marşmtlan vasitəsilə çıxmaq qabiliyyətlərini artırmaqla, onlann siyasi və iqtisadi müstəqilliyini dəstəkləmək; respublikalar aıasmda regional əməkdaşlığm daha da inkişafım təşviq etmək;

TASİS və TRACECA proqramlarım katalizator kimi Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatlan və özəl investorlarm cəlb edilməsi üçün daha çox istifadə etmək;

TRACECA marşrutunun Trans-Awopa Şəbəkələri (Taş) ilə əlaqələndirmək;

1998-ci ilin may ayma qədər TRACECA proqramı Texniki Yardım üzrə 22 tədqiqatı (30 MEKYU) və infrastrukturanm bərpası üzrə 5 investisiya layihəsini (20 MEKYU) maliyyələşdirmişdir.

Layihədə iştirak edən respublikalann liderləri hesab ediilər ki, TRACECA layihəsi ənənəvi, lakin adətən çox yüklü olan Moskva

marşrutuna əlavə olacaq və Avropaya alternativ nəqliyyat çıxışı yar^ılması üçün stıateji əhəmiyyət daşıyu*.

Proqram hazırld mərhələdə rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsində tranzit üzvlük haqqı ödəmələrini dəstəkləmək; nəqliyyatm sərhədləri ən asan keçməsinə imkan yaratmaq; iştirakçı dövlətlər arasmda ticarət proscdurasuu sadələşdirmək və gömrük əməkdaşhğmı yaxşılaşdırmaq haqqmda razılaşma əldə edən hökumət dairələrinin daha sıx əməkdaşlığma və dialoqlannm genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin onlar böyük həcmli yüklərin TRACECA marşrutu üzrə göndərilməsi üzı ə öz aralaımda razılığa gəlmişlər. Bu dövlətlər həmin marşrutu Orta Asiyadan iriyüklü gəmilərin xidmət etdiyi dünya bazarlanna çatdınlması üçün ən qısa və potensial olaıaq ən süıətli və ucuz marşrut kimi qəbul etmişlər.

TRACECA proqramı vasitəsilə həyata keçirilən texniki yardım Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF). Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) və Dünya bankından böyük investisiyalar cəlb olunmasına kömək etmişdir. AYİB TRACECA marşurutu üzrə liman. Dəmiryolu və avtomobil yollan üçün əsaslı layihələr üçün 200 mln. doll. məbləğində. Dünya bankı isə Ermənistan və Gürcüstandakı yollarda yeni əsash layihələri üçün 40 mhı. dollar məbləğində öhdəliklər götürmüşlər.

TRACECA vroarammm formalaşma mərhdləhri. Brüssel konfransı (may 1993) iştirakçı ölkələrin ticarət və nəqliyyat sistemlərində çoxsaylı problem və çatışmazlıqlar müəyyən etdi. Onlar TRACECA proqramınm layihə təkliflərinin əsasını təşkil etdi. Əvvəlcə, region daxilində ticarət və nəqliyyatın inkişafi və yaxşılaşdınıması layihələrinə 15 mln. ekyü ayrıldı. Onlar Qərbə ticarət marşrutunun açılmssı üçün olduqca vacib idi.

İşçi Qrupunun ilk iclası may 1995-ci ildə Alma-A tada keçirildi. Proqra-mm planı bütün dövlətlərin fəal iştirak etdikləri 4 bölmədən (ticarətin asanlaşdmlması, yol, dəmiryol və dəniz nəqliyyatı) ibarət işçi qrupu tərəfindən hazırlandı. İlkin təkliflərdən 16 layihənin siyahısım işçi qrupu bəyəndi və bütün iştirakçı dövlətlər tərəfindən təsdiq edildi. 15 mln. ekyü dəyəri olan layihələr üzrə kontraktlar bağlandı və onlar 1995-ci ilin payızından həyata keçirilməyə başlandı.

İşçi Qrupunun ikinci iclası 1995-ci ilin oktyabrında Vyanada keçirildi. Bu görüşdə bütün iştirakçı dövlətlər əlavə olunmuş xəritədə göstərilən marşrut üzrə TRACECA proqramının mərkəzləşməsi razılığına gəldilər. Həmçinin razılığa gəlindi ki, bu marşrutdan kənara çıxan bütün hərəkətlər yalnız TASİS milli proqramlan və yaxud başqa donarlar hesabına maliyyələşdirilməlidir. İşçi Qrupunun üçüncü iclası mart 1996-

cı ildə Venesiyada keçirildi. İştirakçı dövlətlərin təkliflərinə əsasən görüşdə razılığa gəlindi ki, Ukrayna və Monqolustan ilə əlaqələri inkişaf etdinnək lazımdır. Həmçinin razılaşduildı ki, la>dholərin sıx əlaqələndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu isə regionda yerli və Avropa ekspertləri strukturlarımn yaradılmasını tələb edir. Verilən təkliflər 10 mln. ekyü dəyərində olan 5 yeni layihədə İşçi Qumpunun dördüncü iclası 1996-cı ilin oktyabrında Afinada toplandı. Burada rRACHCA anlayışı cəlbedici multimodel nəqliyyat marşrutu kimi dalıa da inkişaf etdirildi və bütün cari layihələr bütünlüklə dəyərləndirildi. Komissiya təsdiq etdi ki, üçüncü İşçi Qrupunun təklif etdiyi beş layiliə (10 MEKYU) (dördü texniki yardım üzrə araşdırma və bir investisiya layihəsi) 1997-ci ildə həyata keçirilməlidir. Bu belə də oldu.

TRACECA marşurutunun Qara dəniz regionu və Avropa Nəqli>^at Şəbəkəsi (ANŞ) ilə birləşdirihnəsi inıkanlanmn aıaşdmlması üçün AB
1997- ci ilin aprel ayında Tbilisi şəhərində Nazirlər səviyyəsində Nəqliyyat konfransı çağırdı. Konfrans bütün Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT) ölkələrini və TRACECA proqramında iştirak edən MDB dövlətlərini bir stol ətrafında topladı. 16 iştirakçı dövlətlərin nazirləri TRACECA proqramının və Qai'adəniz regionu ölkələrinin Transavropa Şəbəkəsi ilə birləşdirihnəsi üzrə öz arzularım bildirdilər. Bəzi ölkələr (Bolqariya, Rumıniya və Ukraina) nəqliyyat üzrə Güıcüstan, Azərbaycan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında ümumi siyasət müəyyən edilməsi (Saraksk razılaşması) haqqmda gəldikləri razılaşmaya qoşulmaq istədiklərini bildirdilər. Konfrans konkret layhələrin inkişafi üçün Nazirlər Komitəsinin yaradıhnası ilə başa çatdı və 16 ölkənin Pan A\Topa Nəqh>**7**at Konfransmda (iyun 1997-ci il, Helsinki) iştirak etməsinə şərait yaratdı. Nəticədə Helsinki Konfransı Qara dəniz regionunu Transa\Topa Şəbəkəsini Şərqə inkişaf etdiıəcək Pan Avropa Nəqliyyat regionu kimi müəyyən etdi.

Qara dəniz regionunu Pan Avropa Nəqbyyat regionu kimi müəy>'ən edən ideyanı dəstəkləmək üçün AB Poti şəhərində Ro-Ro gəmi tenninalımn bərpa edilməsini maliyyələşdirməyə razıhq verdi. Bu layihələr (15 mb. ekyü) 1999-cu ilin əwəlmdə tamamlanmışdır.

1998-ci ilin may ayında Tbilisidə İşçi Qurupunuıı beşinci görüşü keçirildi və TRACECA proqrarannn gələcək üikişaf məsələlərini müzakirə etdi. 7-8 sentyabr 1998-ci ildə Bakı şəhərində Böyük İpək yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq konfrans keçirildi. Zirvə görüşü adlandmlan bu konfransda 32 ölkənin dövlət və hökumət başçıları, nazirlər və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri iştirak etdilər. Konf

rans nümayəndələrinin imzaladıqlan <(Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli saziş», onun texniki əlavələri və Bakı bəyannaməsi Böyük İpək yoluiıım bərpası üzrə tarixi proqram sənədləri hesab edilir və region dövlətlərinin dünya birliyi ilə həılərəfli inteqrasiyası yolunda geniş perspektivlər açır.

Böyük ipək yolu layihəsi öz orbitinə yeni-yeni ölkələri cəlb edir. Bu yolun nəhəng iqtisadi derjavası olan Çin və Yaponiyaya qədər uzadılması dünyanın daha sürətli inkişafına öz əhəmiyyətli təsirini göstərəcəkdir.

'FRACEC.A proqramının həyata keçirilməsi Bakı qovşağımn nəqli^'yat kommunikasiyalarının yeniləşməsinə də ciddi təkan verir. Xəzərin Şərq və Qərb salülləri arasmda Azərbaycana məxsus xüsusi donanma Bərə keçidi aıtıq fəaliy7ət göstərir. Bu mövqe>d saxlamaq məqsədi ilə dövlətin ərazisində böyük nəqliyyat mərkəzinin fəaliyyətinin təşkil edilməsi üzrə kompleks proqramın yaradılması və reallaşdı nlması üzrə işlərə başlaımşdır. Bakı Magistral layihənin həyata keçirilməsi üzrə yalnız müzakirələr aparılan yer de>il, həmçinin nəqliyyat arteriyasımn qlobal mərkəzinə və Şərq ilə Qərb arasmda mühüm əlaqələndirici körpüyə çevrilir. Bütün bunlar bizim dövlətin üzəiinə böyük öhdəliklər qoyur, regionda Azərbaycanın siyasi və iqtisadi təsirini gücləndirir, onu lider dövlətə çevirir.

Tamamilə aydındır ki, Böyük İpək yolu ilə yük dövriyyəsi son illər Asiya ölkələrində istehsalın, ixracm və idxalın artmasına müvafiq olaraq daha da böyüyəcək. Bu ölkələrin gələcək inkişafi Avropanm inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə əlaqələr yaratmağı və inkişaf etdiıməyi zəruri edir. Bu magistral üzrə Asiya ölkələrinin məhsullan Avropaya yönələcəkdir. Misal üçün, hazırda Yaponiya ixracının 60%-i Avropaya göndərir. Eyni zamanda Çin və Cənubi Koreyada da Avropaya öz ixracım artırmağa çalışır.

Qərbi-Sibir Dəmiıyolu və yeni İpək yolu arasındakı rəqabət nəqli>yat xərclərinin və tariflərin azahnasma, daşımalarm keyfiyyəti və təhlükəsizliyinin artmasına səbəb olur. BİY Layihəsinin həyata keçirihnəsi istifadəçilər üçün hazırkı işləyən marşrut ilə müqayisədə böyük üstünlüklər verir.

Layiliənin iqtisadi məqsədə uyğunluğu şübhəsizdir, çünki o, yolu 2000 m azaldır və bu təbii ki, dövriyyə vəsaitlərinin çatdmima zamanım azaldır və dövr etməsini artınr. AB ekspertlərinin rəyinə görə, BİY-in həyata keçirilməsi yükün 2 dəfə tez və 30% ucuz çatdırılmasmı təmin edəcək. Misal üçün, bir ton Özbək pambığmm Qazaxıstandan və Rusiyadan keçərək Ukrayna limanlanna qədər daşınması 100 dollardan

baha başa gəlir. Lakin TRACECA dəlüizi üzrə Azərbaycandan aparılması isə cəmi 55 dollara, yəni 2 dəfə ucuz başa gəlir.

Qərb-Şərq Avropa-Asiya oxu üzrə nəqlij^at dəhlizi perspektivdə nəinki dayanıqlı olaraq aıtan gəlir təmin edir və yeni iş yerləri açır, həmçinin ticarət şərtlərinin yaxşılaşması üçün şərait yaradır. Bütün bunlar ölkənin inkişafi üçün böyük təkan verəcəkdir. Yolun Avropa nəqliyyat şəbəkəsinə inteqrasiyası elmi və mədəni əlaqələrin, turizmin inkişafi və az zaman və vəsait xərcləri ilo dövlətlərarası yük və sərnişin daşmmalarmın artınhıasma zəmin təşkil edir.

BİY-nun trası üzrə - ümumi uzunluğu 27 min km. Olan TAE (Trans-Asiya-Avropa) optik kabel şəbəkəsi keçəcəkdir.

Perspektivdə avtomobil, aviasiya, telekommunikasiya nəqliyyat dəhlizləri Avropanın vahid bazar məkamna daxil olacaq. Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasını Suveyş və Panama kanalları kimi dünya səviyyəli layihələri ilə müqayisə etmək olar.

3.2. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmə inteqrasiyası, milli nəqliyyat sisteminin və iqtisadiyj^atm inkişafinda mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrdən biri də Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin reallaşması istiqamətində həyata keçirilən layihədir. Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqmda ilkin razılaşma Rusiya Federasiyası, İran İslam Respublikası və Hindistan arasında 2000-ci il sentyabrm 12-də Sankt- Peterburq şəhərində bağlanılmışdır. Razılaşmanm əsas məqsədi yük və sərnişin daşımalamun təşkilində nəqliyyat əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, üzv-ölkələrin dəmir yolu, avtomobil, dəniz, çay və hava nəqliyyatı xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri bazanna girişi üçün şəraitin yaradılması, beynəlxalq daşımalarm həcminin artınlmasına yardım göstərilməsi, nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin təhlükəsizliyinin və daşıma sifaıişlərin operativliyinin təmin olunması, eləcə də razılaşdınimış nəqliyyat siyasətinin həyata keçirilməsidir. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi də bütün nəqliyyat növlərini - dəmir yolu, dəniz, avtomobil yolları, çay və hava nəqliyyatım, eləcə də bu nəqliyyat növlərinə aid infrastmktur sahələri də əhatə edir. Razılaşmanın üz\dəri arasmda Hindistan istisna təşkil edir Belə ki, bu ölkənin Şimal-Cənub dəhlizinin işində yalnız dəniz marşrutlan ilə iştirakı nəzərdə tutului'.

Nəqliyyat dəhlizi haqqında razılaşma 21 may 2002-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Həmin tarixdə Sankt-Peterburq şəhərində əldə edilən razılaşmaya üzv-ölkələrin nəqliyyat nazirlərinin görüşündə Koordinasiya Şurasımn yaradılması barədə Protokol imzalanmış, eləcə də dəhlizin Katibliyinin Tehran şəhərində yerləşməsi qərai'a alınmışdır.

Razılaşmadan keçən dövr ərzində Şimal-Cənub be>məlxalq nəqliy>'at dəhlizi bir çox ölkələrin marağma səbəb oldu. Ötən illər ərzində bu razılaşmaya Belarus Respublikası, Ermənistan, Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızıstan, Oman və Suriya qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası isə 2001-ci il 21 dekabr tarixində həmin Razılaşmaya qoşulması üçün müraciət etmiş və 2005-ci ildə müsbət cavab almışdır. 2005-ci il sentyabım 20-də imzalanmış 984-IIQ nömrəli Azərbaycan Res- publikasmın Qanunu ilə respublikamız "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqmda" Sazişə qoşulmuşdur.

Bu layihədə Rusiya Federasiyasmm Voronej şəhəri ilə İran İslam Respublikasıma Tehran şəhəri və daha sonra Bəndər-Abbas limanı aıasında dəraii' yolu əlaqəsinin iki variantı təklif olımur. Birinci vaıiantda marşrut Xəzər dənizinin qərb sahili və dalıa sonra Azərbaycan ərazisi üzərindən keçməklə təklif edilir. İkinci variant isə Rusiya Federasiyası ərazisi ilə dəmir yolu, Rusiyamn Xəzər limanlan, xüsusən Həştərxan yaxınlığmda inşa edilən Olya limamndan İranm Bəndər-Ənzəli və hazuda genişləndirilən Əmirabad, Nouşəhər, Bəndər-Abbas limanlarına, oradan isə ümumi marşrut üzrə hərəkəti nəzərdə tutur. Eyni zamanda, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi ilə daşnnalann Azərbaycan ərazisindən keçməsi variantına da alternativ marşrut təklif olunmuşdur. Bu təklifə görə dəhlizin Mərkəzi Asiya ölkələrindən (Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan) keçməklə Türkmənistaıun Seraxs şəhərinə, daha sonra İran ərazisi xətti ilə yaıadılması nəzərdə tutulur. Təbii ki, təklifr edilən alternativlər içərisindən ən səmərəlisi seçiləcəkdir. Dəhlizə aid edilən bu marşrutlarda daşunalarm hə(xtni son nəticədə ən sərfəli texniki, istismar, tarif və digər şərtlərdən asılı olacaqdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, istənilən halda, Şimal-Cənub dəhlizinin Azərbaycan ərazisindən keçməsi variantı daha cəlbedici görünür. Burada məsafənin qısalığı, daşımalara daha az vaxt sərf olunması, mövcud nəqliyyat infi astrukturu və bir tranzit ölkə faktoru əsas rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi də. Öz növbəsində ölkəmizin nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsi, tarazit ölkə kimi bu sahədən böyük həcmdə gəlirlər əldə etməyə və s. imkan verəcəkdir ki, bu da Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi əhəmiyyətə

malikdir. Eyni zamanda, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin siyasi əhəmiyyəti də danılmazdır. Başcja sözlə desək, bu dəhliz həm do Rusiya Federasiyası ilə balanslaşdmlmış siyasətin bir nümunəsi kimi do qəbul edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasmm bu layihədə iştirakmm ölkəmiz üçün əhəmiyyətli olduğu üçün respublikamızın coğrafi və potensial tranzit ölkə kimi imkanlan nəzərə ahnaraq, mövcud nəqliyyat infi-astrukturunun bərpası və inkişaf etdirilməsi işlərinə başlanılmışdır. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan üzərindən yüklərin böyük əksəriyyətinin daşınmasmda dəmir yolunun iştirakı nəzərdə tutulur ki, burada da əsas amil kimi, yüklərin bir nəqliyyat növü ilə böyük həcmdə, tez bil' zamanda, daha uzaq məsafəyə daşınması əsas götürülür. Dəhliz vasitəsilə yük daşunalarına Azərbaycan Respublikasmm yol-nəqliyyat kompleksinin daha geniş cəlb edilməsi, xüsusən avtomobil nəqliyyatının və Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin imkanlanndan tam və səmərəli istifadə olmıması üçün şərait yaradılması istiqamətində tədbirlər göıülməkdədir.

Konkret olaraq, dəhlizin Azərbaycan ərazisindən keçən dəmir yolu hissəsinin uzunluğu 511 km-dir. Bakı-Yalama sahəsində dəmir yolu üdxətlidir, elektrikləşdirihniş və avtomatik rabitə və işarəverraə sistemi ilə tam təchiz olunmuşdur. Sahənin buraxıhş qabiliyyəti sutkada 60 cüt qatardn. Bakı-Astara dəmir yolu sahəsinin Osmanlı stansiyasına qədər olan 140 km-hk hissəsi ikixətlidir, elektrikləşdirmiş, avtomatik işarəvermə sistemi ilə təchiz olunmuşdur. Sahənin buraxılış qabiliy>'əti sutkada 53 cüt qatardır. Bakı-Astara dəmir yol sahəsinin Osmanlı stansi- yasmdan Astara stansiyasma qədər olan 188 km-lik hissəsi biryolludui', elektrikləşdirilməmişdir, avtomatik işaroveımə sistemi ilə təchiz olunmuşdur. Sahənin buraxıhş qabiliyyəti sutkada 20 cüt qatai'du.

Apanimış təhlillərə görə dəhlizin Azərbaycan ərazisi üzərindən keçən lüssəsində gözlənilən yük daşıma həcmi birinci üç il ərzində 2 milyon tona qədər, ikinci mərhələdə 5-6 milyon ton, üçüncü mərhələdə isə, yəni birbaşa dəmir yolu əlaqəsi yaradıldıqdan sonra 15 milyon tona qədər artacağı gözlənilir ki, bunun da tam həcmdə təmin olunması və təhlükəsizlik nonnalannm qorunması üçün bii' sua texniki tədbirlərin görülməsi zəruridir. Bu istiqamətdə 2001-ci ildən başlayaraq, müəyyən işlər görülmüş və hazırda da davam etdirilir. Dəmir yolunun Yalama- Bakı sahəsində 96 km, Bakı-Astara sahəsində 60 km dəmir yolu xətti əsaslı təmir olunmah, 36 km sahilbərkitmə işləri göıühnəHdir. Eyni zamanda, göstərilən sahədə stansiya yollarımn sağlamlaşdmİması, elektrik təchizatının yaxşılaşdırılması, lokomotiv parkının genişləndirilməsi

və s. kimi texniki tədbirlər də bu istiqamətdə görülən işlərin siyahısına daxildir.

.^.ərbaycan dəmir yolunun İran dəmir yollan şəbəkəsi ilə birləşdiıihnəsi üçün Astara (Azərbaycan) - Astara (İran) dəmir yolu xəttinin və Astaraçay üzərindən dəmir yolu körpüsünün inşası nəzərdə tutulur, Azərbaycan tərəfi 8,4 km dəmir yolu xəttinin çəkilməsini, hər biri 1050 m olan 4 stansiya yolunun tikintisini aparacaqdır. İran tərəfi isə Astaraçay üzərində 85 metr uzunluğunda dəmir yolu körpüsünün tikintisini layihələndirmiş və Azərbaycan tərəfi ilə razılaşdırmışdır. Burada tərəflərin 50% payla iştirakı nəzərdə tutulur. İran tərəfi göstərilən körpüdən Astaıaya (İran) qədər dəmir yolu tikintisini həyata keçirməlidir. Dəhliz üzərində İran-Azərbaycan-Rusiya dəmir yolu şəbəkəsinin birləşdirilməsi üçün İran ərazisində uzunluğu 350 km olan Qəzvin-Rəşt-Ənzəli-Astara yeni dəmir yolu xətti inşa edilməlidiı*. Məlumata görə tianda bu yeni dəmir yolu xəttinin tikintisi İran dəmir yolları şəbəkəsinin inkişaf plamna daxil edilmiş və ilkin texniki əsaslandırma işləri görülmüşdür.

Qeyd olunduğu kimi, “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin əhatə etdiyi nəqliyyat növlərindən biri də avtomobil nəqİi>’yatıdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, dəhlizdən dalıa səmərəli istifadə etmək üçün, dəhliz boyunca Azərbaycan ərazisindən keçən avtomobil yollanmn reabilitasiyası üzrə aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur:

- Bakı-Quba-Rusiya sərhədi - 208 km (67 km dördzolaqlı, 141 km ikizolaqlj) yolmı müasir standartlara uyğun yenidən qıu'ulması;
- Bakı dairəvi avtomobil yolu -- 21,5 km - bu yolun tikintisi, xüsusilə daşuna sifarişlərinin opei'ativ icrasmm təşldli, eləcə də müəyyən ərazilərdə yaranan öxaclann aradan qaldmlması məqsədi güdüi';
- Bakı-Ələt yolunun 47 km hissəsinin tikintisi - artıq bu işlər başa çatmaq üzrədir. Çünki bu hissə BİY ilə kəsişən hissədir və bu yolun tikintisinə əvvəlcədən başlanılmışdır.
- Ələt-Astara-İıan sərhədi yolu - 243 km, dörd zolaqlı, müasir standarüaıa uyğun avtoyolun tikintisi;
- Araz çayı üzərində Şahtaxtı-Poldəşt və Culfa körpülərinin tikintisi - bu tikinti İran və Azərbaycan tərəfindən 50/50 şərti ilə maliyyələşdiriləcəkdir.

Dəhliz boyunca xüsusi əhəmiyyətə malik olan avtomobil yolu lıissələlindən, eləcə də Azərbaycanla İranı birləşdirən avtomobil yollarının bir istiqaməti də Biləsuvar - İran sərhədi avtomobil yoludur. 19,5 km-lik bu yolun tikintisinin maliyyələşdirilməsi Azərbaycan tərəfinin hesabma

həyata keçirilir ki, bu istiqamətdə do hal-hazırda tikinti-tamamlama işləri gömlür.

Beləliklə yekun olaraq bu nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycan Respublikasının Şimal-Cənub nəqliyyat dəlilizinə qoşulması və dəhlizlə yük və sərnişin daşımalarında fəal iştirakı respublikamızın iqtisadi maraqlanna uyğun olaraq yüklərin, o cümlədən tranzit yüklərin daha geniş cəlb olun- masma, yük həcminin çoxalmasına və gəlirlərinin artmasına, tianzit xidmətlərini büdcənin əsas gəlir mənbələrindən birinə çevirməyə, ölkəmizin nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına və digər problemlərin həllinə şərait yaradacaqdır.

3.3. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri

Məlumdur ki, 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakı şəhərində Xəzər dənizinin Azərbaycana aid sektorunda yerləşən "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarmın birgə istismarı ilə bağlı nefl hasilatı üzrə ixtisaslaşmış, yüksək nüfııza malik dünya dövlətlərini təmsil edən 12 iri neft şııkəti arasmda beynəlxalq müqavilə imzalammşdır ki, bununla da "Yeni neft strategiyası" uğurla həyata keçirilməsinin əsası qoyulmuşdur. Bağlanmış müqavilələr Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildi və 12 dekabr 1994-cü ildə qüw'əyə mindi.

Ölkəmizin iqtisadi inkişafinda əvəzsiz rol oynayan və sonradan "Əsrin müqaviləsi" adlandınlan bu iri layihə üzrə ilkin neft 12 noyabr 1997-ci ildə hasü edilməyə başlandı. Təqribən 730 milyon ton neft və 200 milyard kubmetrə yaxm təbii qaz ehtiyatma malik olan yataqlarda görüləcək işlərə 12-14 milyard ABŞ doUarma yaxm investisiya qoyuluşu nəzərdə tutulurdu ki, bu da müstəqilliyini yenicə əldə etmiş Azərbaycan Respublikası üçün çox vacib məsələ idi.

"Əsrin müqaviləsi" üzrə hasil edilən Azərbaycan neftinm dünya bazarlarına ixracı üçün ilkin dövrlərdə buraxıcılıq qabiliyyətləri ildə 5 milyon ton olan Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft bora kəmərlərindən istifadə olunurdu. Lakin yaxm illərdə müqaviləj'ə daxil olan yataqlar üzrə illik hasilatm 50 milyon tona çatdırılacağım nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə daha böyük nəqletmə imkamna malik ixrac marşratlan araşdırıldı və optimal variant kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac bora kəməri seçildi. Məhz buna görə də la>'ihənin həyata keçirilməsində dahi Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətlərini nəzərə alan layihə iştirakçılan 2004-cü ildə BTC əsas ixıac

boru kəmərinə Heydər Əliyevin admın verilməsi barədə qərar qəbul etdilər.

Artıq Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi üzrə işlər tamamlanmış, eyni zamanda 2005-ci ilin mayında Bakıda kəmərə ilk neft vurulmuş və bu neft 2006-cı ilin I rübündə Ceyhan limanma çatmışdır. Təbii ki, bütün bu işlərin başlıca məqsədi SSRİ-nin süqutundan sonra böhran vəziyyətinə düşmüş Azərbaycan iqtisadiyyatını dirçəltmək, dünya iqtisadiyyatına daha geniş inteqrasiya etməklə beynəkalq aləmdə ölkənin nüftızunu artumaq və döğma Azərbaycan dövlətini dünyəvi bir dövlətə çevirməkdən ibarət idi.

Hal-hazırda bu kəmər Azərbaycan neftinin dünya bazarlarma çı.xarılmasına imkan verməklə yanaşı, həm də "İpək yolu"nun və türkdilli ölkələrin əsas magistral kəməri statusunu qazanmışdır. Ümummilli liderin kristal siyasi iradəsinin təmtərağı olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri neft kəmərləri sisteminə dünya *‘arteriya”sı kimi daxil olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, min bir əziyyətlə başa gələn bu “əsas ixrac neft kəməri”nin texniki-iqtisadi əhəmiyyətindən başqa, onun siyasi rolu da damimazdır. Belə ki, bu neft kəməri dünya dövlətləri ilə Azərbaycan dövlətinin yeni münasibətlərinin yaranmasma, dünya xalqları ilə əlaqələrinin yenidən qurulmasma təkan verərək, Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin güclənməsinə, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, eləcə də onun siyasi və iqtisadi baxımdan inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumi>7ətlə BTC təkcə Azərbaycan üçün deyil, ümumilikdə beynəlxalq aləmdə enerji təhlükəsizliyi sistemi və neft ixracı sahəsində ölkəmizlə uğurlu tərəfdaşlıq edən dövlətlər üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bir layihədir. Azərbaycan dövlətinə qarşı olan bir çoxlarmm qeyri-real, ehtimal kimi yanaşdığı bu layihə artıq bütün dünyanın qəbul etdiyi əzəmətli bir gerçəklikdir.

Yeni neft strategiyası bir daha Azərbaycanın dünya üçün, dünya iqtisadiyyatı üçün açıq ölkə olduğunu bəyan etdi. Neft müqavilələrini imzalamaqla Azərbaycan Respublikası suveren hüquqlarmm bərqərar olduğunu, tam müstəqil dövlət olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. Son dövrlər isə BTC-nin tam gücü ilə fəaliyyətə başlaması ölkəmizin inkişafında daha önəmli rol oynamışdır. Bu gün ölkədə mühüm qlobal proqramlar, irimiqyaslı layihələr, müxtəlif sahələri əhatə edən çoxsaylı Dövlət Proqramları həyata keçirilməkdədir ki, bütün bunlar da ən ümdə məqsədə - Azərbaycan dövlətinin iqtisadi qüdrətinin, nüfuzunun artmasına və beynəlxalq aləmdə ədalətli mövqeyinin təmin olunmasına xidmət edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, hər bir Ölkənin nəqli>7at sisteminin

vəziyyəti, coğrafi mövqejT və tranzit imkanlan onun dünyaya inteqrasiyasında və iqtisadi inkişafında ınühünı rol oynayır.

Məlumdur ki, bu gün milli iqtisadiyyatın təşəkkülündə və formalaşmasında respublikamızın vahid nəqliyyat sisteminin bir qolu olan boru kəmər nəqliyyatı prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, burada əsas səbəb ölkəmizin ixrac potensialmın əsasım neft və neft məhsullanmn təşkil etməsidir. Neft respublikamızın ən zəngin təbii səi'vətidir və onun ölkə iqtisadiyyatmm inkişafında əvəzsiz rolu vardır. Eyni zamanda, nəzərə alsaq ki, əsas ixrac neft kəməri olan BTC özünün >mksək rəqabətqabiliyyətliliyi, səmərəliliyi, təhlükəsizliyi və s. kimi cəlbedici xüsusiyyətləri ilə neft ixıac edən digər dövlətlərin də diqqətini cəlb etməkdədir, onda bu kəmərin əhəmiyyəti bir daha aydm olaı\ Artıq Qazaxıstan dövləti də öz neftinin bu kəmərlə nəql edilməsi barədə müqavilə imzalanmışdır ki, bu da bir daha sübut edh ki, Azərbaycan Respublikası BTC əsas ixrac neft kəmərindən həm hasil edilən neftin dünya ba- zarlanna çıxaniması ilə, həm də tranzit xidmətləri göstərməklə bəlırələ- nəcəkdir.

Göründüyü kimi, bütün dünya B'l'C-yə böyük əhəmiyyət verir. Həqiqətən də Şərq-Qərb enerji dəhlizinin vacib tərkib hissəsi olan bu layihə bölgədə təhlükəsizliyin və sülhün qarantı, iqtisadi inkişafin təminatçısı kimi həyati əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Mütəxəssislərin hesablamalanna görə bu kəmər 20 ildə .Azərbaycana 140 mlrd, dollar gəlir gətirəcək. Bu gəlirlər isə təbii ki, qeyri-neft sektorunun təşəkkülünə, ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına və eyni zamanda hərbi qüdrətinin arünlmasma xidmət edəcəkdir. Deməli, “Üç dənizin əfsanəsi” adlanan BTC əsas ixıac neft kəməri ölkəmizin müqəddəratmı həll edən və xalqımızın xoşbəxt gələcəyinin təminatçısı olan strateji layihədir.

3.4. Azərbaycanda nəqliyyat sisteminin inkişafı

Azərbaycan Respublikasında SSRİ-nin vahid nəqliy>'at sisteminin tərkib hissəsi kimi nəqliyyat kompleksi müəyyən inkişaf mərhələsi keçmişdir. Ölkədə nəqliyyat sisteminin bütün müasir növləri formalaşmış və inkişaf etmişdü. Bu sistemdə dəmiryolu, dəniz, avtomobil, boru- kəmər nəqliyyatı apancı rol oynayır. Elektrik enerjisi istelısahnm ölkədə sürətli inkişafı nəticəsində respublikanın bütün ərazisini əhatə edən vahid elektron nəqliy>'at sistemi inkişaf etmişdir.

1990-cı ildə Azərbaycan SSR-in nəqliyyat sistenunin ümümi >ük döv

riyyəsi 277.7 mln. ton/km təşkil edirdi. Nəqliyyat sektorunda ümümi yük dövriy>'əsinin 29%-i dəmiıyol, 7%-i dəniz, 55%-i avtomobil və 10%-i neft və neff məhsullan daşınan boru-kəmər nəqliyyatınm payma düşmdü. SSRİ dağıldıqdan sonra iqtisadiyyatın digər sahələri kimi nəqliyyat sektonmda da ciddi böhran özünü göstərmişdir. Belə ki, 1990-1994 cü illər ərzində nəqliyyat sektonmda ümumi yük dövriyyəsi 6 dəfə azalmışdır. Milli nəqliyyat sistemində vəziyyət yalnız 1995-ci ildən sabitləşməyə başlamışdır. 2000-ci ildən etibarən isə bu sektorda canlanma və dinamik inkişaf özünü göstərməyə başlamışdn. 2006-cı ildə Azərbaycanın nəqliyyat sektonmda dövriyyəsi 1995-ci ilə ni.sbətən 6 dəfə artaraq, 43294 mln ton/km təşkil etmişdir. 2007-ci ildə isə yük dövriyyəsi daha 80% artai'aq, 77943 mln t4an-ə çatmışdır. Cəmi yük dövıiyyəsinin 13,2%-i dəmiryol, 7,7%-i dəniz, 67,1%-i boru kəməri və 11, 7%-i avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə daşınmışdır. Son 5 ildə nəqliyyat sektonmda yükdaşuna həcmi 1,6 dəfə artmışdu. Həmin dövrdə yük dövriyyəsinin həcmi 3,5 dəfə aılımşdır. Nəqliyyatın bütün sahələrində 2007-cı ildə 999,0 milyon manat əlavə dəyər yaradılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatmda nəqliyyatın xüsusi çəkisi 60% təşkil etmişdir. Nəqliy>'at sektonmda çahşanlann sayı 93,2 min nəfərə çatmışdır. Ölkənin əlverişli siyasi-coği'Ä mövqeyi Azərbaycanm ərazisində nəqliyyatm bütün növləiinin mövcud olması ilə xarakterizə edilir. Respublikada güclü in- frastnıktura malik dəmiryolu, a\4omobil, şəhər sərnişin nəqliyyatı, eləcə də dəniz, neft və qaz boru kəməri, hava nəqliyyatı fəaliyyət göstərir. Dəmir yollannm istismar uzunluğu 2122 km, onlardan 815 km ikixətlidir və 1270 km yol elektrikləşdirilmişdir. Ümumi isitfadədə olan nəqliyyat yollarının uzunluğu 18823 km, onlardan 11 km-i sement-beton, 6926 km-i asfalt-beton, 8467 km-i çmqıl, 3224 km-i isə qara örtüklü yollar təşkil edir. Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinə məxsus ticarət donanmasında ümümi dedveyti (gücü) 436 min ton olan 75 gəmi istimar edilir, onlardan bir hissəsi Xəzər dənizindən kənai’a qitənin müxtəlif limanlaimda işləyir. Daşımalar əsasən neft və neft məhsullan daşıyan tankerlərlə Aktau-Abşeron-Bakı, Türkmənbaşı-Bakı, Okaıera-Bakı- Abşeron, Türkmənbaşı-Okarem-İran limanlan marşmtlan, eləcə də Dəmiryolu vaqonlan, avtomobilləri və sər-nişinləri daşıyan gəmi-bərələrlə Türkmənbaşı-Bakı, Bakı-Aktau, marşmtlan ilə həyata keçirilir. Azərbaycana məxsus dövlət və özəl aviaşirkətiərin TU-154, TU-134B, İL-76, Aerobus və Boinq tipli təyyarələri MDB, Avropa, Asiya, Yaxm Şərq Ölkələrinə, eləcə də ölkə daxilində hava limanları arasında uçuşlan yerinə yetirir.

Nəqliyyat sektom sənaye, daxili və xarici ticarət, turizm və ümümiyyətlə iqtisadiyyat və əhali üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, sənaye məhsullarının istehsalı üçün xammal və digər maddələrin sənaye obyektlərinə və hazır məhsulun istehlakçıya səmərəli şəkildə çatdırılması üçün nəqliyyat infrastrukturunun inkişsrf etdirilməsi vacibdir.

Yaxın gələcəkdə nəqliy>'at sektonınun inkişafının prioritetleri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir;

milli iqtisadiyyatın infraslruktunı olan nəqliyyatın öncül inkişafı;

yol-nəqli>7at kompleksinə aid olan müxtəlif nəqliyyat növlərinin tarazlı və ardıcıl inkişafı;

təsərrüfatlararası əmtəə mübadiləsini gerçəkləşdirən yükdaşmıa nəqliyyatınm və əhalinin əsas sosial tələbatlanndan birini təmin edən sərnişin nəqliyyatmm bərabər inkişafı;

ölkə ərazisində byenəlxalq və tranzit dəlıliz yollaıımn, eləcə də ölkənin regionlaraıası, şəhər və rayondaxili nəqliyyat infrastruktiulanmn tarazlı inkişafı;

Azərbaycan ərazisindən keçən nəqliyyat-kommunikasiya trafıkinin və əsas nəqliyyat vasitələrinin dünya standartlanna uyğun modernləşdirilməsi və müasiıləşdiıilməsi əsasında milli nəqliyyat-yol sisteminin dünya kommunikasiya məkanına siüətli inteqrasiya.sı;

Xəzər regionlarında istehsal olunan karbolıidrogenlərin dünya ba-zaıianna çatdınlması zamam enerjidaşıyıcılann beynəlxalq və tranzit nəql edilməsində Azərbaycaıun tutduğu apancı mövqeyinin saxlamiması və gücləndirilməsi;

Azərbaycanda beynəlxalq nəqliyyat sisteminin gücləndirilməsi zamam I’RASECA, Şimal-Cənub, İNOGEYT Proqramlarının operativ həyata keçirilməsi;

Azərbaycanda hasil olunan neft və qazm ixıac marşrutlanmn geniş diversifikasiyası və digər Xəzəryanı istehsalçı ölkələrin iştirakı ilə yeni transregional eneıji dəhlizlərinin yaradılması və birgə inkişafi;

Azəıbaycanuı nəqbyyat sisteminin gələcək inkişaftmn mərkəzində Avropa-Qafqaz-Asiya TRASECA beynəlxalq dəhlizinin. Şimali AvTOpa-Rusiya-Xəzər dənizi-Azərbaycan-İran körfəzi-Hindistan marşrutunu əhatə edən Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin, eləcə də transkontinental ixrac enerji dəhlizlərinin sürətli inkişafi durur. Eyni zamanda Avropa-Qafqaz-Asiya dəmiryol nəqliyyat dəhlizində nəqliyyatın fəaliyyəti durmadan genişlənir.

Dəmiryol nəqliyyatı. Neft sənayesinin sürətli inkişafi və kapitalist münasibətlərinin genişlənməyə başlaması Azərbaycanda hələ XIX əsrin ikinci yansmdan kütləvi yük daşıma qabiliyyətinə malik olan dəmiryol nəqliyyatının yaradılmasını sürətiəndirmişdfr.

Azərbaycanda uzunluğu 20 km olan ilk dəmiıyolu 1878-1880-ci illərdə tikilmişdir. Bu Bakım Sabunçu və Suraxanı qəsəbələri ilə birləşdirirdi.

1883- cü ildə Baki-Tbüisi magistral dəmiryolu (500 km) istismara verilmiş və bu xətt Azərbaycan neftinin Avropa bazarma çıxanimasım təmin etmişdir. 1890-cı ildə domiıy'olu Bakım Dərbənd ilə (211 km) birləşdirmişdir ki, bu da digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin təşkil edilməsinə imkan yaratmışdır. Sovet hakimiyyəti yarandıqdan sonra mövcud dəmir yollan bərpa edilib, yenidən quruldu, yeni xətlərin çəkilişinə başlandı. SSRİ-də ilk dəfə J926-cı ildə Bakı-Sabunçu arasında uzunluğu 20 km olan elektrikləşdiıilmiş dəmiryolu işə salındı. 1941- 1945-ci illərdə Bakı-Culfa dəmiryolunun (628 km) tikintisi başa çatmışdır. Bu yol Azərbaycam Naxçıvan Muxtar Respublikası və İranla bii ləşdirmişdir. Bundan başqa bir neçə dəmiıyolu qollan da tikilmişdir.

1990-cı ildə magistral dəmir yollarmm uzunluğu 2.12 min km. olmuşdur ki, bu da 1913-cü ildəkindən 2.5, 1940-cı ildəkindən isə 1,6 dəfə çox idi. Dəmir yollarmm yarıdan çoxu elektrikləşdirilmişdir.

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan dəmiryolmıım çətinlikləri əsas vaqon təmiri zavodlannm və ehtiyat hissələri buraxan müəssisələrin Rusiyada yerləşməsi ucbatmdan daha da artmışdır. Ayn-ayn sahələrdə vəziyyət bir sna təbii hadisələrlə də ağırlaşırdı.

1988- ci ildə Ermənistan Azərbaycanla mühaıibəyə başladıqdan sonra Naxçıvana gedən dəmiryolu sahəsi bağlanmışdır. 1994-cü ildə Rusiya Çeçenistan döyüşlərinə silah göndərilməsinin qarşısım almaq bəhanəsi ilə sərhədi bağlamışdır. Bu isə Şimal istiqamətində yük dövriyyəsini sarsıdıcı zərbə vurmuşdıu. Cənub istiqamətində də vəziyyət o qədər yaxşı deyildi. Belə ki, 1990-cı ilə qədər Azərbaycan əmtəələrinin Avropadan İrana daşınması yolunda mühüm yükləmə-boşaltma məntəqəsi sayılırdı. Yüklər bu ölkəyə dəmiryolu vasitəsilə bir çox ölkələrdən (Almaniyadan, Rumuniyadan, MDB ölkələrindən) gedirdi. İrana hər gün müvafiq olaraq 25O-yə qədər vaqon yola salmırdı. Azərbaycan Culfa stansiyasmdan yüklərin daşmması üçün gündə 60 mindən 130 min dollaıadək qazanc götürürdü.

1992-1994-cü illərdə baş verən dərin iqtisadi böhran Dəmiryolu nəqliyyatının işini də iflic vəziyyətinə salmışdır. Belə ki, 1990-1994-cü illər ərzində dəmiryolu ilə yük dövriyyəsi 80,3 min ton/km-dən 13,0 min ton/km-ə qədər azalnuşchr.

Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusi yeri olan dövlət dəmiryolu son illər özünün inkişaf dövrünü yaşayn. Bu sahədə aparılan islahatlar nəticəsində dəmiryolu ilə daşman >11^0140 həcmi artmış, sərnişinlərə göstərilən xidmətin səviyyəsi xeyli yaxşılaşmışdu’. Müstəqillik əldə etdikdən sonra dəmiryolunun inkişaf strategiyası hazırlandı. İllcin mərhələdə çoxpilləli idarəetmə sistemi ləğ\' olundu və yerində çevik strukturlar yaradıldı. Lokomotivlərin və müxtəlif təmayüllü vaqonların əsaslı təmiri

texnologiyası Azərbaycanda ilk dəfə olaraq mənimsənildi və təcrübəyə tətbiq edildi, nəticədə dəmiryolu ilə yük daşımaJannm həcmi 1995-2007- ci illərdə 4 dəfə artmışdır. Azərbaycanm özünün olduqca əlverişli coğrafi vəziyyətinə görə valyuta qazanmaq imkanlan var. Astara stansiyasından İran ərazisinə uzunluğu 5 kilometrdən çox olmayan dəmiıyolunun tikilməsi ilə həm külli miqdarda əlavə gəlir əldə edilə bilər, həm iqtisadi inkişafa təsir göstərər.

Azərbaycan təkcə neft-qaz kəmərlərinin keçdiyi oanzit ölkə deynl. Ölkəmiz, həmçinin dünyanın müxtəlif regionlarını birləşdirən ticarət yollarının kəsişdiyi mühüm strateji müvqeyə malikdir. Bu səbəbdən ötən əsrin qlobal layihələrindən biri olan Avropa-Qafqaz-Asiya (TRACECA) nəqliyyat dəhhziıin yaradılmasmda .^Lzərbaycan xüsusi rol oynamışdır. Dəhlizin istifadəyə verilməsi bir-birlərindən uzaqda yerləşən müxtəlif ölkələrə ticarət əlaqələrini genişləndirməyə böyük imkanlar yaratmış, Azərbaycan isə regionun ən böyük tranzit ölkəsinə çevrilmişdir. Həmin mövqenin möhkəmləndirilməsində artıq reallaşmağa başlayan Bakı- fbiİisi-Qars dəmüyolu büyük əhəmiyyətə malikdir. Bakı-l'bilisi-Qars dəmiıyolu xətti üzrə beynəlxalq layihənin həyata keçirilməsi və Bosfor boğazmdan dəmiryol tunelinin inşası Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmiiy'ol şəbəkələrinin birləşdirilməsini, >1lk və səmişinlərin birbaşa olaraq Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçməklə Avropa və Asiyaya çatdırılmasım təmin etməklə yanaşı, region ölkələrinin tianzit potensialımn artmasma, Avropaya inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsinə, Avropa qonşuluq siyasəti çərziçəsində əməkdaşhğın daha da inkişafma, habelə ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Layihənin həyata keçirilməsi, həm də iqtisadi səmərəlilik, sürət və vaxt tezliyi, təhlükəsizlik və etibarlılıq baxmımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə Avi'opa və Asiya ölkələrinə məxsus yüklərin bu dəmiryoluna cəlb edilməsi eyni zamanda hər iki istiqamətdə intermodal və konteyner daşımalanmn həcmini artıracaq.

“Dəmir İpək Yolu” adlandırılan, Avropadan Çinə qədər birbaşa əlaqəni təmin etməyə imkan verəcək Bakı-Tbüisi-Qars dəmiryolunun işə düşməsi ilə həm də Ermənistamn Azərbaycana hərbi təcavüzü ilə bağlı
1993- cü ildə Türkiyə ilə Orta Asiya arasmda kəsilmiş dəmiryolu yenidən bərpa olımacaqdır.

2007-ci il Noyabnn 21-də Gürcüstanm Tetro-Skaro rayonunda - Marabda stansiyasında Bakı-Tblisi-Qars dəmiryolunun Gürcüstan hissəsinin təməlinin qoyulmasma həsr olunmuş mərasimdə Azərbaycan Respublikasmm Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Bu yolun tikintisi bütün bölgə üçün, dünya üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və mən

əmİDəm ki Bakı-'l'bilisi-Qars dəmiıyolunım işə düşməsi bölgəyə daha da çox təhlükəsizlik, daha da çox əməkdaşlıq gətirəcək və bu imkanlardan istifadə edən ölkələr, əlbəttə ki, regiond əməkdaşhq baxımmdan da bir- birinə yaxm olacaqlar. Mən hesab edirəm ki, bu layihə bölgədə nəqliyyat təhlükəsizliyinə də öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Bu gün enerji məsələlərinin ön plana çıxması nəticəsində daha çox enerji təhlükəsizliyi haqqında danışılır. Ancaq nəqliyyat təhlükəsizliyi ondan az əhəmiyyət daşımır. Biz bu yolun yaradılması ilə nəqliyyat təhlükəsizliyi məsələsinə öz töhfəmizi veririk".

Dəmiryolu nəqliyyatı infrastrukturunun gücləndirilməsi və bərpası üçün yeni lokomotivlərin, manevrli teplovozlann və onlann ehtiyat hissələrinin aimmasına, dəmiryolu sahələrində sahilbərkitmə işlərinin apanimasma və körpülərin yenidənqurulmasına 2008-ci ilin dövlət büdcəsindən 15,3 milyon manat həcmində dövlət vəsaiti ayrılmışdır.

Dəniz nəqliy^'atı. Su nəqliyyatı öz ucuzluğuna görə həmişə böyük üstünlüyə malik nolmuşdur. Azərbaycanm Volqaboyu, iran. Mərkəzi Asiya ölkələri ilə nəqhyyat əlaqələrində Xəzər dənizi tarixən mühüm rol oynamışdu-. XIX əsrin ikinci yansmdan başlayaraq Abşeron yanmadasmda neft sənayesinin sürətli inkişafi bu nəqliyyat növünün əhəmiyyətini hədsiz dərəcədə artmmşdır. 1913-cü ildə Xəzər dənizi ilə
6.6 mln, tdan >öik dövn'yyəsi həyata keçirilmişdir ki, bunun da 80%-ə qədəri neft məhsullan idi. Tarixi məlumatlar göstərir ki, o zamanki dəniz donanması kiçik gəmilərdən ibarət idi. 1902-ci ildə isə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarəti limanımn əsası qoyulmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində ölkəmizdə dəniz nəqliyyatı tamamilə yenidən qurulmuşdur. 1937-ci ildə müasir Bakı limamnın birinci hissəsi işə düşmüşdür. Xəzər hövzəsi SSRİ-nin ən mühüm nəqliyyat arteriyalarmdan biıi kimi 1956-cı ilə qədər ölkə dənizləri arasında yük dövriyyəsinə görə birinci yeri tuturdu. 1962-ci ildə işə salınmış Bakı- Krasnovodsk və 80-cı illərdə istifadəyə verilmiş Bakı-Bekdaş bərə xəttləri dəniz yük daşıraalannda mühüm yer tuturdu. 1990-cı ildə dəniz nəqliyyatı ilə 17. 8 mln. ton yük daşmmışdır. Onun 65%-i bərə xətləri ilə daşınmışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonrakı ilk illərdə bütün sahələrdə olduğu kimi nəqliyyat sektom da ciddi sarsıntilara məruz qaldı. 1990-
1994- cü illər ərzində dəniz nəqliyyatı ilə yük dövriyyəsi 17,8 mln. tondan 6.6 mhı. tona qədər azalımşchr. Ümumi siyasi-iqtisadi sabitliyin təmin olunması bu sahənin işinədə müsbət təsir göstərmişdir. 1995-2008-ci illər ərzində bu sahədə yük dövriyyəsi 2 dəfəyə qədər artmışdir. Xəzər hövzəsində gəmilərə sahib olan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin rəsmi yaran

ma tarixi 1858-ci il may aymın 21 -i sayılır. Məlız bu tarixdə Rusiya senatımn fərmanı ilə «Qafqaz və Merkuri» Səhmdar Dənizçilik Cəmiyyəti yaradılmışdır. Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi 1992-ci ilə qədər SSRİ Dəniz Donanması Nazirliyinin tərkibindəki 17 gəmiçilik idarəsindən biri idi. SSRİ dağıldıqdan sonra 15 Sovet Rcspublikalarmdan 7-si SSRİ dəniz donanmasına vaıis oldu. Onlardan biri də Xəzər Dəniz Gəmiçilijd oldu ki, onun da strukturuna aşağıdakılar daxildir:

- Donanma;
- Gəmi təmiri istehsalat birliyi ‘‘Xəzordənizgəmitənıiri”;
- Texniki xidmət və təmir bazası;
- Dəniz yollarıun hövzə idaıəçiliyi “Xəzərdənizyol”;
- “Xəzərdənizlayihə” elmi-tədqiqat institutu;
- informasiya hesablama mərkəzi;
- Ticarət, təchizat və agentlik təşkilatları və s.

Nəqliyyat donanması 71 nəqliyyat gəmisindən və 1 ədəd sudaşıyan gəmidən ibarətdir. Bunlardan 36-sı maye yük daşıyan gəmi-tankerlərdir, 7 ədədi gəmi-bərələr, 2 ədədi RO-RO tipli universal gəmi, 26 ədədi quru yükdaşıyan gəmilər ohnaqla cəmi 375 min tondur.

Nəqliyyat donanmasma 23 qum yükdaşıyan gəmisi Qaıa və Aralıq dənizlərində taym-çarter müqaviləsi əsasında kommersiya reysləri icra edir, qalan gəmilər Xəzər hövzəsində istismar olunui’. Gəmiçilik Xəzərdə Avropa-Qafqaz-Asiya (TOASECA) nəqliyyat dəhlizində bağlayıcı rolu oynayır. Transxəzər istiqamətində yüklərin daşınması üçün hazırda dəmir yol vaqonları, avtomaşınlar və sərnişin daşıyan gəmi-bərələrindən və tankerlərdən istifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin tanker donanması Xəzərdə ən güclüdür.

Avrasiya dəhlizi Çinin Lyanyunqan limanmdan başlayaraq Avstriyamn paytaxtı Vena şəhərinədək uzann. Bu təxminən 11-12 min km məsafədir. Yüklər müxtəlif növ nəqliy>'at vasitələri ilə fərqli qanunvericiliklərə, gömrük və sərhəd prosedurlarına malik olan bir çox ölkələrdən keçirilməklə daşınır. Avrasiya dəhlizi Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi üçün Xəzərdə əsas yük bazasıdır.

Daşınmalar Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin tankerləri ilə Aktau-Abşeron, Alaca-Abşeron, Alaca-Bakı, Okarem-Abşeron, Okarem-Bakı, Aktau-Bakı və l'ürkmənbaşı-Bakı marşmtlan üzıə icra edilir.

Tankerlərin >üiklənib-boşalmasını sürətləndirmək məqsədi ilə Sanqaçalda neft terminah istismaıa verilmişdir. Gəmiçiliyin nəzdində fəaliyyət göstərən “Xəzərdəniz>'or’ İdarəsinin əsası 1928-ci qoyulub. Yaranmasının əsas səbəbi isə limanlann tikilməsi, hövzədə yük

axınlanmn artması ilə əlaqədar olaraq tutumu və suya oturma dərəcəsi böyük olan mövcud gəmilərin rekonstruksiyası zərurəti idi.

“Xozordoniz>'Oİ” dibdərinləşdiimə işlərini, gəmiçiliyin təhlükəsizliyindən ötrü naviqasiya vasitələrinin qoyulmasını və onlara xidmətin göstərilməsini, yeni dəniz yollanmn, kanallarm salumıasmı, yeni ərazilərin yuyulmasını və başqa bu kimi işləri həyata keçirir.

Bütün keçən illər ərzində “Xəzərdənizyol” idarəsi Xəzər dənizinin bütün limanlarında dibdərinləşdinnə işləri aparılmışdır.

Bakı Dəniz Ticarət Limanı. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra, 1992-ci ildə yanvar ayımn 1-dən etibarən Bakı Dəniz Ticarət Limam Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin strukturundan çıxaraq müstəqil müəssisə olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 28 noyabr tarixli 407 saylı qərarı ilə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Limanmm ıizanmaməsi təsdiq edilmişdir. Bu nizamnaməyə əsasən liman, hüquqi şəxs olaraq tam təsərrüfat hesablı və özünü maliyyələşdirmə prinsipləri əsamda fəaliyyət göstərir.

Liman il boyu günün 24 saatı ərzində fasiləsiz iş cədvəli əsasmda işləyir. Liman 5 teraıinaldan ibarətdir:

1. əsas yük terminalı;
2. konteyner terminalı;
3. bərə terminalı;
4. dübəndi neft terminalı;
5. sərnişin temıiıtalı.

<u>Əsas vük terminalı</u> ümumi uzunluğu 858 m-ə bərabər olan 7 körpüdən ibarətdir. Bu körpülərdən biri xüsusi olaraq «RO-Ro» tipli gəmilərin qəbulu üçün nəzərdə tutulub. Körpüdə suyun dərinliyi 7 metrə bərabərdir. Texniki bazasmda yük qaldnma qabiliyyəti 5 tondan 40 tona kimi olan 16 portal kranlan, 1. 5 tondan 10 tona kimi müxtəlif növ avto>^kIəyiciləri, 100 ədəd roltre>derlər və «Sisu» markalı dartıcı traktorlan vardu.

Terminalm Dəmiryolu xətlərinin uzunluğu 8 km-dir. Manevr işləri üçün 4 ədəd teplovozu, lokomotiv briqadası, deposu, Dəmiryolu və avtomaşm tərəziləri vardır.

Konteyner terminalı ildə 15000 ədəd konteyner qəbul etmək gücünə malikdir.

Bərə terminalı hər birinin uzunluğu 87 metrə bərabər olan 2 qaldırıcı körpüyə malikdii'. Körpülərin yanmda suyun dərinliyi 8-10 metrə bərabərdir. Bərə hər reys üçün 28 vaqon və ya 45 treyler yük maşını, 202

nəfər sərnişin və 50 ədəd minik maşını götürə bilər. Terminal ildə 8 milyon ton yük aşırma gücünə malikdir.

Neft terminalı ümumi uzunluğu 582 metr olan 4 körpüyə malikdir. Onlardan ikisi istismardadır. Eyni zamanda 5000 tondan 12000 tona qədər ağırlıqda 4 tankerə xidmət göstərilə bilər. Körpülərin yaıunda suyun dərinliyi 9,6 meddn. Neft terminalı ildə 10 milyon ton yük aşırma gücünə malikdir.

Sənişin teıminalında uzunluğu 130 metr olan körpü vaıdır. Teıminalda gəzinti gəmiləri Bakı əhalisi və şəhərimizin qonaqlanna xidmət edir. Bakı Dəniz Lhnanmda həmçinin Liman Donanması fəaliyyət göstərir. Donanmaya 20 gəmi daxildir.

Xəzər dənizində beynəlxalq daşımalann, xüsusən xam neftin tranzit nəqlinin kəskin sürətdə artınıması, digər Xəzəıyam dövlətlətin regionda apanlan rəqabətliliyinin sərtləşdirilməsi şəraitində Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin hövzədə, xüsusilə Şərq-Qərb dəhlizində neft yüklərinin apancı daşıyıcı mövqeyinin saxlanması və güclondiiilməsi ölkənin dəniz nəqli>'yatının əsas vəzifələrini təşkil edir.

Bu vəzifələrə nail olmaq məqsədilə 2008-2011-ci illərdə Gəmiçiliyin ticarət donanmasının yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsi, xüsusən neft yükləri daşıyan tankerlərin və bərə gəmilərin təzələnməsi və ümumi yükgötürmə qabiliyyətinin artırılması nəzərdə tutulur.

Proqnozlaşdırılan dövrdə Xəzər dənizinin Abşeron akvatoriyasında liman intrastruktuıunun yenidənqurulması, yeni limanlann, neft teıminallarmın inşası Bakı liman rayonunun regionda neft və digər ixrac yüklərin aşırılması, ötürühnəsi və sonrakı istehsalı üçün toplanması, işlənilməsi üzrə mərkəzi qovşağa çevrilməsinə imkan yaradacaqdır.

Avtomobil nəqliyyatı. Azərbaycanda avtomobil nəqliyyatmm tarixi 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 1911-ci üdə Azərbaycanda cəmi 36 ədəd avtomobil olmuşdur. Bərk örtüklü yollann uzunluğu isə cəmi 210 km idi. 1918-ci ilə qədər Çar Rusiyasmm tərkib hissəsində olan Azərbaycamn inkişafma uyğun yol quruluşu və yol təsərrüfatı inkişaf etdirilirdi. Bu dövrdə yol təsərrüfatımn inkişaft əsasən qubemiyalaruı daxili ərazilərində aparılırdı.

1918-ci ilə doğru avtomaşınlarm sayı artsa da, yol texnikası çox az artmışdı. Avtomobil yollarmm tikinti bazası yaradılmış, ona maşın və mexanizmlər aynimışdır. Artıq 10 ədəd tımllı traktor, 15 ədəd yük maşuu, 4 qr^der, 12 vərdənə və mexanian var idi.

1918-ci ildə Azərbaycamn ümumi avtomobil yollarmm uzunluğu 3850 km-ə çatmışdır. Bu artım əsasən təbii yollann hesabına olmuşdur.

28 may 1918-ci üdə Azərbaycan Demokratüc Respublikasının (ADR) yaranması ilə əlaqədar Milli Şuranın tərkibində Yol, Poçt və Teleqraf Nazirli>d təşkü edüdi. ADR-nin süqutundan sonra 1920-ci ildə Xalq Komisarlan Sovetinin İşlər İdarəsi yanmda Şosse və Torpaq Yollan şöbəsi yaradıldı. 1920-ci ildə həmin şöbə Şosse-Su Təsərrüfatı İdarəsinə, 1924-cü ildə Şosse və Torpaq Yollan İdarəsinə, 1928-ci ildə Şosse- Torpaq Yollan və A\1omobil Nəqliyyatı Baş İdarəsinə (“r\zbaşyolnəqliyyat”), 1937-ci ildə yenidən Şosse Yollan şöbəsinə çevrilmişdir.

1920-1930-cu illərdə əsasən neft sənayesində texnoloji və xüsusi məqsədlər üçün ixtisaslaşdınimış avtomobil paıkı yaranmağa başlamışdı.

1926-cı ildə respublikada 896 ədəd avtomobil olmuşdur ki, onlardanda 275 ədədi ininik, 518 ədədi yük və 103 ədədi ixtisaslaşdırılmış avtomobillər idi. Yük avtomobillərinin 400-dən bir qədər çoxu “Azneftin” sərəncammda idi.

Avtomobil parkmm artması şosse yollarmm uzunluğunun artmasına səbəb oldu. Həmin dövrdə şosse yoUannın uzunluğu 6500 km, o cümlədən 2300 km ittifaq və respublika əhəmiyyətli yollar təşkil edirdi.

Avtomobil daşmmasımn inkişafmda mövcud avtomobil yoUanmu vəziyyəti mühüm rol oynayır. Şəbəkənin yaxşüaşdınlması, genişləndirilməsi, öıtüyün keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şəhərlərdə və kənd yaşa>nş məntəqələrində yollann işıqlandmlması üzrə konkret tədbirlər həyata keçirmək lazmıdır.

Avtomobil və yol - vahid kompleksdir, bunlar bir-birilə qarşıhqh əlaqədədir. Yollar insanların estetik və intelektual tələblərinə cavab verməli, onlarla “münasibəf’də lazımi ekoloji, bədii və əxlaqi təsirə malik olmalıdır. Ən başlıcası da odur ki, yollar yüklərin və adamlann tez və təhlükəsiz mənzil başma çatdınlması üçün yüksək keyfiyyətli olmalıdır.

Sovet hakimiyyəti illərində şose yoUanmn çəkilişinə xüsusi diqqət verilmişdir. 1940-cı illədək Bakı-Şamaxı, Bakı-Qusar, Lənkəran-Lerük, Yevlax-Gəncə, Masallı-Lənkəran, Bakı-Salyan-Cəlilabad, Salyan-Qazıməmməd, Lənkəran-Astara şose yolları çəkilmişdir. Bu yollann ümumi uzunluğu 2550 km-dən artıq idi. Böyük Vətən müharibəsi illərində Bakı-Astara, Culfa-Şərur, Uzuntala-Qazax-Qırmızı körpü, Bakı- Şamaxı arasmdakı 919 km uzımluğunda olan yeni şose yollannm yenidən qurulması işləri daha da sürətləndi.

1985-ci üdə respublikada 24,2 min km avtomobü yolu olmuşdur ki, bunun da 22,4 min km-i bərk örtüyə malik idi. Bərk örtüklü yollann 9,3

min km-i asfalt-beton döşənmiş qara şose olmuşdur. Halbuki, 1940-cı ildə respublikada cəmi 60 km bu cür yol var idi. 1940-cı ilə nisbətən 1985-ci ildə .Azərbaycan SSRİ-də avtomobil yollarının uzunluğu 2,2 dəfə, bərk örtüklü yolların uzunluğu isə 7,5 dəfə artmışdn'. Eyni zamanda həmin döwdə respublikanın av'tomobil nəqliyyatmda yük daşınması 29 mln. tondan 437,2 mln. tona çataıaq 15 dəfə artmışdır.

Keçmiş SSRİ-də nəqlyyatda disproporsiyala!' yaranmışdır: uzun müddət avtomobil daşımalarınuı, yük və minik avtomobillərinin buraxıl- masmnı artun sürətləri yol tikintisinin və yol istisman xidmətlərinin inkişafıım artımmı qabaqlamışdır. Bu yollarda qəzalann saymm artması nəticəsində böyük itkilərə və sosial ziyana yol verilmişdir.

Qeyd edildiyi kimi Ölkəmizin bütün nəqliyyat növləri dəmir yol, dəniz, hava, boru və avtomobil nəqliyyatı ilə təmsil olunması, eləcə də onlann hər birinin ayn-aynlıqda milli NXB-mn tərkib hissəsini təşkil etməsi ümumi halda dövlətimizdə, .sahəvi bazar kompleksinin tam formalaşmasma imkan vem. Milli nəqliyyat xidmətləri bazannda nəqliyyat xidmətlərinin ümumi səmərəlilik meyarlarına aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

- nəqliyyat xidmətlərindən istifadə edənlər üçün (əsasən ümumi nəqliyy^at xərclərinin, o cümlədən məhsulun nəqletmədə itkisiz saxlaml- ması, korlanmaması və oğurlanmaması məqsədləri üçün minimal xərclərin olmasım) nisbətən yüksək çatdırılma sürəti, fasiləsizlik, daşınmaların əlverişli dəyəri;
- cəmiyyət üçün - ətraf mühütin, ekologiyamn mühafizəsi, cəmiyyətin ayn-ayn sosial təbəqələrinin təlabatmm təmin edilməsi və s.

Təqdirəlayiq haldır ki, son illər ölkəmizdə bütün dünyada olduğu kimi, nəqliyyat kompleksinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqa-mətində onun hüquqi-iqtisadi və təşkilati əsaslarmı müəyyənləşdirən “Nəqliyyat haqqmda” Azərbaycan Respublikasımn qanunu (1999-cu il) qəbul edilmişdir. Həmin qanun “Nəqliyyatın iqtisadi fəaliyyətinin əsaslan” adlı III fəslin, 8-ci maddəsində “Nəqliyyatın iqtisadi fəaliyyətinin əsaslan” başlığı altmda nəqliyyat xidmətlərinin mahiyyəti daha dolğun şəkildə təsvir olunmuşdur:

- Nəqliyyatda iqtisadi münasibətlərin əsasım nəqliyyat xidmətlərinə tələb və təkliflər bazan formalaşdmr;
- Nəqliyyat müəssisələri və daşıyıcılar öz fəaliyyətlərini kommersiya və təsənüfat prinsipləri əsasmda həyata keçirə bilərlər;

- Nəqliyyat müəssisələri və daşıyıcıları nəqliyyat xidmətlərini qanunvericiliyə uyğun bağlanmış müqavilələr əsasında həyata keçirmək imkanma malikdirlər və s.

İndi isə, Azərbaycan RespubliJcasında son illər ərzində, avtomobil nəqliyyatı üzrə nəqliyyat xidmətləri bazarının formalaşması xüsusiyyətlərini nəzərdən keçiı ək.

Avtomobil nəqliyyatı-üzrə müasir xidmətlər bazannın formalaşması və inkişafi müstəqillik dövründən başlayaraq, daha dinamik vüsət almağa başlamışdır. Son onilliklər ərzində ölkəmizdə müxtəlif nazirliklərə, sənaye, tikinti, ticarət konsernlərinə, eləcə də bütün dövlət yük və sərnişin (avtobus, taksi) müəssisələrinə məxsus (strateji əhəmiyyətli təşkilatlarm, həmçinin güc nazirliklərinin nəzdində olan avtomobil nəqliyyatmdan başqa) mövcud avtomobil nəqliyyat vasitələrinin çoxu özəlləşdirilmişdir. Avtomobil nəqliyyatmda daimi qurğulann saxlanılma xərcləri nisbi cəhətdən böyük olmadığı üçün bu nəqliyyat növü qısa mə.safələrdə yüksək rəqabotqabiliyyətini daha çox saxlaya bilməsi baxunmdan, yüklərin və yaxud sərnişinlərin tez bir zamanda “q^ıdan- qapıya” çatdmima tezliyinə malikliyi, eləcə də digər nəqliyyat növləri ilə qarşılıqlı əlaqə imkanlannm mümkünlüyü və s. üstünlükləri onun iqtisadi səmərəliliyini aıtınr. Bundan başqa a\"tomobil nəqliyyatımn çevikliyi, alternativ daşıma marşmtlarmın seçilməsinin təminində də, yüklərin və sərnişinlərin uyğun olaraq konkret istehlakçıya və yaxud təyinat məntəqəsinə çaldmlmasında da əsas apancı rola malik olmasma kömək edə bilir.

Əksər postsovet dövlətlərində olduğu kimi Azərbaycanda da keçən əsıin 90-cı illərindən başlayaıaq avtomobil nəqliyyatı üzrə dövlət müəssisələındə özəlləşdirmə siyasəti həyata keçirildikdən sonra, son illər bu sahədə bəzi ciddi problemlər də yaranmağa başlamışdır. Ölkəmizdə apanlan struktur islahatlar nəticəsində bu seqmentdə yeni yük və sərnişin (avtobus, taksi) daşınmalan ilə əlaqəli milli nəqliyyat şirkətləri formalaşsa da, tezliklə onlarla nəqliyyat xidmətləri bazanna güclü rəqabət apaımağa qadii' xeyli sayda dünya standartlarına uyğun, nəqliyyat vasitələrinə malik əcnəbi nəqliyyat şirkətləri də daxil olmuşdur ki, bunun da əsas səbəbi, ölkəmizdə bu nəqliyyat növü üzrə mükəmməl (təmiz) rəqabət bazanmn artıq təşəkkül tapmasının onlar üçün əsas stimul olması hesab oluna bilər.

Düzdür, Azərbaycanda son vaxtlar sərt rəqabət şəraitində aMomobil nəqliyyatı üzrə NXB-da həm yük, həm də sərnişin daşınmalan üzrə milli şirkətlərin bəziləri öz fəaliyyətini dayandırsalar da, onlarm bir qismi öz

mövqelərini hələ də saxlaya bilmişlər. Lakin, mövcud milli nəqliyyat şirkətlərinin əksəriyyətinin nəqliyyat vasitələrinin, keçmiş sovet istehsallı olması baxımından onlann yük və sərnişin tutumlanmn nisbətən aşağı olması, eləcə də istismar müddətini artıq başa vurması, yerli və tranzit yüklərin, (həmçinin sərnişin axınlanrun) tapılmasında kifayət qədər təcrübənin çalışmaması səbəblərindən yaranan çətinliklər, qonşu dövlətlərlə bu nəqliyyat növü üzrə birgə qarşılıqlı əlaqələrin (loqistik xidmətlər də daxil olmaqla) effektiv təşkil olunmaması, yerli və tranzit daşuna tariflərinin kifayət qədər yüksək olması, kredit və lizinq xidmətlərindən lazımi səviyyədə bəhrələnə bilinməməsi, sahibkarların milli maraqlannm müvafiq qanunvericilik toplusunda hərtərəfli qorunmaması və s. səbəblər onlann rəqib xarici şirkətlərlə rəqabət imkanlarmı ilbəil tədricən aşağı salmaqla yanaşı, fəaliyyət dairələrinin həm daxili, həm də beynəlx^q səviyyədə nəqliyyat xidmətləri bazannda məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur. Ölkəmizin avtomobil nəqliyyatının inkişafında əsas vasitə olan müxtəlif infiasturktur saliələrinin rekonstruksiyası, məsələn, tranzit avtomobil yollarmın bərpası üzrə bəzi problemlər (xüsusən, xarici investisiyalarm cəlbi istiqamətində) hələ də qalmaqdadır. Belə İri, Azərbaycamn əksər tranzit avtomobil yollarmın səviyyəsi bir çox mövcud texniki-istismar göstəricilərinə görə Avropa standartlanna (xüsusən, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində) hələ də cavab vennir. Onlaıa əsasən aşağıdakılaı* aid edilir: yollarda orta axm sürətinin aşağı olması, oxa düşən ağırlıq nonnasmm beynəlxalq standartlara uyğun tənzimlənməməsi, müasir yol hərəkəti üzrə işarə və nişanlann bütün regional yollar üzrə tətbiq olunmaması, regionlarda kifayət qədər texniki-təmiı*, tibbi yardım, eləcə də istirahət, yağ-yanacaqdoldurma, telefon-rabitə əlaqəsi üzrə və s. məntəqələrin olmaması, yüksək sürət imkanlı 1 kateqoriyalı köməkçi yollann çatışmaraası və s. aiddir. Məhz bıma görə avtomobil nəqliyyatmm tranzit daşınmalarında perspektiv inkişafı üzrə bu istiqamətlərdə ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdii’.

Yük daşımalarmın inkişaf dinamikası - qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızm nəqliyyat xidmətləri bazarmın formalaşmasında mövcud nəqliyyat sektorunun tərkib hissəsini təşkil edən müxtəlif nəqliyyat növlərinin dinamik inkişafi çox mühüm amil hesab olunur. Məhz bu baxmıdan keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq ölkəmiz müstəqil iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyduqdan sonra mövcud nəqliyyat sistemlərinin potensialımn aıtınhnası, yerinə yetirilən xidmətlərin keyfiyyətinin >üksəldilməsi, iqtisadi regionlar arasında nəqliyyat əlaqələrinin artırılması əsasmda yük və sərnişin daşımalarmın

intensivliyinin sürətləndirilməsi milli nəqliyyat kompleksinin əsas məqsədləri kimi hal-hazuda həm dövlət, həm də özəl müəssisələrinin qarşısmda duran əsas məsələlərdən bhi hesab olimur. Müstəqilliyimizin ilk illərində milli iqtisadiyyatımızm bütün sahələıində olduğu kimi nəqliyyat sektorunda da yük və sərnişin daşuna dinamikasında çox böyük geriləmələr mövcud olmuşdursa da, son iyirmi ildən arüq müddət ərzində aparılan məqsədəuyğun siyasət nəticəsində bu istiqamətdə tədricən müsbət nəticələr əldə olunmağa başlanılmışdır.

Respublikamızda nəqbyyat sektonınun son illər inkişafına təsir edən, əsas faktorlar sırasına onun müasir infirastruktıu, eləcə də texnoloji səviyyəsinin artmimasmı, region dövlətləri ilə qoşuhnuş olduğumuz birgə müxtəlif iqtisadi layihələrə uyğun yük və sərnişin daşınma həcminin ildən-ilə genişlənməsini, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində (eləcə də, nəqliyyat sahəsinə) investisiya qoyuluşlarının artırıimasmı, ölkəmizin ərazisinin Avropa və Asiyam birləşdirən tranzit nəqliyyat qovşağma çevrilməsini və s. aid etmək olar. Ümüdverici haldır ki, ölkəmizdə nəqliyyat sahəsində olan geriləmələrin vaxtında aradan qaldınbnası istiqamətində dövlətimiz tərəfindən bir sıra səmərəli tədbnlərin görülməsi nəticəsində ümumi yük və sərnişin daşınma həcmində 1995-ci ildən başlayaraq hər il dinamik artrnı templəri müşahidə olunmağa başlamlnuşdır. Bunu aşağıdakı statistik məlumatlkar da təsdiq edir.

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikamızda nəqliyyat sektoru üzrə qeydə aimmış yük və sərnişin daşmmalarınm dinamikası

Cədvəl 2.3.3

İllər üzrə	Mln ton	Min.sərnişin
1995	42,0	671,9
2000	80,1	871,5
2001	92,6	894,5
2002	98,4	895,2
2003	109,3	920,8
2004	117,6	954,2
2005	128,3	1000
2006	145,6	1063
2007	167,3	1148
2008	183,1	1242,2
2009	190,4	1328,1
2010	196,5	1387,3

Mənbə: www.az$tat.org/statinfo/transport/az/t

Cədvəlin məlumatlanndan da göründüyü kimi 1995-2009-cu illər ərzində ölkəmizdə nəqliyyat sektoru üzıə yük və sərnişin daşıraaJamun dinamikasında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 1995-ci ib nisbətən 2000-ci ildə yük daşınmalanmn həcmi mütləq ifadədə 38,1 min, yajKud 1,9 dəfə, 2009-cu illə müqayisədə isə 147,8 mln. ton, yaxud 4,5 dəfə artımşdır. 1995-2000-ci illərdə qeydə alınmış yük daşunalarmın həcmi oıta hesabla 45,3 faiz, 2000-2009-cu illərdə isə 1,9% artmışdır. Təhlil göstərir ki, son illərdə qeydə alınmış yük daşunalarmm həcminin artma intensivliyi xeyli sürətlənmişdir.

Ümumi nəqliyyat sektom üzrə sərnişin daşımalanmn həcminin artım tempində də oxşar vəziyyət müşahidə olumnuşdur. Məsələn, 1995-ci ildə nisbətən 2000-ci ildə sərnişin daşımalanmn həcmi mütləq ifadədə 199,6 mln. nəfər., yaxud 29,7%, 2009-cu ildə isə müqayisədə 628,6 mln. nəfər, yaxud 1,9 dəfə aıtmışdır. İstər yük daşımalan, istər sərnişin daşmıaları üzrə, ən yüksək göstəricilər son dövrlər üzrə 2009-cu ildə qeydə alınmışdır.

Avtomobil nəqliyyatı ölkəmizdə müstəqülik əldə etdikdən sonra, ən sürətli inkişaf tempinə malik nəqliyyat növü hesab olunur. Bu nəqliyyat növünün digər növlərdən fərqli bir sıra səciyyəvi xüsusiy>'ətləri vardır. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- üstünlükləri; manevrliliyi, tələb olunan istənilən yerdə bir yerə cəmlənə bilinmə imkammn mövcudluğu: müasir daşrnıa texnologiya üsullarmın tətbiqi imkanlan; yüklərin və sərnişinlərin təhlükəsizhyinin təmin olunması; orta və yaxm məsafələrdə digər nəqliyyat növlərindən fərqli olaraq yüksək iqtisadi səmərəliliyə malikliyi; >1ik və sərnişin göndərişləri üzrə ritmik tezliyin aılınıması potensialı və s.

- çatışmamazhqları: mükəmməl yol şəbəkəsindən asılılığı; nisbətən aşağı sərnişin tutumuna və yük götürmə qabiliyyətinə malik olması; yük və sərnişin daşımalannda böyük məsafələrdə yüksək daşmma tariflərinin artma imkanlarmm mövcudluğu və s.

Milli nəqliyyat sektorunda olduğu kimi, avtomobil nəqliyyatı üzrə də yük daşunalarmm həcmində və dövriyyəsində də dinamik dəyişikliklər qeydə alınmaqdadır. Azərbaycan Respublikasmda 1995-2010-cu illər avtomobil nəqhyyatı üzrə yük daşınma və dövriyyə göstəricilərinin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur.

Nəqliyyat sektorunda avtomobil ilə yük daşmma həcmi və dövriyyəsi (min ton və mln, t-km)

Cədvəl 2.3.4.

^Ulər	1995	2001 i 20Ö2	2003	2004	2005 j 2006	2007	2008	2009	2010*
Min ton	14002	50463: 53738 !	59070	65213	69518 74384	81623	87989	94236	99891
Mln. t>km	527	4843j 5534	6241	|6965 1 a	75361 8222	9135	9947 i	10634 1	11325

h ttp://www.a/staL org/In_20/Pdf/22. pdf

Cədvəl 2.3.4-ün məlumatlarmdan görUndüyü kimi, son illərdə Azərbaycanda yük daşuna həcmi və dövriyyəsi üzrə dinamikada ciddi aıtutn tendensiyalan qeydə alınmışdır. Məsələn, 1995-ci il nisbətən 2008-ci Üdə yük daşımalanmn həcmi mütləq ifadədə 67,6 mln, ton yaxud 6,2 dəfə artmışdır. 1995-2004-cü illər ərzində qeydə alınmış yük daşınmalarının həcmi üzrə dinamika ildə orta hesabla 1,3 dəfə, 2004-2008-ci illərdə isə 6,8% çoxalmışdır. 2008-2010-cu illərdə isə bu artım 11,9% olmuşdur. Avtomobil nəqliyyatı üzrə 1995-ci ildən başlayaraq yük dövriyyəsində də ciddi dəyişikliklər nəzərə çarpmışdn. 1995-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə avtomobil nəqli>'yatı üzrə yük dövııyyəsi mütləq ifadədə 4316 mln. ton- km, yaxud 9,1 dəfə, 2008-ci ildə isə müqayisədə 9420 mln. ton-km, yaxud 19 dəfə artmışdır. Əgər 1995-ci ildə yük dövııyyəsi ən aşağı səviyyədə olmuşdursa, 2008-ci ildə bu göstərici ən yüksək səviyyəyə çatımşdır. 1995-2001-ci illər ərzində avtomobil nəqliyyatı üzrə qeydə ainmıış yük dövriyyə həaninin artımı, üdə orta hesabla 9,1 dəfə, 2001- 2010-cu illər ərzində isə, orta hesabla 2,3 dəfə təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ümumi yük daşmıa həcminin və dövriyyəsinin artmasının əsas səbəbi son illər bu nəqliy>'at növü üzrə özəlləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində yeni miUi nəqliyyat şirkətlərinin sayınm, onlarm nəqliyyat parklannm avtomobil nəqliyyat vasitəsilə təchizat səviyyəsinin tədricən artması, həmçinin həm Bakı, həm də regionlar üzrə yeni istehsal və infrastruktur, turizm xidmət sahələrinin yaradılması nəticəsində yük və sərnişin axınlannın, eləcə də, üanzit-nəqliyyat daşımalanmn həcminin çoxalması və s. səbəb olmuşdui'. Təhlil göstərir ki, 1995-2010-cu illər ərzində avtomobü nəqliyyatı üzrə yük dövriyyəsinin artma intensivliyi xeyli çoxalmışdır.

Statistik məlumatlardan da göründüyü kimi 1995-2010-cu illər ərzində avtomobil nəqliyyatınm ümumi daşınma həcmi üzrə göstəricilərin dinamikasında ciddi müsbət dəyişikliklər mövcud ohnuşdur. Belə ki,

1995- ci üə nisbətən 2001-ci Üdə avtomobü nəqliyyatı üzrə sərnişin daşımalanmn həcmi 57,3 faiz, 2008-ci ildə isə 2,1 dəfə artmışdır. O

cümlədən, 2010-cıı ildə də 2008-ci ilə nisbətən 13,9%-lik artım təmin edilmişdir. Avtomobil nəqliyyatı ÜTXƏ sərnişin daşımalarmın dövriyyəsində də bir sıra dəyişikliklər mövcud obmışdur. Belə ki, i995-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə sərnişin dövriyyəsi 2 dəfə, 2008-ci illə müqayisədə 3 dəfə, 2010-cu ildə isə, 2008-ci ilə nisbətən, 15,6% artmışdır.

İndi isə avtomobil nəqliyyatına daxil olan avtobus və taksi daşmma- lannda sərnişin daşımaları və dövriyyəsindəki dinamikam təhlil edərək, ətraflı nəzərdən keçirək. 1995-ci ilə nisbətən, 2001-ci ildə avtobus nəqliyyatı seqmentində sərnişin daşıraalannm miqdan mütləq ifadədə 278 mln, yaxud 1,5 dəfə, 2008-ci illə müqayisədə isə 524 mln, yaxud 2,1 dəfə artmışdır. Ümmniulikdə 1995-2001-ci illərdə avtomobil nəqliyyatı üzrə qeydə alınmış sərnişin daşunalanmn həcmi ildə orta hesabla 12%, 2001-2008-ci illərdə isə 4%, 2008-2010-cu illərdə 13,7% artmışdır. Avtobus nəqliyyatı üzrə sərnişin daşımalarımn dövriyyəsində də ciddi dəyişikliklər qeydə almnuşdır. 1995-ci illə müqayisədə. 2001-ci ildə bu göstərici 2 dəfə, 2008-ci ildə isə 8774 mln. səm-km, yaxud 2,9 dəfə artmışdır. 1995-2004-cü illər avtobus nəqliy>'atı üzrə sərnişin dövTİyyəsi ildə orta hesabla 21,5%, 2004-2008-ci illər ərzində 6,1%, 2008-2010-cu illərdə isə 15,4% çoxalmışdır. Təhlil nəticəsində aydın olın ki, son illər avtobus nəqliyyatı üzrə həm sərnişin daşınma həcmi, həm də dövriy>'o üzi'ə intensivlik həcmi xeyli artmışdır

Taksi nəqliyyatında da sərnişin daşınmalarmda, eləcə də sərnişin dövTİyyəsi üzrə statistik rəqəmlərdə son illər ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. 1995-ci ilə nisbətən, 2004-cü ildə sərnişin daşmmalannın miqdan mütləq ifadədə 13,3 mln, yaxud 2,3 dəfə artmışdu-sa, 2008-ci ildə bu göstərici 23,9 mln. sərnişin, yaxud 3,4 dəfə artmışdır. 1995-2004- cü illərdə qeydə alınmış sərnişin daşınmalanmn həcmi ildə, orta hesabla 24,8%, 2004-2008-ci illər ərzində 8,5 %, 2008-2010-cu illərdə isə 19,7% çoxalmışdır. Taksi daşımalan üzi'ə sərnişin dövriyyəsində də, son illər dəyişilmə meylləri nəzərə çarpmışdır. 1995-ci ilə nisbətən 2004-cü ildə sərnişin dövriyyəsi mütləq ifadədə 359 mln. səm-km, yaxud 4 dəfə, 2008-ci illə müqayisədə isə 533 mln. səm-km, yaxud 5,4 dəfə artmışdır. Taksi nəqliyyatı üzrə sərnişin dövriyyəsindəki dinamika 1995-ci ildə özünün ən aşağı, 2008-ci ildə isə ən maksimum həddinə çatmışdır. 1995- 2004-cü illərdə qeydə alınmış sərnişin dövriyyəsi ildə orta hesabla 50%, 2004-2007-ci illər ərzində, orta hesabla, 10% artmışdır. Bu artım, 2008- 2010-cu illərdə 18,0% olmuşdın. Statistik rəqənüərin təlüili göstərir ki, 1995-2010-cu illər ərzində taksi nəqli>yatında sərnişin daşınma həcmi və dövriyyəsinin dəyişilmə intensivliyi xeyli artmışdır.

Avtomobil nəqliyyatı üzrə son illər ölkəmizdə sərnişin daşınma həcminin artmasma həm mərkəz, həm də regional saliələr üzrə yaradıhnış istehsal və xidmət sahələri üzrə yeni infrastruktur komplekslərinin sayının çoxalması, turizm sektorunun tədricən inkişafi, əhalinin maddi səviyyəsinin yaxşılaşması, əlverişli qiymət siyasətinin mövcudluğu və s. faktorlar ciddi təsir göstərmişdir.

Azərbaycan hava yolları. Azərbaycan Respublikasında sərnişin aviadaşımalarmm taıixi bizi 1923-cü ilə - Bakı ilə Tiflis arasında Almaniyada istehsal olımmuş 2 “Yunkers” tipli hava gəmilərilə səmişindaşınma uçuşlanmn yerinə yetirilməsi başlanan vaxta gətirib çıxarır. Azərbaycan Respublikasımn 1991-ci ildə əldə etdiyi müstəqillliyindən əvvəl “Azərbaycan Hava Yollan” (AZAL) “Aeroflot”- un bir hissəsi idi. İndi isə müstəqil Azərbaycamn milli aviaşirkəti kimi “Azərbaycan Hava Yollan” beynəlxalq aviadaşunalar bazannda öz müştərilərinə İCAO və İATA-mn standartlanna və təkliflərinə uyğun olan yüksək səviyyəli xidmət göstərir. Coğrafi mövqe üstünlüyünə və yüksək səviyyəli xidmətlərinə görə Heydər Əliyev adma Bakı beynəlxalq hava limanı sürətlə Şərq və Qərb, Şimal və Cənub arasında tranzit və transfer uçuşlannm gərgin qovşağına çevrilməkdədir.

Bazar iqtisadiyyatmm tələblərinə uyğun dəniz nəqliyyatımn və mülki a\äasiyanm fəaliyyətinə nəzarətin və dövlət tənzimlənməsinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanlan ilə Azərbaycan Respublikasımn Nazirlər Kabinetinin yamnda Dövlət Dəniz Administrasiyası və Azərbaycan Respublikasımn Dövlət Mülki Aviasiya Administrasiyası yaradılmışdu-.

“Azərbaycan Respublikası regionlannm sosial-iqtisadi inkişafi (2004-2008-ci illər) Dövlət Proqramı”nın müddəalanna əsasən sərnişin və yük daşınma xidmətinin yaxşılaşdmlması məqsədilə 2006-cı ildə Gəncə hava linianmın yenidənqurulması layihəsi çərçivəsində buraxıhş qabiliyyəti saatda 300 sərnişin olan ən ağır təyyarələri qəbul edə bilən 3300 metr uzunluğunda uçuş-emnə zolağı ilə təchiz edilmiş Gəncə aeroportu istifadəyə verilmişdir. Hava limanmı Gəncə-Qazax magistralı ilə birləşdirən avtomobil yolu tikilmişdir. Azərbaycan mülki aviasiyasmın inkişaf strategiyasmm əsasım uçuşlann təhlükəsizliyinin təmin edihnəsi və Beynəlxalq Mülki Aviasiyanin normativ sənədlərə uyğun sərnişinlərə yüksək səviyyəli xidmətin göstərilməsi, ekoloji tələblərə və müasir standartlara cavab verən uçuş vasitələrinin tətbiqi və hava limanlanmn yenidənqurulması təşkil edir.

Mülki aviasiya donanmasımn yeniləşməsi və modernləşməsi məqsədilə yaxın gələcəkdə dünyanın apancı şirkətlərinin istehsalı olan “Aerobus”,

“Boinq”, ATR tipli təyyarələrin alımnası nəzərdə tutulmuşdur. 2008- 2011-ci illərdə Lənkəran, Zaqatala, Şəki, Yevlax, Naftalan və Gəncə limanlarmm, eləcə də Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limaninda Boinq-747, Boinq-787, A-380 tə>yarələrini qəbul etmək üçün uçuş-enmə zohiğmın yenidənqurulması la>dhələri başa çatacaqdır

3.5. Rabitə və informasiya texnologiyalarinin inkişafı

İqtisadiyyatm bütün saliələrində olduğu kimi, 1995-cü ildən başlanan inkişaf və tərəqqi, beynəlxalq arenaya inteqrasiya rabitə sistemində də uğurla davam etməkdədir. Ölkə iqtisadiyyatuun rəqabətə dözümlülüyünün aıtırılmasmda, onun dtUıya iqtisadi sisteminə inteqrasiya imkanlannm genişləndirilməsində, idarəetmənin bütün səviyyələrində səmərəliliyin artüiİmasında və s. informasiya və kommunikasiya texnologiyalan (İKT) həlledici rol oynayır. Bu sektor iqtisadiyyatm inkişafinm lokomativi olmaqla bərabər, eyni zamanda digər saliələrdə də iqtisadi proseslərə müsbət təsir edir.

“Azərbaycan Respublikası regionlannm sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı haqqında (2004-2008-ci illər)”, “Azərbayca Respublikasmda ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiyalan ilə təminatı Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasmda sosial-iqtisadi inkişafm sürətləndirilməsi tədbirləri haqqmda” Prezident fərmanlan və sərəncamlan rabitə və infoımasiya texnologiyalannm inkişafma məqsədyönlü xarakter vermişdir.

Qısa bir zamanda İKT sektorunun inkişafı üçün zənırі olan “Elek-tron imza və elektron sənəd haqqında”, “Elektron ticarət haqqmda”, “Poçt rabitəsi haqqmda”, “İnformasiya əldə etmək haqqmda” və “Telekommunikasiya haqqmda” zəruri qanunlar qəbul edilmişdir. Sahə üzrə son 3 ildə gəlirlərin artım tempi 35-40 % təşkil edərək ümumdünya orta göstəricisini təqribən 2-3 dəfə qabaqlayır. Bu sahəyə biıbaşa investisiya qoyuluşu ildə təxminən 130-150 mhı. ABŞ dollan həcmində olur və bunun da 11-12 %-ini xarici investisiyalar təşkil edir.

Ümumiyyətlə, yaxm perspektivdə telekommunikasiya sektonmım modernləşdirilməsi, yeni texnologiyalann tətbiqi, o cümlədən kabel televiziyasmm, yüksək sürətli İnternetin və geniş zolaqlı xidmətlərin, informasiya infrastrukturlanmn inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Artıq mövcud ATS-lərin elektronlaşdmlması və yeni nəsil texnologiyalar əsasmda yeni ATS-lərin tikilməsi sürətlə gedir. Hazırda Respublikada 10000-ə qədər abunəçi geniş zolaqlı rabitə xidmətindən, o cümlədən bir xətt üzərində eyni znmanda həm telefon, həm yüksək sürətli İnternet və

həm də televiziya xidmətlərindən istifadə edirlər.

“Aztelekom” İB-nin şəbəkəsini genişləndimıək, respublikamn rayon və kəndlərində əhalinin rabitə xidmətlərinə olan tələbatım ödəmək, Bakı şəhəri ilə regionlar arasmda mövcud olan rəqəmsal fərqi aradan qaldırmaq məqsədi ilə 2004-2006-cı illərdə bir çox əhəmiyyətli layihələr həyata keçirilmişdir. Son 3 ildə (2005-2007-ci) sahə üzrə gəlirlərin artım tempi ümumdünya inkişaf tempini təqribən 2-3 dəfə qabaqlamış, investisiya qoyuluşunun həcmi dinamik olaraq artmış və bu sektorun yeni bir prioritet sahə kimi inkişafına, elmi-texnoloji tutumlu innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaratmışdu. İKT-nin ümumi daxili məhsulda payı artmağa meyl etmiş və hal-hazırda iqtisadi hesablamalara görə, 4-5 % arasmda tərəddüd edir.

Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan 2006-2007-ci illər üçün qabaqcıl informasiya-kommunikasiya texnologiyalanndan istifadə səviyyəsinə görə 122 qabaqcıl ölkə sferasında 71-ci yeri tutmuşdur. Azərbaycan bu cədvəldə Rusiyadan sonrakı sıranı tutaraq bir çox nüfuzlu Ölkələri, o cümlədən Bolqarıstan, Qazaxıstan, Serbiya, Ukıayna, Misir, Pakistan və Moldova kimi ölkələri arxada qoymuşdur. Sahə üzrə inkişafı xarakterizə edəcək makro göstəricilər üzrə hal-hazırda respublikada hər 100 nəfər əhaliyə düşən telefon aparatlanmn sa>n təxminən 15 ədəd, mobil telefonların sayı 50, ATS-lərin elektronlaşdmlması səviyyəsi ölkə üzrə 76,7 %, o cümlədən Bakı şəhəri üzrə 83,8 %, regionlar üzrə 69,8 % təşkil edir. İnternet qrafikinin giriş-çıxış həcmi 40 dəfə aıtaraq 6 Gb/saniyə olmuş, internet xidmətləıindən istifadə haqlan 7 dəfə azalmış, istifadəçiləıin sayı isə 3 dəfə aromşdır, beynəlxalq damşıqlar üzrə tariflər orta hesabla 2-3 dəfə aşağı sahnmışdır. Geniş zolaqlı rabitə xidmətindən istifadə edənlərin sayı da ildən-ilə arür. Azərbaycan poçtu bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda bərabərhüquqlu üzv qismində təmsil olunur. O cümlədən. Regional Rabitə İttifaqının, Ümumdünya Poçt İttifaqmm üzvüdür. Bir su*a ölkələrlə əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli sazişlər bağlanmışdır. Artıq “Azərpoçt” DM 40-a yaxın dövlətlə birbaşa, digərləri ilə isə ti'anzit vasitəsi ilə poçt mübadiləsi apanr. Azərbaycan Respublikasımn Rabitə və İnformasiya Texnologiyalan Nazirliyi yaxm gələcəkdə Azərbaycanın tranzit informasiya mərkəzinə çevriləcəyi haqqmda ciddi işlər getdiyini göstərərək qeyd etmişdii' ki: Məqsədimiz Azərbaycanı regionda rabitə və informasiya texnologiyalan sahəsində üanzit və mərkəzi ölkəyə çevirməkdir. Azərbaycan fibro-optik kanallann keçdiyi əlverişli coğrafi məkanda yerləşir. Biz yaxm perspektivdə Xəzər dənizinin dibi ilə yeni fibro-optik kanal buraxmaqla, Azərbaycanı Şərqlə- Qərb arasmda əlverişli üanzit məkanma çevirə biləcəyik. Tədqiqatlar

\

göstərir ki, hazırda əsas informasiya resursları Qərbdə yerləşdiyi halda. Şərqdə istifadəyə tələb çoxalır. Bu gün Qərbdən alman informasiyaya görə itirilən məsrəflərin təxminən 90 %-\ yol xərcinə sərf olunur. Əgər biz Qərbdəki informasiyanı gətiiib Azərbaycanda yerləşdii'sək, Şərq üçün informasiyaların qiyməti bir neçə dəfə aşağı düşəcək. Obrazlı desək, Bakı "İnformasiya Dubayı" missiyasını həyata keçirə bilər. Bununla əlaqədar, "Azərbaycan infonnasiya məkanı kimi" adlanan bir layihə hazırlanır. Qərb şirkətləri ilə apanlan danışıqlar nəticəsində konsorsium yaradılması və həmin konsorsium tərəfindən həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Bu gün respublikamızm ərazisindən həmçinin Avropa- Asiya telekommunikasiya xətti keçir.

Beləliklə, XXI əsrdə Azərbaycanda İnformasiya cəmiyyətinə keçid və onun qurulması, elektron hökümətin fonnalaşdınimasi və intellektual potensialm inkişafı sayəsində sosial-iqtisadi inkişafın yüksəldiməsi prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müasii' dövrdə və gələcək perspektivlər üçün İKT-nin əhəmiyyəti ön plana keçmiş, ölkənin milli fəaliyyət və elektron strategiya sahəsindəki proqramların əsas müddəalannı təşkil etmişdir. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən İKT sektorunun inkişafi neft və qaz sənayesindən sonra ikinci prioritet sahə kimi müəyyən edilmişdir.

İKT-mn 2008-2011-ci illərdə inkişaf strategiyasıma əsasım İK7'-mn Milli Strategiyaya (2003-2012-ci illər) uyğun olaraq İKT-dən geniş istifadə etmək, saliənin gələcək inkişafı üçün islahatlaıın apanlmasırun effektiv mexanizminin fonnalaşdınimasi və qlobal infomıasiya fəzasına inteqrasiyama genişləndirilməsi təşkil edir.

Bu strategiya aşağıdakı vəzifələri əhatə edir:

- vətəndaşların və sosial institutların məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək kimi hüquqlannın təmin edilməsi üçün müvafiq mühitin y'aradılması;
- effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idaıəetməsi və yerli özünü idarəetmənin həyata keçməsi üçün Elektron Hökümətin yaradılması;
- inkişaf etmiş informasiya və kommunikasiya infi'astmkturunun yaradılması, valıid milli elektron informasiya məkammn fonnalaşdınimasi, informasiya xidmətlərinin genişləndirilməsi;
- ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Elektron Hökümətin infrastrukturunun baza komponentlərinin yaradılması;
- ölkənin ümumdünya elektron informasiya məkamna inteqrasiyası;
- milli proqram vasitələrinin yaradıhnası, infoımasiya-kommunikasiya texnologiyalan məhsulları istehsalımn (İKT sənayesinin) inkişaf

/

cidirilraəsi;

- dövlət qulluqçulannm infomıasiya texnologiyaları Ü2TƏ hazırlıq səviyyələrinin artminiası.

İKT sahəsinin inkişafı mərkəzində “Elektron Hökümət” Dövlət Proqramımn həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikası ərazisində DVB-T rəqəmsal televiziya yayım sisteminin tətbiqi və inkişafı, yüksək texnologiyalai' üzrə regional iqtisadi zonaların yaradılması, “.'\zərpoçt” DM-in poçt şöbələrində yeni bank-maliyyə xidmətlətinin göstərilməsi, Azərbaycanın milli peykinin orbitə buraxılması ilə əlaqədai' təkliflərin hazırlanması və təqdim edilməsi, yeni nəsil mobü, simsiz, data və s. Telekommunikasiya xidmətlərinin tətbiqinin sürətləndirilməsi və rəqabət prinsipləri nəzərə aimmaqla lisenziyalann verilməsi, 2009-cu ildən başlayaıaq beynəlxalq səs xidmətləri göstərilməsi hüquqlanmn digər operatorlara verilməsi, rabitə və informasiya texnologiyalan fəaliy>'əti sahəsində dövlətin səlahiyyətində olan müstəqil tənzimləmə qurumunun yaradılması, taıif tənzimlənməsinin sərbəstləşdirilməsi üzrə effektiv bazar rəqabətinin fomıalaşdırılması dunır.

İnformasiya texnologiyalarmın inkişafı istiqamətləri. İnfonnasiya Koramunikaäya Texnologiyaları (İKT) cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir etmək imkanlarına malik olan mühüm bir vasitədir. Müasir dünyam informasiya texnologiyalarından (İT) təcrid olumnuş təsəvvür emıək mümkün de>nl. O, dövlət orqanlan, vətəndaş cəmiyyəti institutlan, iqtisadi, biznes və sosial sektorlarla yanaşı həm də elm, təhsil, mədəniyyət sahələri və insanlann gündəlik həyatına öz təsirini göstərir. Biz informasiya əsrində yaşayırıq. Hər bir sahədə meydana çıxan məlumatların toplamnasında, emalmda və ötürülməsində İKT-nin çox böyük rolu vardır. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr İKT-nin tətbiqi nəticəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişlər və beləliklə də dünya mədəniyyətinin gələcəyinə aparan yolun İKT-nin cəmi>7ətdə geniş tətbiqindən keçdiyi artıq heç kimdə şübhə doğurmur. İKT-nin tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialmın, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın və demokratiyamn inkişafimn əsas göstəri- cil ərindəndir.

İnformasiya axınınm güclənməsi çoxlu elmi, texniki, texnoloji, iqtisadi, sosioloji və siyasi aspektlərdən ibarət kompleks bir prosesdir. Bu prosesi müvəffəqiyyətlə başa vurmaq üçün tələb olunan ehtiyatlardan (məsələn, insan, proqram təminatı, texniki, maliyyə resurslan, real operativ imkanlar və üstünlüklər) düzgün istifadə etmək, yerinə yetirilən fəaliyyəti koordinasiya etmək və təmizləmək vacibdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən geniş istifadə olumnası ölkənin

hərtərəfli inkişafina xidmət edir və məhz bu texnologiyalar əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində mövciid olan probremlərin həll olunması və yoxsıılluğun azaldılması üçün tutarlı vasitələrdəndir. Dünya bazannda elektron ticarətin rolunun artdığı müşahidə olunur və üraumiyy'ətlə, gələcəkdə ölkələrin rəqabət aparmaq qabili>'yəti onların İKl-dən səmərəli istifadəsindən asılı olacaqdır.

İK'f-dən istifadə nəticəsində infoımasiya ən çox fayda verən əmtəəyə çevrilir. Bmıun nəticəsidir ki, İKT-yə giriş imkanı zəif olan ölkələr daha da kasıblaşır, güclülər isə daha da varlanırlar. İnformasiyaya, biliyə giriş imkanının olması cəmiyyətin inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Təbii ki, İKT ən zəmri həyati tələbat mallan siyahısında birinci deyildir. Lakin biliyə, iııfoımasiyaya, İKT-yə lazimi girişin olması ilə zəruri tələbat mallanni əldə etmək çox asanlaşır.

“Azərbaycan Respublikasımn inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya”mn (2003-2012-ci illər) təsdiq olunması ilə ölkənin rabitə və informasiya texnologiyaları kompleksində yeni mühüm mərhələnin əsası qoyulmuş, bu sahənin yaxın 10 il müddətində inkişafınm prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Strategiyanın məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ölkənin demokratik inkişafına yardmı göstərmək;
- ölkədə vahid informasiya zonası yaratmaq;
- ölkənin informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək;
- iqtisadi, sosial və intellektual potensialı gücləndirmək;
- tələb olunan təşkilati, texnoloji və hüquqi mühit yaratmaq;
- mülkiyyət foımasmdan asılı olmayaraq bütün sahələr üçün bərabər imkanlar yaratmaq;
- ölkəni bütövlüklə dünya birliyinə inteqrasiya etdirmək;
- 2011-ci ilədək intensiv informasiya-vətəndaş cəmiyyətinə keçid üçün əlverişli şərait yaratmaq.

Hal-hazırda Milli Strategiyanın həyata keçirilməsinə, Azərbaycanda rabitə və informasiya texnologiyalanmn sürətli yüksəlişinin təmin edilməsinə, respublikamızın regionda lider ölkəyə çevrihnəsiııə xüsusi diqqət yetirir. Təsadüfi de>til ki, cənab İlham Əliyev prezident seçildikdən sonra ilk xarici səfərə BMT-nin mandatı altmda Cenevrədə təşkil edilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitində iştirakla başlaımşdır. Bu Sammitdə “qara qızılı insan qızılma çevirək” bəyanatı ilə çıxış edən dövlət başçısı İKT-ni Azərbaycamn sosial-iqtisadi inkişafında prioritet sahə elan etmişdir.

2004-cü ilin fevralında Rabitə və İnfonnasiya Texnologiyalan Nazirliyi yaradıldı və nazirliyin qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyuldu.

Azərbaycan Respublikasında rabitə və İnformasiya lexnologiyalannm inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan) ha23rlandı və təsdiq edildi. Bu sektonm inkişafını təmin edəcək qanunvericilik bazası təkmilləşdirilərək “Elektron imza və elektron sənəd haqqmda”, “İnformasiya əldə etmək haqqmda” və “Telekommunikasiya haqqmda”, “Poçt rabitəsi haqqmda” kimi mühüm qanunlar, “Azərbaycan Respubİikasmda telekommunikasiya sahəsinə dair siyasət planı” qəbul edil(ü.

İK’f sahəsində əməli addımların həyata keçirilməsi məqsədi ilə “Azərbaycan Respubİikasmda rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə (2005-2008-ci illər)” Dövlət Proqramı hazırlanmışdır. Bu sənəd Azərbaycanm İnkişafı Naminə İKT üzrə Milli Strategiyanın əsas müddəalanna və İnfonnasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitinin Cenevrə mərhələsində qəbul edilmiş Prinsiplər Bəyannaməsinə və Fəaliyyət Plamna tam uyğundur. Dövlət Proqrammm məqsədi Azərbaycanda rabitə və mformasiya texnologiyalarmın inkişafmı təmin elmək və bu yolla ölkənin hərtərəfli tərəqqisinə xidmət göstərmək, İK F- nin inkişafi üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsini təmin etmək, orada müəyyənləşdirilmiş məqsədlərə və fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaıaq layihələri planlaşdırmaq, icra etmək və “rəqəmsal uçm*um”u zəiflətmək. Proqramın həyata keçirilməsi nəticəsində, faktiki olaraq, Azərbaycanda rabitə və informasiya texnologiyalan infrastrukturunun müasir tələblərə uyğun şəkildə qurulması və ölkənin ümumi inkişafina, o cümlədən iqtisadiyyatm müxtəlif sahələrinin inkişafina təkan verməsi, rabitə və informasiya texnologiyalan sənayesinin Azərbaycanm qeyri- neft sektoruna aid olan iqtisadi sahələr arasında apancı olması, cəmiyyət tərəfindən yeni texnologiyalann mənimsənilməsi və onlann insan inkişafina xidmət göstəıməsi, infonnasiya cəmiyyətinə keçidin əsaslanmn yaradılması mümkün olacaqdır.

Bu gun Azərbaycan regionda yeganə ölkədir ki, İKT sahəsində qanunvericilik aktlamun tam paketi qəbul olunmuşdur və eyni zamanda Cənubi Qafqazda İKT üzrə Milli Strategiyanı qəbul etmiş ilk dövlətdii*.

Milli strategiyanm əsas fəaliyyət istiqamətlərinə daxil olan elektron iqtisadiy>"atın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi aşağıdakılan nəzərdə tutur:

- elektron ticarətin həyata keçirilməsi, elektıon ödənişlərin geniş miqyasda istifadəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- informasiya xidmətləri sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarıma iqtisadi>7atın döv

lət və özəl sektorunda geniş tətbiq olunmasının stimullaşdınlması;

- biliklərə əsaslanan iqtlsadiy>'ata keçid üçün şəraitin yaradılması.

Bütün bunlar İKT sektorunda davamlı və dinamik iiikişaJfin əsasım qoydu. Son 3 ildə sahə üzrə gəlirlərin artım tempi ümumdünya inkişaf tempini təqribən 2-3 dəfə qabaqlamışdı. “Azərbaycan Respublikası regionlarınnm sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”na (2004-2008-ci illər) uyğun olaraq Mingəçevir şəhərində Qafqazda və Mərkəzi Asiyada ilk dəfə olaraq konveyer üsulu ilə kompüter istehsal edən “KÜR” elektron avadanlıqlan zavodu işə salınmışdır.

Hazırda Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin olumnası, vahid milli elektron informasiya məkanmm formalaşdırılması, elektron hökümətin quruhnası və intelektual potensialm inkişati sənayesində sosial-iqtisadi inkişafm yüksəldilməsi prioritet məsələlərdən birinə çevirməkdədir.

Ölkəmizdə İKT-nin geniş tətbiqi və internet istifadəçiləiinin sürətlə artımı nəticəsində ölkəmizdə elektron ticarətin yaranmasına və inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdu".

Tövsiyə olunan ədəbiyyat:

Azdrhaycan dilindd

1. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin artınıması haqqmda AR Prezidentinin Fərmaıu, 10 yanvar, 1994-cü il. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı. 1994, JSfo 1. Maddə 23.

2. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqmda AR Prezidentinin 5. IV. 1994-cü il tarixli Fərmanı. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumati. 1994, Ks 7. Maddə 7. 1.

3. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqmda. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 17. XII. 1996-cı il tarixli Fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti, 18 dekabr 1996.

4. Azərbaycan Respublikasmda xarici ticaıətin daha da liberallaşdınlması haqqmda AR Prezidentinin **24/V1/1997-Cİ** il tarixli Fərmam. «Azərbaycan» qəzeti, 25 iyun **1997.**

5. Azərbaycan Respublikasımn «Gömrük tarifi haqqmda» Qanunu. (24 iyun, 1995). Azərbaycan Respublikasımn Qanunlaı* Külliyatı. Kitab II. Bakı, Qanun, 1997, s. 483-502.

6. Azərbaycan Respublikasının «Xarici investisiyalann qorunması haqqında» Qanunu. (15 yanvar, 1992.) Azərbaycan Respublikasınm Qanunlar Külliyatı. Kitab II. Bakı, Qanun, 1997, s. 244-258.

7. Azərbaycan Beynəlxalq aləmdə. Cild 1-5, Bakı, Azəməşr, 1999.

8. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanadar, məktublar, müsalıibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Azəraəşr, 1997-2000, cild 1-9.

9. İlham Əliyev. Mən istənilən səviyyədə, istənilən mübarizəyə hazu*am. Bakı, Azəməşr, 2001, Kitab III. s, 477.

10. Azərbaycan Respublikasının milli təlılükəsizlik konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncarm ilə təsdiq edilmişdir-"Azərbaycan”qəzeti, 27. V. 2007

11. Valyuta tənzimi haqqmda Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (21 oktyabr 1994.) Azərbaycan Respublikasıiun Qanunlar Külliyatı. cild II. Bakı, Qanun, 2001, s. 277-281.

12. Abbasov Ç.M., Azərbaycanın dünya iqtisadi>7atma inteqrasiya yolları, Bakı, “Elm”, 2005, s. 252

13. Alıyev İ., İbadov S.A, və b. “Azərbaycan iqtisadiyyatı”. Bakı, Ağrıdağ, 1998, s. 396.

14. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Statistik məcmuələr. Bakı, Səda, 1995-2011;

15. Azərbaycan Respublikasının .Milli Bankı. Statistik bülletenlər, 1998-2010;

16. Bayramov A.İ. Regional iqtisadi inteqrasiya; nəzəriyyə və praktika. Bakı, Azəməşr, 1997.

21. Davos: Qlobal iqtisadiyy'atm üfüqləri. Bakı, Azəraəşr, 2000, s. 86.

22. Əhmədov Ə., Hacıyev M. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Səda- 2000, s. 161.

23. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatm formalaşması. Bakı, “Azəməşr”, 2003, s. 520

24. Əliyev A.Ə.,Şəkərəliyev A.Ş., Dadaşov I.M. Dünya iqtisadiyyatı: Müasir dövrün problemləri. Bakı, “Bakı Dövlət Universiteti”, 2003, s. <155

25. Əli Həsənov „üasir beynəlxalq münasibətiər və Azərbaycanımn xarici siyasəti. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyytı 2005, s. 752

26. Əsədov A.M. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında "İpək yolu" layihəsinin əhəmiyyəti. Bakı, "Nəqliyyat hüququ" elmi-ləcrübi, publisistik jumal N4, Bakı, 2005, səh.83-89.

27. Əsədov A.M. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nəqlİ5r^'at sistemini rolu. AMEA-nın İqtisadi>'>'at İnstitutu, "Azərbaycanın iqtisadiyyatı yeni inkişaf mərhələsində: uğurlar, problemlər, təkliflər" mövzusunda elmi-praktiki konfiansın materiallan, Bakı, 2006, səh.323-329;

28. Əsədov A.M. Investment policy s influence on transport sector and economic safety m Azerbaijan. C!aucasus & Central Asia (CCA) Review (EPİN), Hungar>', October 2007, səh. 13-16;

29. Əsədov A.M., E.Zengin Türkiyə və Azərbaycanın nəqliyyat sistemində ekoloji təlılükəsizliyin təmin edilməsi yollan (avtomobil və boru kəmərləri timsalında). Türkiyə, 2009;

30. Əsədov A.M. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolları. AMAA, akad.A.Paşayevin 75 illiyinə həsr edilmiş Be>məlxalq Konfransın materiallarL Bakı, 12-14 fevral 2009, II hissə, səh. 126-131;

31. Əsədov A.M. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri və .Azərbaycanda turizmin inkişafı. ATU, "Turizm və rekreasiya: problemlər və perspektivlər" adlı elmi-praktiki konfransın materiallan, səh. 122-124

32. Əsədov A.M. Azərbaycan re.spııblikasinin nəqliyyat sisteminin davanıli inkişaf problemləri. Bakı, AzTU, "Nəqliyyat problemləri yeni texnologiyalar timsalında" mövzusunda konfransın materiallan, 16- 17.04.09, səh. 75-82;

32". A.M.Əsədov, K.N.Abdullayev və başqalan. Azərbaycanda nəqliyyat və tmizm sektorlannm davamlı inkişafı: problemlər və perspektivlər. Bakı, "Awopa" nəşriyj'atı, 2011, 238 səh.;

33. Heydərov K. Gömrük işinin əsaslan". Bakı, Azəməşr, cild 1, 2, 3, 4, 1998, 1999, 2000.

34. Heydərov K., Həsənov C. Azərbaycanın gömrük xidməti yeni dünya təsərrüfat əlaqələri şəraitində. Bakı, Azəməşr. 1998.

35. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi; bazaı- öansfomıasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, Abduloğlu nəşriyyatı, 2001, s. 175.

36. Kərimov C., Cəngiyev G. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı, Nurlan 2001, **S.450.**

37. Qafarov Ş. S., Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma, Bakı, "SBŞ", 2005, s. 632

38. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, "XXI- Yeni Nəşrlər Evi", 2005, 464. s

39. Mehdiyev Ramiz. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. - "Xalq qəzeti", 16. 01. 08.

40. Məmmədov M., İbadov E. Beynəlxalq iqtisadei təşkilatlar, Bakı, 2008.

41. Nadirov A. "Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri". Elm nəşriyyatı. Bakı. 2001. s. 451

42. Rasimoğlu R. Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında. Bakı, Nurlan, 2002, s. 165.

43. Səmədzadə Z. "Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi". Bakı, Gənclik, 2001, s. 316.

44. S.Q.Cümşüdov və A.M.Osədov. Nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri (avtomobil nəqliyyatı timsalında). Bakı, "Tl-MEDIA" NPM, 2008, 152 səh;

45. Şəkərəliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, İqtisadiyyat Universiteti, 1999.

46. Stiqlis C.E. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. İqtisadi İslahatlar Mərkəzi, Xəzri Ekspress, Bakı-2004, s. 317

47. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası, Bakı, Adiloğlu, 2008, 428 səh.;

48. Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1998, s. 382

49. Vəliyev D.Ə. Milli valyutamız milli qeyrətimiz olmalıdır. «Azərbaycan» (qəz.) 9. 12.1992.

50. Vəliyev D., Rəhimov M. Beynəlxalq maliyyə. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. 2000, s. 328.

51. Vəliyev İ., Muxtarov K. Heydər Əliyev və türk dünyası. Bakı, AzAtaM, Vergi. 2003, s. 87.

52. Vəliyev T. S və başqaları . İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, Çaşoğlu. 1999. s. 684.

Rus dilində:

53. Абасов Ч.М. Основные направления формирования внешнеэкономической политики Азербайджана. Баку, Изд. Сабах, 1994, с. 53.

54. Азербайджан. Переход к стабильному развитию. Региональные исследовния Всемирного банка. Всемирный Банк. Вашингтон.

Вашингтон. Округ Колумбия 1993. с. 164.

55. Асадов А.М. Значение транспортных проектов в развитии мировой экономики. «Современное проблемы экономики, управления и юриспруденции» Меж. научно-прак. конф., Мурманск – 16.03.09-20-03.09, ст. 110-115;

56. Ахмедов А.И., Мухсинова Л. Х., Азизов Р. Н., Гаджиева С. М. Международная торговля Азербайджанской Республики. Баку, Сада, 2002, с. 244.

57. Ахмедов А. И., Мухсинова Л. Х. Развитие малого бизнеса в Азербайджане. Баку, 1999. с. 130

58. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М., Изд-во «Международные отношения, 1999, с. 254.

59. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М., Дело ЛТД, 1994, с. 687.

60. Брайнан Твисс «Управление научно-техническим нововведениями». М. "Экономика", 1989, с. 250

61. Велиев Д.А. «Государственные финансы и социально-экономическое развитие». Турции, Б., Элм, 1991, с. 235.

62. Вехи экономической мысли. М., Экономическая школа. Т. 1, 2, 3. 2000.

63. Гаджиев Ш. «Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития». Киев, Експресс-об'ява, 2000, с. 503.

64. Гулиев Р.Р. «Проблемы агропромышленной интеграции в СНГ». М. Издательство МСХА. 2003, с. 265

65. Ильхам Алиев «Каспийская нефть Азербайджана». М., «Известия», 2003, стр. 710.

66. Линдерт П.Х. «Экономика мирохозяйственных связей». М., Прогресс, 1992, с. 520.

67. Ломакин В.К. «Мировая экономика». М., 2000, с. 727.

68. Лисичкин В.А. Шелепин Л. А. «Глобалная империя зла. Великое противостояние». М. Кримский мост. 9Д. 2001, с. 445

69. Мануэль Кастельс «Информационная эпоха. Экономика, общество и культура». М., ГУ ВШЭ, 2000, с. 607.

70. Маршалл А. «Принципы экономической науки». М., Прогресс, 1993, том I- III.

71. Майданик К. «Антиглобалистские движение – начало великой

спуты XXI века». *МЭ и МО,* 2002 № 12, с. 3-11. № 11, с. 734.

72. Максимо Ф. Энг, Френсис А. Лис, Лоуренс Мауер «Мировые финансы». Москва. Издательско-консалтинговая компания. ДЕКА, 1998.

73. Международные экономические отношения. Учебник под. ред. В. Е. Рыбалкина, М., 1998, с. 322.

74. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. М., Финансы и статиска, 2000, с. 605.

75. Микаель Н. Тодоро «Экономическое развитие. – Москва». Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997, с. 667.

76. Миклашевская Н.А., Холопов А. В. «Международная экономика». М. изд. Дело и сервис. 1998. с. 13.

77. «Мировая экономика». Под редакции Булатова А. С. М., Юристы, 2000, с. 734.

78. Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. М., Издв-о Флинта, 2000. с. 479.

79. Мировая экономика за 100 лет. Статистическое приложение. *МЭ и МО,* 2001, № 9, с. 90-114.

80. Мухсинова Л. «Экономические проблемы развития топливно-энергетического комплекса Азербайджанской Республики». Баку, Сада, 2002. с. 359.

81. Портер М. «Международная конкуренция». М., Международные отношения, 1993, с. 895.

82. Раджабли А. «Теория национальной безопосности». Баку, БСУ, 2005, с. 116

83. Сергеев Е. Ю. «Международные экономические отношения». М., 2000, с. 327.

84. Самедзаде З.А. «Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека, ее реалии иперспективы». Баку, «Нурлар».

85. İşgüden T., Akyüz M. "Uluslararası iktisad". İstanbul, Evrim kitabevi. 1995, s. 145.

86. İyibozkurt E. "Uluslararası iktisat Teori ve politika". Bursa, Ezgi kitabevi yayınları, 1995, s. 391.

87. Karluk R. "Uluslararası ekonomi". İstanbul, Remzi kitabevi 1991.

88. Veliyev D. "Türk Cumhuriyyətlari arasında ekonomik iş birliyi: sorunlar, prespektivler - Avrasiya Dosyası". Azerbaycan özel. 2001, cilt 7, №1, s. 86-109.

7, №1, s. 86-109.

89. Veliyev D.A. "Insanligi refaha ve huzura kavusdurmayi hedefleyen proce". Milli Ekonomi Modeli Konqresi. 26-27 noyabr 2005, Istanbul, 2005, s. 223-233

Dövrü mətbuat

90. Azərbaycanın Beynəlxalq Bankı. İllik hesabatlar.
91. Azərbaycan MEA. İqtisadiyyat xəbərləri.
92. İpək yolu jurnalı. Azərbaycan Universiteti.
93. www. taxes. gov. az.
94. www. maliyye. gov. az - Maliyyə Nazirliyi
95. www. eco. gov. az – Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi
96. www. mot. gov. az – Nəqliyyat Nazirliyi
97. www. nba. az – Milli Bank
98. www. az-customs. net – Dövlət Gömrük Komitəsi
99. www. cabmin. gov. az – Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti
100. www. economy. gov. az – İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
101. www. azstat. org – Dövlət Statistika Komitəsi

DÜNYAMALI VƏLİYEV
iqtisad üzrə elmlər doktoru

AQİL ƏSƏDOV
iqtisad üzıo fəlsəfə doktom, dosent

BEYNƏLXALQ İQTİSADİYYAT

DƏRSLİK

Yığılmağa verilib ;0 1.12.2011. Çapa
imzalanıb : 10.01.2012 Kağız
formatı 60x84 1./16

Tiraj: 300

AVROPA nəşriyyatı